

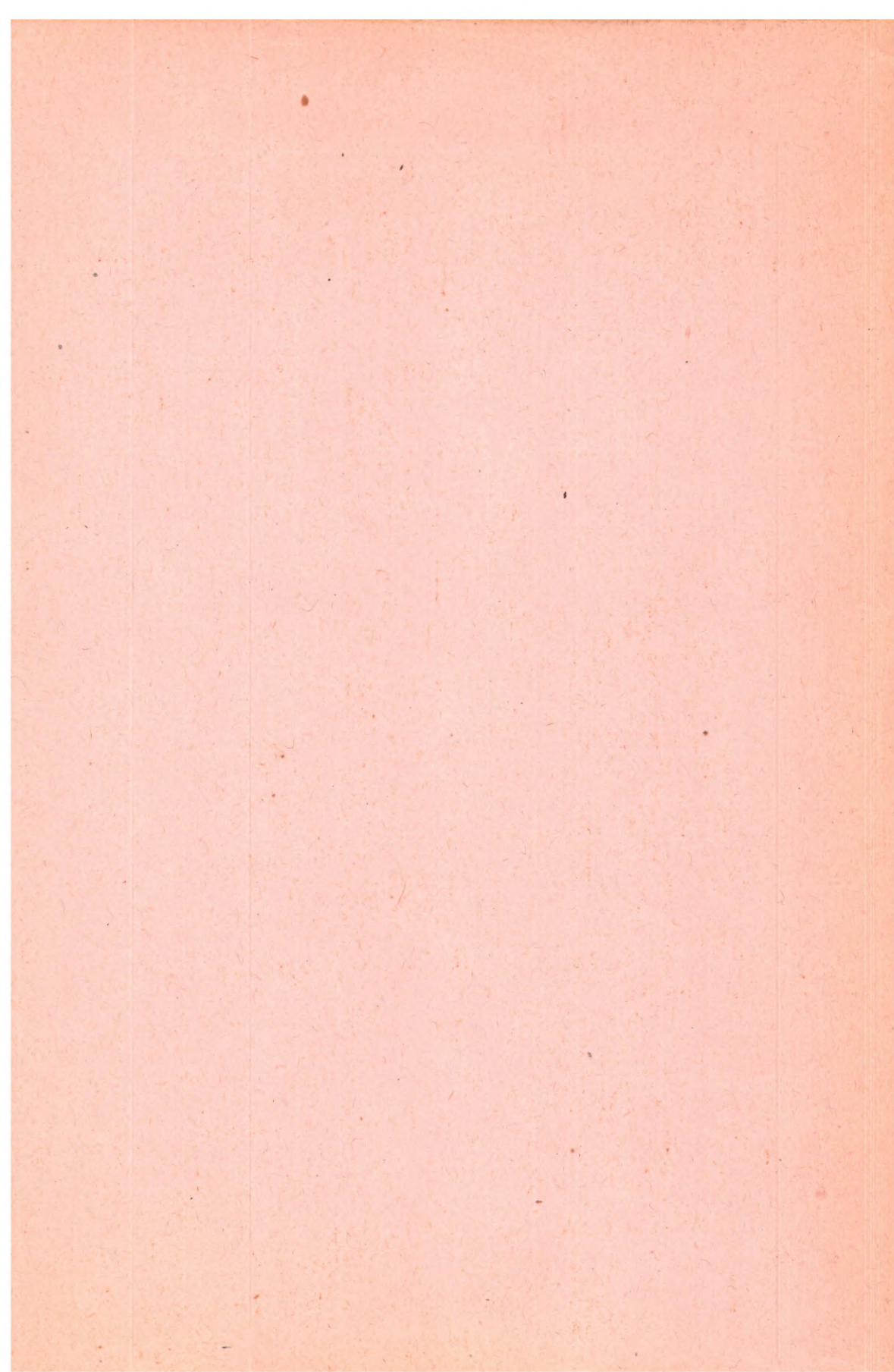
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

134

HADÎS TARİHİ

Prof. Dr. Talât KOÇYİĞİT

ANKARA—1977

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

134

Demirhan Hatâ

HADÎS TARİHİ

Prof. Dr. Talât KOÇYİĞİT

ANKARA—1977

ÖNSÖZ

‘İlmu uşûli’l-hadîsin, yahut *‘İlmu muştalahi’l-hadîsin*, yahutta kısaca *‘İlmu’l-hadîsin* bütün konularını içine alan, veya bazı konularına tahsis edilerek derinlemesine bir incelemeye girişen sayısız kitaplar telif edilmiş olmakla beraber, hadîslerin, Hazreti Peygamber devrinden itibaren, İslâm Dininin bir gereği olarak, kazandığı büyük değere paralel bir şekilde rivayetini, rivayetindeki gelişmeyi, çeşitli tehlikeler karşısında onları koruma görevini yüklenen hadîsçilerin faaliyetlerini, tedvin ve tasnifini, kısacası tarihini inceleyen bir kitap telif edilmemiştir. Usûl kitaplarında, zikrettiğimiz bu konulara kısa temaslar yapılmış olsa bile, bunları, bir tarih çerçevesi içinde değerlendirmek ve aralarında tarihi bir irtibat sağlamak hemen hemen imkânsız gibidir.

Hadîs ilmi, üçüncü Hicrî asrın sonunda bütün konuları ile teşekkül etmiştir. Her ne kadar, bu konuları içine alan kitapların telifi bir müddet daha gecikmiş olsa bile, usûl ve kaidelerin, tabir ve tariflerin birinci asrın sonundan itibaren hadîs imamları arasında kullanılması, ikinci asırda ise, hiç bir kayda tâbi olunmaksızın münakaşa edilmesi, bu ilmin bir hayli erken bir devirde teşekkül ettiğini gösterir. Zaten en mükemmel hadîs mecmualarının bu eserde “altın çağ” olarak tavsif ettiğimiz üçüncü asırda tasnif edilmesi de, bunun bir başka delilini teşkil eder; zira bir ilmin usûl ve kaideleri belirlenmeden o usûl ve kaidelere uygun mükemmel eserler tasnif edilmesi mümkün değildir.

İşte biz, hadîs ilminin, üçüncü asrın sonunda teşekkülünü tamamladığını gözönünde bulundurarak, eserimizi, bu ilk üç asırdaki hadîs tarihine tahsis ettik. Bununla beraber, hadîs tarihi, bu ilk üç asırla elbette tamam olmuş değildir. Zira bunu takip eden asırlarda daha binlerce eser, telif ve tasnif edilmiştir. Bunları teker teker ele almak ve hadîs tarihi içinde bibliyografik bir araştırmanın neticesi olarak konu ile ilgilenenlerin istifadesine sunmak bir iki cildlik eserle gerçekleştirilebilecek bir iş değildir.

Şimdilik biz bu eserimizi, hadîs tarihinde bir deneme olarak kabul ediyor ve niyet ettiğimiz daha geniş bir araştırmayı, Allah’ın lütuf ve inayetiyle gerçekleştirebileceğimiz ileri bir tarihe bırakıyoruz.

Talât Koçyiğit

I. BÖLÜM

HAZRETİ PEYGAMBER VE ASHABI DEVRİNDE HADİS

(I. Hicrî Asır)

A. Hadisin manşei, önemi ve tekâmülü

1- Hadisin lugat ve istilah manası	9
2- Hadisin değeri	11
3- Hadisin sahabe tarafından rivayeti	15

B. Hadislerin yazılması

1- Hadis kitabetinin yasaklanması	26
2- Yasak kararının sebepleri	27
a) Yazı	27
b) Kur'ânla karışma tehlikesi	29
3- Yasağın kaldırılması	30
4- İlk yazılı hadisler	32
a) Hazreti Peygamberin diplomatik mektupları	32
b) Sadakat hadisleri	34
i. 'Amr İbn Hâzm'den rivayet edilen sadakat	34
ii. Halife Ebû Bekr'den rivayet edilen sadakat	37
iii. Halife 'Omer'den rivayet edilen sadakat	38
5- Hadis sahifeleri	41
a) Ebû Bekr ve 'Omer'in denemeleri	41
b) 'Abdullah İbn 'Amr İbni'l-'Âş'ın sahifesi	44
c) Câbir İbn 'Abdillah'ın sahifesi	48
d) 'Ali İbn Ebi Talib'in sahifesi	51
e) Semure İbn Cundeb'in sahifesi	54
f) Ebû Hurayra'nın sahifesi	56
g) 'Abdullah İbn 'Abbâs'ın sahifesi	62
h) 'Abdullah İbn 'Omer İbni'l-Hattâb'ın sahifesi	66
i) Sa'd İbn 'Ubâde'nin sahifesi	67

C. Hadisin ilk kaynağı: sahabe

1- Sahabî kime denir?	68
2- Sahabenin dereceleri	71
3- Sahabenin sayısı ve hadis râvileri	74
4- Sahabenin adaleti	79

D. Sahabe devrinde hadislerin yayılması

1- İslâm ülkelerinin genişlemesi	84
2- Bazı ilim merkezleri	89
a) Medîne	89
b) Mekke	91
c) Kûfe	92
d) Başra	93
e) Şâm	94
f) Mısır	96
3- Hadislerin yayılması ve "er-Rihle fi talebi'l-hadis"	97

E. Hadiste vaz' hareketleri

1- Mevzû' (uydurma) hadis'in tarifi	103
2- Hadis vaz'ının başlangıcı	104

II. BÖLÜM

HADİS İLMİNİN TEŞEKKÜLÜ VE BUNU HAZIRLAYAN SEBEBLER

(II. Hicri Asır)

A. Toplum hayatına genel bakış

1- Siyasî durum	113
2- İlhâd hareketleri	117
a) Zındıklar	117
b) Râvendiyeye	120
c) Mu'kanna'îyye	122
d) Hurrâmiyye	123
3- İtikadî mezhebler	126
a) Cebriyye	126
b) Kaderiyye	127
c) Murci'e	128
d) Mutezile	130

B. Hadis vaz'ında gelişmeler ve sebepleri

1- Siyasî ihtilâflar	135
2- İtikadî ihtilâflar	143
3- İslâm düşmanlığı	156
4- İrk, belde ve mezheb taassubu	153
5- Hikâyeciler ve vâfızlar	159
6- Tergîb ve terhib	162

C. Cerh ve ta'dil hareketinin doğuşu

1- Cerh ve ta'dile yol açan âmiller	167
a) Hadis vaz'ı	167
b) Beşerî zafiyetler	169
2- Cerh ve ta'dil hareketinin neticeleri	173
3- Hadiste isnad tatbiki	176

D. Hadisin teşrîfî değeri üzerinde münakaşalar

1- Haber çeşitleri	181
2- Hadislerin değeri üzerinde münakaşalar	189
3- Mutezile ve hadîs	193
a) Vâsiliyye fırkası	193
b) 'Amriyye fırkası	195
c) Huzeliyye fırkası	196
d) Nazzâmiyye fırkası	197

E. Hadislerin tedvin ve tasnifi

1- Tedvin ne demektir?	199
2- Hadîs tedvininin başlangıcı	200
3- Hadislerin tasnifi	205
4- İlk hadîs eserleri	207
a) Siyer ve mağâzî kitapları	208
b) Sunen kitapları	210
c) Câmi'ler	211
d) Musannaflar	212
e) Belirli bir konuya tahsis edilmiş kitaplar	213
Malik İbn Enes ve <i>el-Muvaffâ'î</i>	214

III. BÖLÜM

TASNİFİN ALTIN ÇAĞI; KUTUB-İ SİTTE BEVRÎ

(III. Hicrî Asır)

1- Tasnife hız veren âmiller	218
a) Kelâm ilminin doğuşu	218
b) Hadîşçilerin itham edilmeleri	222
c) Halku'l-Kur'ân inancı ve mihnet	225
d) Genel değerlendirme	229
2- Hadîs eserleri ve müellifleri	231
a) Siyer ve mağâziler	232
b) Musnedler	233
Ahmed İbn Hanbel ve <i>Musned</i> 'i	239
c) Sunenler	242
i. En-Nesâ'î ve <i>Sunen</i> 'i	244
ii. Ebû Dâvûd ve <i>Sunen</i> 'i	245
iii. Et-Tirmizî ve <i>Sunen</i> 'i	247
iiii. İbn Mâce ve <i>Sunen</i> 'i	249
d) Musannaflar	250
e) Câmi'ler	250
i. El-Buhârî ve <i>el-Câmi'u's-Şâhîh</i> 'i	251
ii. Muslim ve <i>el-Câmi'u's-Şâhîh</i> 'i	257
f) Cüz'ler	260
g) Belirli konulara tahsis edilmiş kitaplar	262
h) Mustahrecler	264
i) Hadîs ilminin çeşitli konularına tahsis edilmiş kitaplar	265
Bibliyografya	269
İndeks	273

I. BÖLÜM

HAZRETİ PEYGAMBER VE ASHABI DEVRİNDE HADİS

(I. Hicrî Asır)

A. HADİSİN MENŞEİ ÖNEMİ VE TEKÂMÜLÜ

1. Hadisin lugat ve ıstılah manâsı

Gerek lugat ve gerekse ıstılah yönünden hadîs kelimesinin arzettiği manâlar arasında bir hayli farklılıklar mevcuttur. Lugat yönünden *kadîm* (eski) in zıddı *cedîd* (yeni) manâsına gelen hadîs, aynı zamanda haber manâsına da gelir ve bu kelimeden müştak bazı fiiller, haber vermek, tebliğ ve nakletmek gibi manâlarda kullanılır. “Bu söze inanmayanların ardından üzülererek neredeyse kendini mahvedeceksin”¹ meâlindeki Kur’ân âyetinde gördüğümüz “hadîs” kelimesi, söz veya haber manâsında kullanılmış ve bununla Kur’ânı Kerîm kastedilmiştir². Bir başka âyette ise, bu kelimenin müştakki olan bir fiil, “haber ver”, “tebliğ et” manâsında kullanılmıştır: “Rabbimin nimetlerini de tahdîs et (haber ver)”³.

Daha sonraları, kelimenin ıstımalinde bazı inkişaf lar görülmüş, umumî manâsında her hangi bir değışiklik olmamakla beraber, dinî çevrelerde bazı haber nevilerine ıtlak olunan hususî bir manâ kazanmıştır. İbn Mes’ûd’tan nakledilen bir haberde bu manâ açıkça görülür: “Muhakkak ki sözün en güzeli Allah’ın Kitabıdır”⁴.

İstılah yönünden hadîs, umumiyet itibariyle Hazreti Peygamberin sözlerine ıtlak olunmakla beraber, İslâm uleması arasında yine aynı manâda kullanılan kelimenin medlûlünü tarif bahis konusu olduğu zaman, bazı farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Buna göre, bazı usûl ulemasının tarifinde hadîs,

1 Kehf sûresi, 6.

2 Meselâ bkz. *Tefsîru’l-Celâleyn*, II. 2.

3 Zuhâ sûresi, 11.

4 El-Buhârî, *Şahîh*, VIII. 139; Muslim, *Şahîh*, II. 592-593.

Hazreti Peygamberin söz, fiil ve takrirlerine ıtlak olunmuştur; bu bakımdan kelime, aynı manâda kullanılan *sunnet*⁵in müradifidir⁶. Bazı hadîs uleması ise, hadîs lafzını, yalnız Hazreti Peygamberin sözlerine değil, sahabe ve tâbi-ûndan nakledilen *mevkûf* ve *maqtûc* haberlere⁷ de ıtlak etmişlerdir; buna göre kelimenin ifade ettiği manâ, *haber* kelimesiyle kasdolunan manânın müradifidir⁸. Bu manâ içerisinde Hazreti Peygamberin, peygamberlikten önceki sözleri de mündemiçtir. Bazıları da, hadîsi yalnız Hazreti Peygamberin sözlerine tahsis etmişler, başkalarından gelen sözlere de *haber* demişlerdir⁹. Bu takdirde hadîsle haber arasında belirli bir farkın mevcudiyeti kolayca anlaşılır. Nitekim Hazreti Peygamberin hadîsleriyle meşgul olanlara *muḥaddîs* denildiği halde, başkalarından gelen tarih, kısas ve benzeri nakillerle uğraşanlara da *aḥbârî* denilmiştir¹⁰.

Diğer bazıları ise, haberle hadîs arasında umûm husûs mutlak bulunduğunu söyleyerek, her bir hadîsin haber olduğunu, fakat her çeşit habere hadîs denilemeyeceğini beyan etmişlerdir. Bu görüşe göre, haber daha umumî bir manâ taşımakta ve Hazreti Peygamberin sözleriyle birlikte sahabe ve tâbi-ûndan yahutta başkalarından nakledilen sözler de bu manânın şümûlüne girmektedir¹¹.

Hadîsin tarifiyle ilgili bu görüşler ne kadar değişik bir mahiyet arzederse etsinler, şurası muhakkaktır ki, hadîs denildiği zaman, daima hazreti Peygamberden nakledilen bir söz, yahut bir fiil, yahutta bir takrir akla gelmiştir. Bu bakımdan hadîsin, söz, fiil ve takrirden ibaret olan *sunnetin* müradifi olması keyfiyeti, bu konuda kuvvet kazanan başlıca manâ olarak tezahür etmiştir. Şurasını da hatırdan uzak tutmamak gerekir ki, hadîsin, sunnetin müradifi olarak kazanmış olduğu bu manânın tarihi, Hazreti Peygamberin hayatta bulunduğu devreye kadar incr. Meselâ meşhur sahabî Ebû Hurayra tarafından sorulan bir soruya Hazreti Peygamberin vermiş olduğu cevapta geçen

5 Sunnetin lugat manâsı, yol gidiş, sirettir. Bu manâda gidiş hem iyi, hem de kötü olabilir. İstilahta ise, Hazreti Peygamberin söz, fiil ve takrirlerine denir.

6 El-Kâsımî, *Ḳavâ'idu't-tahdîs*, s. 35-38; el-Ceza'îrî, *Tevcihu'n-nazar*, s. 2.

7 Hadîs usûlünde, Hazreti Peygamberden rivayet olunan hadîslere "merfû" adı verilmiştir. Bu hadîslerin isnadları, bazan Hazreti Peygambere kadar ulaşmayıp bir sahabî veya tâbi'ide kalmış olsa bile, yine hükmen merfû sayılırlar. Fakat bir sahabîden rivayet olunan söz, gerçekten onun sözü ise, ve hiç bir surette Hazreti Peygamberden alınmamış ise, sahabînin bu sözüne *mevkûf* denir. Aynı şekilde bir tâbi'iden rivayet edilen söze de *maqtû* denilmiştir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, *Nuḥbetu'l-fiker şerhi*, s. 72-78.

8 Aynı eser, s. 22.

9 Aynı yer.

10 Aynı yer.

11 Aynı yer.

hadîs kelimesi, bunun en açık delilini teşkil eder. Ebû Hurayra bu sualinde şöyle demiştir: “Kıyamet günü senin şefaatine nâil olacak en mes’ûd kimse kimdir, yâ Rasûla’llah?”. Hazreti Peygamber, Ebû Hurayra’nın bu sualine şu cevabı vermiştir: “Senin hadîse karşı olan iştihakımı bildiğim için, bu hadîs hakkında hiç kimsenin bana senden evvel sual sormuyacağını tahmin ediyordum. Kıyamet günü benim şefaetime nâil olacak en mes’ûd kimse *Lâ İlâhe İlla’llah* diyen kimsedir”¹².

Hadîs tarihinde, hadîse karşı büyük tutkusıyla şöhret kazanan Ebû Hurayra’nın bu tutkusu bizzat Hazreti Peygamber tarafından teyid edilirken, hadîs lafzının her hangi bir izahattan uzak olarak zikredilmesi, onun, Hazreti Peygambere hâs manâyı daha İslâm’ın ilk günlerinde kazanmış olduğunun en açık delilidir.

Keza bazı sahabenin Hazreti Peygambere başvurarak hadîs yazmak için izin istemeleri¹³, yahut işittikleri hadîsleri hıfzedemediklerini söyleyerek hâfizalarından şikâyet eden bazı sahabeye, Hazreti Peygamberin hadîs yazmaları tavsiyesinde bulunması¹⁴ ile ilgili haberlerde, hadîs lafzının delâlet ettiği manâ, biraz önce işaret ettiğimiz manânın aynıdır; yani hadîs, Hazreti Peygamberden söz, fiil ve takrir olarak rivayet edilen sunnetin hiç bir tereddüde mahal bırakmayacak kadar kusursuz, tam bir karşılığıdır. Bu bakımdan bizim, hadîsin İslâm Dinindeki yeri, sahabe arasındaki rivayeti, yahut tedvini gibi başlıklar altında hadîsi ve hadîsle ilgili meseleleri incelerken, kelimeyi, rivayet edilmiş sunnet¹⁵ manâsında kullandığımızı belirtmemizde, konunun daha iyi anlaşılması yönünden büyük bir fayda bulunduğuna şüphe yoktur.

2. Hadîsin değeri

Hadîsin sunnete müradif bir manâya sâhip olarak sahabe devrinde ve müteâkip nesiller arasında rivayet edildiği kabul edilirse, İslâm Dininde onun kazandığı ehemmiyet derecesini ve Dinin tekenmülünde oynadığı rolü tayin ve tesbit etmek çok daha kolaylaşmış olacaktır. Çünkü İslâm teşriinde sunnetin, Kitap (Kur’ân) dan sonra ilk kaynağı teşkil ettiği, bu konuya eğilmiş olanlara bilinen hususlardandır. Bu bakımdan, onun fıkıh uleması yönünden İslâm teşriindeki değeri, bir bakıma, hadîsin aynı sahada sâhip olduğu değer manasındadır. Bu değer, Hazreti Peygamberin risalet göreviyle birlikte ortaya çıkmış ve yine bu görevin değeri nisbetinde yükseklik kazanmıştır. Ha-

12 Hadîs için bkz. El-Buhârî, *Şahîh*, I. 33.

13 Bu konuda gelen haberler için bkz. El-Haıfıb el-Bağdâdî, *Takvîdu’l-İlm*, s. 74-82.

14 Aynı eser, s. 65-67.

15 Bkz. El-Kâsımî, *Şavâ’ıdu’t-tahdîs*, s. 35-38; el-Cezâ’irî, *Tevcihu’n-nazar*, s. 2.

dîsin kazandığı bu yüksek değeri tesbit edebilmek için, Hazreti Peygamberin risalet görevini ve bu görevin ehemmiyet derecesini daima gözönünde bulundurmak lâzımdır.

Hazreti Peygamberin görevi, genel manâda ve İslâm'ın koyduğu prensipler çerçevesi içinde, insanları tek Allah inancına davetten ibarettir. Bir bakıma bu görev, kendisinden önce gelmiş geçmiş peygamberlerin görevlerinden farklı değildir. Bununla beraber görevin yürütülüşü yönünden diğerlerinden ayrılan pek çok noktaları bulunduğu da şüphe yoktur. Bu ayrılığın mühim bir kısmı, ona inzal olunan Kur'ân cihetinden gelir. Filhakika Allah Ta'âlâ, Hazreti Peygamberi, Kur'ânı Kerîmi tebliğ etmekle görevlendirmiş ve bu hususta ona şu emri vermiştir:

“Ey Peygamber, Rabbından sana indirilene tebliğ et; eğer (bunu) yapmazsan O'nun peygamberliğini yapmamış olursun”. Bu açık emirden anlaşıldığına göre, Hazreti Peygambere tevdi olunan tebliğ görevinin taalluku, kendisine inzal olunan Kur'ânı Kerîmin insanlara duyurulması veya öğretilmesi ve dolayısıyla onların, Kur'ânın emir ve nehiyelerine uymalarının sağlanmasıdır. Çünkü Kur'ân dinin esasıdır ve dinin hayatiyeti, ancak, onun getirdiği emir ve nehiylere ittiba etmek suretiyle gerçekleşir.

Hazreti Peygamber Rabbından aldığı emre uyarak, Kur'ânı Kerîmden kendisine inzal olunan âyetleri müslümanlara tebliğ etmiş ve bu suretle peygamberlik görevini yerine getirmiştir. Ancak, bu görevin mücerred tebliğ görevine münhasır kalması halinde, müslümanların büyük müşkillele karşılaşmış olacaklarını hatırdan uzak tutmamak gerekir. Çünkü Hazreti Peygamber tarafından tebliğ olunan ve tatbiki istenen bazı âyetler, mücmel gayri mufassal, yahut mutlak gayri mukayyed olarak nâzil olmuştur. Meselâ namaz kılınmasını emreden âyetler mücmel olarak gelmiş, fakat rik'atlarının adedi, şekli ve vakitleri Kur'ânda beyan edilmemiştir. Keza zekât verilmesini emreden âyetler mutlak olarak gelmiş, zekâtı gerektiren malın asgarî haddi takyid ve tahdid, miktarı ve şartları beyan edilmemiştir. Kur'ânı Kerîmde bunun gibi, şekli, şartı ve erkânı beyan edilmedikçe tatbiki mümkün olmayan daha bir çok hükümler vardır ve bunların beyanı için yine Hazreti Peygambere başvurmaktan başka çare yoktur. Nitekim Allah Ta'âlâ da bu yönden Hazreti Peygambere ikinci bir görev vermiş ve şöyle demiştir:

“İnsanlara, kendilerine indirilene beyan edesin diye sana Zikr (Kur'ân)ı indirdik. Ola ki onlar da düşünürler”¹⁷. Görülüyor ki, Hazreti Peygamber bir

16 Mâ'ide sûresi, 70.

17 Nahl sûresi, 44.

taraftan kendisine indirilenleri insanlara tebliğ etmekle, diğer taraftan da tebliğ ettikleri arasında müslümanlar için anlaşılması ve tatbik edilmesi güç olanları açıklamakla görevlendirilmiştir. Onun bu görevi, şu âyette daha açık bir şekilde görülür:

“Allah, mü’minlere âyetlerini okuyan, onları tezkiye eden, onlara Kitap ve Hikmeti öğreten kendi aralarından bir Peygamber göndermekle lütufta bulunmuştur; halbuki onlar önceden apaçık sapıklıkta idiler”¹⁸.

Bir çok İslâm uleması, zikrettiğimiz bu âyette geçen *Hikmet* kelimesinin buradaki manâsı üzerinde durmuşlar ve Allah’ın isminden sonra Peygamberin zikredilişine ve Allah’a îmandan sonra Peygambere îmanın şart koşulmasına kıyasla, Kur’ândan sonra *Hikmetin* zikredilişini gözönünde tutarak bunun *Sunnetten* başka bir şey olmadığı görüşü üzerinde ittifak etmişlerdir. Eş-Şâfi’î bu hususta şöyle demiştir: Kur’ân ilmine vıfık kimselerden işittiğime göre, *Hikmet*, Hazreti Peygamberin *Sunnetidir*; çünkü, önce Kur’ân zikredilmiş, onu *Hikmet* takip etmiştir. Allah, insanlara Kitap ve Hikmeti öğretmek suretiyle onlara yaptığı büyük lütüftan bahseder. Bu bakımdan *Hikmetin Sunnetten* başka bir şey olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira *Hikmet*, Kitapla birlikte zikredilmiştir. Aynı Zamanda Allah, Peygamberine itaati ve emirlerine ittiba farz kalmıştır. Peygamberine îmanı, kendisine îman ile birlikte farz kılınan şeyin de Peygamberin *Sunnetinden* başka bir şey olmadığı anlaşılır¹⁹.

Gerek yukarıda zikrettiğimiz Kur’ân âyetinden ve gerekse eş-Şâfi’înin bu âyetle ilgili açıklamasından anlaşılıyor ki, Hazreti Peygambere Kitapla birlikte *Sunnetle* ifade edebileceğimiz bir de *Hikmet* verilmiş ve müslümanlar, her ikisine de ittiba ile emrolunmuşlardır. Çünkü Allah’a ittiba, bir bakıma O’nun Kitabına ittibadır; Peygamberine ittiba da, ona verilmiş olan hem Kitaba ve hem de Hikmet veya Sunnete ittibadan başka bir şey değildir. Kur’ânı Kerimde de açıklandığı gibi Hazreti Peygamber: “Kendisine tâbi olanlara marûfu emreder, munkerden nehyeyler; temiz şeyleri helâl, murdar şeyleri haram kılar; yüklerini indirir, ağırlıklarımı hafifletir”²⁰. Hazreti Peygamberin bu âyet meâlinde belirtilen görevlerinin kaynağı Kitap (Kur’ân) olduğu kadar Sunnet veya Hikmettir de. Nitekim bir hadisinde Hazreti Peygamber, kendisine Kitapla birlikte, ittiba yönünden Kitap ayarında olan bir başka şeyin daha verildiğini açıklamıştır ki, bunun *Sunnetten* başka bir şey olması mümkün değildir²¹.

18 Âl-i ‘Imrân sûresi, 164.

19 Eş-Şâfi’î’nin mezkûr âyetin tefsiri ile ilgili görüşü için bkz. *er-Risâle*, s. 78.

20 A‘râf sûresi, 156.

21 Hadis için bkz. Ebü Dâvûd, *Sunen* II. 505.

Kendisine Kitapla birlikte bir de Sunnet verilmiş olan Hazreti Peygambere itaatı emreden Kur'ân âyetlerinin sayısı pek çoktur. Biz, bunlardan bir kaçını misal olarak zikretmeyi faydalı buluyoruz: "Allah'a ve Peygambere itaat ediniz; ola ki rahmet olunursunuz"²². "Kim Peygambere itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur"²³. Ey Peygamber, de ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana ittiba ediniz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarımızı affetsin"²⁴. "Ey Peygamber, de ki: Allah'a ve Peygambere ittata ediniz; eğer yüz çevirerseniz (biliniz ki) Allah kâfirleri sevmez"²⁵. "Peygamber size neyi getirmişse onu alın; neden sizi nehyetmişse ondan da sakının"²⁶.

Bir kaçını misal olarak zikrettiğimiz bu âyetler Hazreti Peygambere itaatın zorunlu olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadırlar. Bu, İslâmın ve îmanın bir gereğidir. Bu olmaksızın ne İslâmdan ve ne de îmandan eser kalmaz. Hazreti Peygambere itaat ise, onun *sunnetine* ittibadan başka bir mânâya gelmez. Binâanaleyh sunnete ittibam, İslâmın ve îmanın bir gereği olduğu anlaşılır. İşte bu sebepledir ki, o henüz hayatta iken sahabe, Kur'ân ahkâmının tefsirinde, müşkilinin beyanında, aralarında meydana gelen fikir ayrılıklarının ve husumetlerin hallinde ona başvurmayı dinin bir gereği saymışlar; din işlerinde, onun "namazı benim kıldığım gibi kılınız"²⁷ emrine uyarak namazın şeklini, vaktini, rikatlarının adedini ondan almışlar; onun "hacc menâsikini benden alın"²⁸ emrine uyarak menâsikin şartlarını ondan öğrenmişler; keza sâhip oldukları maldan verecekleri zekâtı, onun tayin ettiği miktarlar üzerinden ödemişlerdir. Bu bakımdan Hazreti Peygamber, en geniş mânâsıyla teşri'i kuvveti elinde bulunduran yegâne otorite olarak kabul edilmiştir. Kitap ve Sunnet ise, yukarıda da belirttiğimiz gibi bu teşriin iki kaynağı olmuştur. Çünkü her hangi bir ihtilâf veya bir hâdise, yahutta bir sual veya fetva talebiyle teşrii gerektiren bir şey zuhur etse, Allah Ta'âlâ, elçisine, hükmü bilinmek istenen mesele hakkında hüküm getiren bir veya bir kaç âyet indirmiş, Hazreti Peygamber de vahyedilen bu âyetleri uyulması gerekli (vâcib) bir kanun olarak müslümanlara tebliğ etmiştir. Eğer teşrii gerektiren bir hâdise olmuş, fakat Allah Ta'âlâ bu hâdise ile ilgili hükmü beyan edecek bir âyet vahyetsenmişse, Hazreti Peygamber, bu hükmün bilinmesi için ictihadda bulunmuş ve bu ictihadın ona sağladığı netice ile hüküm vermiş, yahut sual veya istiftaya icabet etmiştir. İctihad eseri olarak ondan sadır olan bu

22 Âli İmrân sûresi 132.

23 Nisâ' sûresi, 80.

24 Âli İmrân sûresi, 31.

25 Aynı sûre, 32.

26 Haşr sûresi, 7.

27 El-Buhârî, *Şahîh*, I. 155.

28 Muslim, *Şahîh*, II. 943.

hüküm veya cevap, ilâhî vahye istinad eden hükümler gibi, uyulması gereken bir kanun olmuştur²⁹.

Hazreti Peygamberin, dinin çeşitli meselelerine taalluk eden ictehadları, çok defa ilâhî ilhamın bir neticesidir. Bu bakımdan bunları ittibâ yönünden Kur'ânla sâbit olmuş diğer ahkâmdan ayırt etmek mümkün değildir. Her ne kadar kaynağı ilâhî ilham olmayan bazı söz ve ictehadlar da mevcut idiyse de, Hazreti Peygamberin bunlardaki isabeti vahiy yolu ile teyid, bir beşer olması hasebiyle hataya düştüğü noktalar olmuş ise, yine vahiy yolu ile tashih edilmiştir³⁰. Bu itibarla, ilham-ı ilâhîden sadır olmayan ictehad-ı nebevî hükmü ile ilham-ı ilâhîden sadır olan ictehad-ı nebevî hükmü arasında tefrik yapmağa mahal yoktur³¹.

İşte, ilk devirde söz, fiil ve takrir olarak Hazreti Peygamberden sadır olan her şey, Kur'ânı Kerimin "(Peygamber) kendi hevasından konuşmaz; (o her ne söylemişse) kendisine vahyolunan bir vahiydir"³² âyetiyle de şهادette bulunduğu gibi, yukarıda izahını verdiğimiz şekilde kabul edilmiş ve sahabe, dinî ve dünyevî yaşayışlarına düzen veren *Sunneti* büyük bir titizlikle muhafaza etmeğe koyulmuşlardır. *Sunnet* ise, daha önceki bahiste de açıkladığımız gibi, söz, fiil ve takrir olarak Hazreti Peygamberden rivayet edildiği müddetçe, hadîsin, isim yönünden bir başka ifade şekli olmuştur.

3. Hadîsin sahabe tarafından rivayeti

İnsan, yaratılışı itibariyle kendisine değer kazandıran ve toplum içerisinde yüksek mertebelere ulaştıran şeylere karşı sıkı bir bağılılık duyar. Bu

29 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. 'Abdulvahhâb Hallâf, *İslâm teşrii tarihi* (türkçeye çeviren: Doç. Dr. Talât Koçyiğit, İlahiyat Fakültesi yayınlarından) s. 13-14.

30 Hazreti Peygamberin bir beşer olarak bazan hata yapabileceği, bizzat kendisinden rivayet olunan hadîslerle de sâbittir. Muslim'in *Şahîh*'inde (IV. 1835) nakledilen bir hadîsten anlaşıldığına göre Hazreti Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ben de bir beşerim. Size dininizden bir şeyi emrettiğim zaman onu almaz. Fakat reyimle size bir şey emredersem, (biliniz ki) ben de bir beşerim". Bedr savaşında esir edilen müşriklerin âkibetleriyle ilgili olarak, Ebû Bekr ve 'Omer İbnu'l-Haţţab'la istişarede bulunan Hazreti Peygamber, kendi ictehadına istinaden esirlerden fidye almış ve sonra onları serbest bırakmıştı. Fakat bunu müteâkıp nâzil olan bir âyet. Hazreti Peygamberin, ictehadında hata yaptığı ortaya koymuş olduğu gibi, hatayı tashih etmiştir: "Peygambere, harbedip zafer kazanmadıkça esir almak yaraşmaz. Siz dünya malını istiyorsunuz; Allah ise Âhreti istiyor"

Bir başka habere göre, Hazreti Peygamber, özür beyan ederek Tebûk gazvesine iştirak etmek istemiyenlere izin vermişti. Fakat nâzil olan bir âyet, onun bu hareketini tashih etmiştir: "Allah seni affetsin; doğruyu söyleyenler sence belli olmadan, yalancuları bilmeden (seferden geri kalmak isteyenlere) niçin izin verdin"

31 'Abdulvahhâb Hallâf, *İslâm teşrii tarihi*, s. 15.

32 Necm sûresi, 3.

bağlılık, çok defa, aşırı derecedeki tutkulara kadar varır. Eğer bu tutkuyu, bir şeye karşı sonsuz derecedeki bağlılık ve ona sahip olma duygusu manâsına gelen “hırs” kelimesiyle açıklayacak olursak, bu duygunun, insanı bazan kötü, bazan da iyi âkıbetlere sevkettiği müşahede olunur. Meselâ para ve mal mülk sevgisi, insanın benliğini kaplar ve onlara sâhip olma arzusu “hırs” dediğimiz dereceye yükselirse, bu arzunun insanda hasislik vasfının belirmesi bir yana, bazan onu hırsız, hattâ kaatil bile yaptığı görülür. Bunun aksine, insanda iyilik etme arzusunun veya ilim öğrenme isteğinin “hırs” haline geldiği de olur. Bu takdirde insanın ne kadar yüksek mertebeler kazanabileceğini tasavvur etmek güç değildir. Toplumlar da böyledir ve çok defa, onları teşkil eden ferdlerin, çeşitli değer ölçüleri karşısındaki temayüllerinin vasfını taşırlar. Yukarıda verdiğimiz misali toplum için de tatbik edecek olursak, diyebiliriz ki, ferdlere madde hırsıyla yanıp tutaşan toplumlar, ne kadar maddeci olurlar ve onu elde etmek için nasıl her türlü çareyi mubah sayarak bu çarelerin tatbikinde ustalık kazanırlarsa, ferdlere iyilik etme ve ilim öğrenme arzusunu “hırs” haline getirmiş toplumlar da, bu sahalarda temayüz eder ve başarı sağlarlar.

İslâm öncesinde Arap kavmiyle İslâm’dan sonraki müslüman topluluğu, mukayese edilecek olursa, aynı kavmin değişik devirlerinde birbirinden çok farklı, hattâ birbirine zıt görünüm arzettiği kolayca anlaşılır.

Kör bir dalâlet ve koyu bir cehalet içersinde yüzen câhiliye devri Arabının en mümeyyiz vasfı, kendi eliyle yaptığı taş veya toprak putlara tapmak idi. Fakirlik ve geçindirememek korkusu ile çevresi içinde ayıplanmak ve şerefini yitirmek duygusu, onları evlâdlarını öldürmeğe sevkedecek kadar şiddetli idi. Kuru ve sert iklim şartları, geçimlerini topraktan sağlamalarına imkân vermediği için, birbirlerinin ellerindeki malları kapmak, çalmak veya gasbetmek âdet haline gelmiş; bu maksatla düzenlenen baskınlar, bilbassa kabileler arasında şiddetli husumetlerin doğmasına sebep olmuştu. Her halde bu husumetlerin neticesi olacaktır ki, kabileler arasında ortaya çıkan asabiyyet mücadelesi, her bir Arabın kalbinde derin izler bırakmış ve her biri, kendisini diğerlerinin fevkinde görmüştür. Kısacası, câhiliye devri Arapları, büyük ölçüde yokluğunu hissettikleri maddenin esiri olmuşlar ve yaşayışlarını, onu elde etmek için “hırs” haline getirdikleri duygularının ezici baskısı altında tanzim etmek zorunda kalmışlardır.

Hazreti Peygamberin yeni bir dini tebliğ etmekle görevlendirilmesinden sonra Arap yaşayışında akla durgunluk veren bir değişme olmuştur. Tek Allah inançına davetle ve gizli olarak başlayan yeni din, bidayette, Hazreti Peygamberin yakınlarından bir kaç taraftar bulmuş, fakat bu davetin aleniliğe geçmesinden sonra, kurtuluşlarını ve yükselişlerini Peygamberin kendilerine

tebliğ ettiği Kur'ânı Kerimde ve onun beyanı demek olan Sunnette gören Araplar, feve feve, yeni dine intisab etmeğe başlamışlardır. Onların İslâm'ı kabullerinde her hangi bir tehdid veya zorlamanın bulunabileceğini düşünmek mümkün değildir. Aksine, İslâm'ın sessiz, fakat süratle yayılmasında istikballerinin kötü âkıbetini gören mekkeli müşrik reisleri bu gelişmeyi önlemek için her türlü hakaret ve işkenceyi Peygamber ve ashabına reva görmüşlerdir. Ne var ki bu zulüm, müslümanların sayıca artmalarına engel olamamış, fakat onları, kuvvetli bir imanla ve sarsılmaz bir inançla Hazreti Peygamberin etrafında toplanmalarına yardım etmiştir. Ana ve babalarla evlâdları arasında görülen sevginin çok daha üstünde bir sevgiyle ona bağlanan müslümanlar, dinin irşadına uyarak Kur'ânı Kerimden nâzil olan âyetleri ve onların beyanı mahiyetinde olan Hazreti Peygamberin sözlerini hafızetmeyi ihmal edilmez bir görev telakkî etmişlerdir. Mekke'den Medîne'ye hicretleri, bu görevin ifasında, onlara daha geniş ve daha rahat imkânlar sağlamış; bu suretle câhiliye devrinin koyu dalâleti, yerini, İslâm'ın insanları ilme teşvik eden aydınlık yoluna terketmiştir.

Filhakika, Hazreti Peygambere ve onun tebliğ ve beyan ettiği Kur'ânı Kerime büyük bir imanla bağlanmış olan ilk müslümanlar “de ki: Bilenlerle bilmeyenler eşit olur mu?”³³, “Allah, içinizden iman etmiş olanları ve kendilerine ilim verilenleri derece derece yüceltsin”³⁴, “Mü'minlerin hepsi birden sefere çıkacak değiller; fakat her fırkadan bir gurup bir araya gelseler dinde derinleşip, sefere çıkanlar geri dönüp geldiklerinde, kavimlerini uyarsalar.. Böylece onlar da belki sakınırlar”³⁵ âyetleriyle ifade edilmek istenen manâyı anlamakta güçlük çekmemişler, dinle ilgili bilgilerini artırmak ve onda derinleşmek için Hazreti Peygamberin etrafında daha sıkı bir ilim halkası vücuda getirmişlerdir. Onların öğrenmek arzusunu bizzat Hazreti Peygamber de “her kim ilim elde edeceği bir yola girerse, Allah bununla, onu cennete götüren yolu kolaylaştırır”³⁶, “Allah, her kim hakkında hayır murad ederse, onu dinde fakih kılar”³⁷ gibi sözleriyle teşvik ve tahrik etmiştir.

Hazreti Peygamberin, ashabına öğretim yapacağı bir mederesesi veya bir okulu yoktu. Bununla beraber o, seferde hem ordusunun kumandanı, hem öğretmeni idi. Va'z ve irşadlarıyla bir taraftan askerlerinin hamaset duygularını harekete getirirken, diğer taraftan cihadın hükümlerini ve dindeki yerini

33 Zümer sûresi, 9.

34 Mucâdele sûresi, 11.

35 Tövbe sûresi, 123.

36 El-Buhârî, *Şahih*, I. 25; Ebü Dâvûd, *Sunen*, II. 285; et-Tirmizî, *Sunen*, V. 48-49; İbn Mâce, *Sunen*, I. 79.

37 El-Buhârî, *Şahih*, I. 25-26; İbn Mâce, *Sunen*, I. 95.

onlara öğretiyordu. Hazarda ise, hem ev halkının, hem de diğer müslümanların imamı ve muallimi idi. Evde ve sokakta, ihtiyaç sahibi herkes onu durduruyor, soruyor ve öğreniyordu. Evinin bitişiğinde olan mescid, hem beş vakit namazın eda edildiği ve hem de ilim meclislerinin akdedildiği bir yerdi ve bu meclisler çok defa vakit namazlarının kılınmasından sonra akdediliyor; sahabe yorgunluk ve usanç hissetmeden Hazreti Peygamberi dinliyor; Hazreti Peygamber de aynı şekilde sahabenin suallerine cevap veriyordu. El-Buhâri'nin İbn Mes'ûd'tan naklettiği bir haberden de öğrendiğimiz gibi. "Hazreti Peygamber, va'zlarla ashabını usandırmamak için uygun ve belirli günleri kolluyordu"³⁸.

Hicretten sonra Medîne'de inşa edilen mescidin geri bir köşesinde üstü örtülü bir gölgelik daha yapılmıştı. Hazreti Peygamberin ashabından bir çoğu ziraat veya ticaretle uğraşurlar, gerek kendilerinin ve gerekse âilelerinin maişetlerini kazanırlardı. Fakat bunların arasında hayatlarını ilim ve irfana vakfeden sahabiler de vardı. Bunlar daima Hazreti Peygamberin refakatinde bulunurlar, onun ilminden istifade ederlerdi. Geçimlerini temin edecek herhangi bir işleri de bulunmadığı için ashabın en fakir kimseleri idiler. İşte, mescidin geri bir köşesine inşa edilen bu gölgelik bunlara tahsis edilmişti. Bu sahabiler, "Şuffe" denilen bu yerde barınırlar ve diğer sahabilerin verdikleri yiyeceklerle geçinirlerdi. Hazreti Peygamber, el-Buhâri'nin bir rivayetinden öğrendiğimize göre, "iki kişilik yiyeceği olan bir kimsenin (onlardan) üçüncüsünü, üç kişilik yiyeceği olan kimsenin dördüncüsünü, beş kişilik yiyeceği olan kimsenin de onlardan altıncısını ahp evine götürmesini"³⁹; bir defasında Ebû Bekr de Şuffe ehlinde üçünü, Hazreti Peygamber ise onunu ahp evlerine götürmüşler ve onların karınlarını doyurmuşlardı⁴⁰.

Suffeyi, İslâmiyetin ilim tedarik eden ilk üniversitesi olarak kabul etmek bile mümkündür. Çünkü Ahmed İbn Hanbel'e göre 70-80 kişinin barındığı bu yerde⁴¹, Hazreti Peygamber tarafından tayin edilen hocalar vasıtasıyla Kur'ân ilimleri, akaid, yazı ve kıraat öğretilirdi. 'Abdullah İbn Sa'îd İbnî'l-Âş burada yazı sanatını öğreten bir hoca idi ve Hazreti Peygamber tarafından bu iş için görevlendirilmişti⁴².

Hazreti Peygamberin sohbetinden ve sık sık akdettiği ilim meclislerinden en çok mahrum olanlar, şüphesiz ki Medîne dışında oturanlardı. Fakat bunlar

38 El-Buhâri, *Şahîh*, I. 25.

39 *Şahîh*, I. 149.

40 Aynı yer.

41 *Musned*, III. 371.

42 İbnu'l-Eşîr, *Usdu'l-gâbe*, III. 175.

da, gerek vukubulan bir hâdisenin hükmünü öğrenmek ve gerekse dinle ilgili gelişmelerden haberdâr olmak için, develerini Medîne'ye koşturmakta tereddüt göstermiyorlardı. Nitekim İhâb İbn 'Azîz'in kızı ile evlenen 'Ukba İbnu'l-Hâriş, hem kendisinin ve hem de karısının bir kadın tarafından emzirildiklerini ve süt kardeşi olduklarını öğrenince devesine binip Mekke'den Medîne'ye gelmiş ve durumla ilgili hükmü Hazreti Peygamberden öğrendikten sonra da karısından ayrılmıştı⁴³.

Hazreti Peygamberi dinlemek ve dinin hükümlerini öğrenmek yalnız erkeklere hâs bir iş değildi. Kadınlar da onun va'z ve irşadlarından istifade ediyorlar, lüzum hissettikleri zamanlarda müşkillerinin halli için ona başvuruyorlardı. Nitekim bir defasında toplu olarak ona müracaat etmişler ve erkeklerin kendilerine gâlip gelip daima onu meşgul ettiklerinden şikâyetle, bir gününü de kadınlara ayırmasını istemişlerdi. Hazreti Peygamber onlara söz vermiş, tesbit edilen günlerde de va'z ve nasihatlarında bulunmuştur⁴⁴.

İslâm, ilim elde etmek ve dinden bir şeyi öğrenmek bahis konusu olduğu zaman hayâ'a yer vermemiştir. Bunu bilen müslüman kadınlar, her hangi bir müşkil ile karşılaştıkları zaman, Hazreti Peygambere başvurmuşlar ve hiç çekinmeden müşkillerini ona arz etmişlerdir. Filvâkî, Ummu Suleym, bir gün "yâ Rasûla'llah, Allah hakkı açıklamaktan hayâ etmez. Acaba bir kadın ihtilâm olursa gusletmesi gerekir mi?" diye sormuş, Hazreti Peygamber de onun bu sualine şu cevabı vermiştir: "Suyu gördüğün zaman (evet)"⁴⁵. Kadınların Hazreti Peygambere yönelttikleri bu çeşit sualler pek çok olacaktır ki, el-Buhârî'nin ta'lik ettiği bir haberden anlaşıldığına göre Hazreti 'Âişe, Ensar kadınlarını medhetmiş ve "ne güzel, onların dinî meselelerde derinleşmelerine hayâ engel olmuyor" demiştir⁴⁶.

43 El-Buhârî *Şâhih*, I. 30-31. Hazreti Peygamberin hayatında başlayan bu türlü yolculuklar, onun vefatından sonra da devam edecek ve hadîs öğrenmek veya yazmak için, hadîsçiler, şehirler ve ülkeler dolaşacaklardır. Meselâ el-Buhârî (I. 27) tarafından nakledilen bir haberden öğrendiğümüze göre Câbir İbn 'Abdillah, 'Abdullah İbn Uneys'in elinde bulunan bir tek hadîsi bizzat onun ağzından duyabilmek için bir aylık bir yolu katetmek zorunda kalmıştır. İbn 'Abd'l-Berr bu haberi daha mufassal bir şekilde verir ve Câbir'in Medîne'den Şâm'a gittiğini kaydeder (*Câmi' beyâni'l-ilm*, I. 93). Keza Ebû Eyyûb da bir hadîsi 'Ukbe İbn 'Âmir'e sorabilmek için Mısır'a gidip gelmiştir (İbn 'Abd'l-Berr, I. 93-94).

44 El-Buhârî, *Şâhih*, I. 34. Hazreti Peygamberin mesciddeki va'z ve irşadlarının kadınlar tarafından da takip edildiği, el-Buhârî'nin şu haberinden anlaşılmaktadır. Haberin râvisi İbn 'Abbâs anlatır: "Hazreti Peygamber (mescide va'zettikten sonra) kadınlara iştiremediği zamanıyla, yanında Bilâl de olduğu halde (erkek saflarından) çıktı. Kadınlara va'zederek sadaka vermelerini emretti. Sözleri o kadar tesirli idi ki, bazı kadınlar küpelerini, bazı kadınlar da yüklerini atmağa başladılar. Bilâl ise, bu verilenleri eteğine topluyordu" (*Şâhih*, I. 33).

45 El-Buhârî, *Şâhih*, I. 41.

46 Aynı yer.

Yukarıdan beri birer misal vererek zikrettiğimiz bu açıklama, ilk müslümanların, bütün yaşayışlarında Hazreti Peygamberi örnek aldıklarını ve hayatlarını onun talimatına uygun olarak düzenlediklerini göstermeğe kâfidir. Şüphesiz bu yaşayış, ona olan inançlarının bir neticesidir. Bu inanç olmaksızın ona tâbi olmak, dinî işlerinde olduğu kadar dünyevî işlerinde de onun direktiflerine göre hareket etmek mümkün değildir. İşte, gerek bu inanç ve gerekse bu inancın gereği olan hayat tarzı, sahabeyi, Hazreti Peygamberden görüp işittikleri fiil ve sözleri, büyük bir titizlikle muhafaza etmeğe sevk etmiştir. Bu, aynı zamanda hadisin, Hazreti Peygamber devrinde başlamış olan toplanması faaliyetinin en açık delilini teşkil eder.

Ne var ki, hadis toplama ve onları muhafaza etme işi, Hazreti Peygamber devrinde yalnız hâfızaya tevdi edilmiş, bu hususta yazıdan istifade etmek mümkün olmamıştır. Çünkü el-Belâzuri'nin kaydına göre⁴⁷, İslâm'ın başlangıcında Kureyş kabilesinden okuma yazma bilen 17 kişi müstesnâ diğer müslümanlar yazı bilmiyorlardı. Bu bakımdan her hangi şifâhî bir metnin muhafazası, ancak hâfızanın yardımıyla mümkün olabiliyordu. Maamafih yazıdan faydalanılmadığı zamanlarda hıfz etme melekesinin büyük ölçüde geliştiği ve kuvvet kazandığı gözönünde bulundurulursa, pek çok metnin bu yolla muhafaza edilmesinin imkân dahiline girmiş olabileceğini kabul etmek gerekir. Nitekim neshlerini, menkıbelerini, şiirlerini ve hutbelerini büyük bir titizlikle muhafaza ettikleri bilinen câhiliye devri Araplarından İslâm devrine büyük bir edebiyat intikal etmiş bulunmaktadır. Öyle bir edebiyat ki, içerisinde her kabiliye şeref kazandıran neseb medhiyesiyle ilgili haberler yanında, muâriz kabileleri zemmeden haberler bile mühim ölçüde yer işgal eder. Şifâhî olarak rivayet edilen câhiliye edebiyatının, üstün oluşu sebebiyledir ki, İslâm'ın başlangıcıyla nâzil olmağa başlayan Kur'ânı Kerîm, gerek ifade ve gerekse uslûb yönünden bir mucize olarak diğerlerinin çok üstünde bir mevki almış bulunmaktadır.

İşte, câhiliye devrinde kazanılmış olan hâfıza ile ilgili olan bu meleke, İslâm devrinin başında, Hazreti Peygamberden görülüp işitilen fiil ve sözlerin güvenilir bir muhafaza vasıtası olmuştur.

Hazreti Peygamber hayatta olduğu müddetçe hadis, sahabe arasında dolaşmış, müzakere ve münakaşa edilmiştir. Hatta zaman ilerledikçe yeni yetişen genç sahabiler arasında okuyup yazmayı öğrenenler çıkmış, yazı ile hâfızalarındaki hadiseleri perçinleme gayretine girişmişlerdir. Maamafih bu devirde, daha sonraki devirlerde ortaya çıkan çeşitli tehlikeler hadis için henüz bahis konusu değildir. Bir taraftan Hazreti Peygamberin hayatta oluşu, diğer

47 Bkz. *Futûhu'l-buldân*, s. 457.

tarafından vahyin devam edişi, hadîse musallat olabilecek tahrif, tashîf ve vaz^c (uydurma) gibi her çeşit tehlikeye karşı en emin koruyuculuk görevi ifa etmiştir. Çünkü Hazreti Peygamberin hayatta oluşu, sahâbilerin ondan işitmiş oldukları hadîsleri aralarında müzakere ederken hasıl olan tereddütlerde ona başvurmak ve sözün doğrusunu öğrenmek imkânını sağlıyordu. Müzakere sırasında her hangi bir sahâbî, Hazreti Peygamberden işittiğini söylediği bir hadîsin naklinde her hangi bir hataya düşmesi halinde, o hadîsi bilen diğer sahâbilerin hemen itirazına uğruyor, eğer sözün doğrusu üzerinde ittifak hasıl olmazsa Hazreti Peygambere müracaat ediliyordu. Meselâ Hişâm İbn Hâkîm'in Furkân sûresini değişik bir kıraatla okuduğunu gören 'Omer İbnü'l-Ḥattâb, onu eteğinden tutup Hazreti Peygambere götürmüş ve ona "bu, senin bana okuduğundan başka bir şekilde okuyor" demişti. Hazreti Peygamber, her ikisine de mezkûr sûreyi okuttuktan sonra, her iki kıraatın da doğru olduğunu söylemiş ve Kur'ânı Kerîmin "yedi harf üzerine nâzil olduğunu" sözlerine ilâve etmiştir⁴⁸. Sahâbenin bu türlü davranışı, aslında, Kur'ânı Kerîmin "bir şeyde ihtilâfa düştüğünüz zaman onu Allah'a ve Peygambere götürün (onlara başvurun)"⁴⁹, âyetindeki emre uymaktan başka bir mânâyâ gelmez.

Hazreti Peygamberin sağlığında, hadîsleri üzerinde koruyuculuk görevi yaptığını yukarıda kaydettiğimiz ikinci husus da vahyin devam edilişidir. Filhakika daha sonraki devrelerde görülen hadîs metinleri üzerindeki tahrif ve tashiflere, yahut vaz^c hareketlerine, Hazreti Peygamberin hayatta bulunduğu devirlerde rastlanmaz. Esasen bu hareketleri, Peygambere inanmış ve onun etrafında bir ilim halkası meydana getirmiş olan sahâbilerden ummak mümkün değildir. Bununla beraber, bu gibi hareketlere tevessül edebilecek kimselerin bulunabileceği ve bunun da, sayıları fazla olmasa bile, müslümanları bir hayli üzüntüye sokmuş olan münafıklar cihetinden geleceği düşünülebilir. Fakat şurası muhakkaktır ki bu münafıklar, müslümanlar tarafından ferden ferda tanınmış ve onların hadîs alış verişiyle ilgilenmelerine meydan verilmemiştir. Esasen onlardan din ve toplum aleyhine sadır olan veya olması muhtemel bulunan her türlü hareket vahiy yolu ile teşhir edilmiş ve münafıklar, daima korku ve endişe içerisinde yaşamak zorunda kalmışlardır. Onların, bu haleti rûhiye içinde iken hadîse musallat olup ona yalan karıştırmaya cüret edemeyecekleri mantıkî bir neticedir ve Kur'ânı Kerîmde onlarla ilgili olarak yer alan şu âyet de, bu neticenin en açık delilini teşkil eder: "Münafıklar, kalplerinde (gizledikleri) şeyi haber verecek bir sûrenin indirilmesinden korkarlar"⁵⁰. İşte bu korkudur ki, münafıkların dinî meselelere el

48 El-Buhârî, *Şahîh*, VI. 100.

49 Nisâ' sûresi, 58.

50 Tövbe sûresi, 65.

atmalarına ve bilhassa Hazreti Peygamberin hadisleri üzerinde keyiflerince tasarrufta bulunmalarına engel olmuştur.

Kur'ânı Kerimden nâzil olan âyetlerde ve Hazreti Peygamberden sâdir olan hadislerde, zaman zaman "ilim" den, "fıkıh" veya "tefakkuh" tan bahsedilmesi, yukarıda da kaydettiğimiz gibi, sahabenin dinî meselelerde bilgi sâhibi ve hattâ kudretleri nisbetinde bu meselelerin inceliklerine vâkıf olma arzularını kamçulamış, bazıları mesâillerini Kur'ânın muhkem ve müteşâbih âyetlerini anlamaya hasrederken⁵¹, diğer bazıları da, yalnız sunnetle meşgul olmağa ve Hazreti Peygamberden görüp işittikleri fiil ve sözleri toplamağa gayret sarfetmişlerdir⁵². Bu devirde, her ne kadar, Hazreti Peygamberin hayatta olması dolayısıyla, âyet ve hadislerden hüküm istihracı sahabeyi doğrudan doğruya ilgilendiren bir husus olmasa bile, bunun yollarını, usûl ve kaidelerini ondan görüp öğrenmişler, ileride onun yokluğu halinde toplum ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir seviyeye gelmişlerdir. Sahabenin Kur'ân ve Sunnet üzerindeki bu çalışması, İslâm'ın bu iki kaynağına dayalı bir ilmin vücut bulmasına yol açmıştır. Bu ilim, başlangıçta ne kadar basit bilgi kırıntılarından ibaret olursa olsun, gelecek için gelişmeğe ve yükselmeğe müstaid bir hüviyete sâhip bulunuyordu ve bu da, onun gelecek nesillere sağlam ve sıhhatli bir şekilde intikali ile mümkün olacaktı. Kur'ânı Kerimden bu konuda da nâzil olan âyetler, mülûsmanlara düşen görevi açıklıyor, ilmin başkalarına öğretilmesini tavsiye ve telkîn ederken, onu gizleyenleri şiddetli bir dille lânetliyordu:

"İndirdiğimiz apaçık delilleri ve doğru yolu göstereni, Kitapta insanlara açıklamamızdan sonra gizleyen kimseler, işte onlara hem Allah lanet eder, hem de lânetçiler lânet eder"⁵³. Sahabe, bu âyetin ifade ettiği manâ içerisinde dinin ikinci kaynağını teşkil eden Sunnetin de mündemiç bulunduğunu anlamakta güçlük çekmemiş, onu da bilmeyenlere öğretmeyi, ihmal edilmez bir vazife telâkkî etmiştir. Nitekim çok hadis rivayet ettiği için itiraza uğrayan

51 Meselâ 'Abdullah İbn Mes'ûd, 'Alî İbn Ebî Tâlib, Ubeyy İbn Ka'b ve İbn 'Abbâs gibi bazı sahabiler, Kur'ân ilmiyle meşgul olmuşlar ve bu konuda sahabenin ileri gelenlerinden sayılmışlardır. Es-Suyûtî'nin rivayetine göre, İbn Mes'ûd Allah'a kâsem ederek, Kur'ânı Kerimden nâzil olan her âyetin kimin hakkında ve nerede nâzil olduğunu bildiğini, her hangi bir kimsenin, Allah'ın Kitabını kendisinden daha iyi bildiğini haber alsa ondan öğrenmek için yanına gitmekten çekinmeyeceğini söylemiştir. Keza 'Alî İbn Ebî Tâlib de İbn Mes'ûd'un sözüne benzer bir şey söylemiş ve "hiç bir âyet yoktur ki, gece mi yoksa gündüz mü, dağda mı yoksa düzlükte mi nâzil olduğunu bilmiş olmayayım" demiştir. Bkz. *El-İtkân*, II. 187.

52 Meselâ Ebû Hurayra, Câbir İbn 'Abdillah, Ebû Sa'îd el-Hudrî, 'Abdullah İbn 'Omer, 'Abdullah İbn 'Amr, İbn 'Abbâs, Enes İbn Mâlik gibi bazı sahabiler, mesâillerini daha çok hadis öğrenmeğe hasretmişler, aynı zamanda çok hadis rivayet eden sahabilerden olmuşlardır.

53 Bakara sûresi, 159. Ebû Dâvûd tarafından rivayet edilen bir hadiste ise Hazreti Peygamber şöyle buyurmuştur: "Bir kimseye ilimden bir şey sorulur, o da gizler ve söylemekten üttina ederse, Allah, kıyamet günü onun boynuna ateşten bir tasma takar" (*Sünen*, II. 288).

Ebû Hurayra'nın, bu itirazlara cevaben "eğer Kur'ânda şu iki âyet olmasaydı hiç bir hadis rivayet etmezdim"⁵⁴ demesi, sahabe arasında Sunnetin nakliyle ilgili olarak yerleşmiş olan kanaatı açıklaması bakımından büyük bir ehemmiyet taşır. Maamafih sahabeyi, Sunnetin nakline ve başkalarına da öğretilmesine sevkeden başka âmiller de vardı ve bunların başında bizzat Hazreti Peygamberin kendisi ve sahabeyi hadis rivayetine teşviki gelir. Nitekim ondan rivayet olunan bir haberde şöyle denilmiştir:

"Şâhid olan gâib olana tebliğ etsin; olabilir ki, kendisine tebliğ olunan onu işitenden daha anlayışlıdır"⁵⁵. Bir başka rivayette de, Hazreti Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Allah, bizden bir hadis işitpte onu hıfzeden, sonra da başkasına tebliğ eden kimseyi güzelleştirsin. Bazan ilim (fıkıh) sâhibi kimse, kendisinden daha âlim olan kimseye onu nakletmiş olur; bazan ilim (fıkıh) yüklü kimse âlim (fakih) olmayabilir"⁵⁶.

Hazreti Peygamberin, sahabeyi hadis rivayetine teşvik etmesi, gelecek nesillerin İslâm'ı kusursuz anlamaları gayesine matuftur. Nitekim hadisin değerini belirtirken de açıkladığımız gibi, İslâm'ın ilk kaynağını teşkil eden Kur'ânı Kerîmden bazı âyetleri, Hazreti Peygamberin izahatı olmaksızın anlamak mümkün değildir. Bu bakımdan hadis veya sunnet, Kur'ânı Kerîmin tefsiri olduğu gibi⁵⁷, Hazreti Peygamber de ilk müfessir olarak kabul edilmiştir.

Ancak, Hazreti Peygamberin ashabını hadis rivayetine teşvik etmesine rağmen, onun vefatından sonra bazı sahabilerin, çok hadis rivayet eden diğer bazı sahabileri rivayetten menetmeleri, yahut onlardan hadis rivayetini azaltmalarını istemeleri, çelişkili bir konu olarak karşımıza çıkabilir. Filhakika Hazreti Peygamber vefat ettikten sonra, meselâ 'Omer İbnu'l-Ĥattâb, 'Irâk'a gitmek üzere yola çıkan Ķaraza İbn Ka'b'a "gittiği yerde hadis rivayet edip halkı Kur'ân okumaktan alıkoymamasını" söylemiş⁵⁸, fazla hadis rivayet

54 El-Buĥârî, *Sâhîh*, I. 37-38.

55 Aynı eser, I. 24; II. 191; Muslim, *Şâhîh*, III. 28; Ebû Dâvûd, *Sunen*, I. 294; İbn Mâce *Sunen*, I. 104.

56 Ebû Dâvûd, *Sunen*, II. 289; İbn Mâce, *Sunen*, I. 102.

57 Daha sonraki devirlerde meselâ Yaĥyâ İbn Ebî Keşîr'in "Sunnet, Kur'ân üzerine hakîmdir; fakat Kur'ân sunnet üzerine hakîm değildir" mahiyetindeki sözünü (ed-Dârimî, I. 145), buna mukabil Aĥmed İbn Ĥanbel'in bu sözü bahis konusu ederek "ben bunu söylemeğe cesaret edemem; fakat Sunnet Kur'ânın tefsiridir" demesini, bu görüş çerçevesi içinde değerlendirmek gerekir.

58 Ebû Ĥatîm İbn Ĥıbbân, *Kitâbu't-Târîĥ ve'l-mecrûĥîn*, 10 b; Aĥmed İbn Ĥanbel, *Kitâbu'l-İ'tel*, I. 62, 113; ez-Zehabî, *Teŝkiretu'l-huffâz*, I. 6.

eden üç kişinin, İbn Mes'ûd, Ebu'd-Derdâ' ve Ebû Zerr'in Medîne dışına çık-
malarına da izin vermemiştir⁵⁹. Ebû Hurayra ise, daha sonraları, 'Omer İbnu'l-
Ḥaṭṭâb devrini bahis konusu ederek "onun zamanında bugünkü gibi hadîs
rivayet etseydim, 'Omer, kılıcıyla boynumu uçururdu"⁶⁰ demiştir.

Hilâfeti 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭâb'a tekaddüm eden Ebû Bekr eş-Şiddîk da,
Hazreti Peygamberle sohbetinin çokluğuna ve ondan pek çok hadîs işitmiş
olmasına rağmen az hadîs rivayet edenlerdendi. Cennetle tebşir olunanlardan
Sa'îd İbn Zeyd'in ise iki veya üç hadîsten fazla rivayeti bilinmemektedir⁶¹.
Bu konuda diğer bazı sahabîlerden gelen haberler de gözönünde bulunduru-
larak, hadîs rivayetinin azaltılması hakkında ortaya çıkan görüşün Hazreti
Peygamberin rivayeti teşvik eden sözleriyle tenakuz teşkil etmediğini kabul
etmek gerekir. Ashında bu görüş, rivayeti azaltmak ve ona engel olmak manâ-
sında değil, hadîsin değerine paralel olarak, fazla rivayet edilmesi halinde zu-
hur edebilecek hata veya kusurları önlemek manâsında değerlendirilmelidir;
bir başka ifade ile, henüz yazıyla de tesbit edilmemiş olan ve hâfızadan şifahî
olarak rivayet edilen hadîsi korumak arzusunun bir neticesidir. Nitekim Zeyd
İbn Erkam'ın, hadîs dinlemek için etrafına toplananlara "biz ihtiyarlardık
ve unuttuk; Rasûlu'llahtan hadîs rivayet etmek güçtür"⁶², İbn 'Abbâs'ın "biz,
önceleri ondan hadîs rivayet ediyorduk; o zamanlar onun üzerine yalan söy-
lenmiyordu. Fakat, ne zaman ki halkın durumu değişti, biz de ondan rivayeti
terkettik"⁶³ ve Mu'âviye'nin de Dımaşk minberinde halka hitap ederek "Ra-
sûlu'llahtan hadîs rivayetini azaltınız. Siz, hiç yeri olmayan hadîsleri rivayet
ediyorsunuz. Eğer muhakkak rivayet etmek isterseniz, 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭâb
zamanında dolaşan hadîsleri rivayet ediniz; çünkü o, halkın içerisinde Allah-
tan en çok korkan kimse idi"⁶⁴ demeleri, hadîsi korumak arzusunun en
açık delilini teşkil eder. Sahabenin Hazreti Peygamberden işitmiş oldukları
"her kim bana yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın"⁶⁵ hadîsi-
nin dehşet verici manâsını anlamamış, hadîs rivayet etmekle ne derece büyük
bir mes'ûliyet altına girdiklerini idrak etmemiş olmaları mümkün değildir.
Biraz önce zikrettiğimiz hadîs gibi, "bir kimsenin, bütün işittiklerini rivayet
etmesi kizb için kâfidir"⁶⁶ hadîsi de, sahabeye hadîs rivayetindeki mes'ûliyet-

59 Ebû Ḥatim İbn Ḥıbbân, adı geçen eseri, 10b; İbn 'Adî, *el-Kâmil*, I. 2b; Ahmed İbn Ḥan-
bel, *Kitâbu'l-İlel*, I. 62. Bazı rivayetlerde İbn Mes'ûd, Ebû'd-Derdâ' ve Ebû Mes'ûd el-Ansarî
isimleri verilmiştir.

60 Ez-Zehebi, *Tezkiretu'l-huffâz*, I. 7.

61 Tercemesi hakkında bkz. İbn Hacer, *el-İşâbe*, III. 96-97; İbnu'l-Eşir, *Usdu'l-gârbe*
II. 306-307.

62 Ebû Ḥatim İbn Ḥıbbân, *Kitâbu't-târîh ve'l-mecrûhîn*, 11 ab.

63 Muslim, *Şaḫîh*, I. 13.

64 İbn Adî, *el-Kâmil*, I. 2.b

65 El-Buhâri, *Şaḫîh*, I. 35; Muslim, *Şaḫîh*, I. 10.

66 Muslim, *Şaḫîh*, I. 10.

lerini hatırlatan bir başka örnektir. Filhakika insan çok şey işitebilir; bunlar ne kadar doğru olursa olsun, aralarına girmiş bazı yanlış şeylerin bulunmasından emin olunamaz. Hepsinin rivayeti ise, insanı, istemese bile bazan yalancı mevkiine düşürebilir. Bu bakımdan işitilen şeylerin rivayetinde ihtiyatlı davranmak da, rivayet kadar önemli bir din görevidir.

Sahabeye hadis rivayetini azaltmalarını tavsiye eden ve hattâ bu konuda biraz da şiddet gösteren ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭâb’ın “Fera’iz ve Sunneti, Kur’ânı öğrendiğiniz gibi öğreniniz”⁶⁷ demesi de meseleye bir başka yönden ışık tutacak mahiyettedir. Öyle anlaşılıyor ki sahabe, Hazreti Peygamberden teşrii gerektiren hadisler kadar, teşrii gerektirmeyen ve Peygamberin günlük konuşmalarından alınan sözlere, hattâ peygamberlik gelmeden önceki sözlerine de büyük değer vermiş; onları da aynı titizlik içinde muhafaza ve müzakere etmiş, bilâhara rivayet sahasına çıkarmıştır. Bu suretle hadis sayısı artmış ve hâfıza, büyük bir yükü kaldırmak zorunda bırakılmıştır. Böyle durumlarda hataya düşme ihtimalinin de fazlalaşacağı gözönünde bulundurulursa, Sunnetin de Kur’ân gibi öğrenilmesini tavsiye eden ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭâb’ın ve onun gibi düşünen diğer bazı sahabilerin, teşrii gerektirmeyen ve dinî mahiyeti bulunmayan hadislerin rivayetindeki aşırılığı tahdid etmek istemeleri normal karşılanmak icabeder. Nitekim, bizzat Hazreti Peygamber de “ben de bir beşerim. Size dininizden bir şey emrettiğim zaman onu almız; kendi re’yimden bir şey emrederseniz (biliniz ki) ben de bir beşerim”⁶⁸ buyurmak suretiyle, dine taalluk eden ve teşrii gerektiren hadisleriyle, bunlar dışındaki hadisleri arasında ayırım yapmış ve bu ikinci derecede olanları alıp almamak hususunda sahabeyi muhayyer bırakmıştır. Binâanaleyh bazı sahabenin hadis rivayetini azaltma görüşünün, yine bu çeşit hadislere münhasır kaldığını kabul etmek, mantıkî bir sonuç olarak görülmektedir. Yoksa, gerek ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭâb’ın ve gerekse Ebû Bekr’in hilâfetleri sırasında karşılaştıkları ve çözümünü Kur’anı Kerimde bulamadıkları bir çok mesele hakkında Hazreti Peygamberin Sunnetine başvurup onu delil olarak kullanırlarken⁶⁹, yine bu Sunnetin ri-

67 İbn ‘Abdi’l-Berr, *Câmi‘ beyâni’l-İlm*, II. 123.

68 Muslim, *Şaḫîh*, IV. 1835.

69 Meselâ Ebû Bekr, kendisine miras için başvuran yaşlı bir kadın (cedde) ne Kur’ânı Kerimde ve ne de Sunnetinde hiç bir hüküm bulamadığı için reddetmişti. Fakat el-Muğîre İbn Şu‘be ve Muḥammed İbn Mesleme’nin Hazreti Peygamberden yaşlı kadının 1/6 (südüis) nisbetinde miras alacağına dair bir hadis rivayet etmeleri üzerine, Ebû Bekr bu hadisle amel etmiş ve kadına südüis vermiştir (mezkûr haber için bkz. el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, II. 91). ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭâb ise, *ceninin* diyeti hakkında Hazreti Peygamberden her hangi bir hadis bulunup bulunmadığını araştırırken Ḥamel İbn Mâlik İbni’n-Nâbiğa çıkmış ve ona şu haberi vermiştir: “Bir gün iki karımdan biri, hamile olan diğerine sopa ile vurdu ve karımdaki *ceninin* ölü olarak düşmesine sebep oldu. Bu hâdise üzerine Allah’ın Rasûlü, *gurra* ile, yani vuramın öbürüne bir köle veya câriye vermesine hükmetti.” ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭâb bu haberi duyunca şöyle demiştir: “Eğer bunu işitmemiş olsaydım, nerede ise kendi re’yimle hüküm verecektim” (Bkz. eşŞâfi‘î, *er-Risâle*, s. 427; el-Âmidî, *el-İhkâm*, II. 91).

vayetini menettikleri ve gelecek nesillerin onu öğrenmesine engel oldukları düşünülemez.

B. HADİSLERİN YAZILMASI

1. Hadis kitabının yasaklanması

İlk devirde, Hazreti Peygamberden iştilip muhafaza edilen hadislerin tedvin edilmediği, yani bir kitap halinde toplanıp yazılmadığı bir gerçektir. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, bu devirde sahabenin yazı bilgisi, buna imkân vermiyecek derecede kattı. Maamafih ilk devirdeki yazı durumu, hadis tedvinini engelleyen bir âmîl sayılmasa bile, nübüvvetin başlangıcından itibaren, Hazreti Peygamberin, dinin şerh ve izahı mahiyetinde olan bütün konuşmalarını kâğıt yerine kullanılan hurma yaprağı, deri, geniş kemikler ve lâvha halindeki taşlar üzerine yazmanın, sonra da bunları muhafaza etmenin güçlüğü, hadis tedvinini engelleyebilecek ilk âmillerden sayılmak icabeder. Bununla beraber, daha Hazreti Peygamber hayatta iken, hadis yazmağa teşebbüs eden ve iktidarları nisbetinde *sahîfeler* vücûda getiren sahabiler de yok değildir. İşin güçlüğüne rağmen bu sahîfelerin meydana çıkarılması bile, ilk devirde hadisin kazandığı değeri göstermeğe yeter bir delil sayılmalıdır.

Kaynaklar, Hazreti Peygamber hayatta iken başlayan hadis kitabını iki devre içerisinde mütalâ ederler. Birincisi, hadis yazmak için kendisine müracaat eden sahabilere, Hazreti Peygamberin izin vermediği devredir. İkinci devrede ise bu yasak ruhsata inkılâb etmiş ve hadis yazmak isteyen sahabiler, biraz önce işaret ettiğimiz *sahîfelerini* yazmağa başlamışlardır.

Hadis yazmayı yasaklayan en meşhur hadis, Ebû Sa'îd el-Ĥudrî tarafından rivayet edilmiştir. Bu hadisinde Hazreti Peygamber şöyle buyurmuştur:

“Benden (bir şey) yazmayınız. Kim benden Kur'ândan başka bir şey yazdı ise onu imha etsin. Benden rivayet ediniz, bir beis yoktur. Kim benim üzerime kasden yalan söyleirse cehennemdeki yerine hazırlansın”⁷⁰. Yine Ebû Sa'îd el-Ĥudrî'den rivayet edilen bir haberden öğrenildiğine göre, bu sahabî “hadis yazmak için Hazreti Peygamberden izin istemiş, fakat o, bu izni vermekten çekinmiştir”⁷¹.

Hazreti Peygamberin, hadislerin yazılmasını iyi karşılamadığını gösteren bir başka haber, Ebû Hurayra'dan rivayet edilmiştir: “Biz hadis yazarken Hazreti Peygamber yanımıza geldi ve: Yazdığımız şey nedir? dedi.

70 Muslim, *Şahîh*, IV. 2298; keza bkz. el-Ĥatîb, *Takyîdu'l-Şilm*, s. 29

71 El-Ĥatîb, *Takyîd*, s. 32.

Senden işittiğimiz hadisler, dedik. Hazreti Peygamber: Allah'ın Kitabından başka kitap mı istiyorsunuz? Sizden evvelki milletler Allah'ın Kitabı yanında başka kitaplar yazdıkları için dalâlete düştüler, dedi⁷².

Kitabetle ilgili bu türlü yasak haberlerinin sahabe arasında yayılmasından sonra, hadis yazmak isteyen bazı sahabiler, arkadaşları tarafından durdurulmuş ve onlara Hazreti Peygamberin hadis yazmağa izin vermediği hatırlatılmıştır. Zeyd İbn Şâbit'in, bu yasağı hatırlatarak Mu'âviye'yi hadis yazmaktan menetmesi, aynı konuda rivayet edilmiş çeşitli haberlerden bir örnek teşkil eder⁷³.

2. Yasak kararının sebepleri

a. Yazı

Kaynaklarda hadis kitabetiyle ilgili bu yasağın sebepleri hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüş, bu konuda gelen haberlerle kitabete izin verildiğini gösteren haberler ele alınarak, araları çeşitli yönlerden telif edilmeye çalışılmıştır. Meselâ İbn Kuteybe'ye göre hadis yazma yasağı, iyi yazı bilmeyenlere mahsustur; çünkü bu devirde Arap yazısı henüz tam manâsıyla gelişmiş değildir. Diğer taraftan, az yazı bilenlerin de hatadan sâlim olarak yazacaklarından emin olunamaz. Hazreti Peygamber bu gibi kimselere hadis yazmayı yasaklamıştır. İzinle ilgili hadisler ise iyi yazı bilenler içindir. Hazreti Peygamber bu gibi kimselerin hadis yazmalarına izin vermiştir⁷⁴.

Filhakika, İslâmiyetin başlangıcında Arap yazısı, İbn Kuteybe'nin de belirttiği gibi, tam manâsıyla gelişmiş değildir. El-Belâzuri'nin, bu yazının çıkışı ve gelişmesiyle ilgili olarak, Muhammed İbn Sa'îd el-Kelbî'den naklettiği bir haberden anlaşıldığına göre, Tayy kabilesine mensup üç şahıs Mekke'de toplanarak hattı vazetmişler ve kelimeleri de Süryanî kelimelere göre düzenlemişlerdir. El-Belâzuri'ye göre bu, Arap yazısının başlangıcıdır ve şöyle yayılmıştır: Enbâr ahalisinden bazı kimseler, yazıyı vazeden bu üç kişiden öğrenmişler, onlardan da Hîreliler almışlardır. Cendel vak'ası kahramanlarından Ekeydir İbn 'Abdi'l-Melik'in kardeşi Bişr İbn 'Abdi'l-Melik Hîre'de kaldığı müddet zarfında yazıyı Hîrelilerden öğrenmiş, sonra da bazı işleri dolayısıyla Mekke'ye gitmiştir. Mekke'de Sufyân İbn Umeyye ve Ebû Kays İbn 'Abdi Menâf, Bişr'in yazı bildiğini görünce, kendilerine de öğretmesini istemişlerdir. Bişr, onlara harfleri ve kelimeleri öğretmiştir. Daha sonra bu üç şahıs (Bişr, Sufyân ve Ebû Kays), ticaret maksadıyla Tâ'if'e gelmişlerdir.

72 Aynı eser, s. 33

73 Aynı eser, s. 35.

74 İbn Kuteybe, *Tevâlu Muhtelifi'l-hadis*, s. 365.

Yolda kendilerine refakat eden Gaylân İbn Seleme eş-Şaḫafî de onlardan yazıyı öğrenmiştir. Bişr, bilâhara ayrılarak Muḫar diyarına geçmiş, orada ‘Amr İbn Zurâre’ye yazıyı öğretmiştir. ‘Amr, yazıyı öğrendikten sonra “kâtip” adını almıştır. Daha sonra Bişr, Şâm’a gelmiş ve burada bir çok kimseye yazı öğretmiştir⁷⁵.

Buna benzer bir haberin, İbnu’n-Nedîm tarafından İbn ‘Abbâs tarîkıyle nakledildiğini görüyoruz. Bununla beraber yine İbnu’n-Nedîm tarafından nakledilen değişik rivayetler ve bu rivayetlerden önce, Arap yazısının vaz’ı hakkında görüş ayrılıkları bulunduğunun bilhassa belirtilmesi, bu konuda kesin bir bilginin mevcut olmadığı kanaatını uyandırır⁷⁶. Arap yazısı hakkında kaleme alınan bir makalede “Fihrist müellifi, Hişâm el-Kelbî’nin otoritesine istinaden bu hususta hayal mayal bir hatırayı kaydetmektedir: İlk arapça yazarlar Ebû Câd Huvvâz, Huṭṭî, Kelemûn, Sa’ğaz, Ḳurîsût idiler. Bunlar Bulut gününde (Kur’âm, XXVI, 189) mahvolan Medyen hükümdarlarının isimleridir, diyor. Bu memleket, Nabatîler memleketi olan Medyen’den çıktığını göstermesi itibariyle doğru bir hatırayı ihtiva etse gerektir”⁷⁷ denilmekte ve “bitişik Nabatî yazısının, Arap yazısına doğru değişme veya sadeleşmesi Milâdî IV. ve V. asırlarda vukubulmuş olduğu” ileri sürülmektedir⁷⁸. Yine aynı makale sahibine göre yeni yazı, Milâdî VI. asırdan itibaren Süriyenin Şimal ve Cenubuna doğru aynı surette yayılmağa başlamıştır⁷⁹.

VI. asırda Arabsitan yarımadasında yayılmağa başlayan yazının, VII. asrın başlarında, İslâmiyetin gelişine kadar tam manâsıyla inkişaf ettiği ileri sürülemez. Yazı hakkında bir fasıl ayıran İbn Haldûn, Arap yazısının, İslâmiyetin ilk günlerinde sağlam bir surette işlenmemiş, iyi ve güzel bir hale gelmemiş, hattâ orta dereceye bile varmamış olduğunu kaydeder. Sahabenin yazdığı mushafları bahis konusu ederek, hatlarında kusurlar bulunduğunu, sağlam bir usûl ile iyi bir sûrette yazılmadığını söyler⁸⁰. Bununla beraber İslâmiyetin daha ilk günlerinden itibaren yazıya büyük bir ehemmiyet verildiğine şüphe yoktur. Bunun en güzel misali, Bedir savaşında esir edilen müşriklerden her birinin, on müslüman çocuğuna okuyup yazma öğretmesi şartıyla serbest bırakılmasıdır. Hazreti Peygamber tarafından ileri sürülen bu şart, şüphe yok ki yerine getirilmiş ve bu suretle bir çok müslüman çocuğu yazı öğrenmiş olacaktır⁸¹.

75 el-Belâzurî, *Futûhu’l-buldân*, s. 456.

76 *Fihrist*, s. 6.

77 *İslâm Ansiklopedisi*, I, 503.

78 Aynı eser, I, 499.

79 Aynı yer.

80 *Muḫaddime*, I, 348-352.

81 İbn Sa’d, *Ṭabaḫût*, II, I, 14.

El-Belâzurî, İslâmiyet girdiği zaman, Kureyşlilerden on yedi kişinin yazı bildiğini söyler ve bunların isimlerini verir: ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭâb, ‘Alî İbn Ebî Tâlib, ‘Osmân İbn ‘Affân, Ebû ‘Ubeyde İbnu’l-Cerrâh, Ṭalhâ, Yezîd İbn Ebî Sufyân, Ebû Ḥuzeyfe İbn ‘Utbe İbn Rabî‘a, Suheyl İbn ‘Amr’in kardeşi Ḥâṭıb İbn ‘Amr, Ebû Seleme İbn ‘Abdi’l-Esed el-Maḥzûmî, Ebân İbn Sa‘îd İbni’l-‘Âş ve kardeşi Ḥâlid İbn Sa‘îd, ‘Abdullah İbn Sa‘d İbn Ebî Serḥ, Ḥuveytîb İbn ‘Abdi’l-‘Uzzâ, Ebû Sufyân İbn Ḥarb İbn Umeyye, Mu‘âviye İbn Ebî Sufyân, Cuheym İbnu’s-Şalt ve el-‘Alâ’ İbnu’l-Ḥazramî⁸². Yine el-Belâzurî’ye göre, kadınlar içerisinde Hazreti Peygamberin zevcesi Ḥafsa, Kerime Bint Miḫdâd yazı biliyorlardı. ‘Âişe ve Ummu Seleme ise okuyor fakat yazamıyorlardı⁸³. Bunlardan başka Hazreti Peygamberin vahiy kâtipliğini yapan bazı kimseler daha vardı. El-Vâkıdî rivayetine göre Hazreti Peygamberin ilk kâtibi. Kureyşten ‘Abdullah İbn Sa‘d İbn Ebî Serḥ idi; fakat sonradan irtidad etmiştir. Hazreti Peygamberin Medîne’ye gelişlerinde bu vazifeyi Ubeyy İbn Ka‘b üzerine almıştır. Ubeyy bulunmadığı zamanlarda Hazreti Peygamber Zeyd İbn Sâbit’i çağırır ve ona yazdırır⁸⁴.

Naklettiğimiz bu haberlerden anlaşıldığına göre, İslâmiyetin ilk devirlerinde yazı, tam amanâsıyla inkişaf etmemişti ve yazı bilenlerin sayısı da son derece azdı. Fakat Hazreti Peygamberin, ahabını hadîs yazmaktan menetmesi üzerinde, her halde yazı bilenlerin azlığından ziyade yazının tam olarak inkişâf etmemiş ve yazı bilenlerin de hatadan salim olarak yazamamış olmaları rol oynamış olacaktır. Bununla beraber, Hazreti Peygamberin yasaklama kararını, yalnızca yazının gelişmemiş olmasına bağlamak ve yukarıda zikrettiğimiz İbn Kuteybe’nin telifini gerçeğe uygun kabul etmek bir hayli güçtür; zira yasakla ilgili meşhur hadîste bu görüşü teyid edecek hiç bir husus mevcut değildir. Hazreti Peygamber, bu hadîsinde iyi yazı bilmeyenleri kastedmiş olsaydı, onların Kur’ânı Kerimi de yazmalarına izin vermezdi. İyi yazı bilmediklerinden dolayı hadîseleri hatalı yazmaları ihtimaline karşı hadîs yazmayı yasaklamak bir ihtiyat tedbiri ise, Hazreti Peygamberin, bu tedbiri hadîsten önce Kur’ân için alabileceğini düşünmemek mümkün değildir. Oysa ki o, mezkûr hadîsinde, kendisinden Kur’ândan başka bir şey yazılmamasını istemiştir. Bu bakımdan, hadîs kitâbetinden nehyin, yazının az gelişmişliğinden ziyade bir başka sebebe dayandığı anlaşılmaktadır.

b. Kur’ânla karışma tehlikesi

Hadîs kitâbetinin yasaklanmasında en mühim sebep, hadîs sahîfeleriyle Kur’ân sahîfelerinin karışması tehlikesidir. El-Ḥaṭıbu’l-Bağdâdî, konuyle il-

82 *Futūḥu’l-buldân*, s. 457.

83 Aynı eser, s. 458.

84 Aynı yer.

gili olarak sahabe ve tâbi'ûndan gelen kitabetin leh vealeyhindeki haberleri sıraladıktan sonra, hadis yazmanın yasaklanmasına, Arapların çoğunun fakih olmamalarını, Kur'ân âyetleriyle diğer elfazı birbirinden ayırt edememlerini, Kur'âna idhal edilecek her hangi bir lafzı Allah kelâmı zannetmek tehlikesine maruz bulunmalarını belli başlı sebepler olarak ileri sürer⁸⁵. El-Ḥaṭîb'in bu görüşü, genellikle üzerinde ittifak edilen bir görüş olarak tezahür eder.

İslâmiyetin Araplar arasında günden güne kuvvet kazanması, İslâm ülkesinin Mekke ve Medîne hudutlarını aşır geniş bir sahaya kaplaması, buna paralel olarak müslümanlar arasında yazı bilenlerin çoğalması ve yazının inkişâfı, çok kısa bir zamanda, bu günün insanlarını bile hayrete düşürecek bir şekilde süratlenmişti. Kur'ândan nâzil olan âyetler, vahiy kâtipleri tarafından muntazaman kaydediliyor, bununla da iktifa olunmuyarak hâfızlar tarafından hifzediliyordu. Artık Kur'ânın kaybolma tehlikesi, yazılması ve hifzedilmesiyle ortadan kalkıyordu. Böyle bir durumda hadislerin de yazılmasında bir mahzur kalmıyordu. İslâmiyetin intişariyle birlikte daha geniş bir düşünce sahasına kavuşan sahabe, her gün biraz daha geçmiş günlerin cehaletinden kendisini kurtarıyor, âyet ve hadisi birbirinden ayırt edebilecek bir kültüre doğru süratle ilerliyordu. İşte biz, bundan sonradır ki Hazreti Peygamberin hadis yazanlara mani olmadığını, yazmak isteyenlere izin verdiğini, hadisleri hifzedemiyenlerin şikâyetleri karşısında yazmalarını tavsiye ettiğini görüyoruz. Kaynaklarda bu konuyla ilgili pek çok haber bulmak mümkündür.

3. Yasağın kaldırılması

Hazreti Peygamberin, hadislerin yazılmasıyla ilgili müsadesi hakkında çeşitli haberler vardır. El-Buhârî tarafından nakledilen bir haberdan öğrendiğimize göre, Huzâ'ahlar, Mekke'nin fethi sırasında, daha önceleri öldürülen bir Huzâ'ahya karşılık Benü Leyş'ten birini öldürmüşlerdi. Bu hâdise Hazreti Peygambere haber verilince hayvanına binmiş ve mekkelilere hitaben, Mekke şehrinde adam öldürmenin, hatta dikenini kesmenin, yitirilmiş malına el uzatmanın kendisi için bile haram kılındığına dair bir hutbe irad etmiştir. Hutbeyi dinleyenlerden Ebû Şâh isminde bir Yemenli, Hazreti Peygambere başvurarak hutbenin kendisi için yazılmasını istemiş, Hazreti Peygamber de "Ebû Şâh için hutbeyi yazınız" demiştir⁸⁶.

Ebû Hurayra'dan rivayet edilen bir habere göre, ismi açıklanmayan bir şahıs, Hazreti Peygambere hâfızasından şikâyet etmiş, Hazreti Peygamber de onu "elinden yardım iste", yani "yaz" demiştir⁸⁷.

85 *Takyîd*, s. 57.

86 *Şahîh*, I. 36; Ebû Dâvûd, *Sunen*, II. 286-287.

87 El-Ḥaṭîb, *Takyîd*, s. 65.

Râfi' İbn Hâdic de, hadîs yazmak için Hazreti Peygamberden izin istemiş ve "yâ Resûla'llah, senden bir çok seyler işitiyoruz; onları yazalım mı?" demiş, Hazreti Peygamber de "yazınız, bir beis yoktur" cevabını vermiştir⁸⁸.

Ebh Hurayra'nın, "Hazreti Peygamberin ashâbı içinde, 'Abdullah İbn 'Amr müstesnâ, benden daha çok hadîse sâhip olan kimse yoktu. 'Abdullah hadîsleri yazardı. ben ise yazmazdım" demesi⁸⁹, 'Abdullah İbn 'Amr'ın hadîs yazdığına delâlet ettiği gibi, işi, Hazreti Peygamberden aldığı müsade ile yaptığını gösteren haberler de vardır. Bu haberlerden birinde 'Abdullah hikâyesini şöyle anlatmıştır: "Hazreti Peygamberden işittiğim her şeyi yazıyordum. Gayem bunları hıfzetti. Kureyşliler beni bu işten menettiler ve sen Peygamberden işittiğin her şeyi yazıyorsun; halbuki o bir beşeridir ve rıza halinde olduğu gibi gadab halinde iken de konuşabilir, dediler. Bunun üzerine yazma işini durdurdum. Sonradan kureyşlilerin bu sözünü Hazreti Peygambere zikrettim. Bana: Yaz, nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki, benden yalnız hak (doğru) olan sâdır olur, dedi⁹⁰. 'Abdullah İbn 'Amr'ın hadîs yazmak için Hazreti Peygamberden izin aldıktan sonra yazmağa başladığını ve bin kadar hadîsi ihtiva eden bir sahife vücûda getirdiğini ileride göreceğiz.

Hadîslerin yazılmasına cevaz vermeyen ilk haberlerle, biraz önce zikrettiğimiz ve Hazreti Peygamberin hadîslerin yazılmasında bir beis görmediğini ortaya koyan haberlerin, kronolojik bakımdan, Hazreti Peygamberin ağzından çıktığı tarihleri tesbit etmek imkânını bulamıyoruz. Bununla beraber, İslâmiyetin ilk günlerinde yazının durumu, yazılı hadîslerle Kur'ân âyetlerinin birbirine karışma tehlikesi gözönünde bulundurulacak olursa, daha önce de belirtildiği gibi, Hazreti Peygamberin bu tehlikeyi bertaraf etmek maksadıyla hadîs kitabetini menetmesinin, onu tecviz etmesinden mukaddem olduğu anlaşılır. Bu takdirde mensûh olması gereken nehiy hadîslerinin, diğer hadîslerle mütenakız olduğunu iddiaya mahal kalmaz.

Hazreti Peygamberden "benden Kur'ândan başka bir şey yazmayınız" hadîsini rivayet eden Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin, bir başka seferinde "Kur'ândan ve teşehhüdden başka bir şey yazmadık" demesi⁹¹, hıfzından şikayet eden ve kendisi için hadîs yazmasını isteyen Ebû Nazra'ya da "yazmam ve mushaf yapmam; Allah'ın Resûlü bize tahdis ediyor, biz ezberliyorduk. Siz de bizden

88 Aynı eser, s. 72.

89 El-Buhârî, *Şahîh*, I. 36.

90 Ahmed İbn Hanbel, *Musned*, X. 21; Ebû Dâvûd, *Sunen*, II. 286.

91 El-Hatîb, *Takvîd*, s. 93; el-Herevî, *Zemmu'l-keîâm*, I. 120a.

bizim Peygamberden ezberlediğimiz gibi ezberleyin” diyerek⁹² onun isteğini reddetmesi; keza hadîs yazmayı kerih gören İbn ‘Abbās’ın⁹³, ölümünden sonra geriye bir yük kitap bırakmış olması, üzerinde ehemmiyetle durulması gereken haberlerdendir. Bunun gibi, Hazreti Peygamberin kitabete izin vermesinden sonra, yalnız sahabe tabakasında değil, daha sonraki tabakalarda bile hadîs yazmayı kötü görenlerin bulunması dikkat çekicidir⁹⁴. Fakat kitabete karşı oldukça yabancı kalmış bir kavmin kâfızası, zihinlere durgunluk verecek derecede inkişaf ederse, o kavmin, kitabete alıştıktan sonra bile hıfza kuvvetle itimad edeceğini, hattâ onu zaman zaman kitabetten üstün tutacağını kabul etmek gerekir. Nitekim sahabeyi takip eden nesil içerisinde hıfzını kolaylaştırmak için hadîs yazan, hıfzettikten sonra da yazdıklarını imha eden kişiler görürüz⁹⁵. Hattâ bunlar arasında kitaplarını imha ettikleri için pişmanlık duyanlar bile vardır⁹⁶. Hadîs kitabetiyle ilgili bu farklı görüş ve davranışların elbette bir veya belki de bir çok sebebi vardı ve kanaatımızca hepsi de, hadîsin en iyi bir şekilde muhafaza edilmesine matuf bulunuyordu. İmam el-Evzâ‘înin şu sözü, bu gerçeği ortaya koyması bakımından zikre şâyandır: “Bu ilim büyük bir şerefe sâhiptir. Ricalin hıfzında iken ağızdan almır ve müzakere edilirdi. Ne zaman ki kitaba girdi, nuru kayboldu, ehil olmayanların eline düştü”⁹⁷.

4. İlk yazılı hadîsler

a. Hazreti Peygamberin diplomatik mektupları

Hangi maksatla olursa olsun, Hazreti Peygamber tarafından yazılan veya yazdırılan bir vesikayı, hadîsin kapsamı içerisinde mütalâa etmek kadar tabii bir şey olmamak gerekir. Nasıl ki huzurunda işlenen bir fiil veya söylenen bir söz, onun tarafından tasvib gördüğü müddetçe takrîrî sunetten sayılmış ve hadîs olarak rivayet edilmiştir⁹⁸, onun imzasını taşıyan bir mektubu da, yazılı bir hadîs vesikası olarak kabul etmemek için hiç bir sebep yoktur.

Hazreti Peygamberin, Bizans İmperatoruna, Acem Kısra’sına veya mısırlı Muḳavḳış’a ve Habeş Necâşiye yazdığı mektuplar İslâm tarihinde pek meş-

92 *Takyîd*, s. 36; *Zemmu’l-keḷâm*, I. 115a.

93 *Takyîd*, s. 42. İbn ‘Abbās’ın bir deve yükü kitap bıraktığına dair gelen haberler için bkz. İbn Sa‘d, *Ṭabaḳât*, V. 216; ez-Zehabî, *Târîhu’l-İslâm*, IV. 48; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII. 433.

94 Meselâ tâbi‘ûn tabakasında hadîs kitabetini kerih görenlerle ilgili haberler için bkz. el-Ḥatîb, *Takyîd*, s. 45-48.

95 Aynı eser, s. 58-60.

96 Aynı yer.

97 Aynı eser, s. 64.

98 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, *Nuḫbetu’l-fiker şerhi*, s. 72-75.

hurdur. Fakat bunların dışında, yazılmış daha yüzlerce vesika vardır ve bu vesikaların yazılış sebepleri, yahut konuları birbirinden farklıdır. Bu konuları şöyle sıralamak mümkündür: 1. Yeni anlaşmalar, veya daha önce yapılmış anlaşmaların yenilenmesi; 2. İslâm'a davet; 3. Memur tayinleri, vazîfelerinin tesbiti ve bu vazifelerin ifasında davranış şekilleri; 4. Arazî ve bu arazîlerin gelirlerinden atıyyeler; 5. Eman ve tavsiye mektupları; 6. Bazı kimseler hakkında istisnâ teşkil eden hükümlerin tesbiti; 7. Hazreti Peygamber tarafından yazılan mektuplara gelmiş cevaplarla ilgili bazı müteferrikât⁹⁹.

Bu vesikalardan büyük bir kısmının Medîne devrine ait olduğuna şüphe yoktur. Zira hicretten önceki devir, bir hazırlık ve tecrübe devridir. Bu devirde müslümanların bir devlet sahibi oldukları elbette ileri sürülemez; çünkü siyasi bir oluştaya veya idarî bir düzene sâhip değildiler. 'Ağabe bey'atları dışında, müslüman topluluğunun haricî siyaset denebilecek hiç bir faaliyeti olmamıştır. Bununla beraber, müslümanların Medîne halkıyla irtibatını sağlayan ve onlara Hicret yolunu açan bu bey'atlar, ileride tesisi gerçekleştirilecek olan İslâm devletinin ilk temel taşı olmuştur¹⁰⁰.

Hazreti Peygamber Medîne'ye hicret ettiği zaman, ilk işi, orada bir hükümet ve bir şehir devletinin temellerini atmak oldu. Muhtelif kabileler halinde yaşayan yahudiler de dahil olmak üzere mekkeli Muhacirleri, medîneli Ensarı ve henüz İslâm'a girmemiş olan diğer Arapları toplayarak onlarla müşaverede bulundu ve kendi riyaseti altında federatif bir devlet kurdu. İdare edenlerle edilenlerin hak ve vecibelerini teferrüatıyla açıklayan bir nizamnâme'yi de, bu devletin ilk anayasası olarak ilân etti. Dünyada ilk yazılı anayasa olarak bilinen bu nizamnâme, şu ibarelerle başlıyordu:

"Bu, (Allah'ın Rasûlü) Peygamber Muhammed'in, Kureyşli mü'min, ve müslimlerle, Yesrib (ehli), onlara tâbi olanlar, iltihak edenler ve onlarla birlikte harbe girenler arasında geçerli bir kitabı (yazısı) dır".

"Bunlar, diğer insanlar dışında, bir ümmet teşkil ederler..."¹⁰¹.

Anayasa mahiyetindeki bu nizamnâmenin yazılı olarak hazırlanmış olduğu, birinci maddede yer alan "bu, (Allah'ın Rasûlü) Peygamber Muhammed'in ...bir kitabı (yazısı) dır" ibaresinden açıkça anlaşılmaktadır. Keza nizamnâmenin 22, 37, 39, 42 ve 46 ncı maddelerinde geçen "bu sahîfe ehli" ibaresiyle, 47 nci maddesinde geçen "bu kitap, zâlimleri, yahut günahkârları himaye etmez" ibaresi de aynı hususu teyîd eder¹⁰².

99 Muhammed Hâmîdullah, *Mecmû'atu'l-Vesâ'iki's-Siyâsiyye*, s. yâ-yâ.

100 'Ağabe bey'atleri sırasında Medîneli Ansarın düşünce ve davranışları hakkındaki haberler için bkz. Muhammed Hâmîdullah, adı geçen eser, s. 5-9.

101 Aynı eser, s. 15.

102 Aynı eser, s. 18-21.

Anayasanın 39 ncu maddesinde “Yesrib (Medine) in içi, bu sahife ehline haramdır” denilmiştir¹⁰³. Bunu teyid eden diğer bir yazılı vesikanın mevcudiyeti, sahabî Râfi ‘ İbn Hâdic’ten gelen bir haber vasıtasıyla öğrenilir. Râfi‘ şöyle demektedir: “Medine haramdır; onu Rasûlu’llah (S. A. S.) haram kılmıştır. Bu husus, havlâbî (Yemen’de yapılmış) bir deri üzerine yazılmış olup bizim yanımızdadır”¹⁰⁴.

Müslümanların Medine’ye hicretleri ve orada İslâm devletini kurmaları, Kureyş ile aralarında yeni münâsebetlerin doğmasına yol açmış ve bu münâsebetler, Bedir, Uğud, Hende ve Hudeybiye isimleriyle şöyret kazanan yeni vak’aların zuhuru ve yeni muâhedelerin imzalanmasıyle neticelenmiş ve nihayet Mekke’nin fethiyle sona ermiştir.

Müslümanların Fûrs ve Rumlarla ve bunların idaresi altındaki emirliklerle münâsebetleri de, Hudeybiye’den sonra başlamış ve Hazreti Peygamber, her emir veya krala bizzat mektup yazarak onları İslâm’a davet etmiştir. Bunların bir kısmı bu davete icabet edip felâh bulmuş, bir kısmı da reddedip helâk olmuştur¹⁰⁵.

İslâm devletinin kuruluşundan sonra yoğunlaşan diplomatik münâsebetler, tabii olarak geriye bir çok yazılı resmî vesika bırakmıştır. Her ne kadar bu vesikaların asılları zamanımıza kadar intikal etmemişse de, muhtevaları, hadîs ve tarih kitaplarında zikrolunduğu gibi, Prof. M. Hâmîdullah’ın himmetiyle *Mecmû‘atu’l-veşâ’iki’s-siyâsiyye li’l-‘ahdi’n-nebevi ve’l-Hulâfeti’r-râşide* (Kâhîre 1956/1376, ikinci tabı) adlı kitapta biraraya getirilmiştir.

b. Sadakat hadîsleri

1. ‘Amr İbn Hâzm’den rivayet edilen şadağât

Kaynaklar, Hazreti Peygamberin, sunneti ihtiva eden bir kitap yazarak ‘Amr İbn Hâzm vasıtasıyla Yemen’e gönderdiğini ve ‘Amr İbn Hâzm’in de bu kitabı Yemen ehalesine okuduğunu zikrederler. Yine bu kaynaklara göre kitap, fera’iz, sunen ve diyet hükümlerini ihtiva etmektedir¹⁰⁶. Kitabın met-

103 Aynı eser, s. 20.

104 Ahmed İbn Hanbel, *Musned*, IV. 141; *Mecmû‘atu’l-veşâ’ik*, s. 21.

105 Meselâ Hazreti Peygamberin Habeşistan kralı Necâşî’ye, Rum Hiraql’a ve İran hükümdarı Kısra’ya yazdığı mektuplar ve bunların cevapları hakkında bkz. *Mecmû‘atu’l-veşâ’ik*, s. 43-49, 49-61, 76-78.

106 El-Hâkim en-Neysâbüri, *Mustedrek*, I. 395; İbn Ebî Hâtim, *‘İlelu’l-hadîğ*, I. 222; Ebû ‘Ubeyd el-Kâsım İbn Sellâm, *Kütâbu’l-emvâl*, s. 358; es-Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, I. 343; el-Hâfîb, *Târîhu Bağdâd*, VIII. 228; en-Nevevî, *Tehzîbu’l-esmâ*, II. 26.

nini tam olarak tesbit etmek imkânını bulamıyoruz. Bununla beraber el-Hâkim Ebû ‘Abdillâh’ın *el-Mustedrek*’inde ve en-Nesâ’î’nin *es-Sunen*’inde naklettikleri kısımlar, kitabın sıhhat derecesi hakkında bir fikir verecek, bilhassa bu rivayetlerin, sadakata ait gelen diğer rivayetlerle karşılaştırılması, kitap hakkında hasıl olacak fikrin teyidine yardım edecektir.

Halife ‘Omer İbn ‘Abdi’l-‘Azîz’in, vâlilerine, kaybolmağa yüz tutan ilmi (hadîsi) toplamalarını ve kendisine yazmalarını emreden mektuplarını ileride bahis konusu edeceğiz. Bu mektuplardan birisi de, o sraralarda Medîne emîri bulunan ‘Amr İbn Hâzm’in torunu Ebû Bekr İbn Muḥammed (İbn ‘Amr İbn Hâzm)e gelmişti. Halife bu mektubunda, medîne’de yegâne kaza ilmine sâhip olan Ebû Bekr’e, halası ‘Amra Bint ‘Abdirrahman ve Kâsım İbn Muḥammed’in yanında bulunan ilmi (hadîsi) kendisine yazmasını emrediyordu¹⁰⁷. Ebû Bekr, bu emre uyarak ‘Amra ve Kâsım’ın hadislerini ve bu arada Hazreti Peygamberin ‘Amr İbn Hâzm vasıtasıyla Yemen’e gönderdiği sadakat hadislerini de toplar. Ebû Bekr’in oğlu ‘Abdullah’ın, sonradan kaybolduğunu söylediği bu kitabın, bir değil bir kaç kitap olduğunu *kutub* kelimesinin kullanılışından anlıyoruz¹⁰⁸. Fakat kitapların ziya’ından, onların zengin olan muhteviyatının da kaybolduğu neticesini çıkarmak yanlış olur. Zira, ‘Omer İbn ‘Abdi’l-‘Azîz’in sadakata ait kitabı ‘Amr İbn Hâzm’in âilesinden aldığı hususundaki haberler¹⁰⁹, zâyi olan kitapların başka nüshaları olduğunu da ortaya koymaktadır. Meselâ bu konu ile ilgili olarak şu haberlerle karşılaşırız:

“‘Amr İbn Herim, kitabın muhteviyatını, Muḥammed İbn ‘Abdirrahman’a istinsah etmesini istemiş, o da istinsah etmiştir”¹¹⁰.

“‘Osmân İbn ‘Affân, ‘Abdullah İbn Ebî Bekr İbn Muḥammed İbn ‘Amr İbn Hâzm’in, Mekke vâlisi Muḥammed İbn Hişâm’a yazdığı bir kitabı İbn Curayc’a vermiştir. Bu kitap, Hazreti Peygamberin ‘Amr İbn Hâzm’e yazdığı kitaptır”¹¹¹.

“Ebû Bekr İbn Muḥammed İbn ‘Amr İbn Hâzm, bir kitap ile ez-Zuhrîye gelmiştir. Yazılı bir deriden ibaret olan bu kitap, Rasûlu’llahtan beyandır”¹¹².

107 Bu haberin muhtelif rivayetleri için bkz. İbn Sa‘d, *Ṭabaḳât*, II, 2, 134: el-Buhârî, *Şahîh*, I, 33; ed-Dârimî, *Sunen*, I, 126; Ebû ‘Ubeyd, *Kitâbu’l-ewvâl*, s. 358; İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 39.

108 İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 39.

109 Ebû ‘Ubeyd, *Kitâbu’l-ewvâl*, s. 358.

110 Aynı eser, s. 359.

111 Aynı eser, s. 361, 387.

112 En-Nesâ’î, *Sunen*, II, 253.

Bu haberlerden anlaşılıyor ki, Hazreti Peygamberin ‘Amr İbn Hâzim’e gönderdiği kitap, bugün elimizde bulunan hadis eserlerine muhtelif yollarla girmiştir. Fakat, muhteviyatın bu eserlerde değişik isnadlarla zikredilmesi, bu muhteviyatın aslında her hangi bir değişikliğin meydana gelmesine yol açmamıştır. Bu, hadis tarihi ve hadislerin sıhhatinin tayini bakımından önemli bir noktadır. Ancak, ‘Amr İbn Hâzim’den rivayet edilen sadakat hadislerinin, rivayet zincirinde bulunan ve bazı hadis imamlarınca zayıf addedilen, bu suretle hadis üzerinde de şüphe uyandıran bir râviden bahsetmek gerekmektedir. Bu râvi Suleymân İbn Dâvûd’tur. İbn Ebî Hâtim’in, babasından naklen bu şahıs hakkında verdiği bilgiye göre, bazıları onu Suleymân İbn Erkam olarak isimlendirmişlerdir. Erkam, lakabı, Dâvûd ise ismidir; diğer bazılarına göre de, Suleymân İbn Dâvûd ed-Dımaşkî, Yahyâ İbn Hâzma’nın şeyhidir ve hadiste zayıf bir kimse olarak tanınmaz. Bununla beraber kimliği kesinlikle bilinmez; ed-Dımaşkî olduğu da şüphelidir¹¹³.

İbn Hacer’in İbn Hıbbân’dan naklen verdiği bilgiye göre “Suleymân İbn Dâvûd el-Ĥavlânî, Dımaşk ehliendir ve güvenilir bir kimsedir. Suleymân İbn Dâvûd el-Yemâmî ise bir şey değildir. Her ikisi de ez-Zuhrî’den hadis rivayet etmiştir. El-Beyhaķî, Ebû Zur’anm, Ebû Hâtim’in, ‘Osmân İbn Sa’id ve huffâzdan bir çok kimsenin Suleymân İbn Dâvûd’tan senâ ile bahsettiklerini söyler”¹¹⁴. İbn Hacer bu nakli yaptıktan sonra kendi görüşünü ileri sürerek şöyle der: “Suleymân İbn Dâvûd el-Ĥavlânî, şüphe yok ki *şadûk* bir kimsedir; fakat sadakat hadisine ait bu şüphe, Yahyâ İbn Hâzma’dan hadisi rivayet eden el-Ĥakem İbn Mûsâ’nın yaptığı bir hata yüzünden ileri gelmiştir. El-Ĥakem, Suleymân’ın babasını Dâvûd olarak zikretmiştir. Hakikatta o, Suleymân İbn Erkam’dır. Hadisi bu şekilde alanlar, bu sebepten onun sıhhati üzerinde şüpheye düşmüşlerdir. Nitekim Yahyâ İbn Hâzma’nın kitabında Suleymân İbn Erkam olarak geçmektedir. Şâlih Cezre ve Ebû ‘Abdillah İbn Mende, mezkûr kitapta, Yahyâ’nın yazısıyla Suleymân İbn Erkam ismini okuduklarını zikretmişlerdir. Hadisin sıhhatine kail olanlar ise, hakikatte ismin Suleymân İbn Dâvûd olduğunu kabul etmişlerdir. Ayrıca hadis, ez-Zuhrî’den Ma’mer ve Şu’ayb-Ebu’l-Yemân isnadıyla mursel olarak da rivayet edilmiş ve onların görüşlerini kuvvetlendirmiştir. Ebû Dâvûd da Suleymân İbn Erkam’ın rivayetini, Suleymân İbn Dâvûd rivayeti olarak göstermesi bakımından bunu el-Ĥakem’in bir vehmi olarak kabul etmiş ve Muhammed İbn Bekkâr’ın Yahyâ’dan rivayetinde Suleymân İbn Erkam ismini zikrettiğini ileri sürmüştür”¹¹⁵.

113 İbn Ebî Hâtim, *Kiâbu’l-İlel*, I, 222.

114 İbn Hacer,, *Tehzîb*, IV, 189-190.

115 Aynı yer.

İbn Hacer'in bu mütalâasından anlaşıldığına göre, sadakat hadîsini ez-Zuhrî'den Suleymân İbn Erkam rivayet etmiştir. Fakat bu şahıs *metrûku'l-hadîstir*. Yahyâ İbn Hâzma, hadîsi bu şahıstan rivayet ettiği halde, Yahyâ İbn Hâzma'dan rivayet eden el-Hakem İbn Mûsâ, ismi değiştirmiş ve Suleymân İbn Dâvûd olarak zikretmiştir.

El-Hakem İbn Mûsâ'nın böyle bir hataya düşmesine sebep nedir? Yahyâ İbn Hâzma'nın kitabında Suleymân İbn Erkam ismini gördüğü halde, bu ismi niçin değiştirmiştir? Bu sualler karşısında şu ihtimal akla gelmektedir: El-Hakem İbn Mûsâ, İbn Erkam'ın metrûk olduğunu biliyordu ve ondan rivayeti halinde, zayıf bir isnâda tâbi olmanın vereceği mahzuru da gözönünde bulunduruyordu. Bu mahzuru ortadan kaldırmak için ismi değiştirmiş olabilir. Ancak bu ihtimal, el-Hakem İbn Mûsâ aleyhinde bir puvan kaydına sebep olur. Diğer bir ihtimal, İbn Ebî Hâtim'in babasından naklettiği görüştür: Erkam, Suleymân İbn Dâvûd'un lakabıdır. Bu takdirde ortada bir şahıs vardır: İbn Erkam veya İbn Dâvûd, aynı şahıs olarak Yahyâ İbn Hâzma'nın şeyhidir.

Görüldüğü gibi, bu mütalâalar, bir ihtimalden ileri geçmemektedir. Kaynaklar, bize gerçeğe uygun bir malûmat vermekten uzaktır. Yahya İbn Ma'in, Suleymân İbn Dâvûd'un meçhul, bu sebeple hadîsin de zayıf olduğunu ileri sürüyor. Bir başka seferinde onun hakkında *leyse bi-şey'in* diyerek görüşünü izhar ediyor¹¹⁶. Buna karşılık Ahmed İbn Hanbel, hadîsin sahih olduğunu söylüyor¹¹⁷. En-Nesâ'î *Sunen*'inde Suleymân İbn Dâvûd rivayetini Yahyâ İbn Hâzma'dan¹¹⁸, Diyât bahsinde, Sa'îd İbn 'Abdî'l-'Azîz'in ez-Zuhrî'den rivayetini Mervân İbn Muhammed'den naklediyor¹¹⁹. Ayrıca metrûk olduğunu söylemekle beraber Suleymân İbn Erkam'ın ve mursel olarak Yûnus'un ez-Zuhrî'den rivayetini şahid olarak zikrediyor¹²⁰.

Bu değişik görüşler karşısında ve bilhassa râvilerden birinin zayıflığına istinaden 'Amr İbn Hâzma'dan rivayet edilen sadakat hadîslerini reddetmek ve onların hiç bir asla dayanmadığını ileri sürmek mümkün değildir. Yapılması gereken iş, bu hadîsleri teyid edecek başka rivayetlerin de bulunup bulunmadığını araştırmaktır; biz de bu yolu takip edeceğiz.

ii. Halife Ebû Bekr'den rivayet edilen Şadakat

Hazreti Peygamber, hayatının sonlarına doğru kılıcının kını üzerine yazmış olduğu sadakât ahkâmını vâlilerine göndermeden vefat etmişti. Ebû

116 İbn 'Adî, *Kâmil*, II. 3b; ez-Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, II. 200.

117 Ez-Zehebî, adı geçen eseri, II. 200.

118 Bkz. II. 252.

119 II. 253.

120 Aynı yer.

Bekr'in hilâfete geçmesi üzerine bu kılıç ona intikal etmiş, o da, Enes İbn Mâlik'i Bahreyn'e gönderdiği zaman, kılıç üzerinde yazılı sadakat ahkâmını yazıp ona vermiş ve bu ahkâm ile amel etmesini istemiştir¹²¹. Ebû Bekr'in Enes İbn Mâlik'e yazdığı bu ahkâm, onun tarafından muhafaza edilmiş, vefatından sonra da çocuklarına kalmıştır. Bu itibarla hadîs koleksiyonlarında Ebû Bekr'den rivayet edilen sadakât hadislerinin Enes'in torunu Şumâme İbn 'Abdillah vasıtasıyla nakledildiği görülür. Meselâ, Ebû Dâvûd'un Mûsâ İbn İsmâ'îl'den rivayet ettiği mezkûr hadîsin râvisi, Hammâd İbn Seleme şöyle demiştir: "Şumâme İbn 'Abdillah İbn Enes İbn Mâlik'ten bir kitap aldım. Bu kitabın, Ebû Bekr tarafından Enes için yazıldığını ileri sürüyordu; onu musaddık olarak gönderdiği ve onun için yazdığı sırada üzerinde Hazreti Peygamberin mühürü bulunuyordu..."¹²².

Yahyâ İbn Ma'in, Şumâme rivayetini sahîh kabul etmemekle beraber¹²³, el-Buḥârî ve *Sunen* sâhipleri kitaplarında nakletmişlerdir¹²⁴. Ancak el-Buḥârî, 'Abdullah İbnü'l-Muşennâ'nın Şumâme'den rivayetini almış, Hammâd İbn Seleme rivayetini terketmiştir¹²⁵. El-Ḥâkim'in kaydına göre, Hammâd'ın rivayeti, İbnü'l-Muşennâ'nın rivayetinden daha sahtir ve el-Buḥârî bu rivayetle teferrüd etmiştir¹²⁶.

Hammâd, Şumâme'den rivayetinde ahbaranâ veya haddesenâ gibi marûf tabirler yerine "bu kitabı Şumâme İbn 'Abdillah İbn Enes İbn Mâlik'ten aldım" ibaresini kullanmıştır¹²⁷. El-Beyhaḳî'nin rivayetinde ise, Eyyûb, hadîsi şu ibare ile Şumâme'den almıştır: "Sumâme'nin elinde bir kitap gördüm. Bu kitabı Ebû Bekr, Enes'i sadaka âmili olarak gönderdiği zaman ona yazıp vermişti. Üzerinde Rasûlullah'ın mühürü bulunuyordu"¹²⁸.

III. Halife 'Omer'den rivayet edilen Şadaḳât

'Omer İbnü'l-Ḥaṭṭâb'tan rivayet edilen sadakât hadiseleri, Ebû Bekr'den rivayet edilen sadakat hadislerinden ayrı bir şey değildir. Mevcut haberler, açık bir şekilde bunu teyid ederler. Sâlim İbn 'Abdillah İbn 'Omer İbnü'l-Ḥaṭṭâb'ın, babası 'Abdullah'tan rivayet ettiği bir haberden öğrendiğimize

121 Ebû Dâvûd, *Sunen*, I. 360; et-Tirmizî, *Sunen*, III. 17.

122 Bkz. *Sunen*, I. 358

123 Bkz. İbn 'Adî, *Kâmil*, I. 197; ez-Zehabî, *Mizân*, I. 372.

124 Meselâ el-Buḥârî rivayeti için bkz. *Şaḫîḫ*, II. 123.

125 Ashnda el-Buḥârî Hammâd'tan hadîs almamıştır. Sadakatla ilgili hadîsi ondan nakletmesinin sebebi de budur

126 *Mustedrek*, I. 391-392.

127 Aynı yer; keza bkz. Ebû Dâvûd, *Sunen*, I. 358,

128 *Sunen*, IV. 87.

göre, “Hazreti Peygamber, sadakâtı yazdıktan sonra vefat etmişti. Sonradan bu kitap Ebû Bekr’e kalmış ve onunla amel etmiştir. Ebû Bekr’in vefatından sonra da ‘Omer aynı kitapla amel etti”¹²⁹. Nâfi’in ‘Abdullah İbn ‘Omer’den naklettiği bir başka haber ise, bu hususu teyid etmektedir: “İbn ‘Omer, ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭâb’ın kılıcında bir sahîfe bulmuştur. Bu sahîfede uzunluğu ile sadakat hadîseleri vardır”¹³⁰.

Mâlik İbn Enes, *Muvattâ*’ında ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭâb’ın sadakatla ilgili kitabını okuduğunu belirtmiş¹³¹, *Muvattâ*’ şârihi en-Zurkânî de, ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭâb’tan rivayet edilen sadakat hadîslerinin Ebû Bekr’in hadîsleriyle aynı olduğu hususunda el-Ḳâzî ‘İyâz’dan naklen şunları söylemiştir: “Mâlik, ulemâ ve onlardan önce Hulefâ, ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭâb’ın elinde bulunan bu kitaba itimad etmişlerdir. Sahabeden de onu inkâr edici bir söz varid olmamıştır. ‘Omer İbn ‘Abdi’l-‘Azîz, ‘Amr İbn Ḥazm’in âilesinde bulunan kitapla birlikte ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭâb’da bulunan bu kitabı da istemişti. Bu, ‘Omer’in kitabı ile Ebû Bekr’in kitabının aynı olduğunu gösterir. Bunlar ayrı ayrı kitaplar olsaydı, ‘Amr İbn Ḥazm’in âilesinden kitabı istediği gibi, Ebû Bekr’in âilesinden de isterdi”¹³².

Ebû Bekr’den ‘Omer’e intikal eden kitap, ‘Omer’den, torunu Sâlim İbn ‘Abdillah tarafından rivayet edilmiştir. Ez-Zuhrî’nin Sâlim yolu ile babası ‘Abdullah İbn ‘Omer’den rivayet ettiği hadîsin ilk ibaresi şöyledir: “Rasûlu’llah, sadaka kitabını yazmış, fakat âmillerine göndermeden vefat etmişti. Bilâhara Ebû Bekr, sonra da ‘Omer aynı kitapla amel etmişlerdir”¹³³. Ebû ‘Ubeyde¹³⁴, el-Hâkim¹³⁵ ve bir başka rivayette Ebû Dâvûd¹³⁶ un naklettikleri bir habere göre, sadakat hadîslerini Sâlim’den rivayet eden ez-Zuhrî şöyle demektedir: “Bu, Rasûlu’llahın sadakaya dair yazdığı kitabın bir nüshası olup, ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭâb’ın âilesinde bulunuyordu. Sâlim İbn ‘Abdillah İbn ‘Omer onu bana okudu, be de aynen hıfzettim.”

Nâfi‘ (İbn ‘Omer’in kölesi)den gelen bir rivayette “‘Abdullah İbn ‘Omer, ‘Omer’in kılıcında bir sahîfe bulmuştur. Bu sahîfede sadaka hadîsi bütün uzunluğu ile zikrediliyordu” denilir¹³⁷. ‘Abdullah İbn Şâlih de el-Leys İbn

129 El-Hâkim, *Mustedrek*, I. 392.

130 El-Ḥaṭîb, *Kifâye*, s. 354.

131 Bkz. I. 257.

132 Bkz. *Şerhu’l-Muvattâ*, II. 57.

133 Ebû Dâvûd, *Sunen*, I. 360; et-Tirmizî, *Sunen*, III. 17; İbn Mâce, *Sunen*, I. 284.

134 *Kitâbu’l-emvâl*, s. 360, 361.

135 *Mustedrek*, I. 393.

136 *Sunen*, I. 361.

137 El-Ḥaṭîb, *el-Kifâye*, s. 354.

Sa'd'tan şu haberi nakletmiştir: "Bu, sadaka kitabıdır. Nâfi'ın bana bildirdiğine göre kitap, 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭâb'ın kitabının bir nüshası olup vasiyetine bağlı bulunuyordu. Nâfi', 'Abdullah İbn 'Omer'e bu kitabı bir çok defalar arz etmiştir"¹³⁸.

Sadakat hadisinin bir başka rivayetini yine *Kitābu'l-Emvāl*'de görüyoruz: Ebū Bekr İbn 'Ubeydillah İbn 'Abdillah İbn 'Omer, 'Ikrima İbn Ḥālid'e istinsah ettiği bir kitap göndermiştir. Bu kitabın aslı, 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭâb'ın kılıcına marbut bulunuyordu. Kitapta "ve fi'r-riḳka izā belāḡat ḥamse evākın rubu'u'l-'uṣri" ibaresi zikrediliyordu. El-Leyṣ İbn Sa'd'ın Nâfi'den naklettiği bir habere göre bu ibare, 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭâb'ın sadaka kitabında da mevcuttur. Keza Mālik İbn Enes, aynı ibareyi mezkûr kitapta okumuştur¹³⁷.

'Amr İbn Ḥazm, Ebū Bekr ve 'Omer'den rivayet edilen sadaka hadisleri hakkında naklettiğimiz bu değişik haberler, bize gösteriyor ki, son iki rivayet, aslında birbirinin aynıdır; yani 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭâb'ın âilesinden rivayet edilen sadaka hadisleri, Ebū Bekr'in Enes İbn Mālik'e gönderdiği kitap muhteviyatından başka bir şey değildir. Hazreti Peygamberin 'Amr İbn Ḥazm vasıtasıyla Yemen'e gönderdiği kitabın ise, diğerlerinden önce yazıldığı anlaşılıyor. 'Amr İbn Ḥazm, Hazreti Peygamberle birlikte Ḥendek muharebesine iştirak etmiş, onyedinci yaşında iken de, Yemen'de Necrân'a vâli olarak tayin edilmiştir¹⁴⁰. İşte bu vazifesine giderken Hazreti Peygamber sadaka kitabını yazıp ona vermiş ve içindekilerle amel etmesini istemiştir. Ebū Bekr'in elinde bulunan sadaka kitabı ise, yukarıda verdiğimiz haberlerden de anlaşıldığı gibi, Hazreti Peygamberin hayatının sonlarına doğru yazılmış, fakat vâlilere gönderilmeden Hazreti Peygamber vefat etmiştir. Bu sebeple, Ebū Bekr'in elinde bulunan kitapla, 'Amr İbn Ḥazm'e verilen kitabın aynı kitaplar olduğu iddia edilemez. Bununla beraber, Hazreti Peygamberin sadaka ahkâmını bildiren kitapları ayrı ayrı zamanlarda yazılmış olsa bile, sunnet ahkâmı arasında her hangi bir farkın bulunmaması lâzımdır.

Nitekim 'Amr İbn Ḥazm'in âilesi tarafından rivayet edilen sadakât hadisleriyle, Ebū Bekr ve 'Omer'den rivayet edilen sadakât hadislerinin karşılaştırılması bize gösterecektir ki, Hazreti Peygamber tarafından ayrı ayrı zamanlarda yazılan hadisler, vazettikleri ahkâm bakımından bir aykırılık arz etmedikleri gibi, elimizde bulunan hadis kitaplarına da şüphe götürmez bir sıhhatlilikle girmişlerdir.

Hadisi rivayet eden zayıf bir râvi, hadisin sıhhatini tehlikeye düşürebilir. Hattâ o hadis, ayrıca, güvenilir bir râvi tarafından da rivayet edilmezse

138 Ebū 'Ubeyd, *Kitābu'l-emvāl*, s. 362, 387.

139 Aynı eser, s. 362.

140 'Amr İbn Ḥazm'in tercemesi için bkz. İbn Ḥacer, *Iṣābe*, IV. 293.

reddolunur. ‘Amr İbn Hâzım’dan gelen hadîsin isnâdında, her ne kadar Suleymân İbn Erkam isminde bazılarınca zayıf addedilen bir râvi varsa da, gerçekte, kaynaklar bu şahsın asıl hüviyetini tam olarak tesbit edememişlerdir. Sadakât hadîsinin sıhhatine inananlar, râviyi Suleymân İbn Dâvûd, zafiyetine inananlar ise, Suleymân İbn Erkam olarak kabul etmişlerdir. Bu durum karşısında, râviyi mechûl kabul etmek ve râvisi mechûl olan hadîsi de ihtiyatla karşılamak en doğru yoldur. Fakat aynı hadîsin başka isnâdlarla rivayet edildiğini gördükten sonra da haberlerden şüphe etmek için hiç bir sebep yoktur.

Sadakât hadîslerinin sıhhatini kabul ettikten sonra, bu açıklamalardan, hadîs kitabeti yönünden çıkartılabilecek bazı neticelere işaret etmek faydadan hâli olmayacaktır:

a. Hazreti Peygamber, daha başlangıçta, dinî hükümlerin müslümanlar arasında neşri için yazıya başvurmuştur. Bu husus, yazının hâfizaya nisbetle çok daha emin bir muhafaza vasıtası oluşunun, Hazreti Peygamber tarafından da teslim edildiğini gösterir.

b. Gerek ‘Amr İbn Hâzım’dan ve gerekse Ebû Bekr ve ‘Omer’den gelen yazılı hadîs vesikaları, hadîslerin tedvîn edildiği devre kadar yine yazılı olarak nakledilmiştir. Bu husus da, onların daha sağlam bir yolla hadîs kitaplarına girmiş olduklarına delâlet eder. Bugün elde mevcut kaynaklarda, bu hadîslerle ilgili fazla malûmat bulunmuyorsa, bunun sebebini, ilk müdevvenâtın zamanımıza kadar ulaşmamış olmasında aramak lâzımdır.

c. Hazreti Peygamberin hadîs kitabetine mücade etmiş olmasına rağmen bunu hoş karşılamayanların bulunduğu bir devirde, sadakât hadîsleri yazılı olarak muhafaza edilmiştir. Bu, haklı olarak şu suali akla getirmektedir: Acaba bu hadîsler yanında, sahabe tarafından yazılmış ve yine yazılı bir şekilde muhafaza edilmiş başka hadîsler de var mıdır? Kaynaklarda bu suale cevap teşkil edecek bazı notlara rastlamak mümkündür.

5. Hadîs sahifeleri

a. Ebû Bekr ve ‘Omer’in denemeleri

Ebû Bekr ve ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭâb’ın sunene ait hadîsleri yazmağa teşebbüs ettiklerini, hattâ Ebû Bekr’in 500 kadar hadîsi bir kitapta topladığını, fakat sonradan, bazı sebepler dolayısıyla bu kitabı imha ettiğini belirten haberler vardır¹⁴¹. Keza ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭâb da bir sunen yazmak için ashab ile istişarede bulunmuş; çoğu onun bu düşüncesini iyi karşılamış olmakla

141 Ez-Zehabî, *Tezkiretu’l-huffâz*, I. 5.

beraber, bir ay geçtikten ve istiharede bulunduktan sonra bu düşünceden vazgeçmiştir¹⁴².

Yine haberlerden öğrendiğimize göre, Ebū Bekr'in, yazmış olduğu kitabı imha etmesine sebep, hadislerin, kendisinden sonra aslına uygun olarak nakledilmemeleri korkusudur¹⁴³. 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭāb ise, sunan yazmaktan vazgeçmesi sebebini şöyle açıklamıştır: "Size bir sunen kitabından bahsetmiştim. Sonradan düşündüm ki, sizden önceki ehli kitab, Kitabu'llahtan başka kitaplar yazmışlar, o kitaplar üzerine düşerek Allah'ın Kitabını terketmişlerdi. Ben, yemin ederim ki, Allah'ın Kitabını hiç bir şeyle gölgelemem"¹⁴⁴.

'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭāb, Allah'a ve Rasûlüne îman bakımından müslümanların en kuvvetlisi, Allah'ın, Rasûlüne indirdiklerine, Peygamberin söz ve fiillerine ittiba yönünden en titizi idi. Bununla beraber o, müslümanların Kur'ândan başka şeylerle meşgul olup Kur'ânı terketmelerinden korkuyordu. Nitekim Hazreti Peygamber, hayatının sonlarına doğru hasta yatarken yanında bulunanlardan kâğıt kalem istemiş, kendisinden sonra müslümanların ihtilâfa düşmemeleri için bir "kitap" yazacağını söylemişti. Fakat orada bulunan 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭāb, "Rasûlu'llah ağırlaştı, yanımızda Kur'ân vardır. O bize yeter" diyerek, böyle bir kitabın yazılmasına muhalefet etmişti. 'Omer'in bu muhalefeti üzerine ehli beyt münakaşaya girişmiş, orada bulunanların bir kısmı kitabın yazılmasını isterken, diğer bir kısmı 'Omer'in fikrine iştirak etmişlerdir. Münakaşadan doğan gürültü Hazreti Peygamberi rahatsız edince yanındakileri dışarıya çıkarmıştır¹⁴⁵. Hâdiseyi nakleden İbn 'Abbās der ki: "Bütün felâketler, ihtilâfları yüzünden Hazreti Peygamberin bu kitabı yazmamasından ileri geldi. Bu, Allah'ın ona bir vahyi idi. Eğer yazmış olsaydı, sonradan dalâlete düşmezlerdi"¹⁴⁶. Bununla beraber 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭāb bu görüşünde ısrar etmiş ve hayatı boyunca bunu müslümanlara aşılamağa çalışmıştır. Onun bu konudaki davranışını anlamak için, daha önce de işaret ettiğimiz Ḳarāza ile olan hikâyesini hatırlamak lâzımdır. Ḳarāza İbn Ka'b ve arkadaşları 'İrâk'a gitmek için yola çıktıkları zaman, 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭāb da bir müddet onlarla birlikte yürümüş ve sonra onlara şöyle demiştir: "siz öyle bir beldeye gidiyorsunuz ki, ehalişi arı uğultusu gibi Kur'ân okur. Hadislerle

142 İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, III. 1, 206; el-Ḥaṭṭāb, *Takyîdu'l-ʿilm*, s. 50; İbn 'Abdi'l-Berr, *Câmi' beyâni'l-ʿilm*, I. 64; es-Suyûtî, *Tenvîru'l-havâlik Şerhu Muvaṭṭâ'i'l-İmâm Mâlik* (mukaddime), s. 6.

143 Ez-Zehebi, *Tezkiretu'l-huffâz*, I. 5.

144 Bkz. 142 No. lu dip notta zikri geçen kaynaklar.

145 El-Buhârî, *Şâhîh*, I. 36-37; Muslim, *Sahîh*, V. 76.

146 El-Buhârî, *Sahîh*, I. 37.

onları meşgul etmeyiniz ve yollarını saptırmayınız. Kur'ânı iyi okuyunuz ve Hazreti Peygamberden rivayeti azaltınız"¹⁴⁷.

'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭāb'ın hadîs rivayetine karşı gösterdiği bu şiddet, aslında Kitap nâmına idi. Bununla birlikte diğer mühim bir sebebin de, rivayet edilen hadîslerin, bir gün tebdil ve tağyir edilerek kötü maksatlar için kullanılması korkusu olduğu düşünülebilir. Aksi halde onun, Hazreti Peygamberden gelen ve rivayeti tecvîz eden haberlerden habersiz olması gerekir ki, bu mümkün değildir; Hazreti Peygamberin menetmediği bir şeyi 'Omer menedemez. Nitekim karşısında bir hadîs rivayet edildiği zaman, onu reddetmek yerine, rivayet edenden delil istemesi, onun titiz ve ihtiyatkâr davranışını gösterir: Bir gün Ebū Mūsā, 'Omer'in yanına girmek için üç defa izin istemiş, cevap alamayınca geri dönmüştü. Sonradan bunu haber alan 'Omer, niçin geri döndüğünü sorunca, Ebū Mūsā, "Hazreti Peygamberin, biriniz üç defa izin istedikte izin verilmezse geri dönsün, dediğini işittim" diye cevap vermişti. Bunun üzerine 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭāb, bu sözü Hazreti Peygamberden işittiğine dair delil istemiş, Ebū Mūsā da mescide giderek orada bulunanlara 'Omer ile aralarında geçen hâdiseyi anlatıp, bu sözü Hazreti Peygamberden işiten bir kimsenin bulunup bulunmadığını sormuştu. Orada bulunanlardan Ebū Sa'îd kalkmış ve Ebū Mūsā'ya şehadet etmişti. Bundan sonradır ki, 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭāb Ebū Mūsā'ya şöyle hitap etmiştir: "Maksadım seni itham etmek değildir. Fakat Hazreti Peygamberden hadîs rivayet etmek zordur"¹⁴⁸.

Görülüyor ki, 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭāb sahabeyi hadîs rivayetinden menetmekle beraber, karşısında bir hadîs rivayet edildiği zaman, onu reddetmek cesaretini gösteremiyor, fakat hadîsin sıhhat derecesini anlamak için, başka kimseler tarafından da Hazreti Peygamberden işitilip işitilmediğini araştırıyordu. Böylece halka, Hazreti Peygamberden hadîs rivayet etmenin güçlüğü ve rivayet edilen her hadîsin hemen habul edilmemesi gerektiğini göstermek istiyordu.

'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭāb'ın Kur'ânı terkettirir korkusu ile sunen yazmaktan vazgeçmesine ve kizbi artırır korkusu ile sahabeyi hadîs rivayetinden menetmesine rağmen, durum yine de arzusu hilâfına gelişmiştir. Çünkü vefatından sonra hilâfet makamına geçen 'Osmân İbn 'Affân katledilmiş, Ümmü'l-mu'mininin 'Âişe 'Alî İbn Ebî Tâlib'e cephe almış; 'Âişe'nin yanında yer alan Mu'âviye hilâfeti ele geçirmiş; bir taraftan yeni siyâsî ve itikadî fırkalar zuhur ederken, diğer taraftan bu fırkaların çıkarlarına bir çok hadîs uydurulmuştur.

147 Ebū Ḥatîm İbn Ḥıbbân, *Kitâbu't-târîḫ ve'l-mecrûhîn*, v. 10b; Aḥmed İbn Ḥanbel, *Kitâbu'l-İlel*, I. 62-63; ez-Zehebî, *Tezkire*, I. 6.

148 Ebū Ḥatîm İbn Ḥıbbân, *Kitâbu't-târîḫ*, v. 10b.

Bu durum gözönünde bulundurulursa, ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭāb’ın bir sunen yazmaktan vazgeçmesine esef etmemek elden gelmez. Zira, ilk önce düşündüğü gibi, zamanına kadar Hazreti Peygamberden rivayet edilen hadisleri, şâhidlerini de tesbit etmek suretiyle yazmış ve kendisinden sonrakilere rivayet kapısını kapamış olsa idi, belki hadislerin alabildiğine çoğalmasını ve kizbin artmasını önleyebilirdi. Belki de bu suretle ihtilâfların önü de alınmış olabildi. Çünkü her ihtilâf, ortaya atılan yeni hadislerle körükleniyordu. Maamafih, ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭāb’ın yapmadığı bu işi, diğer bazı sahabe, kudretleri nisbetinde ve küçük çapta yapmağa çalışmışlardır.

b. ‘Abdullah İbn ‘Amr İbni’l-‘Āş’ın sahîfesi

Hazreti Peygamberin genç aşabı arasında hadis sahîfesiyle şöhret kazananlardan birisi ‘Abdullah İbn ‘Amr İbni’l-‘Āş’tır. Babası Mısır fâtihî ‘Amr İbnu’l-‘Āş’tan önce müslüman olan ‘Abdullah’ın¹⁴⁹, Hazreti Peygamberin izniyle pek çok hadis yazdığını gösteren haberler vardır. Bu haberlerin hepsini burada zikretmeyi lüzumsuz buluyoruz. Bununla beraber, meydana getirdiği hadis sahîfesinin yazılışı hakkında bilgi sâhibi olmak için, bu haberlerden seçilmiş bazı örnekler vermek elbette ki faydalı olacaktır.

İbn Sa’d’ın naklettiği bir haberden öğrendiğimize göre, ‘Abdullah İbn ‘Amr, bir sahîfeden bahsederek “Rasûlu’llahtan, işittiğim hadisleri yazmak için izin istedim; bana izin verdi ve ben de bu sahîfeyi yazdım” der¹⁵⁰. İbn Sa’d, bu haberin nihayetinde ‘Abdullah İbn ‘Amr’in Hazreti Peygamberden yazdığı sahîfeye *Şâdika* ismini verdiğini de ilâve eder ki, başka haberlerin de bu hususu teyid ettikleri görülür. Meselâ bu sahîfeye ilgili olarak Mucâhid’in şöyle dediği rivayet olunur: “‘Abdullah İbn ‘Amr’in yanına girdim. Başımın altındaki sahîfeye bakmak istediğim zaman bana mâni oldu. Ona, kitabımı benden niçin saklıyorsun?, dediğimde: Bu Rasûlu’llahtan işittiğim *Sahîfe Şâdika*dır. Benimle Hazreti Peygamber arasında hiç bir vasıta yoktur. Kitâbu’llah ve bu Sahîfe, benim için kesin olduktan sonra, artık başka şeyler beni ilgilendirmez, demiştir”¹⁵¹.

‘Abdullah İbn ‘Amr’in hadis yazdığını gösteren bir başka meşhur haber, el-Buḥârî tarafından da nakledilen Ebû Hurayra hadisidir. Buna göre Ebû Hurayra, en fazla hadis bilen kimsenin, ‘Abdullah İbn ‘Amr hâriç, kendisi olduğunu, zira ‘Abdullah’ın yazdığını, kendisinin ise yazmadığını söylemiştir¹⁵².

149 Bkz. İbn Ḥacer, *İşâbe*, IV. 111-112; İbnu’l-Eşîr, *Usdu’l-gâbe*, III. 233-235.

150 *Ṭabaḳât*, VII. 2, 189.

151 Aynı yer; Keza bkz. ez-Zehbî, *Târîhu’l-İslâm*, III. 38.

152 *Sâhîh*, I. 36.

‘Abdullah İbn ‘Amr tarafından meydana getirilen sahîfenin ihtiva ettiği hadîs miktarı hakkında kesin bir bilgiye sâhip değiliz. Bununla beraber onun Hazreti Peygamberden bine yakın “mesel” hıfzettiğini söylemesi¹⁵³ ve ayrıca “Rasûlu’llahun yanında her söylediğini yazıyorduk” demesi, mezkûr sahîfenin bir hayli kabarık olduğunu gösteren bir delil olarak kullanılabilir. Keza torunları tarafından ‘Abdullah’tan pek çok hadîs rivayet edilmesi ve bu hadîslerin ‘Abdullah’ın sahîfesinden alındığının ileri sürülmesi de bu hususu teyid eder mahiyettedir.

‘Abdullah İbn ‘Amr’in mezkûr sahîfesinin de diğer yazılı vesîkalar gibi istinsah edildiğine ve yazılı olarak rivayet olunduğuna şüphe yoktur. Bu hususta elimizde kesin bir delil mevcut olmamakla beraber, bir kaç haber bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Meselâ, Aḥmed İbn Ḥanbel’in naklettiği bir haberden öğrendiğimize göre, Ebû ‘Abdirrahman el-Ḥubullî, ‘Abdullah İbn ‘Amr’dan işittiği bir hadîsi naklederken “‘Abdullah İbn ‘Amr bize bir kırtas çıkardı” demektedir ki¹⁵⁴, kırtasın kâğıt veya papirüs olduğunu ve rivayet olunan hadîsin bu kâğıtta bulunduğunu zikretmeğe lüzum yoktur. Aynı sahîfenin Ebû Râşid el-Ḥubrânî tarafından da görüldüğü, yine Aḥmed İbn Ḥanbel’in bir rivayetinden anlaşılmaktadır. Zira bu şahıs, ‘Abdullah İbn ‘Amr’e gelmiş ve Hazreti Peygamberden işittiği hadîslerden rivayet etmesini ondan istemiştir. Bunun üzerine ‘Abdullah, el-Ḥubrânî’nin önüne bir sahîfe koymuş ve “bu, Rasûlu’llahun bana yazdığı sahîfedir” demiştir¹⁵⁵. Aḥmed İbn Ḥanbel’in naklettiği bu iki haberden anlaşıldığına göre, gerek Ebû ‘Abdirrahman el-Ḥubullî ve gerekse Ebû Râşid el-Ḥubrânî, mezkûr sahîfeden aynı hadîsi rivayet etmişlerdir¹⁵⁶. Bir başka haber, ‘Abdullah İbn ‘Amr’in, yukarıda bahis konusu edilen kırtas gibi, yazılı hadîs vesîkalarını muhafaza ettiğine ve bunları, zaman zaman, kendisinden hadîs dinleyenlere çıkarıp gösterdiğine delâlet eder. Yine Aḥmed İbn Ḥanbel’in naklettiği bu habere göre Ebû Kâbil şu hâdiseyi nakletmiştir: “Bir gün ‘Abdullah İbn ‘Amr’in yanında bulunuyorduk. Önce Kostantîniyye’nin mi yoksa Rûmiyye’nin mi fetholunacağı soruldu. ‘Abdullah bir sandık getirdi ve içinden bir kitap çıkararak şöyle dedi: Hazreti Peygamberin etrafına toplanmış yazıyorduk; bu sual ona soruldu. Rasûlu’llah, Hıraql şehrinin, yani Kostantîniyye (İstanbul) nin önce fetholunacağını söyledi”¹⁵⁷.

153 Ez-Zehabî, *Târîhu’l-İslâm*, III. 38

154 *Musned*, II. 171.

155 Aynı eser, II. 196.

156 Krş. *Musned*, II. 171 ve 196.

157 *Musned*, II. 176.

‘Abdullah İbn ‘Amr’den bir çok kimse hadis rivayet etmiş olmakla beraber, bunların arasında, sahîfenin tamamını ondan nakleden birisinin bulunduğuna bilinmemektedir. Ancak, bu sahîfenin ‘Abdullah’ın torunlarından ‘Amr İbn Şu‘ayb İbn Muḥammed İbn ‘Abdillah İbn ‘Amr İbni’l-‘Āş’a intikal ettiğini ve ‘Amr İbn Şu‘ayb’ın da bu sahîfeden rivayet ettiğini gösteren pek çok haber vardır. Hattâ ‘Amr’in babası Şu‘ayb’ın, ‘Abdullah İbn ‘Amr’e mulâkî olup olmadığı ve ondan hadis işitip işitmediği hadisçiler arasında ihtilâflı bir konu olarak ortaya çıktığı için, ‘Amr İbn Şu‘ayb’ın ceddinden rivayet ettiği hadisler üzerinde tereddüd hasıl olmuş, bazıları, bu hadislerin delil olarak kullanılmayacağını ileri sürerken, diğer bazıları, hadislerin sıhhatinden şüphe edilmemesi gerektiğini söylemişlerdir. Meselâ, Ebû Hâtim İbn Hibbân’a göre ‘Amr İbn Şu‘ayb’ın Tâvus ve İbnu’l-Museyyib gibi güvenilir kimselerden rivayet ettiği hadisler delil olarak kullanılabilirse de, babası vasıtasıyla ceddinden rivayet ettiği hadislerle ihticâc etmek doğru değildir. Çünkü, bilindiği gibi, ‘Abdullah İbn ‘Amr’ın hadisleri torunu ‘Amr İbn Şu‘ayb tarafından *‘an ebîhi ‘an ceddihî* isnâdıyla rivayet edilmiştir. Halbuki bu isnâd ya mursel, yahutta munkatıdır. Çünkü *‘an ebîhi* ibaresi, ‘Amr’ın, hadisi babası Şu‘ayb’tan işittiğine delâlet ederse de, *‘an ceddihî* ibaresiyle ya Şu‘ayb’ın dedesi ‘Abdullah İbn ‘Amr kastedilmiştir; bu takdirde isnad munkatı’dır; çünkü Şu‘ayb, dedesi ‘Abdullah İbn ‘Amr’a ulaşmamıştır. Yahutta *‘an ceddihî* sözü ile ‘Amr’ın dedesi Muḥammed kaskolunmuştur; bu takdirde isnâd murseldir; çünkü Muḥammed’in Hazreti Peygamberle sohbeti yoktur. Her iki halde de, bu isnâdla gelen hadis delil olarak kullanılmağa uygun değildir¹⁵⁸.

Görüldüğü gibi, Ebû Hâtim isnâdda zikredilen *ced* kelimesini iki şıkta mütalâa ederek önce ‘Abdullah İbn ‘Amr’a atfetmiş ve Şu‘ayb’ın ‘Abdullah’a mülâkî olmadığını kabul ederek isnadda inkıta bulunduğuna, yani bir râvi halkasının düştüğüne hükmetmiştir. ‘Abdullah İbn ‘Amr’ın hadisleri âile içerisinde rivayet edildiğine göre, dışardan bir râvinin onları Şu‘ayb’a naklettiği düşünülemez. Muḥammed İbn ‘Abdillah’ın da hadisle meşguliyeti bilinmediğine göre, Şu‘ayb’ın ondan işittiği ileri sürülemez. Binâanaleyh, Şu‘ayb ‘Abdullah’a mülâkî olmadığına ve başkalarından da onun hadisini işitmediğine göre, rivayeti, âilesinde bulduğu yazılı bir sahîfeden *vicadeten*¹⁵⁹ olması gerekir.

Ebû Hâtim’in zikrettiği ikinci şık, *ceddin* Muḥammed İbn ‘Abdillah İbn ‘Amr’a matûf olmasıdır. Bu takdirde Muḥammed, hadisi doğrudan doğruya

158 *Kitâbu’t-târîḫ ve’l-meerûhîn*, v. 147 b.

159 *Vicâde*, lugatta bulmak mânâsına gelir. Istilahta ise, aileye babadan veya dededen, yahutta daha geri tabakalardan intikal eden kitaplara sahip olmak ve sema’ olmaksızın bu kitaplardan nakletmektir. Bu bakımdan *vicâde* hadis tahammülü yollarından birisi sayılır.

Hazreti Peygamberden rivayet etmiş olmaktadır ki, onun Hazreti Peygamberle sohbeti bulunmadığına göre, isnâdda yine bir inkita vardır; ancak bu inkita sahabî tarafında olduğu için isnâd murseldir¹⁶⁰. Şu var ki, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Muḥammed İbn ‘Abdillah, hadisle meşgul olduğu bilinen bir kimse değildir. Bu bakımdan *ceddin* ona atfedilmesi ihtimali zayıftır. Üzerinde durulması gereken diğer mühim bir nokta, Şu‘ayb’ın, cediti ‘Abdullah’a mülâkî olup olmadığı meselesidir. El-Buhârî *Târîh*’inde bir habere dayanarak Şu‘ayb’ın ‘Abdullah’ı işittiğini söylemiştir¹⁶¹. Keza Yahyâ İbn Ma‘in de bu görüşü ileri sürmüştür, ancak bazılarının, onun sahîfeden rivayet ettiğini söylediklerine dikkatı çekmiştir¹⁶².

Bir râvinin rivayet ettiği hadisleri şeyhinden işitip işitmediğinin araştırılması, hadîs târihinde, ehemmiyetli bir konu olarak karşımıza çıkar. Şeyhini işitmeyen, fakat sahîfesinden veya kitabından rivayet eden râvî, aslında güvenilir bir kimse olsa bile, hadîsçilerin tenkidine uğrar ve kitaptan rivayet ettiği hadisler, çok defa reddedilir¹⁶³. Bunun en güzel misali ‘Amr İbn Şu‘ayb’tır. Hiç bir hadîsçinin cerhine maruz kalmamış olmasına rağmen, babası vasıtasıyla cediti ‘Abdullah İbn ‘Amr’dan rivayet ettiği hadiseler, ‘Abdullah’ın kendisine intikal eden sahîfeden alındığı gerekçesiyle itiraza uğramışlardır. Ez-Zehabî’nin isim zikretmeksizin bazı ulemâdan naklen belirttiği gibi¹⁶⁴, ‘Abdullah İbn ‘Amr’ın Hazreti Peygamberden yazdığı bu sahîfenin her şeyden esah olması gerekir. O halde güvenilir bir kimse olan ‘Amr İbn Şu‘ayb’ın bu sahîfeden rivayeti niçin kabûle şâyân olmaz?

Ebû Zur‘a’ya göre bunun sebebi, onun, babası vasıtasıyla ceditinden rivayeti çoğaltması, kolay hadisleri işitip diğerlerini yanında bulunan sahîfeden rivayet etmesidir¹⁶⁵. Şu‘ayb, Ebû Zur‘a’ya göre de güvenilir bir kimsedir. Fakat ceditinden rivayeti çoğaltması, niçin itirazlara yol açmıştır?

160 İsnadında sahabî râvisi düşmüş olan hadîslere *mursel* denildiği gibi, isnad da aynı adı alır.

161 Bkz. *Et-Târîhu’l-kebir*, II. 2, 219.

162 İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII. 53.

163 Meselâ Ebû Kılâbe kitaplarını Eyyüb es-Sehtiyânî’ye vasiyet etmiştir (Ez-Zehabî, *tezkiire*, I. 88; el-Ḥaṭîb, *el-Kifâye*, s. 352). Bu yüzden Eyyüb’un bu kitaplarda mevcut hadîsleri Ebû Kılâbe’den işitip işitmediği ihtilâf konusu olmuş; el-Ḥaṭîb de aynı konuda şu görüşü ileri sürmüştür: “Bir kimsenin kitaplarını bir başka kimseye vasiyet etmesiyle, o kimsenin, asıl kitap sâhibinin ölümünden sonra onun kitaplarını satın alması arasında fark yoktur. Bu itibarla böyle hadislerin rivayeti ancak *vicâde* yolu ile caiz olur” (*el-Kifâye*, s. 352). El-Ḥaṭîb’in bu görüşü, sema kaydını ihtiva etmeyen hadîslerin şüphe ile karşılandığına delâlet eder; çünkü *vicâde* metodu, hadîsçiler arasında makbul olmayan bir tahammül yoludur.

164 Bkz. *Târîhu’l-İslâm*, IV. 286.

165 *Kitâbu’l-Cerh ve’l-ta’dîl*, III. 1, 239.

Madem ki o, güvenilir bir kimsedir, itimada şayândır, o halde sahîfeden rivayet etse bile ancak onda mevcut hadîsleri rivayet edeceği tabiidir. Aksi halde, munker hadîsleri sahabeden olan cediti ‘Abdullah İbn ‘Amr’a isnadla ondan rivayet etmesi, onun güvenilir olmasıyla kaabili telif değildir. Bizce gerçek olan şudur ki, ‘Amr İbn Şu‘ayb cediti ‘Abdullah’a mülâkî olsa ve ondan hadîs işitse bile elinde bulunan sahîfenin tamamını ondan işitmemiştir. Bir başka deyimle sahîfenin tamamı için aralarında semâ yoktur. Ebû Zur‘a’nın da işaret ettiği gibi, İbn Lehî‘a ve el-Muşennâ İbn Şabbâh gibi bazı zayıf râviler de ‘Amr İbn Şu‘ayb’tan rivayetlerine bir takım munker hadîs karıştırmışlardır¹⁶⁶ ve böylece ‘Amr İbn Şu‘ayb üzerinde bir tereddüt uyandırmışlardır. Hadîs târihi bakımından mühim olan husus, İbn Lehî‘a ve benzerleri tarafından ‘Amr İbn Şu‘ayb’ın hadîsleri arasında dercedilen munker hadîslerin tesbit edilip ayıklanmasıdır. Bu mümkün olduğu takdirde ‘Abdullah İbn ‘Amr’ın Hazreti Peygamberin ağzından yazdığı *Şahîfe Şadıka*’nın bir nüshasının elde edilebileceği, kuvvetli bir ihtimal olarak karşımıza çıkar. Ahmed İbn Hânel’in ‘Abdullah İbn ‘Amr musnedinde *‘Amr İbn Şu‘ayb ‘an ebîhi ‘an ceditihi* isnâdıyla birbiri arkasına yer alan rivayetler¹⁶⁷, böyle bir sahîfenin tesbitinde musned eserlerden ne derecede yararlanılabileceğini göstermeğe yeterlidir.

c. Câbir İbn ‘Abdillâh’ın sahîfesi

Hazreti Peygamberin ashâbı arasında fazla hadîs rivayet etmekle şöhet kazananlardan birisi olan Câbir İbn ‘Abdillâh, Hicretin 74 üncü senesinde vefat etmiştir. Vekî ‘İbnu’l-Cerrâh’ın Hişâm İbn ‘Urva’dan naklettiği bir haber, onun hadîs sahasında bir otorite olduğunu gösterir. Bu habere göre halk, Hazreti Peygamberin mescidinde Câbir’in etrafında bir halka teşkil ederek oturur ve ondan hadîs dinlerdi¹⁶⁸.

Kaynaklar, Câbir’e ait bir sahîfenin mevcudiyetinden bahsederlerse de bu sahîfenin kendisi tarafından yazıldığına dair her hangi bir kayda rastlanmaz¹⁶⁹. Ez-Zehebî *Tezkiresinde* ve *Târîhinde* Kâtâde’nin hıfzından bahsederken, ona *Câbir’in Şahîfesinin* bir defa okunduğunu ve onu hemen hıfzettiğini kaydeder¹⁷⁰. Keza el-Hâfîb ve İbn Hâcer de buna benzer bir haber verirler¹⁷¹.

166 Aynı yer.

167 Bkz. *Musned*, II. 178 vd.

168 İbn Hâcer, *Tehzîb*, II. 43.

169 Bkz. İbn Sa‘d, *Tabakât*, VII. 2, 1, 2; İbn Ebî Hâtim, *Takdimetu’l-Cerh*, s. 46; el-Hâfîb, *el-Kifâye*, s. 354; ez-Zehebî, *Tezkire*, I. 116; *Târîhu’l-İslâm*, IV. 296; en-Nevevî, *Tehzîbu’l-esmâ*, II. 58; İbn Hâcer, *Tehzîb*, V. 27.

170 *Tezkire*, I. 116; *Târîhu’l-İslâm*, IV. 296.

171 *El-Kifâye*, s. 354; *Tehzîb*, V. 27.

Câbir'den hadîs rivayet eden Ebû Sufyân Talha İbn Nâfi'in, bu hadîsleri bir sahîfeden rivayet ettiği söylenir¹⁷².

Kaynaklarda mezkûr sahîfeden *Şahîfetu Câbir*, yâni *Câbir'in Şahîfesi* olarak bahsedilmesine rağmen, bazı haberlerin delâletiyle, onun Câbir tarafından yazılmadığını anlıyoruz. Meselâ İbn Ebî Hâtim, Suleymân İbn Kays el-Yeşkuri'nin tercemei halinden bahsederken, onun, Câbir ile uzun müddet beraber bulunduğunu, ondan hadîs dinlediğini ve bir sahîfe yazdığını kaydeder ve şöyle der: "Suleymân İbn Kays'ın vefatından sonra bu sahîfe ailesinin yanında kalmıştır. Ebu'z-Zubeyr, Ebû Sufyân ve Şa'bi, Câbir'i dinlemişler ve ondan hadîs rivayet etmişlerdir; fakat rivayet ettikleri hadîslerin çoğu bu sahîfedendir. Keza Kâtâde de aynı sahîfeden rivayet etmiştir"¹⁷³. El-Buhârî de, Ebû Bişr, Kâtâde ve el-Ca'd Ebû 'Osmân'ın Suleymân İbn Kays'ın kitabından rivayet ettiklerini kaydeder¹⁷⁴. Diğer taraftan el-Hatîb ve Ahmed İbn Hanbel şu haberi nakletmişlerdir: "Suleymân el-Yeşkuri'nin anası bir kitap getirir. Bu kitap, Kâtâde, Ebû Bişr, Hasan ve Sâbit'e okunur. Hepsi de bu kitaptan rivayet ederler, fakat Sâbit yalnız bir hadîs rivayet eder"¹⁷⁵. Aynı kitabın Ebu'z-Zubeyr'in de elinde bulunduğunu gösteren bir başka haber şöyledir: İsmi zikredilmeyen bir şahıs, Suleymân el-Yeşkuri'nin kitabıyla birlikte Ebu'z-Zubeyr'e gelmiş ve kitaptaki hadîsler hakkında ona sormağa başlamıştır. Ebu'z-Zubeyr bu şahsa "elindeki kitaba bak" diyerek hıfzından bazı hadîsler okumuştur. Bu hadîsler kitaptaki hadîslerdir ve Ebû'z-Zubeyr onları aynen kitaptaki gibi okumuştur¹⁷⁶. Ez-Zehabi tarafından nakledilen bu haber, yukarıda zikrettiğimiz İbn Ebî Hâtim'in "Ebu'z-Zubeyr, Ebû Sufyân ve Şa'bi Câbir'i dinlemişler ve ondan hadîs rivayet etmişlerdir; fakat rivayet ettikleri hadîslerin çoğu bu sahîfedendir" şeklinde gelen haberine uygundur ve her ikisi de Ebu'z-Zubeyr'in bu sahîfeye sâhip olduğuna delâlet eder.

Yukarıda zikrettiğimiz haberlerin hepsinde adı geçen sahîfeden *Şahîfetu Câbir* diye bahsedilmesine rağmen, bu sahîfenin aslında Suleymân İbn Kays el-Yeşkuri tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Suleymân İbn Kays'ın 'Abdullah İbnü'z-Zubeyr zamanında vukubulan fitnede Câbir'den önce vefat etmesi¹⁷⁷, sahîfesinin şöhret kazanmasına sebep olmuş, ancak Câbir'in hadîslerini ihtiva etmesi dolayısıyla de ona isnâd edilmiş ve *Şahîfetu Câbir* olarak tanınmıştır.

172 *El-Kifâye*, s. 355; *Târîhu'l-İslâm*, V. 23.

173 *Kütübu'l-cerh ve't-ta'dil*, II. 1, 136.

174 *Et-Târîhu'l-Kebîr*, II. 2, 354.

175 *El-Kifâye*, s. 354; *Kütübu'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*, v. 106a.

176 Ez-Zehabi, *Târîhu'l-İslâm*, V. 154.

177 Ahmed İbn Hanbel, *Kütübu'l-İlel*, v. 106a; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV. 215.

Câbir'in sahifesi hadisçiler arasında şöhret kazandıktan sonra pek çok kimse bu sahifeden rivayet etmeğe başlamıştır. Meselâ Ahmed İbn Hanbel, Ebû 'Avâne tarîkiyle Ebû Bişr'in Suleymân İbn Qays'tan rivayet ettiği bir hadis nakleder¹⁷⁸. Bu hadîsin nihayetinde Ebû 'Avâne, mezkûr hadîsin Suleymân İbn Qays'ın kitabında mevcut olduğuna dair yine Ebû Bişr'den naklen bir haber verir. Bu haber, sahîfenin Ebû Bişr'in elinde bulunduğunu gösterir. Esasen Ahmed İbn Hanbel, Suleymân İbn Qays'ın hadîslerini hep bu isnâdla nakletmiştir¹⁷⁹.

Suleymân İbn Qays'ın sahifesinden rivayet edenlerden biri de Ebû Sufyân Talha İbn Nâfi'dir¹⁸⁰. Nitekim Sufyân İbn 'Uyeyne ve Vekî' İbnu'l-Cerrah, Ebû Sufyân'ın Câbir'den rivayet ettiği hadîslerin, elde etmiş olduğu bir sahifeden ibaret bulunduğunu söylemişlerdir¹⁸¹. 'Alî İbnu'l-Medîni ise, onun Câbir'den yalnız dört hadîs işittiğini haber vermiştir ki, bu ondan rivayet ettiği diğer hadîsleri sahifeden aldığına delâlet eder¹⁸². El-Buhârî de *Şahîh*'inde Ebû Şâlih ve Sâlim İbn Ebi'l-Ca'd'ın Câbir'den rivayetlerine makrûnen Ebû Sufyân'dan yalnız dört hadîs nakletmiştir¹⁸³. İhtimal el-Buhârî, şeyhi 'Alî İbnu'l-Medîni'nin bu sözüne dayanarak onun Câbir'den işittiği bu dört hadîsi almış, diğerlerini semâ olmadığı için terketmiştir.

Ebû Sufyân'ın Câbir'den hadîs işittiğini gösteren bazı haberler bulunmakla beraber, bu haberlerin semâ'a ne derece delâlet ettiklerini tesbit etmek bir hayli güçtür. Meselâ el-Buhârî'nin *Târîh*'inde verdiği habere göre Ebû Sufyân Câbir ile Mekke'de altı ay müddetle komşuluk etmiştir. Bu müddet zarfında Suleymân İbn Qays Câbir'den hadîs yazmış kendisi ise hafız etmiştir¹⁸⁴. Şu var ki, bu haber Ebû Sufyân'ın Câbir'den kaç hadîs işittiğini ortaya koymaktan uzaktır. Bu bakımdan onun Câbir'den yalnız dört hadîs işittiğini belirten 'Alî İbnu'l-Medîni haberini kabul etmekte ve Câbir'den rivayet ettiği diğer hadîsleri Suleymân İbn Qays'ın sahifesinden almış olabileceğini düşünmekte hiç bir mahzur yoktur. Nitekim Şu'be İbnu'l-Haccâc da Ebû Sufyân'ın Câbir'den rivayet ettiği hadîslerin Suleymân İbn Qays'ın sahifesinden ibaret olduğu kanaatındadır¹⁸⁵.

Ebû Sufyân, Suleymân İbn Qays'ın sahifesinden rivayet ettiği gibi, Ebû Sufyân'dan da aynı sahîfeyi rivayet edenlerin bulunabileceğini düşün-

178 *Musned*, III. 332.

179 Bkz. aynı yer.

180 Bkz. el-Hatîb, *el-Kifâye*, s. 355; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, V. 23.

181 İbn Ebi Hâtim, *Takdimetu'l-cerh* s. 46; *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl* II. 1. 479.

182 İbn Hacer, *Tehzîb*, V. 27.

183 Bkz. *Şahîh*, V. 35; VI. 152; VII. 108.

184 Bkz. adı geçen eser, II. 2, 347.

185 İbn Ebi Hâtim, *Takdimetu'l-cerh*, s. 144.

mek yanlış olmaz. Filhakika Ebü Sufyân'ın hadisleri el-A'meş, Ebü Bişr, el-Muşennâ İbn Şabbâh ve daha bir çok kimse tarafından rivayet edilmiştir. Biz burada bir misal olmak üzere yalnız el-A'meş'in rivayetine kısaca temas etmek istiyoruz. Bu suretle, meşhûr sahabî Câbir İbn 'Abdillah'ın Hazreti Peygamberden rivayet ettiği hadislerin, kitapların tasnifi devrine kadar nasıl bir yol takip ederek geldiklerini küçük bir örnekle göstermiş olacağız.

İbn 'Adî, Ebü Sufyân'ın Câbir'den sâlih hadisler rivayet ettiğini, aynı hadislerin de el-A'meş tarafından Ebü Sufyân'dan nakledildiğini söyledikten sonra "el-A'meş'ten Ebü Sufyân'ın hadislerini nakledenlerin hepsi de güvenilir kimselerdir; keza Ebü Sufyân da reddedilecek bir kimse değildir" der¹⁸⁶. İbn Hacer ise, el-A'meş'in Ebü Sufyân'ın râvisi olduğunu¹⁸⁷, Ebü Bekr el-Bezâr'dan naklen onun Ebü Sufyân'dan rivayet ettiği yüz kadar hadisin bir sahifeden ibaret bulunduğunu¹⁸⁸ söyler. Görülüyor ki Suleymân İbn Kays'ın Câbir'den yazmış olduğu sahife bir taraftan Ebü Bişr - Ebü 'Avâne tarikıyla nakledilirken, diğer taraftan da Ebü Sufyân - el-A'meş taraikiyle nakledilmiştir. Şüphesiz, gerek Suleymân İbn Kays'tan ve gerekse Ebü Sufyân'dan aynı sahifeyi rivayet eden başka kimseler de vardır. Bizim verdiğimiz bir kaç misal, hadislerin nasıl yazılı bir kaynağa dayanılarak rivayet edildiklerini göstermeğe yeterlidir. Hadis târihi bakımından mühim olan husus budur.

d. 'Ali İbn Ebî Tâlib'in sahîfesi

Hazreti Peygamberin amcazadesi ve aynı zamanda damadı olan 'Ali İbn Ebî Tâlib'in elinde de sadakât ve diyet hükümlerini ihtiva eden bir sahîfenin bulunduğu, muhtelif kaynakların verdikleri haberlerden anlaşılır¹⁸⁹. Bu haberlerden birisinde 'Ali İbn Ebî Tâlib şöyle demektedir: "Hazreti Peygamberden, Kur'ândan ve şu sahîfedekilerden başka bir şey yazmadık"¹⁹⁰. Bununla beraber, 'Ali'nin bu sahîfeden başka Kur'ân ile hadisleri de topladığını ve kıymetli bir kitap vücûda getirdiğini bize haber veren rivayetler gelmektedir. Ez-Zehebi'nin Muhammed İbn Sîrîn'den naklettiği bir habere göre 'Ali, Hazreti Peygamberin vefat ettiği sıralarda, Kur'ânı tenzîl üzerine toplamış bulunuyordu. Hattâ kendisini bu işe o kadar vermişti ki, Hazreti Peygamberin vefatı üzerine Hilâfet makamına geçen Ebü Bekr'e bey'at etmek fırsatını bile bula-

186 *Fl-Kâmil*, II. 109a.

187 İbn Hacer, *Tehzîb*, V. 26.

188 Aynı eser, IV. 224.

189 Meselâ bkz. el-Buhârî, *Şahîh*, I. 36; IV. 30; Ebü Dâvûd, *Sunen*, I. 469; Ahmed İbn Hanbel, *Musned*, I. 81, I. 81, 102, 118, 119, 126; ez-Zehebi, *Tezkire*, I. 12; *Târîhu'l-İslâm*, II. 199; el-Herevî, *Zemmu'l-keâm*, I. 116a.

190 Meselâ bkz. ez-Zehebi, *Tezkire*, I. 12.

mamıştı. Yine Muhammed İbn Sîrîn'e göre, 'Ali tarafından telif edilen bu kitap, onu elde edenler için büyük faydalar sağlayacak bir ilim ihtiva ediyordu¹⁹¹.

Muhammed İbn Sîrîn'in bu sözünden anlaşıldığına göre 'Ali İbn Ebî Tâlib, Kur'ânı toplamakla iktifa etmemiş, belki nüzûl sebeplerini ve Hazreti Peygamberden gelen tefsiri de kitabına dercetmişti. Fakat bu hususta yeterli derecede bilgi elde edilememiştir. Ancak, İbnu'n-Nedîm, Ebû Ya'qâ'nın elinde varakları düşmüş elyazması bir mushaf gördüğünü ve bunun 'Ali'nin elyazması ile yazılmış olduğunu zikrederse de¹⁹², Muştafa Şâdık er-Râfi'ye göre bu, şii haberlerden birisi olup şüübülmemiştir¹⁹³. Şurası muhakkaktır ki, Muhammed İbn Sîrîn'in bahis konusu ettiği kitapla, İbnu'n-Nedîm'in gördüğünü söylediği mushaf arasında herhangi bir münasebet yoktur. Bu bakımdan İbnu'n-Nedîm'in haberi doğru olsa bile, mezkûr mushafın, İbn Sîrîn'in bahsettiği kitaptan ibaret olduğunu ileri sürmek mümkün değildir.

Kaynaklar, 'Ali'den sahife rivayet eden bir kaç isim zikrederlerse de, rivayet olunan bu sahifenin mahiyeti hakkında fazla bilgi vermezler. Meselâ İbn Sa'd'a göre 'Ali, el-Hârişu'l-A'ver için pek çok "ilim" yazmış¹⁹⁴, İbn Ebî Hâtim de el-Hâriş'in kitap sâhibi olduğuna dair bir haber nakletmiştir¹⁹⁵; Bununla beraber, onun hakkında ileri sürülen bazı mütalâalar, bu haberlerden kesin bir netice çıkarmak imkânını vermemektedir:

Muğire'ye göre, el-Hârişu'l-A'ver 'Ali'den rivayet ettiği hadislerde sâdık değildir¹⁹⁶. Yaḥyâ İbn Ma'în ve en-Nesâ'î, onun hakkında *leyse bihi be'sun demişler*¹⁹⁷, eş-Şa'bi ise, "el-Hâriş bana rivayet etti; fakat bir kezzâb idi"¹⁹⁸, bir rivayette de "ben şahadet ederim ki, o kezzâblardan biridir"¹⁹⁹ diyerek el-Hâriş'i itham etmiştir. Ez-Zehebî, bu itirazlara rağmen el-Hâriş'in hadislerinin *Sunen-i Erba'ada* yer aldığını kaydettikten sonra, eş-Şa'bi'nin onu tezkîb etmesine temasla "bununla beraber ondan hadîs rivayet etmiştir. Bundan anlaşılıyor ki el-Hâriş sâir konuşmalarında yalan söylese bile, hadîs-i nebevîde yalancı değildir"²⁰⁰der. Filhakika Ahmed İbn Hânel'in *Musned'i* gözden geçirilecek olursa²⁰¹, eş-Şa'bi'nin, 'Ali'nin hadislerini el-Hâriş vasıtasıyla rivayet

191 Ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II. 199.

192 Bkz. *Fihrist*, s. 42-43.

193 *İ'câzu'l-Kur'ân ve'l-belâgâtu'n-Nebeviyye*, s. 32-33.

194 *Tabakât*, VI. 116.

195 *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, I. 2, 78.

196 Ez-Zehebî, *Mizân*, I. 435.

197 Aynı yer.

198 Aynı yer.

199 İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, I. 2, 78.

200 Ez-Zehebî, *Mizân*, I. 435.

201 Bkz. I. 79, 83, 87, 93, 106, 107, 110, 121, 133, 150, 153, 158.

ettiği görülür. Bu hadisler *Musnedde* mevsûl isnâdlarla nakledilmekle beraber, bir yerde eş-Şa'bi, "Allah'ın Rasûlü Muhammed (s. a. s.) riba yiyen kimseye lânet etti" diyerek şeyhinin ismini zikretmezse de, hadîsi eş-Şa'bi'den rivayet eden İbn 'Avn "bunu sana kim tahdîs etti?" diye sorduğu zaman, eş-Şa'bi "el-Hârişu'l-A'ver el-Hemdâni" cevabını verir²⁰².

Burada hadîs tarihi bakımından üzerinde durulması gereken mühim bir haber vardır. Şu'be İbnu'l-Haccâc'tan nakledilen bu habere göre, eş-Şa'bi'nin 'Ali'den rivayet ettiği hadisler bir kitaptan ibarettir²⁰³. Eş-Şa'bi'nin 'Ali'den rivayet ettiği bu kitabı kimden aldığı kesin olarak tesbit etmek mümkün olamamıştır. Bununla beraber bu asıl kitap sâhibinin, eş-Şa'bi'nin, 'Ali'nin hadislerini kendisi vasıtasıyla rivayet ettiği el-Hâriş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü, el-Hâriş'in kitap sâhibi olduğunu belirten haberler vardır. Meselâ el-Hâriş'ten rivayet eden Ebû İshâk es-Sebî'nin, aslında onu işitmediği, fakat onun kitabından rivayet ettiği söylenir²⁰⁴. Ahmed İbn Hanbel'den nakledilen bir başka habere göre, Ebû İshâk el-Hâriş'in karısıyla evlenmiş ve bu sûretle onun kitapları Ebû İshâk'a intikal etmiştir²⁰⁵. Her halde eş-Şa'bi de Ebû İshâk gibi 'Ali'nin hadislerini el-Hâriş'ten yazılı olarak almış olacaktır. Fakat yukarıda da kaydettiğimiz gibi, bu hususta verilmiş bilgiye rastlanmamıştır. Şu var ki, eş-Şa'bi'nin vefatından sonra evinde ferâiz ve cerâhâta dair bazı yazılı kitaplar bulunmuştur²⁰⁶. Her ne kadar bu kitapların ona el-Hâriş'ten geçtiğini gösteren bir delil mevcut değilse de, 'Ali tarafından yazılan sahîfenin ferâiz ve cerâhâta ait hadisleri ihtiva ettiği, el-Hâriş'in 'Ali'den yine bu konularda bir sahîfe rivayet ettiği, keza eş-Şa'bi'nin de el-Hâriş'ten aynı konulardaki hadisleri aldığı gözönünde bulundurulursa, eş-Şa'bi'nin vefatından sonra evinde bulunan ferâiz ve cerâhâtla ilgili hadis sahîfelerinin menşeiini tayin etmek her halde güç olmasa gerektir.

'Ali İbn Ebî Tâlib'ten sahîfe rivayet edenlerden biri de Hülâş İbn 'Amr el-Heceri (Ö. 100 H. den önce) dir. Yahyâ İbn Sa'îd'e göre Hülâş, aslında 'Aliyi işitmemiştir; fakat ondan rivayet ettiği hadisler bir kitaptan ibarettir²⁰⁷. Kezâ İbn Sa'îd onun hakkında "hadîsi çok olan bir kimsedir; bir sahîfesi vardır, ondan rivayet eder" demiştir²⁰⁸. Ebû Hâtim'e göre Hülâş, "'Ali'nin sahî-

202 I. 133.

203 İbn Ebî Hâtim, *Takdimetu'l-cerh*, s. 130.

204 Ez-Zehabi, *Mizân*, I. 435.

205 Ez-Zehabi, *Tarihü'l-İslâm*, V. 117.

206 El-Hatîbu'l-Bağdâdî, *Tarihü Bağdâd*, XII. 232.

207 İbn Hacer, *Tehzîb*, III. 177.

208 Aynı yer.

fesini elde etmiştir²⁰⁹; Ahmed İbn Hanbel de “‘Ali’den rivayetinin bir kitap-
tan olduğunu²¹⁰ ileri sürmüştür.

Ḥilâş’ın bu sahîfeyi ne şekilde elde ettiğini açıklayan her hangi bir ha-
bere rastlanmamışsa da, Ahmed İbn Hanbel’in “Ḥilâş’ın, el-Ḥârişu’l-A‘ver-
in sahîfesinden rivayet etmesinden korkuyorlardı” sözü²¹¹, bu hususta kuv-
vetli bir ihtimali ortaya koymaktan uzak değildir: Her halde Ḥilâş da, eş-
Şa‘bî ve Ebû İshâk gibi ‘Ali’nin hadîslerini yazılı olarak el-Ḥâriş’ten almış
olacaktır.

e. Semura İbn Cundeb’in sahîfesi

Hazreti Peygamberin ashâbı içerisinde hadîs yazanlardan biri de Semu-
ra İbn Cundeb (Ö. 58,60) tir. Hakkında geniş bilgi verilmezse de, onun bir
hadîs kitabı olduğunu, Muhammed İbn Sîrîn’in “Semura’nın oğulları için yaz-
dığı risalede pek çok ilim vardı” sözünden anlıyoruz²¹². Keza bu risalenin
oğulları tarafından rivayet edildiğini belirten haberler de, Muhammed İbn
Sîrîn’in sözünü teyid eder. Ancak Semura’nın risaleyi ne zaman yazdığını
kesin olarak tesbit edemiyoruz. Kendisi, Hazreti Peygamber zamanında kü-
çük olduğunu ve ondan hadîs hıfzettiğini söylemektedir²¹³. Bu haber, risale-
nin Hazreti Peygamberin vefatından sonra yazıldığı ihtimalini doğurur. Keza
risalenin Semura tarafından oğullarına yazılması ve el-Buhârî’nin de nak-
lettiği gibi²¹⁴ “min Semura İbn Cundeb ilâ benîhi” (Semura İbn Cundeb’ten
oğullarına) ibaresiyle başlaması da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bu
ihtimale göre Semura’nın hâfızasında bulunan hadîslerle diğer sahabilerden
işittiği hadîsleri topladığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda bahis konusu edilen sahîfeler gibi, Semura İbn Cundeb’in ri-
salesi de oğulları ve diğer mustensihleri tarafından rivayet edilmiştir. İbn
Ḥacer, Suleymân İbn Semura’nın, babası Semura’dan büyük bir nüsha riva-
yet ettiğini haber verir²¹⁵ ki, bu nüshanın bahis konusu edilen risale olduğuna
şüphe yoktur. Aynı nüsha, Suleymân’dan oğlu Ḥubeyb tarafından rivayet
edilmiştir²¹⁶. Keza İbn Ḥacer ve İbn Ebî Ḥâtim’in verdikleri bilgiye göre,

209 Ez-Zehabî, *Mizân*, I. 658.

210 İbn Ḥacer, *Tehzîb*, III. 177.

211 Aynı yer.

212 İbnü’l-Eşîr, *Usdu’l-gâbe*, II. 354; İbn Ḥacer, *İşâbe*, III. 130; *Tehzîb*, IV. 236.

213 Aynı yerler.

214 Et-Târihu’l-Kebîr, I. 1, 26.

215 *Tehzîb*, IV. 198.

216 Aynı eser, III. 135.

nüsha, Hübeyb'ten amcasının oğlu Ca'fer İbn Sa'd İbn Semura²¹⁷, ondan da Hübeyb'in torunu Muhammed İbn İbrâhîm tarafından nakledilmiştir²¹⁸.

Ebû Dâvûd ve İbn Mâce, *Sunen*lerinde Nu'aym İbn Ebî Hind tarikiyle Semura'nın oğlundan birer hadîs rivayet etmişlerdir. İsim zikredilmemekle beraber, bu oğulun Suleymân İbn Semura olduğuna şüphe yoktur²¹⁹.

Mezkûr risalenin, el-Hasanu'l-Başrî tarafından da rivayet edildiğini gösteren haberler vardır. İbn Hacer, Hasan'ın Semura'dan büyük bir nüsha rivayet ettiğini söyler²²⁰. Bir başka habere göre İbn 'Avn, Hasan'ın, kendilerine Semura'ya ait bir kitap çıkardığını ve bu kitaptan bir hadîs naklettiğini zikretmiştir²²¹. Keza Yahyâ İbn Sa'îd'e göre de, Hasan'ın Semura'dan rivayet ettiği hadîsler, Semura'nın kitabından başka bir şey değildir²²².

Çoğu *Suneni Erba'a*da yer alan bu hadîslerin Hasan tarafından Semura'dan işitilip işitilmediği, hadîsçiler arasında ihtilâf konusu olmuştur. Yahyâ İbn Sa'îd, Hasan'ın Semura'yı işitmediğini, sadece onun kitabından rivayet ettiğini söylemiş²²³, el-Buhârî ise *Şahihinde* (Kitâbu'l-*aķika*) ve *Târîhinde*²²⁴, İbn Sîrîn'in hadîsini ve 'Alî İbnu'l-Medîni'nin sözünü nakletmek sûretiyle, bu rivayetlerin semâ'a müstenid olduğu görüşüne varmıştır. Keza Ebû Dâvûd da, teşehhüdde okunacak duâ hakkında Ca'fer İbn Sa'd İbn Semura tarikiyle Semura İbn Cundeh'ten rivayet olunan bir hadîsi naklettikten sonra "bu sahife, Hasan'ın Semura'dan işittiğine delâlet eder" şeklinde bir görüşleri sürmüştür²²⁵. Fakat İbn Hacer'in de kaydettiği gibi, Ebû Dâvûd'un naklettiği bu hadîsin, Hasan'ın Semura'yı işittiğine veya mezkûr sahîfeyi ondan dinlediğine nasıl delâlet ettiğini anlamak mümkün değildir²²⁶. Bununla beraber, *Sunende* bir ibarenin noksan olduğu ve belki de Hasan'ın Semura'dan rivayet ettiği sahîfe içerisinde sema'a delâlet eden bir istilâhın kullanıldığı ve bu sahîfenin de Ebû Dâvûd'un elinde bulunduğu ihtimali düşünülebilir. Bu bakımdan Ebû Dâvûd tarafından kaydedilen bu ibarede bir hakikat payının mevcudiyetini kabul etmek lâzım gelir. Maamafih hadîs târihi bakımın-

217 Aynı eser, II. 94; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dil*, III. 2, 186.

218 Aynı yer.

219 Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, V. 198.

220 *Tehzîb*, II. 268.

221 Ahmed İbn Hanbel, *Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-ricâl*, I. 322.

222 İbn Sa'd, *Tabakât*, VII. 1, 115.

223 İbn Hacer, *Tehzîb*, II. 269.

224 Bkz. *et-Târîhu'l-Kebîr*, I. 2, 288.

225 Bkz. *Sunen*, I. 224.

226 Bkz. *Tehzîb*, II. 269. Burada İbn Hacer "mezkûr hadîsin buna nasıl delalet ettiğini anlamadım" der.

dan mühim olan husus, Semura İbn Cunden tarafından yazılmış bir kitabın mevcudiyeti ve diğer yazılı vesikalar gibi bu kitabın da yine yazılı olarak rivayetidir.

f. Ebû Hurayra'nın sahfesi

Hazreti Peygamberden en fazla hadis rivayet etmekle şöhret kazanan Ebû Hurayra, hadis öğrenmeğe karşı, "hurs" diyebileceğimiz büyük arzu sâhibi olan bir kimse idi. Bu arzu, tabii olarak onu Hazreti Peygamberin her sözünü dikkatle dinlemeğe, sonra da bu dinleyip öğrendiklerini başkalarına nakletmeğe sevk ediyordu. Hadis rivayetinden dolayı bazan ashabın itirazına maruz kaldığı da oluyordu; fakat bu itirazlar, onu tekdiz etmekten ziyade, onun fazla hadis rivayetinden ileri geliyor, hataya düştüğünü ileri sürenlere karşı da, rivayetini teyid edecek şahidler bulmaktan geri kalmıyordu. Bir defasında Hazreti Peygamberden "cenaze namazını kılanlar için büyük bir ecir, kılan ve cenazeyi takip edenler için de iki büyük ecir vardı." hadisini rivayet etmişti. 'Abdullah İbn 'Omer ona itirazda bulunmuş ve "yâ Ebâ Hurayra, sen çok hadis rivayet ediyorsun" diyerek onu 'Â'îşe'ye götürmüştü. 'Â'îşe, 'Abdullah İbn 'Omer'in itirazına rağmen Ebû Hurayra'yı tasdik etmek zorunda kaldı²²⁷.

Ebû Hurayra, bazan bir hadis rivayet ettikten sonra Ummu'l-mu'minin 'Â'îşe'ye döner ve "beni dinle beni dinle" derdi. Maksudı 'Â'îşe'nin ikrarı ile hadisini takviye etmektir. 'Â'îşe ise onun bu hareketine sükûtle mukabelede bulunur, sözlerini inkâr etmezdi. Ancak unutkanlık sebebiyle hadisin yanlış öğrenilmesinden korkarak bir toplulukta fazla hadis rivayet etmesini istemezdi²²⁸.

Ebû Hurayra, çok hadis rivayet ettiğini söyleyenlere karşı kendisini şöyle müdâfa ediyordu: "Halk (itiraz mahiyetinde) diyor ki: Ebû Hurayra çok hadis rivayet ediyor. Eğer Allah'ın Kitâbında şu iki âyet olmasaydı bir tek hadis bile rivayet etmezdim. (Ebû Hurayra bundan sonra Kur'anın ikinci sûresinde yer alan 159 ve 160 ncı âyetleri okumuştur. Bu âyetler meâlen şöyledir: İndirdiğimiz o açık âyetlerimizi ve doğruyu - biz kitapta insanlara onu pek âşikâr bir sûrette bildirdikten sonra - gizleyenler yok mu; işte onlara hem Allah lânet eder, hem de lânet ediciler. Ancak tövbe edenler, hareketlerini düzeltenler ve hakikatı gizlemeyip iyice açıklayanlar başka. Ben artık onların günahlarından geçerim. Ben en çok tövbeyi kabul edenim;

²²⁷ Ahmed İbn Hanbel, *Musned*, II. 387; el-Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, I. 2, 272. Burada hadisin muhtelif varyantları, II. 1, 47 de de hadisin 'Â'îşe'den gelen bir rivayeti zikredilmiştir.

²²⁸ En-Nevevî, *Şahîhu Muslim bişerhu'n-Nevevî*, XVIII. 129.

en çok esirgeyenim). Muhacir kardeşlerimiz alışverişle, Ensar çiftliklerinde ziraat ve bahçivanlıkla meşgul olurlarken, Ebū Hurayra, miğdesinin istediğini düşünmeden (karın tokluğuna) Hazreti Peygamberin yanında hadis topluyordu. Diğerleri kendi işleriyle meşgul iken o, Hazreti Peygamberle beraber bulunuyor ve diğerlerinin bilmedikleri şeylere şahid oluyordu”²²⁹.

Ebū Hurayra bu kadar çok hadis rivayet etmekle beraber, rivayet ettiği bu hadisleri yazmış ve bir kitapta toplamış mı idi? Bu hususta gelen rivayetler, bizi kesin bir neticeye ulaştırmaktan uzaktır. Bununla beraber, bu rivayetleri gözden geçirmek ve bir netice çıkarmağa çalışmak elbette ki faydadandan hâli değildir.

Fuzayl İbn Hâsan İbn ‘Amr’ın naklettiği bir haberden öğrendiğimize göre, babası Hâsan İbn ‘Amr, Ebū Hurayra’ya bir hadis okumuş, fakat Ebū Hurayra bu hadisi bilmediğini söylemiştir. Hâsan İbn ‘Amr’ın “hadisi senden işittim” demesi üzerine de, onu kolundan tutmuş ve “eğer benden işitti isen yazılıdır” diyerek evine götürmüştür. Ebū Hurayra ona bir çok kitap göstermiş ve o hadisi de bunlar arasından bulup çıkarmıştır²³⁰.

Sahih bir senedle rivayet edilen bir başka habere göre Ebū Hurayra “biz hadis yazarken Rasūlullah (s. a. s.) yanımıza geldi...” demektedir²³¹.

Ebū Hurayra’nın hadis yazdığına delâlet eden bu iki haberden birincisi isnâd bakımından zayıf addedilir²³². İkinci haberin isnâdı sahih olsa bile, bizzat kendisinin hadis yazdığını bu haberle tesbit etmek güçtür; çünkü Ebū Hurayra, haberinde çoğul sıgası kullanmakta ve “biz” demektedir. Onun bir başkasına hadis yazdığını Hazreti Peygamberin yanlarına gelmiş olması muhtemeldir. Diğer taraftan, Ebū Hurayra’nın hadis yazmadığını gösteren daha sahih haberler vardır ve bunlardan birisi, ‘Abdullah İbn ‘Amr’ ile ilgili olarak evvelce zikrettiğimiz el-Buḥârî hadisidir. Bizzat kendisinden nakledilen bu hadisinde Ebū Hurayra “Hazreti Peygamberin hadislerini ‘Abdullah İbn ‘Amr müstesnâ en iyi kendisinin bildiğini, çünkü ‘Abdullah’ın yazdığını, kendisinin ise yazmadığını” söylüyordu²³³. Kendisi hakkında bir başka haber yine kendisinden nakledilmiştir: “Ebū Hurayra yazmaz ve gizlemez”²³⁴.

229 El-Buḥârî, *Şahîh*, I. 37-38.

230 İbn ‘Abdî'l-Berr, *Câmi' beyâni'l-İlm*, I. 74; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I. 174.

231 El-Ḥaṭîbu'l-Bağdâdî, *Takyidu'l-İlm*, s. 33, 34.

232 İbn ‘Abdî'l-Berr, *Câmi' beyâni'l-İlm*, I. 74.

233 El-Buḥârî, *Şahîh*, I. 36; Ahmed İbn Hanbel, *Musned*, II. 403; İbn ‘Abdî'l-Berr, *Câmi' beyâni'l-İlm*, I. 70; ez-Zehabi, *Tezkire*, I. 36.

234 El-Ḥaṭîbu'l-Bağdâdî, *Takyidu'l-İlm*, s. 42.

İbn 'Adî tarafından nakledilen bir habere göre Ebû Hurayra Hazreti Peygambere, bir çok hadîs işittiğini, fakat sonradan bunları unuttuğunu söylemiş, o da "elinden yardım istemesini" Ebû Hurayra'ya tavsiye etmiştir²³⁵.

Bu tavsiyenin ancak yazı bilen bir kimseye yöneltebileceği gözönünde bulundurulursa, Hazreti Peygamberin, yazı bildiğini bilerek Ebû Hurayra'ya bu tavsiyede bulunduğu ileri sürülebilirse de, gerçekte bu haberin yanlış olarak nakledildiği anlaşılmaktadır. Zira Ebû Hurayra'dan gelen diğer rivayetlerde "bir adamın Hazreti Peygambere gelerek hıfzından şikâyet ettiği ve Hazreti Peygamberin de ona elinden yardım istemesi tavsiyesinde bulunduğu" belirtilmektedir²³⁶. Her halde, İbn 'Adî rivayetinde "bir adam geldi ve hıfzının azlığından şikâyet etti" ibaresi düşmüş olacaktır.

Görüldüğü gibi bize ulaşan haberlerden Ebû Hurayra'nın hadîs yazdığını kesinlikle tesbit etmek imkânını bulamıyoruz. Bununla beraber onun yanında hadîs yazıldığını, yahut bizzat kendisinin hadîs yazdığını reddetmek elbette ki mümkün değildir. Bunlardan birkaçını misal olarak zikretmeyi faydalı buluyoruz.

Sahîfesi Naẓr İbn Enes İbn Mâlik tarafından rivayet edilen Beşîr İbn Nuheyk, güvenilir râvilerden birisi olarak kabul edilir²³⁷. Kendisinden gelen muhtelif rivayetlere göre, Ebû Hurayra'nın hadîslerini ihtiva eden bir kitap yazmış, sonradan Ebû Hurayra'ya bu kitabı okuyarak onun rivayet hakkını almıştır²³⁸. Ez-Zehabî'nin kaydettiğine göre Beşîr, Ebû Hurayra'dan gelen bir sahîfeye sâhiptir²³⁹.

Et-Tirmizî, el-Buhârî'den naklen Beşîr'in Ebû Hurayra'dan rivayet ettiği hadîslerde semâ olmadığı görüşünü ileri sürmüştür²⁴⁰. Ancak bu görüşün ne maksatla ileri sürüldüğünü tesbit etmek bir hayli güçtür. Her halde el-Buhârî'nin bu görüşü, Beşîr'in hadîslerini red mahiyetinde olacaktır. Çünkü Aḥmed İbn Ḥanbel tarafından nakledilen haber el-Buhârî'yi haklı gösterecek bir manâya sâhiptir. Bu habere göre Beşîr: "Ebû Hurayra'dan bir kitap yazmıştım. Ondan ayrılacağım zaman yanına gittim ve - yâ Ebâ Hurayra, senden bir kitap yazdım; bunu rivayet edeyim mi? diye sorduğum zaman - peki, dedi" demektedir²⁴¹. Bu haberden anlaşıldığına göre Beşîr, Ebû Hurayra'dan ne şekilde hadîs yazdığını belirtmediği gibi, kitabı Ebû Hurayra'ya

235 *Kâmil*, I. 6b.

236 Diğer rivayetler için bkz. el-Ḥaṭîb, *Takyîd*, s. 66.

237 Meselâ bkz. ez-Zehabî, *Mizânu'l-i'tidâl*, I. 331.

238 İbn Sa'îd, *Ṭabaḳât*, VII. 1, 162; el-Ḥaṭîb, *el-Kifâye*, s. 275, 283; Aḥmed İbn Ḥanbel, *Kitâbu'l-İlel*, I. 43; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, I. 470.

239 Bkz. *Târîḫü'l-İslâm*, III. 345.

240 İbn Ḥacer, *Tehzîb*, I. 470.

241 Bkz. *Kitâbu'l-İlel*, I. 43.

arzedip etmediğini de söylememiştir. Halbuki İbn Sa'd'ın verdiği haber, Beşir'in Ebû Hurayra'yi işittiğine delâlet eder: "Ebû Hurayra'ya ondan yazdığım bir kitapla geldim ve ona okuyarak, bunlar senden işittiğim hadislerdir, dedim. Ebû Hurayra peki, diye cevap verdi"²⁴². Zikrettiğimiz haber, muhtelif kaynaklarda aynı isnadla yer aldığı gibi, hepsinin de aynı asla dayandığına şüphe yoktur. Bununla beraber, Beşir'in Ebû Hurayra'yi işittiğine kesinlikle delâlet etmeyen Ahmed İbn Hanbel haberinde bir noksanlığın bulunmuş olması ihtimali de vardır. Nitekim el-Buhârî, Beşir'in Ebû Hurayra'ya işittiğini *Târîhinde* zikretmiştir²⁴³. Buna göre, et-Tirmizî'nin el-Buhârî'ye attettiği sözün asıl menşeyini bulmak, karşımıza halledilmesi güç bir mesele olarak çıkar. Maamafih hadis tarihi bakımından mühim olan husus, Ebû Hurayra hayatta iken hadislerini ihtiva eden bir sahîfenin Beşir İbn Nuheyk tarafından yazılmış ve Ebû Hurayra'ya arz edilmek suretiyle -varsa eğer- hatalarının tashih edilmiş olmasıdır.

Ebû Hurayra'nın hayatında yazılan ve büyük şöhret kazanan diğer bir sahîfe de Hemmâm İbn Munebbih'in sahîfesidir. Berlin ve Şâm kütüphanelerinde iki yazma nüshası Profesör Muhammed Hamîdullah tarafından bulunarak geniş bir mukaddime ile neşredilen bu sahîfe²⁴⁴, hadis tarihi yönünden değerli bir vesika teşkil eder.

Profesör Muhammed Hamîdullah bu sahîfe hakkında şu bilgiyi vermiştir: "Ebû Hurayra'nın talebelerinden biri, bu eserin râvisi olan Hemmâm İbn Munebbih idi. Bu eser, bize kadar gelen eserlerin en eskisidir. İbn Sa'd'a göre²⁴⁵ Ebû Hurayra, 59 H./677-8 senesinde ölmüştür; diğer kaynaklar, onun ölümünü bir sene daha evveline, yani 58 senesine ahrılar. Aslen yemenlidir; keza Hemmâm da yemenlidir. Tahsil için Medîne'ye geldiği zaman, onun, kendisini mümtâz hemşehrisi Ebû Hurayra'ya takdîm edeceği tabiidir. Ebû Hurayra, bu genç hemşehrisi için Hazreti Peygamberin hadislerinden 140 kadarını seçmiştir. Bu hadisler, daha ziyade ahlâkî tavr ve hareketlerle ilgili olup, Ebû Hurayra bunlardan küçük bir risale teşkil etmiş ve talebesine yazdırmıştır. Bu olayın tarihi kesin olarak belli değildir; fakat Ebû Hurayra'nın ölümünden önce olduğu muhakkaktır. Daha sonraki bazı kayıtlar bu risaleye *eş-Şahîfe eş-Şahîha* denildiğini gösterir; ancak, Hemmâm'ın onu muhafaza ve rivayet etmek için gösterdiği gayretlerinden dolayı, sonraki nesiller ona *Şahîfetu Hemmâm* demişlerdir. Bu sahîfenin tam isminin *Ebû Hurayra'nın Hemmâm İbn Munebbih için tasmîm ettiği eş-Şahîfe eş-Şahîha* olması gerekirse

242 Bkz. *Tabakât*, VII. 1, 162.

243 Bkz. *et-Târîhu'l-Kebîr*, I. 2.

244 Bu eser, tarafımızdan türkçeye terceme edilmiş ve İlahiyat Fakültesi yayınları arasında (1967) "*Hemmâm İbn Munebbih'in Sahîfesi*" adı altında neşredilmiştir.

245 *Tabakât*, V. 396.

de, biz burada, her iki yazma nüsha üzerinde yer alan diğer ismi muhafaza edeceğiz. Bu isim, akla daha yakın gelmektedir; zira yukarıda da görüldüğü gibi, eğer Ebū Hurayra, hadîs ilmiyle ilgili hususlarda her hangi bir kimseye imrenmiş olsaydı, bu kimse *eş-Şahîfe eş-sâdıka* adı altında bir telif bırakmış olan ‘Abdullah İbn ‘Amr İbn’l-‘Âş olurdu. Bu takdirde Ebū Hurayra’nın ‘Abdullah’ı taklid ederek kendi koleksiyonuna *eş-Şahîfe es-Şahîha* ismini vermesi garib değildir.”

“Hicretin birinci asrının ortalarında meydana çıkan bu koleksiyon, tarihî değeri bakımından kıymetli bir vesika teşkil etmektedir. Hazreti Peygamberin hadîslerinin, onun ölümünden iki veya üç yüz sene sonra yazılmağa başlandığını iddia eden kimseler vardır; ve bu tahmine istinaden, İbn Hânel, el-Buḥārî, Muslim ve et-Tirmizî gibi şahsiyetleri sahtekârlıkla itham etmekte tereddüt göstermezler. Bunlar, delillerini daha ziyade Hazreti Peygamber veya ahabî zamanında yazılı hadîslerin bulunmadığı tahmini üzerine dayamışlardır. Dikkatle mukayese ve mukabele edildiği zaman, İbn Hânel, el-Buḥārî, Muslim gibi daha sonraki müellifler, Peygamberin hadîslerinin umumî manâsı şöyle dursun, bir kelimesini ve hattâ bir harfini bile değiştirmemişlerdir. *Hemmâm’ın Şahîfesinde* yer alan her hadîs, yalnız Ebū Hurayra’nın rivayeti olarak altı sahîh kitapta (Şihâh Sitta) kelimesi kelimesine bulunmakla kalmamış, aynı zamanda Peygamberin bu sözlerinden her biri, manâ itibariyle diğer sahabilerden de rivayet edilmiştir. Bu suretle onların, Hazreti Peygambere isnâdlarının ne hayalî ve ne de asılsız, olmadıklarına mükemmel bir delil teşkil etmişlerdir. Meselâ *Hemmâm’ın mezkûr koleksiyonundaki* 56 No.lu hadîsin, el-Buḥārî’nin *Şahîhinde* Enes tarafından, 124 No.lu hadîsin, ‘Abdullah İbn ‘Omer tarafından rivayet edildiğini görürüz. Keza 54 No.lu hadîs, yine el-Buḥārî tarafından Enes ve Sehl İbn Sa‘d es-Sâ‘idî’ye istinaden nakledilmiştir; diğerleri de bunun gibidir”²⁴⁶.

*Hemmâm İbn Munebbih’in sahîfesi, Hemmâm’dan Ma‘mer İbn Râşid*²⁴⁷ tarafından rivayet edilmiştir; ayrıca Ma‘mer sahîfeyi *Câmi‘* adlı eserinde ay-

246 *Hemmâm İbn Munebbih’in Sahîfesi*, s. 49-50.

247 Prof. M. Hamîdullah, Ma‘mer İbn Râşid hakkında şu bilgiyi vermiştir: “Ebū ‘Urve Ma‘mer İbn Râşid (Ö. 153 H./770) yalnız *Hemmâm’ın Sahîfesini* muhafaza etmekle kalmamış, aynı zamanda *el-Câmi‘* isimli mühim bir hadîs kitabı da telif etmiştir. Eserin isminden anlaşılacağı gibi, bir çok şeyhlerden işitmiş ve yazmış olduğu Hazreti Peygambere ait bütün hadîsleri bu kitapta toplamıştır. Eserin muhafazası ve son zamanlarda Türkiye’de keşfedilmesi, ilim adına büyük bir talihtir. Bir nüshası Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi (İsmail Saib Koleksiyonu No. 2164)nde bulunmaktadır. Nüsha noksan olmakla beraber çok eskidir ve 364 H./974 tarihliidir. Tuleytula (Toledo-İspanya) da istinsah edilmiştir. Aynı eserin diğer bir nüshası tamam olup İstanbul’da Feyzullah Ef. Kütüphanesi No. 541 de bulunmaktadır. Bu nüsha 606 H./1209 tarihini taşır. Dr. Fuat Sezgin “Musanaf isimli hadîs eserlerinin menşei ve Ma‘mer İbn Râşid’in Câmi‘i” başlığı altında mühim bir makale neşretmiştir. (Türkiyat Mec. İstanbul 1955, XII. 115-34). Eserin muhtevası, râvilere göre değil mevzuâ göre tanzim edilmiştir. Ankara nüshasında süratli bir okumadan sonra sekiz on yerde *Hemmâm’ın Sahîfesine* atf yapıldığını gördüm...” (Adı geçen Sahife, s. 52 -dipnot).

nen nakletmiştir. Ma‘mer’in sahîfeyi Hemmâm’dan alışı ile ilgili olarak gelen rivayete göre, Ma‘mer Hemmâm’a mülâkî olduğu zaman, Hemmâm ihtiyarlanmış, göz kapakları gözleri üzerine düşmüştü; sahîfeyi Ma‘mer’e okuyor, yorulduğu zaman da Ma‘mer ona okuyordu²⁴⁸. Hemmâm’ın sahîfesi Ma‘merden de ‘Abdurrazzâk İbn Hemmâm tarafından rivayet edilmiştir. Buḥârî şârihi ‘Aynî, ‘Abdurrazzâk’ın Ma‘mer’den onbin hadîs dinlediğini kaydeder²⁴⁹. El-Buḥârî ve Muslim de sahîfeden bazı hadîsleri, muhtelif bâblarda ‘Abdurrazzâk yolu ile nakletmişlerdir²⁵⁰. Yazılı hadîs nüshalarını kitabında nakletmesi bakımından daima ön planda bulunan Aḥmed İbn Ḥanbel ise, mezkûr sahîfenin tamamını bir tek isnâd altında zikretmiştir²⁵¹. Sahîfenin yazma nüshasında bulunan hadîslerle, Aḥmed İbn Ḥanbel tarafından rivayet edilen Hemmâm’ın hadîsleri arasında mukayese yapan Profesör Muḥammed Ḥamîdullah, belli başlı şu farkları tesbit etmiştir:

1. Hemmâm’ın yazma nüshasıyla Aḥmed İbn Ḥanbel’in *Musned*’inde basit bir takdim ve tehiriden ibaret olan ve fakat sözleri değişmeden kalan 13, 93, 126 ve 138 No.lu hadîsler müstesnâ, diğerlerinde muhteva bakımından aynı sıra vardır; istisnâ teşkil edenler müstensihe atfolunabilir.

2. Aḥmed İbn Ḥanbel’in *Musned*’inde beş kelimelik kısa bir hadîs vardır ki, Hemmâm’ın yazmasında eksiktir. Buna mukabil Hemmâm’ın yazmasında 5 No.lu hadîs, İbn Ḥanbel’in *Musned*’ine alınmamıştır. Bütün bilgimiz, müteaddit baskı hataları bulunan *Musned*’in ilk edisyonuna dayanmaktadır.

3. Hemmâm’a ait yazma nüshamız, 29 ve 40 No.lu hadîslerde, “Hazreti Peygamber, harbin hile (hud’a) olduğunu söyledi” ibaresini tekrarlar. İbn Ḥanbel’in *Musned*’inde ise aynı ibare sadece bir defa, o da 40 No.lu hadîste zikredilmiş, 29 No.lu hadîste tekrarlanmamıştır.

4. Hadîsin asıl manâsına, her hangi bir surette tesir etmeyecek olan bazı ehemmiyetsiz teferrüatta tek tük okuma farkları görülür; meselâ bazısında “Allah” ismini “yüce olan O’dur”, diğer bazılarında da “kuvvet ve kudret sâhibi O’dur” gibi hürmet ve tazîm ifade eden sözler takip eder. Aynı şekilde, bazılarında “Peygamber” kelimesi kullanıldığı halde, diğer bazısında “Rasûlu’llah” veya künyesi “Ebu’l-Ḳâsım” kullanılmıştır. Bunların hepsi de değiştirilebilir, fakat manâda her hangi bir değişiklik olmaz.

248 Ez-Zehabî, *Târîḫü’l-İslâm*, V. 309; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI. 67.

249 Bkz. *‘Umdetu’l-Ḳârî*, I. 81.

250 El-Buḥârî ve Muslim tarafından rivayet edilen hadîslerin bir karşılaştırması için bkz. *Hemmâm İbn Munebbih’in Sahîfesi*, s. 55-59.

251 *Musned*, II. 312-319.

5. Bir kitabın yazma nüshaları içine girebilen bazı ehemmiyetsiz varyantlar bulunabilir. Şam yazma nüshasıyla Berlin yazma nüshası arasında böyle farklar, yazmalarla İbn Hanel'in *Musned*'i arasındaki varyantlar gibidir. Eski metinlerin nâşirleri, bunlara alışkırlar ve bu varyantlar, nerede olurlarsa olsunlar, manâya tesir etmezler²⁵².

g. 'Abdullah İbn 'Abbâs'ın sahîfesi

Hazreti Peygamberin ashâbı içerisinde rivayetinin çokluğu ve bilhassa tefsir sahasındaki ilminin genişliği ile şöhret kazananlardan biri de 'Abdullah İbn 'Abbâs İbn 'Abdi'l-Muttalib (Ö. 68) dir. Hazreti Peygamberin amcası oğlu olan İbn 'Abbâs, hicretten üç sene önce dünyaya gelmişti. Tefsir ilminde otorite olması dolayısıyla kendisine *Mufessiru'l-Kur'an* ve *Tercumânu'l-Kur'an* deniliyordu. Muhtelif isnadlarla gelen rivayetlere göre, Hazreti Peygamber onun için "Allahım, onu dinde fakih kıl, te'vili öğret" diyerek duâ etmiştir²⁵³. İbn 'Abbâs, Hazreti Peygamberin vefatında onüç yaşlarında olmasına rağmen, ondan pek çok hadis dinlemiş ve hıfz etmişti. Bununla beraber, bilgisinin büyük bir kısmını sahabeden aldığına şüphe yoktur. Ahmed İbn Hanel'in 'Abdurrazzâk tarikiyle Ma'mer'den naklettiği bir habere göre, İbn 'Abbâs'ın ilmi üç otoriteden gelmektedir: 'Omer İbnü'l-Hattâb, 'Alî İbn Ebî Tâlib ve Ubeyy İbn Ka'b²⁵⁴. Filhakika es-Suyûtî'nin de zikrettiği gibi²⁵⁵, sahabe içerisinde tefsir bilgileriyle şöhret kazananlar on kişidir ve bunlar arasında, yukarıda ismi geçen üç sahâbî de bulunmaktadır. Bu bakımdan, 'Omer İbnü'l-Hattâb tarafından lisânu's-se'ül ve kalbu'l-'akül sâhibi olarak tavsif edilen İbn 'Abbâs²⁵⁶ın, tefsir ilmini kendisine tekaddüm eden sahabeden öğrendiği bir hakikattir.

İbn 'Abbâs'ın Hazreti Peygamberden ve ashâbından topladığı hadisleri, yanında bulundurduğu levhalar (elvâh) a yazdığı belirten haberler vardır. Bu haberlerden birisi Hazreti Peygamberin hizmetçisi Selmâ'dan gelir: "'Abdullah İbn 'Abbâs'ı (odundan yapılmış) levhalarla (kocam) Ebû Râfi'a gelip, ondan Hazreti Peygamberin sunneti hakkında bazı şeyler yazarken görürdüm"²⁵⁷. İbn 'Abbâs bu şekilde pek çok hadis yazmış olacaktır ki, vücuda getirdiği kitaplar, oğlu 'Alî (İbn 'Abdillah İbn 'Abbâs) ye intikal etmiş²⁵⁸,

252 Adı geçen *Sahife*, s. 60-61.

253 İbn Keşir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VIII. 297.

254 Aynı yer.

255 *İtkân*, II. 222.

256 İbn Hacer, *İşâbe*, IV. 92; İbn Keşir, *el-Bidâye*, VIII. 299.

257 İbn Sa'd, *Tabakât*, II. 2, 123.

258 Nitekim aşağıda gelecek olan haberler buna delâlet etmektedir.

ondan da diğeri hadisçilere geçmiştir. Sahih isnadla gelen bir haberden öğrendiğimize göre *Mağâzî* sahibi Mûsâ İbn 'Ukbe (Ö. 141), Kurayb İbn Ebî Muslim (Ö. 98)'in, İbn 'Abbâs'ın kitaplarından bir deve yükü (hımlı ba'ır ev 'ıdu ba'ır) getirip kendilerine emanet ettiğini söylemiştir²⁵⁹. İbn 'Abbâs'ın oğlu 'Alî, bir kitaba ihtiyaç hasıl olduğu zamanlarda, Kurayb'a "şu kitab (sahife) ı bana gönder" diye yazar, Kurayb da onun istediği kitabı istinsah ederek iki nüshadan birini (ya orijinali ya da kopyesini) ona gönderirdi²⁶⁰.

İbn 'Abbâs'ın kendisi tarafından yazılmış kitaplar yanında, onun imlâsıyla talebeleri tarafından yazılmış kitap veya sahifeler de vardır. Sa'îd İbn Cubeyr (Ö. 94), Mucâhid (Ö. 103) ve 'Ikrim (Ö. 105), İbn 'Abbâs'ın en meşhur talebeleridir. Bunlardan Sa'îd İbn Cubeyr'in İbn 'Abbâs'tan hadis yazması zikre şâyândır. Sa'îd der ki: "Sahifemle İbn 'Abbâs'a gelir, imlâ ile ondan hadis yazardım. Sahife dolduğu zaman dahî İbn 'Abbâs imlâyâ devam ederse elbiseme, ayakkabıma ve hattâ avcumu yazdığım olurdu"²⁶¹. Şüphesiz Sa'îd İbn Cubeyr evine döndükten sonra, bu yazdıklarını temize çekmiş olacaktı; fakat bu hususta her hangi bir kayda rastlanmaz.

Bize kadar gelen haberlerden, Sa'îd İbn Cubeyr'in Halife 'Abdu'l-Melik (Ö. 86) için bir tefsîr kitabı yazdığını da öğreniyoruz. Ahmed İbn Şâlih, Sa'îd'ten tefsîr rivayet eden 'Aṭâ' İbn Dînâr (Ö. 126) ın, aslında Sa'îd'i işitmediğini ve rivayetinde de onu işittiğini gösteren hiç bir delilin bulunmadığını söyledikten sonra, bu rivayetın sadece Sa'îd'e ait bir sahifeden ibaret olduğunu ileri sürmüştür²⁶². Gerçekten, İbn Ebî Hâtim'in babasından naklettiği bir haber de bunu teyid eder. Bu habere göre, 'Abdu'l-Melik İbn Mervân, Sa'îd İbn Cubeyr'den bir Kur'an tefsîri yazmasını istemiş, Sa'îd de bu tefsîri yazarak Halifeye göndermiştir. 'Aṭâ İbn Dînâr da bu tefsîri divanda bularak almış ve ondan rivayet etmiştir²⁶³. Sa'îd İbn Cubeyr'in telif ettiği bu tefsîr kitabının, aslında İbn 'Abbâs'tan geldiğini söylemeğe elbette lüzüm yoktur. Nitekim tefsîr ilminde şöhret kazanmış olan bu meşhur sahabînin, yine meşhur talebelerinden biri olan Mucâhid (Ö. 103) de, İbn 'Abbâs'tan aldığına şüphe bulunmayan sahîh bir tefsîr kitabına sâhip idi²⁶⁴. İbn 'Abbâs'tan sonra tefsîr sahasında yegâne otorite olarak kabul edilen Mucâhid'in²⁶⁵ bu kitabı, 'Abdullah İbn Ebî

259 İbn Sa'd, *Ṭabaḳât*, V. 216; ez-Zehbî, *Târîhu'l-İslâm*, IV. 48; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII. 433.

260 İbn Sa'd, *Ṭabaḳât*, V. 216.

261 Aynı eser, VI. 179; Ahmed İbn Hanbel, *Kitâbu'l-İlâle*, I. 50.

262 İbn Hacer, *Tehzîb*, VII. 198.

263 *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, III. 1, 332.

264 Es-Suyûtî, *İḥḳân*, II. 225.

265 İbn Hacer, *Tehzîb*, X. 43.

Necîh (Ö. 131) el-A‘meş Suleymân İbn Mihrân (Ö. 148) ve İbn Curaye ‘Abdu’l-Melik İbn ‘Abdi’l-‘Azîz (Ö. 150) tarafından rivayet edilmiştir²⁶⁶. Ne var ki kitabı Mucâhid’ten rivayet edenlerin ondan semâları bulunmadığı da rivayet edilen haberler arasındadır. Meselâ Yahyâ İbn Sa‘îd’e göre İbn Ebî Necîh, Mucâhid’i işitmemiştir²⁶⁷. İbn Hıbbân ise, Mucâhid’ten tefsir rivayet edenlerden hiç birinin onu işitmediğini, onların Mucâhid’ten yegâne tefsir işiten Kâsım İbn Ebî Bezze (Ö. 124) nin kitabına tâbi olduklarını ve tefsiri onun kitabından rivayet ettiklerini ileri sürmüştü²⁶⁸; bir başka yerde de, İbn Ebî Necîh’in, Kâsım’ın kitabından rivayet etmesi dolayısıyla İbn Curaye’ın nazîri olduğunu ve her ikisinin de Mucâhid’i işitmediklerini söylemiştir²⁶⁹.

Mucâhid’ten tefsir rivayet ettiğini belirttiğimiz el-A‘meş’in de onu işitmediğine dair elimizde bir haber vardır. Yahyâ İbn Sa‘îd el-‘Kattân, el-A‘meş’in Mucâhid’ten rivayet ettiği hadisleri yazdığı, el-A‘meş ile Mucâhid arasında başka bir isim zikredilmemekle beraber onun Mucâhid’i işitmediğini söyler²⁷⁰. Buna göre, Mucâhid’ten Kâsım İbn Ebî Bezze’den başka hiç kimsenin işitmediğine ve ondan rivayet edenlerin de Kâsım’ın kitabından aldıklarına dair, yukarıda zikrettiğimiz İbn Hıbbân’ın sözü gerçeğe uygun görünmektedir. Fakat hadis tarihi bakımından mühim olan husus şudur ki, hadisın bir bölümü olarak inkişaf eden tefsir bile sahabeden itibaren müteâkip nesiller içinde daima yazılı olarak rivayet edilmiş ve hadis usûlünde semâ, mühim bir tahammül kaidesi olarak yer işgal etmiş olsa bile, bazan bu kaidenin dışına çıkılarak sâhipleri güvenilir olan yazılı vesikaların rivayetinde tereddüt gösterilmemiştir. İbn ‘Abbâs’tan rivayet edilen bir başka tefsir sahîfesi de bunun ayrı bir delilini teşkil eder. *Şahîfetu ‘Alî İbn Ebî Talha* ismiyle marûf olan bu kitap, İbn ‘Abbâs’tan üçüncü Hicrî asra kadar tek bir isnâd zinciriyle rivayet edilmiştir. ‘Alî İbn Ebî Talha hakkında fazla bir malûmata rastlanmaz. Fakat *Mu‘cem garibi’l-‘Kur‘ân* adlı kitabın mukaddimesinde onun 143 veya 130 Hicrî senelerinde vefat ettiğini gösteren iki haber nakledilmiştir. Mukaddime yazarına göre İbn Hacer’in tercih ettiği tarih 143 tür²⁷¹.

‘Alî İbn Ebî Talha’nın İbn ‘Abbâs’tan rivayet ettiği tefsir sahîfesi hakkında muhtelif rivayetler vardır. İlk haber, Ahmed İbn Hanbel’den naklen

266 Aynı eser, VI. 54.

267 Aynı yer.

268 Aynı eser, VIII. 310.

269 Aynı eser, VI. 54.

270 İbn Ebî Hâtim, *Takdimetu’l-cerh*, s. 241.

271 *Mu‘cem garibi’l-‘Kur‘ân*, Muhammed Fu‘âd ‘Abdu’l-Bâkî tarafından hazırlanmış olup, ‘Alî İbn Ebî Talha’nın *Şahîfesi* hakkında M. Kâmil Huseyn’in mukaddimesini ihtiva eder.

Ebû Ca'fer en-Naḥḥās tarafından verilmiştir: "Mısır'da tefsire ait bir sahife vardır; bu sahifeyi 'Alî İbn Ebî Ṭalḥa rivayet etmiştir. Bir kimse bu sahife için Mısır'a seyahat etmiş olsa, meşakkati buna değer"²⁷². Bir başka rivayette Ahmed İbn Hanbel şöyle demiştir: "Mısır'da Mu'âviye İbn Şâliḥten rivayet edilen *Kitâbu't-te'vil* mevcuttur. Bir kimse Mısır'a giderek bu kitabı yazıp dönse, o kimsenin seyahatı benim nazarımda batıl sayılmaz"²⁷³. Keza el-Buḥârî şârihi İbn Hacer de Ahmed İbn Hanbel'den gelen haberi naklettikten sonra, mezkûr sahifenin, Mu'âviye İbn Şâliḥ'ten rivayet eden el-Leyṣ'in kâtibi Ebû Şâliḥ'in elinde bulunduğunu ve ondan da el-Buḥârî'nin *Şaḥîhi*nde ekserisini naklettiğini söyler²⁷⁴.

Ez-Zehabî'ye göre İbn Ebî Ṭalḥa, İbn 'Abbās'ın tefsirini Mucâhid'ten almış, fakat İbn 'Abbās'tan irsal etmiştir; nitekim Duḥaym da onun İbn 'Abbās'ı işitmediği görüşündedir²⁷⁵. Es-Suyûtî'nin görüşü de bundan farklı değildir ve 'Alî İbn Ebî Ṭalḥa, bazı kimselerin de ileri sürdükleri gibi, tefsiri İbn 'Abbās'tan işitmemiş, fakat ya Mucâhid veya Sa'îd İbn Cubeyr'den almıştır²⁷⁶.

Zikrettiğimiz bu haberlerden anlaşıldığına göre, kaynaklar, 'Alî İbn Ebî Ṭalḥa'nın İbn 'Abbās'ı işitmediği görüşü üzerinde müttefiktirler. Fakat aradaki şahsın kim olduğu kesinlikle belli değildir. Biraz önce de belirttiğimiz gibi, ez-Zehabî'ye göre bu vâsıta Mucâhid olabilir; es-Suyûtî ise Mucâhid veya Sa'îd İbn Cubeyr isimlerini vermiştir. Ebû Ca'fer en-Naḥḥās da Mucâhid ve 'Ikrim'e üzerinde durmaktadır. Ne var ki Mucâhid, daha kuvvetli bir ihtimal olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat biz, yukarıda, Mucâhid'ten hiç kimsenin tefsir işitmediğini, ondan tefsir rivayet edenlerin Kâsım İbn Ebî Bezzenin kitabına tâbi olduklarını İbn Ḥıbbân'a dayanarak zikretmiştik. Buna göre akla şu sual gelebilir: Acaba, tefsiri Mucâhid'ten aldığı kuvvetli bir ihtimal olarak ortaya çıkan 'Alî İbn Ebî Ṭalḥa'nın, gerçekte diğerleri gibi Kâsım İbn Ebî Bezze'den almış olması ve sonra İbn 'Abbās'tan irsal etmesi mümkün değil midir? Kanaatımızca bunun mümkün olmaması için hiç bir sebep yoktur; fakat şimdilik biz, bunu teyid edecek hiç bir delile sâhip değiliz.

Tefsir, 'Alî İbn Ebî Ṭalḥa'dan Mu'âviye İbn Şâliḥ (Ö. 158) tarafından rivayet edilmiştir. Ez-Zehabî bu konuda şöyle der: "Mu'âviye İbn Şâliḥ, 'Alî İbn 'Ebî Ṭalḥa'dan, o da İbn 'Abbās'tan büyük faydalı bir tefsir rivayet etmiş-

272 Bkz. *en-Nâsiḥ ve'l-mensûḥ*, s. 15.

273 Aynı yer.

274 Bkz. *Fethu'l-bâri*, VIII. 332.

275 *Mizânul-i'tidâl*, III. 134.

276 *İtkân*, II. 223.

tır²⁷⁷. Buna benzer bir ibareyi, İbn ‘Adî Mu‘âviye İbn Şâlih’ten rivayet eden ‘Abdullah İbn Şâlih Kâtibu’l-Leyş (173-222) hakkında kullanır: “‘Abdullah İbn Şâlih’in elinde Mu‘âviye İbn Şâlih’ten gelen büyük bir nüsha vardı”²⁷⁸.

Aynı nüshanın el-Buḥârî’nin elinde bulunduğuna dair İbn Hacer tarafından verilen haberi yukarıda zikretmiştik. El-Buḥârî, bu nüshadan yalnız garîb kelimelerin tefsîrine ait kısımları almakla iktifa etmiş, fakat isnad kulanmaksızın aldıklarını İbn ‘Abbâs’tan gelen ta‘liklar arasında zikretmiştir. Eṭ-Ṭaberî ise, *Tefsîr*inde bu nüshadan daha çok istifade etmiş, aynı zamanda, rivayet zincirini de kullanmak suretiyle, garîb kelimelerin tefsîri yanında, âyet tefsîrlerini de nakletmiştir.

h. ‘Abdullah İbn ‘Omer İbnü’l-Hattâb’ın sahîfesi

Hazreti Peygamberin genç ashabından biri olan ‘Abdullah İbn ‘Omer (Ö. 74) in hadîs yazıp yazmadığını bilmiyoruz. Fakat elinde yazılı hadîs vesikalarının bulunduğu ve kölesi Nâfi‘ın ondan bir sahife rivayet ettiğine dair gelen haberler, onun da diğerleri gibi hadîs yazdığına delâlet ederler. El-Buḥârî tarafından Nâfi‘ vasıtasıyla nakledilen bir haberden öğrendiğimize göre, ‘Abdullah İbn ‘Omer “sokağa çıkmadan önce kitaplarına bakardı”²⁷⁹. Aynı haberi nakleden ez-Zehebî ise, “sokak” tabiri yerine “halk” (nâs) tabirini kullanır²⁸⁰. Öyle anlaşılıyor ki, İbn ‘Omer, kendisinden hadîs dinleyenlerin huzuruna çıkmadan önce, kitaplarını gözden geçiriyor ve bu suretle önceden hafız etmiş olduğu hadîsleri bir daha hatırlamak imkânını elde etmiş oluyordu.

‘Abdullah İbn ‘Omer’in hadîsleri, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, kölesi Nâfi‘ (Ö. 117)²⁸¹ tarafından rivayet edilmiştir. Ancak rivayet edilen bu hadîslerin yazılı bir kaynağa dayanması, İbn ‘Omer’in kitap sâhibi olduğunu gösteren yukarıdaki haberleri de teyid eder. El-Vâkıdî’nin isim zikretmeksizin bir cemaattan naklettiği habere göre “Nâfi‘ın İbn ‘Omer’den işittiği kitap bir sahîfeden ibaretti ve bu sahîfe, haberin râvisi olan cemaatın elinde de mevcuttu ve onu okuyorlardı”²⁸².

İbn Hacer’in, Ḥâlid İbn Ziyâd’ın tercemesinden bahsederken²⁸³, İbn Ḥıbbân’dan naklen, “Nâfi‘den sahîh bir sahîfe (Şahîfe mustakîme) rivayet

277 *Mizânü’l-İtidâl*, III. 134.

278 *El-Kâmil*, II. 141b.

279 *Et-Târîhu’l-kebir*, I. 1, 325.

280 *Târîhu’l-İslâm*, III. 180.

281 Tercemesi için bkz. ez-Zehebî, *Tezkire*, I. 99.

282 Ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, V. 10-11.

283 Bkz. *Tehzîb*, III. 90.

ettiğini”, keza Muhammed İbn ‘Abdirrahman İbn Gānac’ın tercemesinde yine İbn Hıbbān’a dayanarak “Nāfi’den sahîh bir nüsha (nüşa mustakîme) naklettiğini”²⁸⁴ söylemesi, her ne kadar bu sahîfelerin mahiyeti hakkında bilgi verilmemiş olsa bile, ‘Abdullah İbn ‘Omer’in yukarıda bahis konusu ettiğimiz sahîfesinin Nāfi’ vasıtasıyla nasıl rivayet edildiğini gösteren açık birer delil teşkil eder.

1. Sa’d İbn ‘Ubāde’nin sahîfesi

Câhiliye devri kâtiplerinden olan Sa’d İbn ‘Ubāde (Ö. 15) nin Hazreti Peygamberden hadîs yazıp yazmadığını bilmiyoruz; daha doğrusu, onun hadîs yazdığını açıkça belirten bir habere rastlanmaz. Tercemei halinden bahseden kaynaklar, onun câhiliye devrinde arapça yazanlardan biri olduğunu kaydederler²⁸⁵. Bununla beraber, Sa’d İbn ‘Ubāde’nin, Hazreti Peygamberin meclislerinde daima hazır bulunduğu, ondan Kûr’ân, ferâiz ve şeriat ahkâmı öğrendiği bilinen hususlardandır²⁸⁶. Yazı bildiğine ve öğrenmeğe karşı büyük bir arzusu bulunduğuna göre, her halde bazı şeyler yazmış olacaktır. Nitekim onun torunlarından biri olan İsmâ’îl İbn ‘Amr İbn Kays İbn Sa’d İbn ‘Ubāde’den ‘Ahmed İbn Hanbel’in naklettiği bir haber, bu hususu teyid edecek bir manâya sâhiptir: İsmâ’îl’in babası ‘Amr, *Sa’d İbn ‘Ubāde’nin kitabında*, Peygamberin bir şâhid ve bir yemin ile hüküm verdiğini gösteren bir hadîs bulmuştur²⁸⁷. Aynı haber, isnâdındaki biraz daha değişik bir ifade ile et-Tirmizî tarafından da nakledilmiştir²⁸⁸. El-Buhâri’nin haberinde ise, kitap, Sa’d İbn ‘Ubāde’nin oğlu Sa’d’e isnad edilmiştir²⁸⁹. Öyle anlaşılıyor ki, yaşadığı müddetçe, Hazreti Peygamberin meclislerini kaçırmayan Sa’d İbn ‘Ubāde, ondan işittiği hadîsleri yazarak bir de kitap telif etmiştir. Vefatından sonra onun bu kitabı, hadîs yazan diğer sahabîlerde de gördüğümüz gibi, torunlarına intikal etmiş ve onlar tarafından rivayet olunmuştur.

Yukarıdan beri, hadîs yazan bazı sahabe ile onların vücûda getirdikleri sahîfeleri ve bu sahîfelerin müteâkıp nesillere nasıl intikal ettiklerini misalleriyle görmüş bulunuyoruz. Belki bu zikrettiklerimiz dışında, hadîslerini sahîfelerde toplayan daha başka sahabîler de vardır. Meselâ Hazreti Peygamberin kölesi Ebû Râfi’ ve diğer bazı sahabenin, hadîs yazmak için Peygamberden izin istedikleri bilinmekte, fakat bu izin verildikten sonra onların hadîs

284 Aynı eser, IX. 300.

285 İbn Sa’d, *Tabakât*, VII. 2, 115; İbn Hacer, *İşâbe*, III. 80; *Tehzîb*, III. 475.

286 İbn Sa’d; *Tabakât*, V. 383.

287 Bkz. *Musned*, IV. 285.

288 Bkz. *Sünen*, III. 627.

289 Bkz. *et-Târîhu’l-kebir*, II. 1, 456.

yazıp yazmadıkları hakkında her hangi bir kayda rastlanmamaktadır. Keza ashabtan Ebū Umāme el-Bāhili'ye kitābetu'l-'ilm hakkındaki görüşü sorulduğu zaman, onun, bunda bir beis görmediği belirtilmekte, fakat hadīs yazıp yazmadığı hakkında her hangi bir bilgi verilmemektedir²⁹⁰. Sahabeden Vāsile İbnu'l-Eşka'nın halka imlā yolu ile hadīs yazdığını ve halkın onun önünde hadīs yazdığına dair haberler zikredilmektedir²⁹¹. Buna rağmen, Vāsile'nin hıfzından mı yoksa elinde bulunan bir kitaptan mı yazdığını, şimdilik bizim için meçhuldür. Bunun gibi, sahabî el-Berā' İbn 'Azib'in yanında kamış kalemle hadīs yazıldığı bildirilir²⁹²; fakat fazla bir malumat verilmez.

Her ne kadar sahabeden gelen yazılı hadīs vesikalarının daha sonraki nesillere nasıl intikal ettiğini bazı misallere dayanarak gözden geçirmiş isek de, hadīs tedvîninin başlangıcı kabul edilen birinci asrın sonu ile ikinci asrın başlarında hadīs yazarların, daha sonraki devirlerde hadīs yazanlara nisbetle az bir yekûn tuttuğunu belirtmeğe elbette lüzûm yoktur. Fakat İslâm'ın bîdayetinden itibaren her gün geçtikçe hadīs yazarların sayısı çoğalmış ve ikinci asırda hadīs yazma işi artık bir mesele olmaktan çıkmıştır. Bu sebeptendir ki biz, biyografik kaynaklarda râvilerin hadīs yazıp yazmadıklarına dair her hangi bir kayda rastlamayız; bununla beraber bazı istisnâi hallerde hadîşçinin bir kitap veya sahîfe sâhibi olduğunu öğrenebiliriz. Meselâ Hierî 62 veya 63 senesinde vefat eden Mesrûk İbnu'l-Ecda'nın hadīs yazıp yazmadığı biyografi yazarı için önemli değildir; fakat bu yazar, onun şiir hakkındaki görüşünü şayânı dikkat bulmuş ve ondan “sahîfesinde şiir görmekten holanmadığını” bir haber olarak nakletmiştir²⁹³. Bu haber şiir yönünden bizi ilgilendirmese bile, hadīs tarihi yönünden büyük bir ehemmiyeti hâizdir ve bize Mesrûk'un bir sahîfesi olduğunu isbat etmektedir. Bu bakımdan, sahabe de dahil olmak üzere daha sonraki nesillerden her hangi bir hadîşçi hakkında hadīs yazdığını belirten bir haber gelmemişse, o hadîşçinin mutlak surette hadīs yazmadığına hükmetmemek gerekir. Yukarıda verdiğimiz örnekler, Hazreti Peygamberin ilk günlerinden itibaren hadîşlerin yazılmağa başlandığını ve hadīs yazarların giderek çoğaldığını göstermeğe yeterlidir.

C. HADİSİN İLK KAYNAĞI: SAHABE

1. Sahabî kime denir?

Hazreti Peygamber devrinde toplanan geniş hadīs külliyyatının, daha sonraki nesillere naklinde ilk mühim rolü oynayan neslin sahabe olduğu elbette

290 Ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 313-315.

291 İbn 'Adî, *el-Kâmil*, I. 6b; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III. 311.

292 Ed-Dârimî, *Sunen*, I. 125.

293 El-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII; 233; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III. 76.

bilinen bir husustur. Bununla beraber hadîs tarihini incelerken bu nesle de kısaca temas etmek ve hakkında genel de olsa biraz bilgi vermek faydadan hali olmayacaktır.

Sahabî, lugat yönünden sohbet kelimesinden müştak olup zaman veya mekân tahdidi olmaksızın, bir kimse ile sohbeti bulunan bir başka kimseye nisbet edilen isimdir. Zamanın tahdid edilmemesi, sohbetin, bir saatlik bir müddetin küçük bir cüz'ünü olduğu kadar, bir çok seneleri de şâmil olabileceğine delâlet eder ve meselâ bir kimse için "bir saatlik sohbeti var" denildiği gibi, senelerce sohbeti bulunduğu da söylenebilir.

Hadîs ıstılâhı yönünden sahabî, Hazreti Peygamberi gören her müslümana denir; ancak bu tarifte bazı görüş ayrılıkları vardır: El-Buḥârî'ye göre, Hazreti Peygamberle sohbeti bulunan, yahut onu gören her müslüman onun ashabındandır.²⁹⁴ Ahmed İbn Hanbel, Bedir harbine iştirak edenleri ve fazilet yönünden bunları takip eden diğer sahabeyi zikrettikten sonra, Hazreti Peygamberle bir sene, yahut bir ay, yahut bir gün, yahut bir saat sohbet eden, yahutta onu gören her müslümanın onun ashabından olduğunu söyler²⁹⁵. Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'ye göre hadîsçiler, sahabe ismini, Hazreti Peygamberden bir hadîs, yahut bir kelime rivayet eden, hattâ bunu daha geniş tutarak, Hazreti Peygamberin üstün mertebesi dolayısıyla onu bir defa da olsa gören kimseye ıtlak etmişlerdir²⁹⁶.

Tâbî'ün imamlarından Sa'îd İbnu'l-Museyyeb'ten rivayet olunduğuna göre, sahabî, Hazreti Peygamberle bir veya iki sene beraber bulunan, yahut onunla birlikte bir veya iki gazveye iştirak eden kimsedir; bunun dışındakiler sahabeden sayılmazlar²⁹⁷. Meşhur sahabî Enes İbn Mâlik'e "şu zamanda, Hazreti Peygamberin ashabından senden başka bir kimse kalmış mıdır?" denildiği zaman "onu gören bazı a'râb vardır; fakat onunla sohbeti bulunan kimse, hayır" cevabını vermiştir²⁹⁸. Hâfız İbn Keşîr'e göre Enes İbn Mâlik bu sözü ile, Hazreti Peygamberle sohbeti bulunanların artık hayatta kalmadıklarını belirtmiş, fakat ekseriyetin ıstılâhında mücerred görme fiilinin, sahabî olmaya kâfi gelmiş olması keyfiyetini nefyetmemiştir; çünkü Hazreti Peygamberin şerefi ve kadrinin yüceliği, onu görmenin hususiyetine delâlet eder²⁹⁹.

294 Bkz. *Şahîh*, IV. 188.

295 El-Ḥaḫîb, *el-Kifâye*, s. 51.

296 İbnu's-Şalâh, *Ulûmu'l-ḥadîs*, s. 263.

297 *El-Kifâye*, s. 50-51; *Ulûmu'l-ḥadîs*, s. 263; Ahmed M. Şâkir, *el-Bâ'isu'l-ḥaşiş*, s. 203; es-Suyûfî, *Tedribu'r-râvî*, s. 398.

298 *Ulûmu'l-ḥadîs*, s. 264; *el-Bâ'isu'l-ḥaşiş*, s. 203.

299 Aynı yer.

Es-Suyûti'nin, naklini el-Vâkıdı'ye isnad ve fakat şâz olarak tavsif ettiği bir görüşe göre de, akli bâliğ olarak Hazreti Peygamberi gören kimseye sahabî ismi itlak olunur³⁰⁰. Bir başka görüş, diğerlerinden daha farklıdır ve muhadramları³⁰¹da tarifin içine idhal eder: Yahyâ İbn 'Osmân İbn Şâlih el-Mısrî'den nakledildiğine göre, Hazreti Peygamber devrini idrak eden her müslüman, onu görmese bile sahabî sayılır³⁰².

Kanaatımızca sahabînin tarifini en güzel ve en mükemmel şekilde yapan kimse, İbn Hacer el-'Askalânî olmuştur. İbn Hacer bu konuda şöyle der: "Sahabî, Hazreti Peygambere mü'min olarak mulâkî olan, sahîh görüşe göre, araya irtidad devri girmiş olasa bile, müslüman olarak ölen kimseye denir. Mulâkî olmaktan maksat, mucâleset (birarada oturmak), mumâşât (beraber yürümek), birbirleriyle konuşmalar bile birinin diğerine kavuşması gibi tabirlerden daha umumî gelen bir kelimedir. Bu manânın içine, ister yalnız başına olsun, ister başkasıyla birlikte olsun, birinin diğerini görmesi de girer. Bu bakımdan sahabînin tarifinde "mulâkât" tabirini kullanmak, bazılarının "sahabî Hazreti Peygamberi gören kimsedir" demelerinden daha iyidir; çünkü "görme" lafzıyla yapılan tarif, İbn Umme Mektûm ve bunun gibi âmâ olan kimseleri sahabî olmaktan çıkarır; halbuki bunlar da tereddütsüz sahabeden sayılırlar. Tarifte geçen "mü'min olarak" sözünden maksat, kendileri için mulâkât hasıl olan, fakat kâfir oldukları halde Hazreti Peygambere mulâkî olan kimseleri tarif dışında bırakan ayırdedici bir ibare olmasıdır. Hazreti Peygambere delâlet etmek üzere tarifte zikredilen "ona" ibaresi ise, Hazreti Peygamberden başka peygamberlere inanıpta ona mulâkî olan kimseleri tarif dışında bırakır. Ancak, Hazreti Peygambere onun peygamber olacağına inanıpta peygamberlik devrine yetişemiyenleri tarif dışına çıkarıp çıkarmıyacağı, üzerinde ayrıca durulması gereken bir konudur. Tarifteki "müslüman olarak ölen" sözü de, bir başka ayırt edici ibaredir ve Hazreti Peygambere mü'min olarak mulâkî olduktan sonra irtidad eden ve bu hal üzere ölen kimseleri tarif dışına çıkarır. Meselâ 'Ubeydullah İbn Cahş ve İbn Hâtal bunlardandır. "Araya irtidad devri girmiş olsa bile" sözü ile, Hazreti Peygambere mü'min olarak mulâkî olmasıyla Hazreti Peygamberin vefatı arasında irtidad edip sonradan tekrar müslüman olanlar kastedilmiştir. Bu gibi kimseler, ister Hazreti Peygamberin hayatında İslâm'a dönsünler, ister ikinci defa ona mulâkî olsunlar, ister olmasınlar, bunlar için sohbet ismi bâkîdir. "Sahîh görüşe göre" sözü ise, bu me-

300 *Tedribu'r-râvî*, s. 399.

301 Muhadram, Hazreti Peygamber devrini idrak ettiği halde Hazreti Peygamberi göremeyen kimselere denir.

302 *Tedribu'r-râvî*, s. 399.

seledeki ihtilâfa işaret olup³⁰³, Eş'as İbn Kays'ın hikâyesi bu görüşün doğruluğuna delâlet eder. Bu zat, irtidad eden kimselerdendi. Ebû Bekr eş-Şiddîk'a esir olarak getirilmiş ve onun eliyle İslâm'a dönmüştü. Ebû Bekr de onun İslâm'a tekrar girişini kabul ederek kız kardeşiyle evlendirdi. Bundan sonra hiç kimse onu sahabî olarak zikretmekten ve hadislerini musned ve diğer eserlerde nakletmekten geri kalmadı³⁰⁴.

2. Sahabenin dereceleri

Sahabînin yukarıda verilen tariflerinden de anlaşılıyor ki, Hazreti Peygamberden bir hadis veya bir kelime rivayet eden, hattâ mevkiindeki yüceliği gözönünde tutularak onu kısa bir süre için gören kimse dahî sahabeden sayılmaktadır. Sahabîlik, insana derece, mertebe ve yüksek şeref kazandıran bir sıfattır. Kur'ânı Kerimden nâzil olan âyetlerle ve Hazreti Peygamberden sadır olan hadislerle sahabenin faziletleri dile getirilmiş ve bu neslin diğer müslüman nesillere üstünlüğü açıkça belirtilmiştir³⁰⁵. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki, her ne kadar yukarıda verilen tariflerde, Hazreti Peygamberi kısa bir süre için gören kimselere de sahabî ismi verilmiş olsa bile, onu görenler arasında diğerlerinden önce müslüman olanlar ve bütün ömürlerini onun yanında geçirenler vardır; onunla birlikte gazvelere iştirak edenler vardır; onunla birlikte İslâm'ın yayılması, Allah isminin yüceltilmesi için çalışanlar, mücadele edenler vardır; onunla birlikte mürşikler tarafından tehdit edilenler, işkenceye maruz kalanlar, ölümlerle karşılaşanlar ve yurtlarını, mallarını, eş ve çocuklarını terkedip başka yerlere hicret etmek zorunda kalanlar vardır; nihayet şehid olanlar vardır. Elbette bütün bunlar arasında derece farkı olması tabiidir ve Hazreti Peygamberi yalnız bir saat içinde görüp ondan işittiği tek bir hadîsi rivayet eden sahabî ile, bütün ömrünü onun hizmetine vermiş, yahut İslâm için onunla birlikte mücadele etmiş, yahutta bu yolda şehid olmuş sahabî arasında bu derece ayırımını yapmak gerekmektedir; kısacası her sahabîyi fazilet bakımından bir ve aynı mertebede saymak mümkün değildir. Aynı konuya temas eden İbn Hacer de şöyle demiştir: "Hazreti Peygamberle daima

303 Müslüman olarak Hazreti Peygamberi gördükten sonra irtidad eden ve sonra tekrar müslüman olan kimselerin sahabî sayılıp sayılmayacakları hakkındaki ihtilâfa el-'Irâkî de işaret eder ve eş-Şâfi'î ile Ebû Hanîfe'den "irtidadın amelleri yokettiğine" dair kesin hüküm ve nass bulunduğunu belirterek şöyle der: "Şüphesiz irtidad ilk sohbeti yokeder. Nitekim Kurra İbn Meysere ve el-Eş'as İbn Kays, bu şekilde sahabî vasfını yitirmiş olan kimselerdendir. Fakat bir kimse, Hazreti Peygamberin hayatında tekrar müslüman olursa, onun yine sahabî sayılmasında hiç bir mahzur yoktur". *Tedribu'r-râvi*, s. 396.

304 Bkz. İbn Hacer, *Nuḥbetu'l-fiker şerhi* (türkçe tercemesi: Talât Koçyiğit), s. 75-76.

305 Bu konuda gelen âyet ve hadislerle, aşağıda "sahabenin adaleti" başlıklı konuda işaret edilmiştir.

beraber bulunan, onunla harplere giren veya sancağı altında şehid edilen sahabilerin, onunla daima beraber bulunmayan, onunla birlikte harplere iştirak etmeyen, onunla az konuşan, az yürüyen, yahut onu uzaktan gören, yahutta sadece çocukluğunda gören sahabilere üstün olduklarına şüphe yoktur. Her ne kadar sohbet şerefi hepsi için ve hattâ rivayet yönünden Hazreti Peygamberden hiç hadis işitmeyen ve hadisleri mursel olan kimseler için hâsıl olsa bile, birincileri diğerlerinden üstündür. Bununla beraber ru'yet (görme) şerefine nâil olmaları dolayısıyla hepsi de sahabeden sayılır³⁰⁶.

İşte, sahabe arasında, tabii olması gereken bu fark dolayısıyla İslâm uleması onları tabakalara ayırmışlardır:

Hâfız İbn Keşir'e göre, Peygamberden sonra, belki de bütün insanların efdali, Hazreti Peygamberin halifesi Ebû Bekr'dir. Herkesten önce Hazreti Peygamberi tasdik ettiği için kendisine *şiddik* denilmiştir. Ebû Bekr eş-Şiddik'tan sonra 'Omer İbnu'l-Ḥattâb, sonra 'Osmân İbn 'Affân, sonra da 'Ali İbn Ebî Tâlib gelir. Bu sıra, aynı zamanda Muhacir ve Ensarın da kabul ettiği bir sıradır; çünkü 'Omer İbnu'l-Ḥattâb, kendisinden sonra yerine geçecek olan halife işini altı kişilik bir şûraya havale ettiği ve iş, 'Osmân ile 'Ali'ye münhasır kaldığı zaman, 'Abdurrahman İbn 'Avf, geceli gündüzlü olmak üzere üç gün sokaktaki adama, evdeki kadına ve mektepteki çocuğa sormuş, hiç kimsenin 'Ali'yi 'Osmân'a takdîm ettiğini görmemiştir. Bu sebeple o da 'Osmân'ı 'Ali'ye tercih etmiş ve işi ona vermiştir. Buna rağmen bazı Küfe ehlinin 'Ali'yi 'Osmân'a takdîm etmeleri hayret vericidir. Sufyân eş-Şevrî'nin de bu görüşte olduğu, fakat sonradan bundan rücû ettiği söylenir. Keza Vekî' İbnu'l-Cerrâh, İbn Ḥayseme, İbn Ḥuzeyme ve el-Ḥattâbî'den de bu görüş nakledilmiştir; fakat bu da zayıf ve merdûttur. Dört halifeden sonra fazilet yönünden üstün olanlar, 'Aşere-i Mubeşşereden olan diğer sahabiler³⁰⁷, sonra sırasıyla Bedir ve Uhud gazvelerine iştirak edenler, Hudeybiye'de Ridvân bey'atinde bulunanlardır³⁰⁸.

El-Ḥâkim Ebû 'Abdillah en-Neysâbüri (321-405) ise, sahabeyi oniki tabakaya ayırmıştır; onun bu tasnifi, diğerleri arasında en çok şöhret kazandırmıştır. El-Ḥâkim şöyle der:

1. Ebû Bekr, 'Omer, 'Osmân, 'Ali ve diğerleri gibi Mekke'de ilk müslüman olanlar. Tarihçiler arasında, 'Ali İbn Ebî Tâlib'in ilk müslüman oluşunda

306 Bkz. *Nuḥbetu'l-fiker şerhi*, s. 77.

307 'Aşere-i Mubeşşere (cennetle tebeşir olunan on sahabe), başta ilk dört halife Ebû Bekr, 'Omer, 'Osmân ve 'Ali olmak üzere, Talha İbn 'Ubeydillah, ez-Zubeyr İbnu'l-'Avvâm, 'Abdurrahman İbn 'Avf, Sa'd İbn Ebî Vakkas, 'Ubeyde İbnu'l-Cerrâh ve Sa'd İbn Zeyd'tir.

308 Bkz. İbnu's-Şalâh, 'Ulümü'l-ḥadis, s. 268; Ahmed M. Şâkir, *el-Ba'isu'l-ḥaşiş*, s. 206-207.

görüş ayrılığı bulunduğunu bilmiyorum. Ancak görüş ayrılığı, onun müslüman olduğu sırada bülûğa ermiş olup olmadığı meselesinde çıkmıştır. Fakat doğru olan şudur ki, bâliğ olmuş rical arasında ilk müslüman Ebû Bekr'dir. Nitekim Hazreti Peygambere "bu işte sana tâbi olan kimdir?" denildiği zaman "bir hür ve bir köle" cevabını vermiştir ki, o sırada Ebû Bekr ve Bilâl onunla beraber bulunuyordu.

2. Sahabenin ikinci tabakası Dâru'n-Nedve ashabıdır. 'Omer İbnu'l-Ḥattâb müslüman olduğu ve İslâm'ı izhar ettiği zaman, Dâru'n-Nedve'ye Hazreti Peygamberin yanına götürülmüştü. Orada Mekke ehlinde bazıları da Hazreti Peygambere bey'at etmişlerdi.

3. Habeşistana hicret eden sahabe.

4. Sahabenin dördüncü tabakası, 'Aḳabe'de Hazreti Peygambere bey'at edenlerdir. Nitekim "fulân 'aḳabiy", "fulân 'aḳabiy" denir.

5. Beşinci tabaka ikinci 'Aḳabe ashabı olup çoğunu Ensar teşkil ediyordu.

6. Altıncı tabaka, ilk Muhacirler olup Medîne'ye girmeden önce Hazreti Peygamber Ḳubâ'da iken ona yetişenlerdir. Burada bir de mescid inşa edilmişti.

7. Bedir gazvesine iştirak edenlerdir ki, Hazreti Peygamber bunlar hakkında "Allah, elbette ehl-i Bedre muttali olmuştur; dilediğinizi yapınız; Allah sizi mağfiret etti" buyurmuştur.

8. Bedir ile Ḥudeybiye arasında hicret eden sahabiler.

9. Dokuzuncu tabaka, Rızvân bey'atine katılanlar olup, Allah Ta'âlâ haklarında "ağaç altında sana bey'at eden mü'minlerden Allah elbette razı oldu" âyetini inzal buyurmuştur³⁰⁹. Rızvân bey'atı, Ḥudeybiye'de, Hazreti Peygamberin Kureyşli kâfirler tarafından umreden menolunması üzerine vukubulmuştur. Burada Hazreti Peygamber, gelecek sene umre yapmak için Kureyşlilerle bir de anlaşma imzalamıştı. Ḥudeybiye bir kuyunun bulunduğu yerin ismi idi ve bu kuyunun yakınında bir de ağaç vardı. Bu ağaç sonradan kaybolmuştur.

10. Onuncu tabaka, Ḥudeybiye ile Mekke'nin fethi arasında hicret eden sahabilerdir. Bunlar arasında Ḥâlid İbnu'l-Velid, 'Amr İbnu'l-'Âs, Ebû Hurayra ve daha bir çok kimse vardı. Hazreti Peygamber Ḥayber'i aldığı zaman her taraftan muhacirler akın ediyorlar, o da Ḥayber ganimetlerini bu muhacirlere dağıtıyordu.

309 Feth sûresi, 18.

11. Bu tabaka, Mekke'nin fethi üzerine müslüman olan Kureyşlilerden bir cemaattir. Bir kısmı tâat üzere müslüman olmuş, bir kısmı da kılıç korkusu ile İslâm'a girip zamanla almışlardı.

12. Nihayet onikinci tabaka, Hazreti Peygamberi Mekke'nin fethi sırasında ve veda haccında gören çocuklardır. Es-Sâ'ib İbn Yezîd ve 'Abdullah İbn Şa'lebe bunlardandır. Bu ikisi Hazreti Peygambere gelmişler, o da onlar için ve isimleri uzayıp gidecek diğer kimseler için duâda bulunmuştur. Ebu't-Tufeyl 'Âmir İbn Vâsile ve Ebû Cuheyfe Vehb İbn 'Abdillah da Hazreti Peygamberi tavaf esnasında ve Zemzem yanında görenlerdendi³¹⁰.

3. Sahabenin sayısı ve hadis râvileri

Hazreti Peygamberin vefat ettiği sıralarda sahabilerin sayısı hakkında elimizde kesin bir rakkam yoktur. Bununla beraber, İslâm'da ilk nüfus sayımının yine Hazreti Peygamberin emriyle yapıldığını unutmamak lâzımdır. El-Buhârî³¹¹ ve Muslim³¹²'in Huzeyfe İbnü'l-Yemân'dan naklettikleri bir hadîsten anlaşıldığına göre, Hazreti Peygamber "bana müslümanlığımı sözü ile açıklıyanları yazınız (sayınız)" buyurmuş; bu emir üzerine 1500 kişi (racul) sayılıp yazılmıştır³¹³.

Bu nüfus sayımının ne zaman yapıldığı kesinlikle belli değildir. Bazı müelliflere göre, Hazreti Peygamberin sayımla ilgili emri Uhud gazvesine çıkıldığı sıralarda (sene 3/625), diğer bazılarına göre, Hendeğ kazıldığı sıralarda (sene 5/627), bazılarına göre de Hudeybiye seferinde (sene 6/628) verilmiştir³¹⁴. Profesör Muhammed Hamîdullah ise, el-Buhârî'nin yukarıda işaret ettiğimiz hadîsini ele alarak şöyle demiştir: "Medîne'ye hicretten hemen sonra, Hazreti Peygamber, müslümanların nüfus sayımını yapmıştır. El-Buhârî tarafından verilen 1500 rakamı, erkek kadın, ihtiyar herkesi şâmil gibi görünmektedir. Rivayette sayımın yazı ile tesbit edildiği de kesin olarak

310 El-Hâkim Ebû 'Abdillah, *Ma'rifet 'ulümi'l-hadîs*, s. 22-24.

311 Bkz. *Şahîh*, IV. 33-34.

312 Bkz. *Şahîh*, I. 131-132.

313 Aynı haberin rivayeti için bkz. Ahmed İbn Hanbel, *Musned*, V. 384; İbn Mâce, *Sünen*, II. 492. Bu rivayetlerle, müslümanların sayısı hakkında değişik rakkamlar gelmiştir. El-Buhârî, yukarıda işaret ettiğimiz rivayetiyle 1500 kişi vermiş olmakla beraber, bunu akabinde gelen bir rivayette 500, bir başka rivayette ise 600 ile 700 arasında birer rakkam zikretmiştir. Muslim, Ahmed İbn Hanbel ve İbn Mâce de el-Buhârî'nin üçüncü rivayetine uygun olarak 600 ile 700 arasındaki rakamı vermişlerdir.

314 Bkz. el-'Aynî, *'Umdetu'l-kârî*, VII. 98; el-Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, V. 175.

belirtmiştir. Ayrıca rakamlar, hâdisenin 1/622 senesinde vukubulduğu inan-
cını kuvvetlendirmektedir³¹⁵.

Oldukça erken bir devirde yapılmış olduğu anlaşılan bu nüfus sayımı ile daha sonraki sahabî sayısını tayin veya tahmin etmek elbetteki mümkün değildir. Bununla beraber, İslâm'ın ilk devirlerine ait sahabî sayısı ile ilgili olarak takribî bazı rakamlar ileri sürülmüştür. Meselâ İbnü's-Şalâh'ın naklettiği bir haberden öğrenildiğine göre, Hazreti Peygamberden hadis rivayet eden sahabî sayısı hakkında bir suale muhatab olan Ebû Zur'a er-Râzî "bunu kim zabtedecek? Hazreti Peygamberle birlikte veda haccına 40 bin, Tebûk gazvesine ise 70 bin kişi katılmıştı" cevabını vermiştir³¹⁶. Bir başka rivayette, Hazreti Peygamberden yalnız dört bin hadis rivayet olduğunu söyleyen bir kimseye şiddetle itiraz eden Ebû Zur'a, bu sözün zındıklara ait olduğunu ileri sürmüş ve "Rasûlullahın hadislerini kim saymış ki? O kabzolunduğu zaman onu görmüş ve işitmiş 114 bin kişi vardı" demiştir. Onun bu sözü üzerine "yâ Ebâ Zur'a, bu 114 bin kişi nerede idiler ve Hazreti Peygamberden nerede işittiler?" denildiği zaman da şu cevabı vermiştir: "Medîne ile Mekke ahalisi ve bu iki yer arasındakiler, a'râbiler ve Peygamberle veda haccına şahid olanlar. Hepsisi de 'Arefe'de onu görmüş ve ondan işitmişlerdir"³¹⁷.

Ebû Zur'a, Hazreti Peygamberin vefatında 114 bin sahabînin bulunduğunu söylemekle beraber, er-Râfî'î'ye göre, Medîne'de 30 bin, sair Arap kabileleri de 30 bin olmak üzere toplam olarak 60 bin sahabî vardır³¹⁸. Eş-Şâfi'î de Hazreti Peygamberi gören ve ondan rivayet eden sahabenin 60 bin olduğunu söylemiştir³¹⁹.

Görüldüğü gibi, sahabîlerin sayısı hakkında kesin bir rakam ileri sürmek mümkün değildir. Bununla beraber bu sayının bir hayli kabarıklık olduğuna da şüphe yoktur. Ne var ki, daha sonraları gelecek olan tabakât müelliflerinin, isimlerini ve tercemelerini tesbit edip verebildikleri sahabî sayısının 10 bini geçmediği de bir gerçektir³²⁰.

Ancak, sahabî sayısı ne olursa olsun, hadis tarihi bakımından üzerinde durulması gereken husus, inanmış insanlar olarak Hazreti Peygamberi görmek ve onun sözlerini işitmek şerefine nail olan bu binlerce mübarek insandan

315 *Hemmâm İbn Munebbih'in Sahîfesi* (türkçe tercümesi: Talât Koçyigit) s. 27-28. Sayımla ilgili bir tetkik yazısı için bkz. Prof. M. Tayyib Okiç, *İslâmiyette ilk nüfus sayımı* (İlahiyat Fakültesi Dergisi 1958-1959), s. 11-20.

316 İbnü's-Şalâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 267; Ahmed M. Şâkir, *el-Bâ'isu'l-haşiş*, s. 209.

317 *Ulûmu'l-hadis*, s. 268; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 406.

318 *Tedribu'r-râvî*, s. 405-406.

319 Aynı yer.

320 Aynı yer.

kaçının işitmiş oldukları sözleri sonraki nesiller için saklamış ve onlara rivayet edebilmiş olmalarıdır. Yukarıda verilen rakamlara dayanarak ortalama 100 bin sahabînin yaşadığını kabul etsek bile, bunların hepsinin de hadis rivayet ettiğini düşünmek elbette mümkün değildir. Belki de çoğunluğunu bâdiye Arabının teşkil ettiği bu müslümanların, inanç ve iman yönünden mertebeleri ne derece yüksek olursa olsun, hadis ahz ve rivayetinde hepsinin de aynı bilgi ve kabiliyete sâhip oldukları da ileri sürülemez. Her devirde ve her toplumda olduğu gibi, İslâm'ın ilk devrinde ve sahabe toplumunda da, her ferd, yapabileceği işe yönelmiş, kabiliyeti nisbetinde kendisini o işin yürütülmesine hasretmişti. Ebû Hurayra'nın da söylediği gibi, Medîne'de toprak ve arazi sâhibi olan Ensar tarlasında ziraatla veya bahçivanlıkla meşgul oluyordu. Mekte'den Medîne'ye hicret etmiş olan Muhacirler ise, çarşıda veya pazarda ticaret yaparak geçimlerini temin ediyorlardı³²¹. Bunlardan bazıları da kendilerini ilme vermişler, yine iktidarları nisbetinde bir şeyler öğrenmeğe çalışmışlardır. Bugün bile, nüfusları milyonlarla ifade edilen toplumlar içerisinde, kendilerini ilme hasretmiş insanların sayısı ne kadar azdır!

Sahabe devrinde de durum bundan farklı değildir. Aşağı yukarı hadis rivayet etmiş olan bütün sahabilerin hadislerini *Musned* adlı eserinde naklettiği söylenen Ebû 'Abdirrahmân Bakıy İbn Ma'led³²², hadis rivayet eden takriben 1300 sahabî ismi zikretmiştir³²³. İbnu'l-Cevzi'nin aynı kitaba istinaden verdiği sahabî sayısı ise 1060 tır³²⁴. Yine verilen rakamlara göre, bunlardan 1000 kadarının en fazla ikişer hadis rivayet ettiği gözönünde bulundurulursa³²⁵, geride kalan 300 sahabînin kısmen hadis rivayetiyle meşgul oldukları söylenebilir. Fakat bu 300 kişiden yalnız yedi kişinin 1000 in, yalnız dört kişinin 500 ün, ve yalnız yirmiyedi kişinin de 100 ün üstünde hadis rivayet ettikleri düşünülürse³²⁶, 38 sahabînin 100 ün üstünde hadis ezberlemek suretiyle kendilerini gerçekten bu işe vermiş oldukları ileri sürülebilir. Ortalama 100 bin bulaşan bir sahabî topluluğu içinde her biri 100 ün üstünde hadis rivayet eden 38 sahabî elbette ki büyük bir sayı değildir. Oysa ki, biraz önce de işaret ettiğimiz gibi, bunlardan da yalnız yedi sahabî 1000 in üstünde hadis rivayet etmiş ve *el-Mukşirün* (çok rivayet edenler) adıyla anılmışlardır.

321 El-Buhârî, *Sahîh*, I. 37-38.

322 *El-Bâ'isu'l-Hasîs*, s. 210. Burada, Ahmed M. Şakir'in de belirttiği gibi, adı geçen *Musned*, önemli bir hadis kaynağı olmasına rağmen tam nüshası zamanımıza kadar intikal etmemiştir.

323 Aynı yer.

324 M. Zubeyr Şiddîki tarafından *Telkîhu fuhûmi'l-âşâr*'dan nakledilmiştir. Bkz. *Hadis Edebiyatı Tarihi* (türkçe tercümesi: Y. Ziya Kavakçı), s. 41.

325 Aynı yer.

326 Aynı eserde verilen liste, s. 41-45.

Verilen rakamlara göre, bu yedi kişiden en çok hadîs rivayet eden sahabî, 5374 hadîsiyle Ebû Hurayra'dır³²⁷. El-Buḥārî ve Muslim, *Şahîh*lerinde bu hadîslerin 325 ini ittifakla nakletmişler, el-Buḥārî 93, Muslim ise 189 unu nakletmekle infirad etmişlerdir³²⁸. Aḥmed İbn Ḥanbel'in *Musned*inde de 3848 Ebû Hurayra hadîsi yer almıştır³²⁹.

Ebû Hurayra'dan sonra rivayet ettiği 2630 hadîsle ikinci dereceyi işgal eden sahabî 'Abdullah İbn 'Omer İbni'l-Ḥaṭṭâb'tır. Aḥmed İbn Ḥanbel onun 2019 hadîsini nakletmiştir³³⁰.

'Abdullah İbn 'Omer'den sonra en çok hadîs rivayet eden sahabî Enes İbn Mâlik'tir ve 2286 hadîs rivayet etmiştir. Aḥmed İbn Ḥanbel ise, *Musned*inde Enes'in 2178 hadîsini nakletmiştir³³¹.

Enes İbn Mâlik'i rivayet ettiği 2210 hadîsle Ummu'l-mu'mininin 'Âişe takip eder³³².

Ummu'l-Mu'mininin 'Âişe'den sonra gelen sahabî 'Abdullah İbn 'Abbâs'tır. İbnu'l-Cevzî'ye göre 1660 hadîs rivayet eden İbn 'Abbâs'ın, Aḥmed İbn Ḥanbel'in *Musned*'inde 1969 hadîsi yer almıştır³³³.

İbn 'Abbâs'tan sonra 1540 hadîsle Câbir İbn 'Abdillah ve 1170 hadîsle de Ebû Sa'îd el-Ḥudrî gelir. Aḥmed İbn Ḥanbel, Câbir'den 1206, Ebû Sa'îd el-Ḥudrî'den ise 958 hadîs nakletmiştir³³⁴.

Zikrettiğimiz bu sahabîler dışındakilerin Hazreti Peygamberden rivayet ettikleri hadîs sayısı, daha önce de belirttiğimiz gibi binin altındadır ve bu şekild az hadîs rivayet edenlere *el-mukillün* denilmiştir.

Mevcut hadîs eserlerinin şimdiye kadar mufassal bir indeksi yapılmamış olduğu için, yukarıda verilen rakamları kat'î olarak kabul etmemek gerekir. Bununla beraber gerçeğe yakın oldukları da şüphesizdir. Bazı hadîs eserlerinde, adı altında hadîs rivayet edilen sahabî sayısı ile ilgili olarak verilen rakamlar da, aşağı yukarı hadîs rivayet ettiği bilinen sahabî miktarını aşmaz. Meselâ el-Buḥārî ve Muslim'in, *Şahîh*lerinde 149 sahabîden müştereken, ayrıca el-Buḥārî'nin 208, Muslim'in ise 213 ayrı sahabîden gelen hadîsleri naklettik-

327 Es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 401; *el-Bâ'isu'l-ḥaşiş*, s. 211.

328 *Tedribu'r-râvî*, s. 401.

329 *El-Bâ'isu'l-ḥaşiş*, s. 211.

330 *Tedribu'r-râvî*, s. 403; *el-Bâ'isu'l-ḥaşiş*, s. 211.

331 *El-Bâ'isu'l-ḥaşiş*, s. 211.

332 Aynı yer.

333 *Tedribu'r-râvî*, s. 403; *el-Bâ'isu'l-ḥaşiş*, s. 211.

334 Aynı yerler.

leri belirtilmiştir³³⁵. Mâlik'in *Muvattâ'*nda 98, Ebû Dâvûd et-Ṭayâlisî'nin *Musnedinde* 281, Ahmed İbn Hanbel'in *Musnedinde* ise 700 e yakın sahabîden hadis alınmıştır³³⁶.

Verilen bütün bu rakamlar, bugün elde mevcut hadîslerin belirli sayıda sahabiler tarafından rivayet edildiğini göstermeğe yeterlidir. Kanaatimizce bu, bir bakıma hadîsin sıhhat yönünden garantisi olarak da kabul edilebilir. Çünkü daha önce de işaret ettiğimiz gibi, insanoğlu daima hata yapabilir bir yaratılışa sâhiptir. Bu yaratılış onun her zaman en az hata yapabileceği işlere yönelmesine sebep olmuştur. İhtisaslaşmanın en ileri bir seviyeye ulaştığı asrımızda bu husus daha iyi görülüp anlaşılmaktadır. Hiç kimse yapamayacağı bir işin peşine düşmemekte, hattâ ona ilgi bile duymamaktadır. İslâm'ın ilk devrinde de durum bundan farklı olmamıştır. Hazreti Peygamberin binlerce ashabı, yeni bir dinin doğuşunu ve yükselişini heyecanla takip ederken ve onun ilk ve son müjdecisine sevgi ve iman dolu bir kalb ile bağlanırken, dünyevî işlerini de ihmal etmemişler, bir kısmı ziraat ve ticaretle meşgul olurken, diğer bir kısmı, kendilerini başka bir sahaya, *ilim* sahasına vermişlerdir. Bunlardan bazıları, hadis öğrenip hıfzıtmeyi gaye edinip, bu sahada ihtisas sâhibi olmayı başarmış, bazıları bu hadîslerden hüküm istihracını öğrenirken, diğer bazıları da mesâilerini Kur'âna hasrederek âyetlerin zâhir ve bâtın manâları üzerinde ilim sâhibi olmuşlardır. Fakat binlerce sahabînin hepsi de, büyük şerefine rağmen bu sahada derinleşme hevesine kapılmamış, her biri iktidar ve kabiliyetinin elverdiği değişik sahalara yönelmiştir. Bunu, bir kaç misalle şöyle açıklayabiliriz:

Hazreti Peygamberin ashabı içerisinde ismi 'Abdullah olan 220 kişi bulunmasına rağmen³³⁷, bunlardan yalnız dört kişi, 'Abdullah İbnü'z-Zubeyr, 'Abdullah İbn 'Abbâs, 'Abdullah İbn 'Omer İbnü'l-Ḥaṭṭâb ve 'Abdullah İbn 'Amr İbnü'l-Âs, Hazreti Peygamberin vefatından sonra, çeşitli meselelerin halli için kendilerine daima başvurularak görüşleri alınan ve bu yüzden 'Abâdile adıyla şöhret kazanan kimseler olmuşlardır; bunların görüş birliğine vardıkları meselelerde ise *kaulu 'Abâdile* tabiri, bir icma'm ifadesi gibi sayılmıştır³³⁸. Bunun gibi altı veya yedi sahabî de, toplandığı zaman her birine ait büyük bir cildi dolduracak kadar çok, fetva vermekle şöhret kazanmıştır.

335 M. Zubeyr Şiddîkî, *Hadîs Edebiyatı Tarihi*, s. 45.

336 Aynı yer.

337 İbnü's-Şalâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 266; es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, s. 405; Ahmed M. Şakîr, *el-Bâ'isu'l-haşîs*, s. 213.

338 Aynı yer. Bazılarına göre 'Abdullah İbn Mes'ûd da 'Abâdile'den sayılmış, fakat ölümünün tekaddüm etmesi dolayısıyla, bilhassa Ahmed İbn Hanbel tarafından bu görüş kabul edilmemiştir.

Bunlar: ‘Omer İbnu’l-Hattâb, ‘Alî İbn Ebî Tâlib, ‘Abdullah İbn Mes‘ûd, ‘Abdullah İbn ‘Omer, ‘Abdullah İbn ‘Abbâs, Zeyd İbn Şâbit ve Ummu’l-mu‘minîn Âişe’dir³³⁹.

Zikrettiğimiz bu misaller, her sahabinin ancak muktedir olduğu sahada temayüz ettiğini göstermeğe yeterlidir. Bu bakımdan, hadîsle meşgul olanların da kabiliyetlerini bu sahada geliştirmiş olduklarını kabul etmek gerekir. Bu ise, tabii olarak, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi sahâbî hadîsçilerin, hadîsin sıhhati yönünden garanti oldukları neticesini doğurur.

4. Sahabenin adaleti

Hazreti Peygamberden rivayet olunan hadîslerin sıhhatini garanti altında bulunduran diğer bir husus da, sahabîlerin adalet vasfına sâhip olmalarıdır. Daha önce de açıkladığımız gibi, sahabiler, ilk vahyin gelişinden itibaren hudutsuz bir îmanla Hazreti Peygamberin etrafında toplanmağa başlamışlar ve dinin emirlerini tam bir teslimiyetle yerine getirmişlerdir. Onları bu yola sevkeden bir tehdit, bir korku veya bir dış baskı mevcut değildir. Aksine, zaman ilerledikçe artan sayıları karşısında tedirgin olan, telâş ve korkuya kapılan kimseler müşriklerdi ve onları yeni dinden uzaklaştırmak için tehditlerini her gün biraz daha artırıyorlar, hattâ bu tehditlerin gereği olan işkence veya öldürmeleri, zaman zaman, tatbik sahasına çıkarmaktan bile geri kalmıyorlardı. Ancak sahabiler, İslâm’ın yayılması ve kuvvetlenmesi için her türlü işkenceye katlanıyor, ölümü göze alıyor, malını mülkünü, eşini ve çocuğunu terk ederek başka yerlere göçüyorlardı. Bu türlü davranışların, kalbi tamamiyle dolduran eşsiz bir îmanın tezahüründen ve gereğinden başka bir şey olmadığı âşikârdır. İşte bu îmana Kur’ânı Kerimde sık sık işaret edilmiş ve Allah Ta’âlâ, hiç bir şüpheye mahal bırakmayacak kadar açık bir ifade ile Hazreti Peygamberin ashabından medh u senâ ile bahsetmiştir:

“Muhammed Allah’ın Rasûlüdür; onunla beraber olanlar da, kâfirlerle karşı sert, kendi aralarında ise merhametlidirler. Onları rükû’a varırken, secde ederken, Allah’tan lûtuף ve hoşnudluk dilerken görürsün. Onların alâmetleri, yüzlerindeki secde eseridir. İşte bu, onların Tevrat’ta anlatılan vasıflarıdır. İncildeki vasıfları da böyledir: Filizini çıkarmış, onu kuvvetlendirmiş, kalınlaşmış, ziraatçıların hoşlandığı ekin gibidirler. Allah bunları böylece çoğaltıp kuvvetlendirmekle kâfirleri öfekelendirir. Allah, îman edenlere amel-i sâlihte bulunanlara büyük ecir vadetmiştir”³⁴⁰.

Allah Ta’âlâ, bir başka âyette, Muhacirleri ve Ensarı bahis konusu ederek şöyle buyurmuştur:

339 Aynı yer.

340 Fetih sûresi, 29

“İyilik yarışında öncelik kazanan Muhacirlerle Ensardan ve onlara bu yolda tâbi olanlardan Allah râzı olmuştur; onlar da Allah’tan râzıdılar. Allah, onlara altından nehirler akan, içinde ebedî kalacakları cennetler hazırlamıştır; işte en büyük kurtuluş budur”³⁴¹.

Yine Muhacirler ve Ensar hakkında şöyle buyurmuştur:

“İman edenler, hicret edenler ve Allah yolunda cihada çıkanlar ve bir de bu muhacirleri barındıranlar ve onlara yardım edenler, işte gerçekten mü’min olanlar bunlardır. Onlar için mağfiret ve bol bol verilmiş rızıklar vardır”³⁴².

Keza muhacirler ve Ensar hakkında nâzil olmuş üç âyeti kerîmede şöyle buyurmuştur:

“(Allah’ın verdiği bu ganîmet malları) yurtlarından ve mallarından edilmiş olan, Allah’tan bir lûtuף ve rıza dileyen, Allah’ın dinine ve Peygamberine yardım eden Muhacir fakirler içindir. İşte doğru olanlar bunlardır. Daha önceden Medîne’yi yurd edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olanlar, kendilerine hicret edip gelenleri severler; onlara verilenler karşısında içlerinde bir çekememezlik hissetmezler; kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerinden önde tutarlar. Nefislerin tamahkârlığından korunabilmiş olanlar, işte onlar saadete erenlerdir. Onlardan sonra gelenler, Rabbımız, bizi ve bizden önce inanmış olan kardeşlerimizi bağışla; kalbimizde mü’minlere karşı kin bırakma; Rabbımız, şüphesiz sen şefkatlisin, merhametlisin, derler”³⁴³.

Hudeybiye andlaşmasının yapıldığı sıralarda Rıdvan bey’atına katılan sahabilerin bahis konusu edildiği bir âyeti kerîmede de şöyle buyurmuştur:

“(Ey Muhammed) Allah, muhakkak ağaç altında sana bey’at eden müminlerden hoşnud olmuştur. Kalplerinde olanı bilmiş ve onlara güvenlik ve yakîn bir zafer vermiştir”³⁴⁴.

Kur’ânı Kerîmden misal olarak zikrettiğimiz bu âyetler, ilk âyetin nüzûlü ile başlayan İslâmî davetin bidayetinden Hudeybiye andlaşmasına kadar Hazreti Peygamberle beraber bulunan sahabenin fazîletine, üstünlüğüne veya eşsizliğine şahadet ederler. Allah Ta’âlâ hepsinden râzı olmuş, geçmiş günahlarını mağfiretle onlara ebediyen kalacakları altından ırmaklar akan cennetler vadetmiştir. Kur’ânı Kerîmin onlarla ilgili bu şahadeti, onların adaleti hakkında da açık bir nass teşkil eder ve böyle bir Kur’ân nassı mev-

341 Tövbe sûresi, 100.

342 Enfâl sûresi, 74.

343 Haşr sûresi, 8-10.

344 Fetih sûresi, 18.

cut olduktan sonra, her hangi bir kimsenin sahabeyi ta'dili, Kur'ânın ta'diline ilâveten onlara hiç bir şey kazandırmıyacağı gibi, bir kimsenin onları kötölemesi de, Kur'ânın ta'dilinden sonra onların derecesinden hiç bir şey eksiltmez.

Kur'ân âyetleri yanında sahabenin faziletine şehadet eden bir çok sahîh hadîs de vardır. El-Buḥârî'nin İmrân İbn Huşayn'dan³⁴⁵, Muslim'in ise Abdullah İbn Mes'ûd'dan³⁴⁶ naklettikleri bir hadîsi şerife göre Hazreti Peygamber, en hayırlı ümmetin kendi asr (karn) ı, sonra onu takip eden asır, sonra da onu takip eden asır olduğunu beyan buyurmuş ve bu suretle başta sahabiler olmak üzere, sırasıyle, tâbi'ün ve etbâut tâbi'îni İslâm ümmetinin en hayırlı nesilleri olarak tavsif etmiştir.

Bir başka hadîsinde Hazreti Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ashabıma sövmeyinz. Nefsim elinde bulunan Allah'a yemin ederim ki, sizden biriniz Uhud dağı kadar altunu sadaka olarak dağıtsa, (bunun sevabı), sahabilerden birinin bir avuçluk (hurma) sadakasına erişmez, (hattâ) yarısına bile ulaşmaz"³⁴⁷.

Hazreti Peygamberin bir hadîsi de şöyledir: "...Yıldızlar gökzüyünün emniyet kaynağıdır; onlar yokolup gittikleri zaman, gökyüzüne vadolunan şeyler gelir çatar. Ben de ashabım için bir emniyet ve güven kaynağıyım; ben gittiğim zaman, ashabıma vadolunan (tehlikeli) şeyler gelip çatar. Ashabım da ümmetim için bir emniyet kaynağıdır; onlar gittiği zaman ise, ümmetime vadolunan (fitne, fesad ve bid'at gibi) şeyler gelip çatar"³⁴⁸.

Kur'ânı Kerîmden nâzil olan âyetler ve Hazreti Peygamberden vârid olan hadîsler, sahabenin yerini kesin bir şekilde tesbit etmiş, her hangi bir kimseye, onları ta'dil etmek hususunda en küçük bir ihtiyaç bırakmamıştır. Bu itibarla İslâm uleması, onların adaletine taalluk eden hususlarda münakaşa kapısının açılmasını lüzumsuz, adaletinin isbatı konusunda yapılan gayretleri fuzûlî addetmişlerdir; çünkü Kur'ân ve hadîs, bunu en mükemmel bir şekilde yapmışlar, başkasına söyleyecek bir şey bırakmamışlardır.

Hal böyle olmakla beraber, Hazreti Peygamberin vefatından sonraki günler aynı sulh ve sükûn içerisinde geçmemiş, müslümanlar arasında zuhur eden ihtilâflar, zaman zaman kanlı hâdiselerin vukuuna da sebep olmuştur. İlerideki bahislerimizde üzerinde ayrıca duracağımız, İslâm tarihinde "fitne" adıyla marûf olan bu hâdisler, üçüncü Halife 'Osmân İbn 'Affân'ın şehid edil-

345 *Şahîh*, IV. 189.

346 *Şahîh*, IV. 1963.

347 Muslim *Şahîh*, IV. 1967.

348 Aynı eser, IV. 1961.

mesiyle başlamış, bunu Hazreti Peygamberin sevgili eşi Ummu'l-mu'minin 'Aïşe ile 'Ali İbn Ebî Tâlib arasında cereyan eden savaş takip etmiştir. Bu savaşta bazı sahabiler şehîd düşmüş, Hazreti 'Aïşe mağlûb olarak harp sahasından ayrılmıştır. Daha sonra 'Ali ile Mu'âviye arasında ikinci bir savaş çıkmış, bu ise, müslümanlar arasında, şî'a ve havari olmak üzere birbirini tekfir eden iki büyük fırkanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bidayette hilâfet meselesine dayanması dolayısıyla siyasî nitelik taşıyan bu bölünmeler, Kur'ân ve hadîs nasslarından da destek görmek ihtiyacında buldukları için, zamanla itikadî sahaya da sıçramış, bu suretle, İslâm'a uysun veya uymasın, çeşitli akaidi müdâfa eden yeni fırka ve mezhepler ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında ilk temayüz eden mezheb mutezile olmuştur.

İşte müslümanlar arasındaki bu bölünmelerden sonradır ki, Allah Ta'âlânın yukarıda bir kaçını misal olarak zikrettiğimiz âyetleriyle ve Hazreti Peygamberin yine örneğini gördüğümüz hadîsleriyle medh u senâ edilen sahabe bu fırkalar tarafından kötülenmeğe başlamıştır. Sanki Allah Ta'âlâ onlardan râzî olmamış ve onlara altından ırmaklar akan cennetler vadetmemiş gibi, bu fırkaların mensupları sahabeyi tekfir etmişler; sanki Hazreti Peygamber "ashabıma sövmeyiniz" dememiş gibi, onlar sahabeyi en galiz küfürlerle itham etmişlerdir. Meselâ mutezilenin zuhur ettiği sıralarda hariciler, Ummu'l-mu'minin 'Aïşe ile onun tarafında yer alan Tâlha ve ez-Zubeyr'i, Cemel harbinde 'Ali'ye karşı geldikleri için, 'Ali'yi de, kendisi hak sâhibi olduğu halde, Şiffîn'de tahkîmi kabul ettiği için tekfir etmişlerdir. Ashında, ehli sunnetin de kabul ettiği gibi, sahabe arasındaki ihtilâflar, ne derece şiddetli olursa olsun, hepsi de bir ictihad neticesi idi ve gayesi müslümanların selâmetine matûf idi. Taraflardan birisi hatalı olsa bile, ictihadda hata küfrü veya fıska gerektirmezdi; çünkü muctehid bazan hata yapar, bazan da isabet eder. İsalet ederse iki ecir kazanır; hataya düşerse yine de kazancı bir ecirdir³⁴⁹.

Hâriciler sahabenin ileri gelenlerini bu şekilde tekfir ederlerken, mutezilenin ilk imamlarından sayılan Vâsıl İbn 'Atâ' daha değişik bir görüşle ortaya çıkmış, her iki gurubu da fâsik olarak ilan etmiştir. Vâsıl'a göre, Cemel harbine iştirak edenlerden ve onu destekleyenlerden ya 'Ali, Hasan, Hüseyin, İbn 'Abbâs, 'Ammâr İbn Yâsir, Eyyüb el-Enşârî ve diğer taraftarlar fâsiklardır; yahutta 'Aïşe, Tâlha ve ez-Zubeyr; çünkü fıska iki gurubtan hangisinde olduğu bilinemez. Bu itibarla iki gurubtan 'Ali ve Tâlha veya 'Ali ve ez-Zubeyr, şehadette bulunsalar, ikisinden birinin fıska dolayısıyla her ikisinin de şehadetleri kabul olunmaz³⁵⁰.

349 İbn Keşir, *İhtisâr ulümi'l-hadîs*, s. 205.

350 El-Bağdâdî, *el-Farâğ beyne'l-fırak*, s. 71-72

Mutezile imamlarından Vâsıl'ın arkadaşı 'Amr İbn 'Ubeyd de, Cemel harbine iştirak eden her iki guruba mensup bütün sahabilerin kesinlikle fâsik olduklarını ileri sürmüş ve adaletlerini ıskat ederek şehadetlerini makbul saymamıştır³⁵¹. Yine mutezile imamlarından en-Nazzâm, Mu'ammer ve el-Câhız, Vâsıl'ın görüşüne meyletmişler, Havaşeb ve Hâşim el-Avkaş ise "kumandanların kurtulup etbâ'm helâk olduklarını" ileri sürmüşlerdir³⁵². Yine en-Nazzâm'a göre, imamet meselesinde Hazreti Peygamberden 'Ali adına bir nass bulunduğu halde, 'Omer İbnu'l-Hattâb bu nassı gizlemiş ve Şekife günü Ebû Bekr'e bey'at etmek suretiyle de 'Ali'nin imamet ve hilâfetteki hakkını gasbetmiştir³⁵³. El-Câhız'ın *el-Ma'ârif* adlı kitabında da şehadet ettiği gibi, en-Nazzâm'a göre 'Omer İbnu'l-Hattâb, Hudeybiye'de Hazreti Peygambere sorduğu suallerle imanında şüphe ve tereddüt göstermiştir³⁵⁴.

En-Nazzâm, büyük sayıdaki hadîsin kaynağı olan Ebû Hurayra'yı da yalancılıkla itham etmekten geri kalmamıştır; ona göre bu meşhur sahabî, "insanların en yalancısıdır"³⁵⁵.

En-Nazzâm'ın itham ettiği başka sahabiler de vardır ve bunlardan birisi 'Abdullah İbn Mes'ûd'dur. Onun nazarında İbn Mes'ûd'un en büyük suçu, mutezilenin görüşüne ters düşen "sa'îd kişi, anasının karnında iken sa'îd olan kişidir" hadîsini Hazreti Peygamberden rivayet etmesidir. Bu hadîsiyle Hazreti Peygamber, diğer pek çok hadîslerinde olduğu gibi kaderi isbat etmiştir³⁵⁶. Halbuki mutezile ve tabiatıyla en-Nazzâm, kaderi inkâr ettikleri için *kaderiyye* adıyla de şöhret kazanmışlardır³⁵⁷.

Nihayet fetvalarında re'yi ile hüküm veren bütün sahabileri cehalet ve nifak kaynağı olarak ilân etmek cür'etini gösteren en-Nazzâm, onların ilelebed cehennemde kalacaklarını bile ileri sürmüştür³⁵⁸. Maamafih meşhur mutezile imamlarından Şumâme İbnu'l-Eşras'ın, bir Cuma günü, halkın câmi'e koştuklarını görünce, yanındaki bir arkadaşına "bak şu öküzlere, bak şu eşeklere" dedikten sonra, Hazreti Peygamberi kasederek "bu arab halkı ne hale soktu" sözünü büyük bir rahatlıkla söylediği gözönünde bulundurulacak olursa³⁵⁹, Hazreti Peygambere kadar dil uzatan mutezilenin,

351 Aynı yer.

352 Aynı yer.

353 Eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I. 57.

354 El-Bağdâdî, *el-Farâk*, s. 89.

355 Aynı yer.

356 Başta el-Buhâri ve Muslim olmak üzere diğer hadîs imamlarının eserlerinde, kaderi isbat eden hadîsler, "Kitâbu'l-kader" bölümü içinde biraraya getirilmiştir. Bu hadîsler arasında kaderi reddeden tek bir hadîse rastlanmaz.

357 İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, s. 25.

358 El-Bağdâdî, *el-Farâk beyne'l-firâk*, s. 90.

359 Şumâme'nin bu sözü için bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, s. 60.

onun ashabı hakkında daha neler söyleyebileceklerini tahmin etmek güç değildir. Ne var ki bu türlü görüşleriyle zihniyetlerini ve İslâm dini karşısındaki mevkilerini iyice belirlemiş olan mutezilenin, sahabeyi ithamları, Kurân ve hadisin onlar için tayin ettiği, fakat başkaları için erişilmesi mümkün olmayan yüksek mertebeden hiç bir şey eksiltmez.

D. SAHABE DEVRİNDE HADİSLERİN YAYILMASI

1. İslâm ülkelerinin genişlemesi

Hazreti Peygamber vefat ettiği zaman Arap Yarımadası İslâm Devleti hudutları içine kâmilten girmiş bulunuyordu. Fakat gaye Arap Yarımadası davası değil, İslâm'ı yaymak ve hangi milletten olursa olsun, bütün insanları, tek bir kelime, *tevhîd kelimesi* etrafında toplamak idi; çünkü İslâm'a davet peygamberliğin başlıca görevi idi. Hazreti Peygamber 9 uncu Hicrî senenin yaz ortalarında Bizans hududuna kadar bir sefer yapmış (Tebûk)³⁶⁰, 11 inci senede ise, yeni bir sefer hazırlığı için kumandanı Usâme'ye gerekli talimatı vermişti³⁶¹. Ancak onun vefatı, bu seferin ikmaline imkân vermedi. Hazreti Peygamberden sonra hilâfet makamına geçen Ebû Bekr, onun arzusunun gerçekleştirilmede gecikmedi ve yine Usâme kumandasındaki orduyu Şâm'a doğru yola çıkardı³⁶². Ancak dâhildeki bazı olaylar ve bilhassa ridde hareketleri fütûhatın süratle gelişmesini engelliyordu. Bu sebeple Ebû Bekr'in ilk işi, dâhilde sükûnu sağlar sağlamaz kuvvetlerini dışarıya sevk etmek oldu. Ebû 'Ubeyde İbnü'l-Cerrâh kumandasında Humus'a, 'Amr İbnü'l-Âş kumandasında Filistin'e, Yezîd İbn Ebi Sufyân kumandasında Dımaşk'a, Şurâhbîl İbn Hâsene kumandasında Ürdün'e dört koldan ilerleyen bu kuvvetler³⁶³, birbirlerine de yardım ederek İslâm devletinin hudutlarını kısa bir zaman içerisinde genişlettiler. Hicretin 13 üncü senesi sonlarında Dımaşk³⁶⁴, 17 inci senede ise Filistin, Ürdün, Sûriye ve Lubnân dâhil olmak üzere bütün Şâm ülkesi müslümanlar tarafından fethedildi. Bunu, İran (Fâris) a yapılan seferler takip etti. Râmahurmuz, Sûs, Tuster aynı sene içinde alındı³⁶⁵. 20 nci senede Mısır fethedilerek³⁶⁶ Şimalî Afrika'ya yapılacak seferlerin ilk adımı

360 Bkz. Taberî, *Târîh*, II. 366. vd.

361 Aynı eser, II. 429.

362 Hasan İbrâhîm Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, I. 227.

363 Taberî, *Târîh*, II. 585, 591; Hasan İbrâhîm Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, I. 240.

364 Hasan İ. Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, I. 245.

365 Taberî, *Târîh*, III. 179.

366 Aynı eser, III. 195.

atılmış oldu. 22 nci senede Azerbeycan³⁶⁷, 23 de Kirmān, Sicistān³⁶⁸ ve ‘Askalān³⁶⁹ müslümanların eline geçti. Şarkta Çin’e doğru ilerlemeler devam ederken Hicretin 27 nci senesinde Afrika ‘Abdullah İbn Sa‘d İbn Ebi Serh’in eliyle fethedildi³⁷⁰. Stratejik mevki daha o zamanlar anlaşılan Kıbrıs, bir görüşe göre aynı sene içinde, diğer bazı görüşlere göre 28 de veya 33 de³⁷¹ müslümanların bir ikmal merkezi haline geldi.

48 senesinde Halife Mu‘āviye, karadan ve denizden Kuşantıniyye (İstanbul) nin fethini sağlamak için Sufyān İbn ‘Avf kumandasında büyük bir ordu techiz etti. Kumandanla birlikte, ‘Abdullah İbn ‘Abbās, ‘Abdullah İbn ‘Omer, ‘Abdullah İbnü’z-Zubeyr ve Ebū Eyyüb el-Enşārî gibi sahabenin bazı ileri gelenleri de bu sefere katılmışlardı. Ordu, İstanbul önlerine kadar geldi; müslümanlarla rumlar arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Ancak şehir surlarının mukavim ve stratejik mevkiinin emîn olması dolayısıyla şehre girmek mümkün olmadı. Muhasara esnasında meşhur sahâbi Ebū Eyyüb el-Enşārî şehid düştü; şehir dışında surlara yakın bir yerde defnedildi. Müslümanlar asker ve gemi olarak büyük kayıplar verdikleri için Şām’a geri dönmek zorunda kaldılar³⁷².

Tarihleriyle birlikte zikrettiğimiz bu fetih hareketleri, Hazreti Peygamberin parmakla sayılabilecek kadar az ashabiyle Mekke’den Medine’ye hicret edip orada ilk *Şehir Devletini* kurduktan sonra geçen 50 sene gibi kısa bir zaman içerisinde İslâm’ın kazandığı zaferlerin tarihe geçmiş belgeleridir. Fetihler bundan sonra da devam etmiş, Mâverâunnehr ve Hârizm’in fethi 93 senesine kadar tamamlanmış, 96 senesinde ise Çin hududuna gelinmiştir. Garpta ise, 92 senesi Şaban ayından itibaren Târih kumandasındaki müslümanlar, Afrika sâhillerinden dört gemi ile İspanya fethi için harekete geçmiş bulunuyorlardı³⁷³.

Hicretin birinci asrı boyunca, Avrupa’nın batıdaki en uzak noktasından doğudaki Çin hududuna kadar bir şerit halinde uzanan toprakların büyük İslâm İmparatorluğu hudutları içerisine girmesinde dikkatı çeken en mühim husus, bu fetih hareketlerinden büyük bir kısmının bilhassa genç sahabilerin çoğunlukla hayatta buldukları bir devirde gerçekleşmiş olmasıdır. Bu, tabii olarak, fetih için merkezden doğuya, batıya ve kuzeye çıkartılan sefer

367 Aynı eser, III. 235.

368 Aynı eser, III. 255-256.

369 Aynı eser, III. 304.

370 Aynı eser, III. 312.

371 Aynı eser, III. 315.

372 Hasan İ. Hasan, *Târihu’l-İslâm*, I. 302

373 Aynı eser, I. 337.

heyetlerinin başında veya içinde, gerek kumandan olarak ve gerekse er olarak büyük sayıda sahabî guruplarının da yer almış oldukları neticesini doğurur; zira bilgi, dikkat ve tecrübe isteyen harp hareketlerinde, Hazreti Peygamberle birlikte bir çok gazvelere iştirak etmiş ve onun strateji bilgisinden yararlanıp tecrübe edinmiş sahabîlerden istifade etmemek elbette düşünülemezdi. Nitekim ‘*Ulūmu’l-ḥadīş*’inde hadis ravilerinin “buldān” ve “evṭān”ına bir fasıl ayıran el-Ḥākim Ebū ‘Abdillāh, Hazreti Peygamberin vefatından sonra bir çok sahabîlerinin Medīne’den ayrıldıklarını ve muhtelif ülkelere yerleştiklerini söyler³⁷⁴.

El-Ḥākim’in verdiği bilgiye göre, sahabeden ‘Alī İbn Ebī Tālib, Sa’d İbn Ebī Vaḳḳāş, Sa’d İbn Zeyd İbn ‘Amr İbn Nufeyl, ‘Abdullah İbn Mes’ūd, Ḥabbāb İbnu’l-Erett, Sehl İbn Ḥuneyf, Ebū Ḳatāde İbn Rib‘ī, Selmān el-Fārisī, Ḥuzeyfe İbnu’l-Yemān, ‘Ammār İbn Yāsir, Ebū Mūsa’l-Eş‘arī, Ebū Mes’ud el-Enşārī, el-Berā’ İbn ‘Āzib, ‘Abdullah İbn Yezīd el-Ḥatmī, en-Nu‘mān İbn Muḳarrin ve kardeşi Ma’ḳıl İbn Muḳarrin, en-Nu‘mān İbn Buṣeyr, el-Muḡire İbn Şu‘be, Cerīr İbn ‘Abdillāh el-Becelī, ‘Adiy İbn Ḥātim eṭ-Ṭā‘ī, ‘Urva İbn Muḳarris eṭ-Ṭā‘ī, ‘Abdullah İbn Ebī Evfā, Eş‘aş İbn Ḳays, Cābir İbn Semura, Ḥuzeyfe İbn Esīd el-Gıfārī ve daha bir çok sahabî, Kūfe’ye yerleşmiş ve bunların çoğu orada defnedilmişlerdir³⁷⁵.

‘Utbe İbn Gazvān, ‘Imrān İbn Ḥuşayn, Ebū Bereze el-Eslemī, Mihcen İbnu’l-Endra’, ‘Abdullah İbn Muḡaffel el-Muzenī, Ma’ḳıl İbn Yesār, ‘Abdurrahman İbn Semura, Ebū Bekre, Enes İbn Mālik (107 yaşında ölmüştür), Hişām İbn ‘Āmir, Ebū Zeyd el-Enşārī, ‘Amr İbn Aḥṭab, Sābit İbn Zeyd, Mucāşī’ İbn Mes’ūd ve kardeşi Mucālid, ‘Ā’iz İbn ‘Amr el-Muzenī, Ḳurra İbn İyās el-Muzenī, ‘Abdullah İbnu’ş-Şihhīr, Mu‘āviye İbn Ḥayede ve bir çok sahabî Başra’ya yerleşmişlerdir³⁷⁶.

‘Uḳba İbn ‘Āmir el-Cuhenī, ‘Amr İbnu’l-‘Āş, oğlu ‘Abdullah İbn ‘Amr, Ḥārīce İbn Ḥuzafe, ‘Abdullah İbn Sa’d İbn Ebī Serḥ, Maḥmiye İbn Cez’, ‘Abdullah İbnu’l-Ḥārīş İbn Cez’, Ebū Başra el-Gıfārī, Ebū Sa’d el-Ḥayr, Mu‘āz İbn Enes, Mu‘āviye İbn Ḥudeyc, Ziyād İbnu’l-Ḥārīs, Mesleme İbn Muḥalled ve daha pek çok sahabî Mışır’a gelmişlerdir³⁷⁷.

Es-Suyūṭī’nin açıkladığına göre, İmam Muḥammed İbnu’r-Rabī‘ el-Cizī Mışır’a giren sahabîler hakkında bir kitap telif etmiş ve bu kitapta 140 kadar sahabî ismi zikretmiştir. Bizzat kendisi, yani es-Suyūṭī ise, bazı tarih kitap-

374 Bkz. *Ma‘rifet ‘ulūmi’l-ḥadīş*, s. 191.

375 Aynı yer.

376 Aynı eser, s. 192.

377 Aynı eser, s. 193.

larından da yararlanarak aynı konuda telif ettiği kitapta Mısır'a dâhil olan 300 ü aşkın sahabî ismi vermiştir³⁷⁸.

Ebü 'Ubeyde İbnu'l-Cerrâh, Bilâl İbn Rabâh, 'Ubâde İbnu's-Şâmit, Mu'âz İbn Cebel, Sa'd İbn 'Ubâde, Ebu'd-Derdâ, Şuraḥbîl İbn Ḥasene, Ḥalîd İbnu'l Velîd, 'Iyâz İbn Ganem, el-Fazl İbn 'Abbâs İbn 'Abdi'l-Muṭṭalib (Ürdün'de medfûndur), Ebü Mâlik el-Eş'arî, 'Avf İbn Mâlik el-Eşca'î, Şevbân, Şeddâd İbn Evs, Fuẓâle İbn 'Ubeyd, 'Amr İbn 'Anbese, el-Ḥâriş İbn Hişâm, Mu'âviye İbn Ebî Sufyân, Vâsile İbnu'l-Eşka', 'Busr İbn Ebî Ertât, Ḥubeyb İbn Meseleme, ez-Zaḥḥâk İbn Kays, Kûbâs İbn Eşyem, el-'Irbâz İbn Sâriye, 'Abdullah İbn Busr, 'Utbe İbn 'Abdi's-Sulemî, 'Abdullah İbn Ḥavâle, Ka'b İbn Murra, Ka'b İbn 'Iyâz, el-Mikdâm İbn Ma'dî Kerib ve diğer bir çok sahabî Şâm'a inmişlerdir³⁷⁹.

'Adiy İbn 'Amîre el-Kindî, Vâbişa İbn Ma'bed el-Esedî, el-Velîd İbn 'Uḳbe Cezîre'ye³⁸⁰; Burayde İbn Ḥuşyab el-Eslemî (Merv'de medfûndur), Ebü Bereze el-Eslemî, el-Ḥakem İbn 'Amr el-Gıfârî, 'Abdullah İbn Ḥâzim el-Eslemî (Nisâbü'r'da medfûndur), Kâsem İbnu'l-'Abbâs (Semerkand'da medfûndur) ve diğer bazı sahabe de Ḥorâsân'a yerleşmişlerdir³⁸¹.

Fetihlerle birlikte muhtelif memleketlere dağılan sahabîlerin sayısı hakkında elimizde kesin bir bilgi yoktur. Biz yukarıda, sadece bir misal olmak üzere, el-Ḥakim tarafından verilen küçük bir listeden tanınmış bir kaç isim nakletmekle iktifa ettik. Fakat gerçek olarak bilinen husus şudur ki, az olmayan bir sahabî topluluğu fetihlerle birlikte çeşitli ülkelere dağılmış ve İslâm'ın gayesini gerçekleştirme yolunda gayret sarfetmişlerdir. Bu gayenin gerçekleştirilmesi için takip edilen yol ise, fethedilen ülkelerde ilk iş olarak hem ibadet hem de ilim merkezi olabilecek mescidler inşa etmek olmuştur. Bu husus, Hazreti Peygamber devrinde de görülen ve üzerinde ibretle durulması gereken bir konudur. Nitekim hicret senesi, Mekke'den Medîne'ye gelirken Kûbâ'da konaklayan Hazreti Peygamber, orada ilk mescidi inşa ettiği gibi, Medîne'ye vardığı zaman yine ilk işi Mescid'i Nebvînin inşası olmuştur³⁸².

Hicretin 13 üncü senesinde Şâm'ın kalesi olan Dımaşk, 'Amr İbnu'l-'Âs, Şuraḥbîl İbn Ḥasene, Kays İbn Hubeyre, Ebü 'Ubeyde İbnu'l-Cerrâh ve

378 Es-Suyûtî'nin *Durrü's-seḥâbe fî men deḥale Mişra mine's-şahâbe* adını verdiği bu kitapla, alfabetik suraya göre verdiği sahabîler hakkında bkz. *Ḥusnu'l-muḥâzara fî ahbâri Mişra ve'l-Kâhire* (Mısır 1321), I. 81. Bu kitapta verilen sahabî isimleri tetkik edilecek olursa, çoğunun Mısır'ın fethine iştirak etmiş oldukları görülecektir.

379 El-Ḥâkim Ebü 'Abdillâh, *Ma'rifet'ulümi'l-ḥadîs*, s. 193.

380 Aynı yer.

381 Aynı eser, s. 194.

382 Bkz. eṭ-Ṭaberî, *Târîḫ*, II. 114, 116, 117.

Ḥālid İbnu'l-Velid gibi meşhur sahabilerin kumandasındaki müslümanlar tarafından zabtedilince, yapılan ilk iş, yine bir mescid yeri tesbit etmek olmuştur. Bu tesbit işini de ilk defa Ebü 'Ubeyde İbnu'l-Cerrāh yapmıştı. Ancak mescidin binası, 88-96 senelerinde Emevî halifesi el-Velid İbn 'Abdi'l-Melik tarafından gerçekleştirildi. Bu mescid-halen Umeyye Câmii adıyla marûf ve mevcuttur³⁸³.

Müslümanlar, 16 ncı Hicret senesinde 'Irāk'ın fethi üzerine yaşamağa alıştıkları şehirler biçiminde Başra'nın temelini attıkları zaman, mescidi ve dāru'l-İmāresi daha önceden tamamlanmış bulunuyordu³⁸⁴. Fakat Başra iki nehir ağzında rutubeti bol bir şehir olmuştur. Müslümanlar, daha kuru ve çöl iklimine daha yakın bir başka şehrin kurulmasını düşündükleri zaman, bu düşüncüyü gerçekleştirmekte gecikmediler. Meşhur sahâbi Sa'd İbn Ebî Vakķāş, iki arkadaşını bu şehrin kurulabileceği daha müsait bir yer tesbiti için görevlendirdi. Selmān el-Fārisî ve Ḥuzeyfe İbnu'l-Yemān, Fırat'ın batısında Ḥire'ye yakın bir yeri seçtiler. Bu sırada Medā'in'de bulunan Sa'd İbn Ebî Vakķāş, hicretin 17 nci senesinde 40 bine yakın askeriyile tesbit edilen bu yere gelerek yerleşti. Önce kamış ve ağaç dallarından yapılan, fakat çabuk yandığı için Halife 'Omer İbnu'l-Ḥattāb tarafından kerpiçten yapılması emredilen evleriyle yeni kurulan bu şehir, kısa bir zaman içinde sayılı ilim merkezlerinden biri olarak Kūfe adıyla şöhret kazandı. İşte bu şehir kurulurken merkezine bir de mescid inşa edilmişti. Bu mescid, aynı zamanda, şehrin muhtelif yönlerine uzanan yolların birleştiği bir nokta olmuştur. Bu yollardan birisinin üzerinde ve mescide iki yüz adım mesafede Sa'd İbn Ebî Vakķāş'ın evi ve Beytu'l-māl bulunuyordu³⁸⁵.

Hicretin 16 ve 17 nci senelerinde müslümanlar tarafından kurulan Başra ve Kūfe şehirleri, tanınmış birer ilim merkezi oldukları gibi, Kūfe'nin 'Alî İbn Ebî Ṭālib tarafından hilāfet merkezi olarak intihab edildiği de malumdur.

Hicretin 21 inci senesinde İskenderiyye'nin fethinden sonra 'Amr İbnu l-'Āş tarafından inşa edilen el-Cāmi'u'l-'atîk veya Cāmi'u 'Amr da, Mısır'da Babilon kalesinin şimalinde bulunuyordu. Uzunluğu 50, genişliği 30 zira olan bu mescid, küçüklüğü dolayısıyla el-Velid İbn 'Abdi'l-Melik tarafından genişletilmiştir³⁸⁶.

48 inci senede Mu'āviye tarafından Afrika'ya gönderilen bir başka sahâbi 'Uķbe İbn Nāfi', müslüman olan berberilerin de yardımıyla büyük zaferler

383 Ḥasan İ. Ḥasan, *Tārīhu'l-İslām*, I. 567.

384 Ḥasan İ. Ḥasan, *Tārīhu'l-İslām*, I. 558.

385 Aynı eser, I. 559-560.

386 Aynı eser, I. 567.

kazanmıştı. Ordusunu ve elinde bulunan malları düşmana karşı korumak için bir şehir kurulmasını planladığı zaman, önce bir Dâru'l-‘imâre ve bir de mescid inşa etmeyi unutmadı. Ancak namaz kılanlar için oldukça dar gelen bu mescidin genişletilmesini halifeye yazmış, o da mescid civarındaki arazinin satın alınarak genişletilmesini emretmiştir. Daha sonraları müteaddit defalar yenilenen ve genişletilen bu mescid, bugün Tûnus'ta Kayrevân Câmii olarak meşhurdur ve sahabî ‘Ukbe İbn Nâfi‘ tarafından kurulan bu şehir de Kayrevân'dır³⁸⁷.

Müslümanların fethettikleri ülkelerde ilk iş olarak mescid inşa etmeleriyle ilgili iki misal de uzak şarktan verilebilir. El-Velîd İbn ‘Abdi'l-Melik hilâfet makamına geçince (H. 86-96), Muḥemmed İbnü'l-Ḳâsım kumandasındaki bir ordu Hindistan seferine çıkmış (89) ve her hangi bir mukavemetle karşılaşmadan Deybil'i ele geçirmiştir. Onun da buradaki ilk işi bir mescid inşa etmek olmuştur³⁸⁸. ‘Abbasi halifesi Ebû Ca'fer el-Manşûr (H. 136-158) zamanında ise Keşmîr alınmış ve burada da bir mescid inşa edilmiştir³⁸⁹.

İşte, bazı misalleriyle açıklamaya çalıştığımız fetihler ve bu fetihlere paralel olarak çoğalan ve birer medrese hüviyetini taşıyan bu mescidler, âlim sahabilerin önderliğinde bazı ilim merkezlerinin teşekkül etmesine sebep olmuştur. Bu merkezler, daima İslâm'ın çizdiği yolda, fakat buldukları muhitin örf, âdet ve düşünce tarzlarından da mülhem olarak asırlarca ilim sahasında önderlik etmiş, Kur'ân ve Hadis ilimlerinin gelişip yayılmasında en mühim âmil olmuşlardır.

2. Bazı ilim merkezleri

a. Medîne

Âlim sahabilerin gayretleriyle teşekkül eden ilim merkezlerinin başında, *Dâru'l-Hicre* adıyla de şöhret kazanan Medîne'yi zikretmek gerekir; çünkü burası, Hazreti Peygamberin ve ashabının Mekke'den hicretle İslâm İmparatorluğunun temelini attıkları ilk şehirdir. İslâm teşriinin büyük bir kısmı burada oluşmuş, Hazreti Peygamber hadîslerinin çoğunu burada söylemiştir. Şehrin her köşe ve bucağında ondan bir hatıraya rastlamamak mümkün değildir. Bu itibarla sahabenin kibarı, onun vefatından sonra da buradan ayrılmayı hoş karşılamamış, onun kabrine yakın olmayı, onunla birlikte yaşamak kadar değerli saymıştır.

387 Aynı eser, I. 563, 569.

388 Aynı eser, I. 331.

389 Aynı eser, I. 333.

Hadis ve fıkıh sahasında şöhret kazanmış pek çok sahabî Medine'de yaşadığı için, burası, Hazreti Peygamberi görmeyen, fakat onun hadislerini en yakın arkadaşlarından işitip hıfzetmek isteyen hadisçilerin devamlı ziyaretgâhı olmuş, tıpkı bir ticaret merkezi gibi, hadis almağa gelenlerle dolup boşalmıştır.

Medine'de yaşayan ve hadis sahasında otorite olan bu sahabîlerin başında Ebü Bekr eş-Şiddîk, 'Omer İbnu'l-Haţţâb, halife olarak Kufe'ye intikalinden önce 'Alî İbn Ebî Tâlib, Ebü Hurayra, Ummu'l-mu'mininin 'Âişe, 'Abdullah İbn 'Omer, Ebü Sa'îd el-Hudrî ve Zeyd İbn Şâbit'i zikretmek gerekir. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu sahabîlerden dördü, Ebü Hurayra, 'Abdullah İbn 'Omer, Ummu'l-mu'mininin 'Âişe ve Ebü Sa'îd el-Hudrî, çok hadis rivayet etmekle şöhret kazananlardır (mukşirün). Zeyd İbn Şâbit ise, Kur'ân ve Sunnet ahkâmına vâkıf 45 senesinde vefat edinceye kadar, dört halife devrinin kazâ, fetva, kıraat ve feraizle ilgili meselelerinde kendisine başvurulmuş önderlerinden birisi idi³⁹⁰.

Mescidlerin birer medrese veya ilim müessesesi olarak da hizmet gördükleri ve *Mescid-i Nebevinin* hicretle birlikte kuruluşundan itibaren böyle bir hüviyete sahip olduğu gözönünde bulundurulursa, Hazreti Peygamberin vefatından sonra da bu seçkin sahabî topluluğunun idaresinde aynı hizmeti başarıyla yürüteceğinden şüphe edilemez. Filhakika hadis ve fıkıh sahasında birer otorite olarak bilinen Sa'îd İbnu'l-Museyyib³⁹¹, 'Urva İbnu'z-Zebeyr³⁹², İbn Şihâb ez-Zuhrî³⁹³, 'Ubeydullah İbn 'Utbe İbn Mes'ûd³⁹⁴, Sâlim İbn 'Abdillah İbn 'Omer³⁹⁵, el-Kâsım İbn Muhammed İbn Ebî Bekr³⁹⁶, Mevlâ İbn 'Omer lakabıyla tanınan Nâfi³⁹⁷ ve daha bir çok tâbi'î, bu medresede ve bir kaçının isimlerini zikrettiğimiz bu sahabîlerin dizleri dibinde yetişmişlerdir. Yine bunlar sayesinde Medine, hadis işitmek, hadis almak veya hadis toplamak isteyenlerin ziyaretgâhı olmakta devam etmiştir.

390 Zeyd İbn Şâbit'in tercemesi için bkz. El-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II. 1, 380-381; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve'r-ıta'dil*, I. 2, 558; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehziib*, III. 399.

391 Tercemesi için bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, II. 1, 59-61; Ebü Nu'aym, *Hilyetu'l-evliyâ'*, II. 161-175; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV. 84-88.

392 Tercemesi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, V. 132; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, IV. 1, 31-32; Ebü Nu'aym, *Hilyetu'l-evliyâ'*, II. 176-183; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII. 180-185.

393 İbn Şihâb ez-Zuhrî için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, II. 2, 135-136; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, IV. 1, 71-74; Ebü Nu'aym, *Hilye*, III. 360-381; İbn Hâlikân, *Vafeyâtu'l-a'yan*, III. 317-319; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, V. 136-152; *Tezkiretu'l-huffâz*, I. 108-113; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX. 445-451.

394 Tercemesi için bkz. ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 78-79.

395 Tercemesi için bkz. ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 88-89.

396 Tercemesi için bkz. ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 96-97; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII. 333-353

397 Tercemesi için bkz. ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 99-100.

b. Mekke

İlk vahiyle İslâmî davetin başlangıç şerefine nâil olmasına rağmen, halkı, Hazreti Peygambere ve etrafındaki bir avuç müslümana reva gördükleri tehdit ve işkencelerle onların hicret etmelerine sebep olan bu şehir, ancak sekiz sene sonra, müslüman fethiyle tarihteki gerçek yerini almıştır.

Fetihten sonra Hazreti Peygamber Mu‘âz İbn Cebel’i Mekke’de bırakmış ve Mekke halkına Kur’ân ve Sunnet ahkâmını ve kıraatı öğretmesini ona emretmişti. Mu‘âz, Hazreti Peygamberin genç ve âlim sahabîlerinden biri idi ve onunla birlikte bütün gazvelere iştirak etmişti³⁹⁸.

Mu‘âz İbn Cebel ile birlikte Mekke’de daha bir çok sahabî yerleşmiş bulunuyordu. El-Hâkim en-Neysâbüri bunlardan bazılarının isimlerini verir: Ebû Rabî‘a el-Muħzûmî’nin oğulları ‘Ayyâş ve ‘Abdullah, el-Hâriş İbn Hişâm, ‘Ikrima İbn Ebî Cehl, ‘Abdullah İbnu’s-Sâ’ib el-Maħzûmî ki Kâri’u’s-şahabe olarak bilinir, ‘Attâb İbn Esid ki Hazreti Peygamberin Mekke’deki halifesi idi, kardeşi Hâlid İbn Esid, el-Hakem İbn Ebi’l-‘Âs, ‘Osmân İbn Talha, ‘Ukbe İbnu’l-Hâriş, Şeybe İbn ‘Osmân, Şafvân İbn Umeyye, Ebû Maħzûre, Suheyli İbn ‘Amr ve diğerleri³⁹⁹.

Fakat Mekke medresesi, asıl ‘Abdullah İbn ‘Abbâs’ın Başra’dan dönüşünden sonra kuvvet kazanmıştır⁴⁰⁰. Daha önce gerek tefsir sahasındaki mevkiine temas ettiğimiz ve gerekse ‘Abâdile, ve fetva vermekle şöhret kazanmış yedi sahabî arasında zikrettiğimiz İbn ‘Abbâs, rivayet ettiği 1700 e yakın hadisle de en çok hadis rivayet eden yedi sahabî (mukşirün) den birisi olarak da biliniyordu⁴⁰¹. İşte bu ilmî kapasite ile el-Beytu’l-Harâm’da oturan ve talebelerine tefsir, hadis, fıkıh ve edeb öğreten İbn ‘Abbâs ile Mekke medresesi ilmî bir şöhret kazanmış ve pek çok talebe yetiştirmiştir. Bu talebelere bilhassa üçü, mevâliden olmakla beraber tefsir ve hadis sahaslarında ziyadesiyle meşhur olmuşlardır. Bunlardan birisi, İbn ‘Abbâs’ın Kur’ân tefsiriyle ilgili akvalini rivayet etmekle şöhret kazanan Mucâhid İbn Cibr⁴⁰², birisi Mekke’nin zâhid ve fakihlerinden, aynı zamanda hacc menâsikini en iyi bilenlerden

398 Tercemesi için bkz. İbn Hacer, *İşâbe*, VI. 106-107; İbnu’l-Eşîr, *Usdu’l-gâbe*, IV. 376-378.

399 Bkz. *Ma‘rifet ‘ulûmi’l-hadis*, s. 192.

400 Tercemesi için bkz. İbn Hacer, *İşâbe*, IV. 90-94; İbnu’l-Eşîr, *Usdu’l-gâbe*, III. 192-195.

401 “Sahabenin sayısı ve hadis râvileri” başlıklı bahse bakınız.

402 Tercemesi için bkz. Ebû Nu‘aym, *Hilye*, III. 279-310; ez-Zehabi, *Mizânu’l-i‘tidâl*, III. 439-440; *Tezkire*, I. 92-93; İbn Hacer, *Tehzib*, X. 42-44.

olan 'Aṭā' İbn Ebî Rabāh⁴⁰³ ki Mescid-i Ḥarām'da etrafında toplananlara fıkıh anlatır, hadîs rivayet eder ve dinî meseleleri öğretirdi. Üçüncüsü ise, pek çok sahabîden ders almış, sonra İbn 'Abbās'ın talebesi olmuş, Mekke'nin meşhur fakih ve müftülerinden sayılan Ṭavūs İbn Keysān⁴⁰⁴dır.

Şurasını da unutmamak lâzımdır ki, Mekke, sonra da Medîne, bir hacc ve ziyaret mahalli olmaları itibariyle her iki şehrin de İslâm âleminde ayrı bir mevkiî vardır. Her sene buralara gelen binlerce ziyaretçi arasında muhtelif ülkelerin fakih, müfessir ve muhaddislerinin de bulunması, ilim hayatının canlılığını muhafaza etmesini sağlayan başlıca âmillerden birisi sayılmak icab eder; çünkü bu çeşit toplantılarda cereyan eden müzakerelerin, bilhassa hadislerin teyîd, takviye ve neşri yönünden rolü çok büyüktür.

c. Kûfe

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Kûfe, Şimale uzanan İslâm fütûhatı sırasında ordu karârgâhı olarak tesis edilmiş bir şehirdi. Bununla beraber bu şehrin bulunduğu ülke, yani İrak, geçmiş asırların medeniyet izlerini taşıyan bir yer olup, Babillilerin, Asurların, Keldanilerin, Fûrs ve Rumların hepsi burada birbirinden farklı devletler kurmuşlardı. Müslümanlar 'Omer İbnu'l-Ḥattâb devrinde buraları istilâ edip Başra ve Kûfe şehirlerini kurunca, Medâin'in hâzineleri, Babil ve Hîre'nin medeniyeti buralara intikal etmiş⁴⁰⁵, her iki şehir de kısa bir zamanda ilim dünyasının iki büyük merkezi haline gelmiştir.

Kûfe, bidayette bir ordu karârgâhı olarak kurulduğu için, ordu içinde bulunan bir çok sahabî buraya gelmiş bulunuyordu. Fakat 'Alî İbn Ebî Ṭâlib'in Medîne'yi terkederek hilâfet merkezini Kûfe'ye nakletmesinden sonra şehir geçici bir karârgâh merkezi olmaktan çıkmış, her gün süratle genişleyen büyük bir devletin makarrı olmuştur. Bu sebepten pek çok sahabe buraya yerleşmiş ve ömürlerinin sonuna kadar burada yaşamışlardır.

Kûfe'ye yerleşmiş olan sahabîlerin ilim yönünden en meşhurları, şüphesiz 'Alî İbn Ebî Ṭâlib ve 'Abdullah İbn Mes'ûd idi. Ancak 'Alî İbn Ebî Ṭâlib'in Kûfe hayatı, ilminden çok siyasete dönüktü ve vaktinin çoğunu harplerle geçiriyordu. Daha halifelüğünün başlangıcında, Ummu'l-mu'mininin 'Aîşe ile Başra çöllerinde dövüşmek zorunda kalmış, bunu Mu'âviye ile olan çatış-

403 Tercemesi için bkz. İbn Ebî Ḥatim, *Kitâbu'l-cerh*, III. 1, 330-331; Ebû Nu'aym, *Hilye*, III. 310-325; İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, II. 423-425; ez-Zehebi, *Tezkire*, I. 98; İbn Hacer *Tehzîb*, VII. 199-203.

404 Bkz. ez-Zehebi, *Tezkire*, I. 90.

405 Ahmed Emîn, *Ferû'l-İslâm*, s. 180.

ması takip etmişti. Fakat bu çatışmanın ortaya çıkardığı hariciler kadar hiç bir şey her halde onu meşgul etmemiştir. Bütün bu meşgaleler, onun ilim için zaman ayırmasına daima engel olmuştur.

‘Abdullah İbn Mes‘ūd’a gelince, Kūfe medresesi, varlığını ve şöhretini ona borçludur, denilebilir. İbn Mes‘ūd ilk müslüman olan altı kişinin altıncısıdır. Önce Habeşistan’a sonra Medīne’ye hicret etmiştir. Uzun müddet Hazreti Peygamberin hizmetinde bulunmuş, bu arada Kur’ânı hafız etmiş, manâsını en iyi bir şekilde öğrenmiştir. Hazreti Peygamberin hizmetinde bulunması ise ona, onun sözlerini, fiil ve hareketlerini yakından öğrenmek imkânını vermiştir. Geniş bilgisi dolayısıyla sahabenin ilk devre âlimlerinden biri sayılan İbn Mes‘ūd, Halife ‘Omer İbnü’l-Ḥattâb tarafından öğretim için Kūfe’ye gönderilmiştir⁴⁰⁶. Onun buraya gelişinden sonradır ki Kūfe medresesi teşekkül etmiş ve bu medreseden ‘Alkame İbn Kays⁴⁰⁷, el-Esved İbn Yezîd⁴⁰⁸, Mesrûk İbnü’l-Edda⁴⁰⁹, ‘Ubeyde İbn ‘Amr es-Selmâni⁴¹⁰, el-Ḥâriş İbn Kays⁴¹¹, ‘Âmir İbn Şerâhil eş-Şa‘îbi⁴¹² gibi tanınmış tâbi‘ûn uleması yetişmiştir. Fakat şurasını unutmamak gerekir ki, Kūfe’ye yerleşmiş ve Kūfe medresesinin gelişmesinde büyük rol oynamış olan tâbi‘ûn ulemasının hepsi de, İbn Mes‘ūd’un talebesi değildi. Bunların büyük bir kısmı, Mekke ve Medīne’de yetişmiş, sonradan Kūfe’ye yerleşmişlerdir. ‘Omer İbnü’l-Ḥattâb tarafından Kūfe kadılığına tayin edilen ve uzun müddet bu vazifede kalan Şurayh İbnü’l-Ḥâriş⁴¹³, İbrâhîm en-Naḥa‘î⁴¹⁴, Sa‘îd İbn Cubeyr⁴¹⁵ bunlardan bazılarıdır. Hanefî mezhebinin büyük imamı Ebû Ḥanîfe en-Nu‘mân İbn Şâbit⁴¹⁶’in de bu medresenin yetiştirdiği talebelerden biri olduğunu unutmamak lâzımdır.

d. Başra

Daha önce el-Ḥâkim en-Neysâbûrî’den naklen belirttiğimiz gibi⁴¹⁷, Başra’da da pek çok sahabî kalmış ve bunların himmetleriyle burada da bir med-

406 Tercemesi için bkz. İbn Hacer, *Işâbe*, IV. 129-130; İbnü’l-Eşîr, *Usdu’l-gâbe*, III. 256-260.

407 Bkz. ez-Zehebî, *Tezkire*, I. 48.

408 Aynı eser, I. 50-51.

409 Aynı eser, I. 49-50.

410 Aynı yer.

411 Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, II. 154-155.

412 Bkz. ez-Zehebî, *Tezkire*, I. 79-88.

413 Aynı eser, I. 59.

414 Aynı eser, I. 73-74.

415 Aynı eser, I. 76-77.

416 Tercemesi için bkz. el-Ḥatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII. 323-454; İbn Ḥalîkân, *Vafeyât*, V. 39-47; ez-Zehebî, *Tezkire*, I. 168-169; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, X. 107; Tanrıbirdî, *en-Nucûm*, II. 12-15.

417 Bkz. s. 86.

rese teşekkül etmiştir. Başra'da kalan sahabilerin ilim yönünden en meşhurları şüphesiz Ebū Mūsā'l-Eş'arî ve Enes İbn Mâlik idi. 'Alî İbn Ebî Tâlib'in hilâfetinde 'Abdullah İbn 'Abbâs'ın da Başra'ya vâli olarak tayin edildiği malumdur⁴¹⁸. Bu sahabiler yanında hadîs rivayetleriyle tanınan 'Imrân İbn Huşayn⁴¹⁹, Ma'kûl İbn Yesâr⁴²⁰, 'Abdurrahman İbn Semura⁴²¹ ve daha bir çok sahabiyi saymak mümkündür. Fakat bunların arasında Kur'ân ve Hadîs bilgisiyle tanınan ve fakîh olarak da şöhret kazanan sahabî Ebū Mūsā'l-Eş'arî⁴²² idi.

Enes İbn Mâlik ise, küçük yaşında Hazreti Peygamberin yanına gelmiş ve on seneye yakın bir müddetle ona hizmet etmiştir. Bu zaman zarfında Hazreti Peygamberden pek çok hadîs işiten Enes, rivayet ettiği 2286 hadîsle muksirün arasında üçüncü sırayı almıştır⁴²³. Sonradan Başra'ya yerleşmiş olan bu büyük sahabî orada uzun müddet yaşamıştır. Onun Başra'da en son ölen sahabî olduğu söylenir⁴²⁴.

Bu medresede yetişen tâbi'ün arasında el-Hasanu'l-Başrî⁴²⁵ ve Muhammed İbn Sîrîn⁴²⁶ en çok şöhret kazananlardır. Ebu'l-'Âliye Rufey' İbn Mihrân⁴²⁷, İbn 'Abbâs'ın yakın arkadaşlarından Ebu's-Şa'câ' Câbir İbn Zeyd⁴²⁸, Kâtâde İbn Di'âme⁴²⁹, Mu'tarrîf İbn 'Abdillah⁴³⁰, Ebū Burde İbn Ebî Mūsâ⁴³¹ ve daha bir çok tanınmış tâbi'î ve etba'î bu medresenin yetiştirdiği ulemadandır.

e. Şâm

Şâm'ın müslümanlar tarafından fethinden sonra ahalisinden pek çok kimse İslâm'a girmişti. Ancak, bilindiği gibi İslâm, sadece inanç ve bu inan-

418 Meselâ bkz. Ebū Hânîfe ed-Dîneverî, *el-Ahbârü'l-tivâl*, s. 152.

419 Tercemesi için bkz. İbn Hacer, *İşâbe*, V. 26-27; İbnu'l-Eşîr, *Usdu'l-gâbe*, IV. 137-138.

420 Bkz. Aynı eser, VI. 126; İbnu'l-Eşîr, IV. 398-399.

421 Bkz. Aynı eser, IV. 161-162; İbnu'l-Eşîr, III. 297-298.

422 Bkz. Aynı eser, IV. 119-120; İbnu'l-Eşîr, III. 245-246.

423 Ahmed M. Şakir, *el-Bâ'ısu'l-haşîs*, s. 211.

424 Ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 44.

425 Tercemesi için bkz. İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-cerh*, I. 2, 40-42; Ebū Nu'aym, *Hilye*, II. 131-161; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 71-72; İbn Hacer, *Tehzîb*, II. 263-270.

426 Tercemesi için bkz. İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-cerh*, III. 2, 280-281; Ebū Nu'aym, *Hilye*, II. 263-282; el-Haıııbu'l-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V. 331-338; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 77-78; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX. 214-217.

427 Tercemesi için bkz. İbn Hacer *Tehzîb*, III. 284-286.

428 Tercemes için bkz. el-Buhârî, *Târîh*, I. 2, 204-205; İbn Hacer, *Tehzîb*, II. 38-39; İbn Keşîr *el-Bidâye*, IX. 93-95.

429 Bkz. İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-cerh*, III. 2, 133-135; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII. 351-356.

430 Bkz. ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 64-65; İbn Hacer, *Tehzîb*, X. 173-174.

431 Bkz. ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 95; İbn Hacer, *Tehzîb*, XII. 18-19.

cin ikrarından ibaret bir din değildir. Bu inancın yanında, gerek ibadet yönünden ve gerekse halâl ve haram yönünden ameli gerektiren bir takım mü-kellefiyetler de vardır ki, bunların inançtan ayrı mütalâa edilmeleri mümkün değildi; çünkü hepsi de inancın zorunlu bir neticesi idi ve bunlar olmaksızın inancın varlığına hükmedilemezdi. Bu itibarla kim olursa olsun İslâm'a giren bir kimsenin gerçekten müslüman olabilmesi için gerek bu ibadetleri ve gerekse halâl ve haramı en ince teferrüatına kadar bilmesi ve tatbik etmesi gerekiyordu; bu ise sistemli bir eğitim ve öğretime ihtiyaç gösteren bir işti. Nitekim Hazreti Peygamber, bir kabilenin veya bir şehir halkının İslâm'ı kabul etmesi üzerine oraya hemen ibadet ahkâmını, halâl ve haramı öğretecek bir hoca göndermekte gecikmiyor, onların İslâm'ı tatbik etmelerini sağlayacak her türlü bilgiyi edinmelerine imkân hazırlıyordu.

Halifeleri devrinde fetihler süratlendiği zaman Hazreti Peygamberin sunneti aynen tatbik edilmiş ve fethedilen ülke halkına İslâm'ı öğretecek hocalar gönderilmiştir. Şâm da bu ülkelerden biridir. Fethi üzerine ordu kumandanlarından Yezid İbn Ebî Sufyân, Halife 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭâb'a Şâm halkının, kendilerine Kur'âmı öğretecek ve Fıkıhta derinleştirecek kimselere ihtiyaçları olduğunu yazmış, 'Omer de oraya Mu'âz İbn Cebel'i, 'Ubâde İbnu's-Şâmit'i ve Ebu'd-Derdâ'ı göndermiştir⁴³².

Mu'âz İbn Cebel, sahabenin halâl ve harama vakıf ileri gelen âlimlerinden birisi idi. Hazreti Peygamber, hem İslâm'a davet etmesi, hem de halâl ve haramı öğretmesi için Yemen'e bir elçi göndermek lüzumunu hissettiği zaman Mu'âz'ı seçmişti. İbn 'Abbâs'ın, kendisinden rivayet ettiği bir haberdan öğrendiğimize göre, Mu'âz bu elçilik işini şöyle anlatmıştır: "Hazreti Peygamber beni (Yemen'e) gönderirken şöyle dedi: Sen ehl-i kitaptan olan bir kavme gidiyorsun. Onları (önce) Allah'tan başka ilâh olmadığına ve benim O'nun Rasûlü olduğuma şahadet etmeğe davet et. Eğer buna itaat ederlerse onlara Allah'ın gece ve gündüz beş vakit namazı üzerlerine farz kıldığımı bildir. Eğer buna itaat ederlerse, onlara Allah'ın, zenginlerinden alımp fakirlerine verilmek üzere sadakayı üzerlerine farz kıldığımı bildir. Eğer buna itaat ederlerse, mallarının en iyi kalitede olanını almaktan sakın; mazlumun duâsından kork; zira onunla Allah arasında perde yoktur"⁴³³.

Mekke'nin fethinden sonra Hazreti Peygamber şehir halkına halâl ve haramı öğretecek birisini bırakmak zaruretini hissettiği zaman, yine Mu'âz'ı seçmişti. Şâm'ın fethinde ise, 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭâb'ın oraya gönderdiği sahâbiler arasında keza Mu'âz İbn Cebel vardı⁴³⁴.

432 İbn Hacer, *İsâbe*, IV. 28.

433 El-Buhârî, *Şahîh*, V. 100; Muslim, *Sahîh*, I. 50.

434 Mu'âz İbn Cebel'in tercemesi için bkz. İbn Hacer, *İsâbe*, VI. 106-107; İbn u'l-Eşîr, IV. 376-378.

Diğer iki sahabî 'Ubâde İbnu's-Sâmit ve Ebu'd-Derdâ'nın da vücûduyle teşekkül eden Şâm medresesi, 'Ubâde'nin Hımuş'ta, Ebu'd-Derdâ'nın Dimaşk'ta ve Mu'âz İbn Cebel'in de Filistin'deki eğitim ve öğretim faaliyetleriyle, tâbî'undan pek çok ilim adamı yetişmiştir. Ebü İdrîs el-Havlâni ('Â'iz İbn 'Abdillah)⁴³⁵, Sâlim İbn 'Abdillah el-Muḥâribî⁴³⁶, Ebü Suleymân ed-Dârânî⁴³⁷, Ḳabîşa İbn Zu'eyb⁴³⁸, Mekhûl İbn Ebî Muslim⁴³⁹, Recâ' İbn Ḥayve⁴⁴⁰ bunlardan bazılarıdır. Daha sonraki tabakadan ve 157 senesinde vefat eden meşhur fakih ve muhaddis el-Evzâ'î de bu medresenin yetiştirdiği imamlardandır⁴⁴¹.

f. Mısır

Mısır'ın fethiyle, diğer fethedilen ülkelerde olduğu gibi, buraya da pek çok sahabî gelip yerleşmiş ve İslâm dini ahkâmını öğretip neşretmişlerdir. Mısır'da yerleşen sahabîlerin en meşhuru, şüphesiz, 'Abdullah İbn 'Amr İbnî'l-Âş'tır. Ebü Hurayra'nın da şehadet ettiği gibi, Hazreti Peygamberden pek çok hadis işitmekle şöhret kazananlardan biri olan bu sahabî, aynı zamanda işittiği hadisleri yazmakla da tanınmıştı. Onun bu suretle meydana getirdiği sahîfeye *Şadıka* adını verdiğini ve bu sahifenin torunları tarafından rivayet edildiğini daha önce zikretmiştik⁴⁴². 'Abdullah İbn 'Amr yalnız hadîs sahasında değil başka sahalarda da geniş bilgi sahibi idi. İbn Hacer'den öğrendiğimize göre bu genç sahabî Tevrat'ı da okuyordu⁴⁴³. İbn Sa'd ise onun Suryanî dilini de bildiğini kaydeder⁴⁴⁴.

'Abdullah, babası 'Amr İbnü'l-Âş'ın Mu'âviye tarafından Mısır'a vâli tayin edilmesi üzerine bu ülkeye gelip yerleşmişti. Babasının vefatından sonra bir müddet için onun yerine getirilmiş, azledildikten sonra da Mısır'da yaşamağa devam etmiştir. Bu arada hacc ve umre için Mekke'ye gitmiş, Şâm'a seyahat etmiş, sonra yine Mısır'a dönmüştür. Vefat edinceye kadar Mısır'da yaşayan 'Abdullah buradaki medresenin başta gelen imamalarından biri olmuştur⁴⁴⁵.

435 Bkz. ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 56.

436 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, II. 1, 185.

437 Bkz. İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, II. 313; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II. 13.

438 Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII.346-347; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 60.

439 Bkz. Ebü Nu'aym, *Ḥilye*, V. 177-193; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 107-108; İbn Hacer, *Tehzîb*, X. 289-293.

440 Bkz. ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 118.

441 Tercemesi için bkz. İbn Sa'd, *Ṭabakât*, VII. 2, 185; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, II. 2. 266-267; *Takdimetu'l-cerh*, s. 184-218; Ebü Nu'aym, *Ḥilye*, VI. 135-149; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 178-183; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI. 238-242; İbn Keşir, *el-Bidâye*, X. 115-120.

442 Bkz. s. 44 vd.

443 Bkz. *İşâbe*, IV. 112.

444 Bkz. *Ṭabakât*, VII. 189.

445 'Abdullah İbn 'Amr'in tercemesi için bkz. ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 41-42; İbn Hacer, *İşâbe*, IV. 111-112; İbnü'l-Eşîr, *Usdu'l-gâbe*, III. 233-235.

‘Abdullah İbn ‘Amr’dan başka Mısır’a gelmiş ve oraya yerleşmiş daha pek çok sahabî vardır. Yukarıda es-Suyûti’ye istinaden 300 ü aşkın sahabînin Mısır’a geldiğini kaydetmiştik. Bunların büyük bir kısmı devamlı olarak orada kalmamış olsa bile, kalanların himmetiyle bir medresenin teşekkül etmiş ve pek çok tâbi‘ün ve etba‘ı ulemasının yetişmiş olacağı tabiidir. Nitekim Mısır müfti ve muhaddisi Ebu’l-Ḥayr Mersed İbn ‘Abdillah⁴⁴⁶, Yezid İbn Ebî Ḥubeyb⁴⁴⁷, ‘Omer İbnu’l-Ḥâriş⁴⁴⁸, ‘Abdullah İbn Suleymân et-Ṭavîl⁴⁴⁹, ‘Abdurrahman İbn Şurayh el-Gâfikî⁴⁵⁰, Ḥayve İbn Şurayh et-Tucîbî⁴⁵¹ Mısır medresesinde yetişmiş âlimlerden bazılarıdır. Yezid İbn Ebî Ḥubeyb’in dizi dibinde yetişmiş olan el-Leys İbn Sa‘d⁴⁵² ve ‘Abdullah İbn Lehî‘a⁴⁵³ ise, kendi zamanlarında Mısır’ın iki büyük hadîşçisi idiler.

3. Hadislerin yayılması ve “er-Rihle fî talebi’l-ḥadîş”

Yukarıda, üzerinde durduğumuz bahisler bize açıkça göstermiştir ki, İslâm’ın bidayetinden itibaren fetihlerin çoğalması ve bir çok ülkenin İslâm devleti hudutları içine girmesi, sahabenin, İslâm’ın beşiği olan Mekke ve Medîne’den ayrılmalarına ve çeşitli ülkelere dağılarak oralarda yerleşmelerine yol açmıştır. Bu sahabîlerden her birinin kendisine has ilmî bir şahsiyeti vardı ve her birinin buldukları yerlerde teessüs eden medreseler üzerindeki fonksiyonları da birbirlerinden farklı idi. Bunun başlıca sebebi, bütün sahabîlerin, Hazreti Peygamberin söz ve fiillerini, yahut dine taalluk eden bütün meseleleri aynı derecede bilmemeleri idi. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Medîne medresesinin teşekkülünde en büyük rolü ‘Abdullah İbn ‘Omer oynamıştı. Mekke’de ‘Abdullah İbn ‘Abbâs, Kûfe’de ‘Abdullah İbn Mes‘ûd, Mısır’da ‘Abdullah İbn ‘Amr İbni’l-‘Âş, Başra’da Ebû Mûsâ el-Eş‘arî ve Enes İbn Mâlik, Şâm’da ise Mu‘âz İbn Cebel, Ebu’d-Derdâ ve ‘Ubâde İbnu’s-Şâmit de kendi medreselerinin teşekkülünde aynı derecede rol oynamışlardır. Bunların dışında aynı ülkelere yerleşen, yahut girip çıkan diğer sahabîleri de elbette göz-

446 Bkz. İbn Ḥacer, *Tehzîb*, X. 82.

447 Bkz. ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 129-130; *Târîhu’l-İslâm*, V. 184; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, XI. 318-319.

448 Bkz. İbn Ḥacer, *Tehzîb*, VIII. 14-16.

449 Bkz. İbn Ḥacer, *Tehzîb*, V. 245.

450 Bkz. aynı eser, VI. 193-194.

451 Bkz. aynı eser, III. 69-70.

452 El-Leys İbn Sa‘d için bkz. el-Buhârî, *Târîh*, IV. 246-247; İbn Ebî Ḥâtim, *Kitâbu’l-cerh*, III. 2, 179-180; Ebû Nu‘aym, *Ḥilye*, VII. 318-327; el-Ḥatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII 3-14; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 224-226; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, VIII. 459-468.

453 Bkz. el-Buhârî, *Târîh*, III. 1, 182-183; İbn Ebî Ḥâtim, *Kitâbu’l-cerh*, II. 2, 145-148; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 237-239; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, V. 373-379.

önünde bulundurmak gerekir. Ne var ki, biraz önce de işaret ettiğimiz gibi, her sahabînin Hazreti Peygamberden işitip gördüğü söz ve fiiller birbirinden farklı idi. Bunların arasında, Hazreti Peygamber hayatta kaldığı müddetçe onun yanından ayrılmayanlar, bir başka ifade ile, onunla sohbeti uzun olanlar bulunduğu gibi, yanında az kalanlar, yahut sohbeti kısa sürenler de vardı. Bu, tabii olarak Hazreti Peygambere ait söz ve fiillerden, bir sahabînin bildiğini diğer bir sahabînin bilememesi neticesini doğurmuştu. Nitekim daha önce rakamlar vererek de açıkladığımız gibi, binin üzerinde hadîs rivayet ettikleri için *muşşirûn* denilen yedi sahabî arasında bile hadîs sayısı bakımından oldukça büyük farklar vardır. En çok hadîs rivayet eden Ebû Hurayra'nın 3800 ün üstünde hadîsi var iken, ondan sonra gelen 'Abdullah İbn 'Omer'in 2600 küşûr hadîsi rivayet edilmiştir. Bunun gibi, Enes İbn Mâlik'in 2286, Ummu'l-mu'minin 'Âişe'nin 2210, İbn 'Abbâs'ın 1969, Câbir İbn 'Abdillah'ın da 1540 hadîsi vardır. Muşşirûndan en az hadîsi olan kimse ise, 1170 hadîsle Ebû Sa'îd el-Ĥudrî'dir. Bu rakamlar gösteriyor ki, bazı sahabenin işittiklerini diğer bazıları işitmemişlerdir. Bu ise tabii olarak şu neticeyi doğurmuştur: Bir sahabî hangi ülkeye göçedip yerleşmişse, o ülkede yalnız o sahabî tarafından bilinen ve rivayet edilen hadîsler tanınmış, fakat o ülkeye uğramayan sahabîlerin hadîsleri orada meçhul kalmıştır. İşte hadîs tarihinde zaman zaman rastlanan "İrâk ehlinin hadîsi", yahut "Şâm ehlinin hadîsi", veya "Mısır ehlinin hadîsi" tabirlerinin delâlet ettiği manâ budur. Eğer bir hadîs, Şâm'a yerleşmiş bir sahabî tarafından rivayet edilmiş, fakat o hadîsi başka ülkelerdeki diğer sahabîler rivayet etmemişlerse, yalnız Şâm ahalisince maruf olan bu hadîs için "Şâm ehlinin hadîsi" demek kadar tabii bir şey olmamak gerekir.

Değişik hadîslerin değişik ülkelerde yayılması, teşriî görevin ifasında farklı neticeler doğurmuştur. Bilindiği gibi sahabe devrinde teşriin başlıca üç kaynağı vardı: Kur'ânı Kerîm, Sunnet veya hadîs, sahabe ictihadı. Burada şunu hemen belirtmek gerekir ki, ictehad, Hazreti Peygamber tarafından sahabeye yüklenmiş en mühim görevlerden birisi idi. Mu'âz İbn Cebel'i Yemen'e gönderdiği zaman ona, ne ile hüküm vereceğini sormuş, Mu'âz da "Allah'ın Kitabı ile, onda bulamazsam Rasûlu'llahın Sunneti ile, onda da bulamazsam ictehadımla" demişti. Hazreti Peygamber onun bu cevabından memnun olmuş ve göğsüne vurarak "Allah'ın elçisinin elçisini, Allah'ın elçisini hoşnud edecek şekilde muvaffak kılan Allah'a hamdolsun." diyerek bu memnuniyetini ifade etmişti⁴⁵⁴. Bu bakımdan ictehad, çeşitli hâdiselerin zuhurunda, onların halli için her sahabînin başvurması gereken teşriî görevlerden birisi sayılıyordu.

454 İbn 'Abdi'l-Berr, *Câmi' beyâni'l-İlm*, II. 56.

Her ne kadar Ebü Bekr ve ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭâb’ın hilâfetlerinde, yani sahabenin henüz Medîne dışındaki ülkelere fazlasıyla yayılmadıkları devirlerde ortaya çıkan müşkillerin halli, çok defa aynı şehirde yaşayan sahabîlerin görüşlerine başvurmak suretiyle hallediliyor ve mesele ile ilgili hüküm bir çeşit sahabe icma’ı olarak ortaya çıkıyor idiyse de, fetihlerin genişlemesi ve sahabenin dağılmasıyla, onlara başvurmak ve herbirinin görüşünü almak imkânı ortadan kalkmıştı. Medîne’de bulunan halifenin, hakkında nass bulunmayan bir hâdise zuhur ettikçe, Küfe’de, Başra’da, Şâm veya Mısır’daki sahabe ileri gelenlerini toplaması ve onların hâdise ile ilgili görüşlerini alması kolay değildi. Bu sebeple teşri salâhiyetine sâhip olan sahabîler, teşî görevlerini ya ferden, yahutta daha çok sahabenin bulunduğu yerlerde cemaat halinde yapmak zorunda kaldılar. Bu suretle, müslüman ülkelerin her birinden, orada bulunan sahabî sayısı nisbetinde, hakkında nass bulunmayan meselelerle veya nassların tefsir ve izahı ile ilgili fetvalar sâdır olmağa başladı. Bunun neticesi olarak da, sahabe arasında sâdır olan bu ahkâm ile ilgili bir çok ihtilâf zuhur etti. Bu ihtilâfların muhtelif sebepleri vardı:

a. Kur’ân ve Sunnet ahkâmına ait nassların çoğu, murad edilen manâya delâlet yönünden kat’î değil zannî idi. Nassın bir manâya gelme ihtimali olduğu gibi, bir başka manâya gelme ihtimali de vardı. Bunun sebebi, çok defa bir nassda lugat yönünden müşterek yazılıştaki iki veya daha fazla manâya gelen lafızların bulunması idi. Bazan tahsis ihtimali olan, fakat âmmü ifade eden, bazan takyid ihtimali olan, fakat mutlak ifade eden bir lafız bulunuyordu. Her kanun vâzu sahabî, bunları kendi nazarında makbul olan karineler yardımıyla ve kendi açısından değerlendiriyor, veya manâlandırıyor. Sahabenin bir nassı anlayışlarındaki farklılık dolayısıyla cüz’î meselelerde aralarında zuhur eden ihtilâf pek çoktur.

b. Sahabenin yaşadığı çevreler birbirinden farklı olduğu gibi, teşri konu olan mesalih ve ihtiyaçları da değişti. Meselâ Medîne’de ‘Abdullah İbn ‘Omer’in karşılaştığı bir hâdise, Şâm’da Mu‘âviye’nin, yahut Küfe’de ‘Abdullah İbn Mes‘ûd’un karşısına çıkmıyordu. Çevrelerin çeşitli yönlerden farklı olması dolayısıyla mesalih ve ahkâm teşriine götüren âmillerin takdiri hususunda da görüş ayrılıkları oluyordu⁴⁵⁵.

c. Nihayet konumuz yönünden önemli olan üçüncü sebep, hadislerin sahabe devrinde tedvîn edilerek müştereken müracaatı temin edecek şekilde müslümanlar arasında neşredilmiş olmamasıdır. Bunun neticesi olarak meselâ Mısır’daki bir sahabî, karşılaştığı bir hâdisenin halinde Hazreti Peygamber-

455 ‘Abdu’l-Vahhâb Ḥallâf, *İslâm teşrii tarihi* (türkçesi: T. Koçyiğit, İlahiyat Fakültesi yayınlarından), s. 29.

den işittiği bir hadîs nassına istinaden hüküm vazedebilirken, 'İrâk'taki bir sahabî, o hadîsi bilmediği için, aynı hâdiseyi kendi ichtihadıyla halletmek zorunda kalıyor ve bu suretle, iki ayrı ülkede aynı hâdis için birbirinden farklı hükümler ortaya çıkmış oluyordu.

Bu üçüncü hal, her ne kadar ahkâm hadislerine taalluk etse bile, muhakkak olan ve sahabe tarafından da idrak edilen husus şu idi ki, Hazreti Peyrin hadisleri sahabîlerin çeşitli ülkelere dağılmalarıyla dağılmış ve bir bütün olarak herkes tarafından istenildiği anda kaynak olarak kullanılma imkânından mahrum kalmıştır. Keza sahabe tarafından iyice bilinen diğer bir husus da, ülkesinde maruf ve meşhur olmayan pek çok ilmin diğer ülkelerde maruf ve meşhur olmasıdır. Bir başka ifadeyle her sahabînin, diğer ülkelerde yaşayan arkadaşlarının Hazreti Peygamberden duyup öğrendikleri, fakat kendisinin bilmediği şeyleri buldukları yerlerde öğrettiklerini bilmesidir. İşte bu durum, sahabe arasında önce küçük çapta da olsa, bir hareketin başlamasına yol açmıştır. Bu hareket, bir ülkede yaşayan bir sahabînin, bilmediği yahut Hazreti Peygamberden işitmediği bir hadîsi, onu bilen ve fakat başka ülkede yaşayan bir başka sahabîden öğrenmek için onun yanına seyahat etmek (rihlet) şeklinde ortaya çıkmıştır.

Aslında dine taalluk eden bir şeyi öğrenmek maksadıyla günlerce ve hattâ haftalarca süren seyahatların başlangıcını Hazreti Peygamberin hayatta bulunduğu devre kadar indirmek mümkündür. Medîne'ye bir hayli uzak yerlerde oturan kabile mensuplarının tek başlarına veya heyetler halinde sık sık Hazreti Peygambere gelerek din hakkında sualler sordukları, ondan nasihat dinleyip tavsiyesini aldıkları bilinen hususlardandır. Hattâ bu, o kadar meşhur olmuştur ki, Enes İbn Mâlik bir hadîsinin başında "Rasûlu'llah (s. a. s.) a sual sormaktan nehyolunmuştuk. Bundan dolayı çöl ahalisinden akıllı bir kimsenin gelmesi ve bizler dinlerken Hazreti Peygambere sual sorması hoşumuza giderdi" demek suretiyle⁴⁵⁶ bir şeyler öğrenmek maksadıyla Hazreti Peygamberin yanına gelmek için uzun seyahatların göze alındığını ve bunun sık sık tekerrür ettiğini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Yeni bir dinin vazolunduğu sırada, bu dine intisab edenlerin onun gereğini yapmak için bir çok şeyleri öğrenmek zorunda kalacaklarını ve bunun için de en sağlam yolun o dini vazedene başvurmak olduğunu tabii karşılamak icabeder. Hattâ Hazreti Peygamberin vefatından sonra bile dini en iyi bildiklerine şüphe olmayan onun en yakın arkadaşlarına danışmak maksadıyla bu seyahatların devam etmiş olacağı da tabiidir. Filhakika, ister dine taalluk eden bir şeyi öğrenmek için olsun, ister Hazreti Peygamberin bir hadîsini işitmek için olsun, *er-rihlet fî talebi'l-*

456 Muslim, *Şahîh*, I. 41.

hadîs adıyla şöhret kazanan bu seyahatlar, sahabe arasında olduğu gibi daha sonraki tabakalarda giderek artmış ve hadîs toplamının başta gelen şartlarından biri olmuştur.

Bir sahabînin bilmediği veya Hazreti Peygamberden duymadığı bir hadîsi öğrenmek, yahut bildiği halde sonradan tereddüde düştüğü bir kaç kelimesini yeniden işiterek ondan emin olmak için her türlü yolculuk meşakkatini göze alarak uzak bir ülkede yaşayan bir başka sahabînin yanına gittiğini gösteren enteresan haberler vardır.

‘Atâ’ İbn Ebî Rabâh’tan nakledildiğine göre, Medîne’de bulunan Ebû Eyyüb el-Enşârî, Hazreti Peygamberden işittiği bir hadîsi Mısır’da bulunan ‘Ukbe İbn ‘Âmir’e sormak için hayvanına binip yola çıkmıştır; zira bu hadîsi Hazreti Peygamberden işiten kendisiyle ‘Ukbe’dan başka kimse kalmamıştır. Ebû Eyyüb Mısır’a geldiği zaman, o sırada Mısır emiri olan Mesleme İbn Maḥled’in evine uğramış ve kendisini Ukbe’nın evine götürecektir bir rehber olarak ‘Ukbe’ya gelmiştir. Ona “her kim dünyada bir mü’minin ayıbını örterse, Allah da kıyamet günü onun ayıbını örter” hadîsini sormuş ve “bu hadîsi Hazreti Peygamberden işiten senden ve benden başka kimse kalmadı” demiştir. ‘Ukbe’nın, hadîsi Hazreti Peygamberden işittiği şekilde tekrarlaması üzerine yine hayvanına binerek Medîne’ye geri dönüşür⁴⁵⁷.

Öyle anlaşılıyor ki Ebû Eyyüb, bu hadîsten bazı şeyleri unuttuğu korkusuna kapılmış, onu hâfızasında tazelemek için, Hazreti Peygamberden işitmiş kendisinden sonra tek kişi kalan ‘Ukbe İbn ‘Âmir’i aramağa koyulmuştur. Bunun için Medîne’den Mısır’a, bir komşu evine gider gibi, yola çıkmış, ‘Ukbe dan hadîsi dinledikten sonra tekrar memleketine dönmüştür.

El-Buhârî tarafından da bâb başlığı olarak zikredilen bir başka haberden öğrendiğimize göre, Câbir İbn ‘Abdillah, sahabî ‘Abdillah İbn Uneys’in Hazreti Peygamberden rivayet ettiği bir hadîsi bizzat onun ağzından işitmek için bir ay süren bir yolculuğa çıkmıştır⁴⁵⁸. O sırada Şâm’da bulunan ‘Abdullah İbn Uneys’in yanına gelen Cabir, ona: “Hazreti Peygamberden işitmediğim bir hadîsi rivayet ettiğini öğrendim. Onu işitmeden ikimizden birinin ölmesinden korktum ve sana geldim” diyerek hadîsi ondan dinlemiş ve Medîne’ye dönmüştür⁴⁵⁹.

Tek bir hadîs için dahi olsa sahabe arasında görülen bu türlü seyahatlar, tâbîcân neslinin yetişmesinden sonra şüphesiz daha çok artmıştır ve ha-

457 El-Hâkim Ebû ‘Abdillah, *Ma‘rifet ‘ulûmi’l-hadîs*, s. 7; İbn ‘Abdî'l-Berr, *Câmi‘ beyâni’l-‘ilm*, I. 94.

458 Bkz. *Şaḥîh*, I. 27.

459 İbn ‘Abdî'l-Berr, *Câmi‘ beyâni’l-‘ilm*, I. 93.

disle meşgul olan bir çok tâbî'î, ilk kaynak olan ve muhtelif ülkelere dağılmış bulunan sahabîleri teker teker ziyaret ederek onların Hazreti Peygamberden işitip rivayet ettikleri hadiseleri toplamağa başlamışlardır. Sa'îd İbnu'l-Museyyib'in "gerektiği zaman bir tek hadis için günlerce yürüdüğünü" söylemesi⁴⁶⁰, Mesrûk İbnu'l-Ecda'nın "bir harf için de olsa yolculuk ettiğini" belirtmesi⁴⁶¹, hadislerin toplanması için sarfedilen gayret ve titizliği gösteren delillerdendir. Bu seyahatların yalnız ilim ve din için yapılmış olması da, bundaki samimiyetin bir başka delilini teşkil eder. 'Abdullah İbn Mes'ûd'un "Allah'ın Kitabını benden daha iyi bilen bir kimsenin bulunduğunu öğrensem ona giderdim"⁴⁶² sözü ile 'Âmir eş-Şa'bî'nin "bir kimse hikmetle ilgili bir kelime işitmek için Şâm'ın bir ucundan Yemen'in öbür ucuna kadar sefere çıkmış olsa, onun bu seferi zâyi olmuş sayılmaz" sözü⁴⁶³ bu konudaki niyet ve samimiyeti açıkça gösterir.

İbn Mâce tarafından nakledilen bir hadisin râvisi Keşîr İbn Kays, şöyle anlatmaktadır: "Dımaşk mescidinde Ebu'd-Derdâ'm yanında otuyordum. Bir adam geldi ve: Yâ Eba'd-Derdâ! Senin rivayet ettiğini işittiğim bir hadis için Rasûlu'llah (s. a. s.) ın şehri Medîne'den geliyorum, dedi. Ebu'd-Derdâ, ona: Ticaret yahut başka bir iş için gelmedin mi? diye sordu. Adam hayır, deyince Ebu'd-Derdâ' ona şu cevabı verdi: Hazreti Peygamberin şöyle dediğini işittim: Her kim ilim elde etmek için bir yola sülûk ederse, Allah da ona cennet yolunu kolaylaştırır. Melekler ilim peşinde giden kimseden hoşnud olarak kanadlarını eğerler. Göktekiler ve yerdekiler, hattâ denizdeki balıklar bile onun için mağfired dilerler. Âlimin âbide üstünlüğü, ayın sâir yıldızlara üstünlüğü gibidir. Âlimler peygamberlerin vârisleridir. Ne var ki Peygamberler ne dinar ne de dirhem bırakırlar; onların bıraktıkları yalnız ilimdir; onu alan da büyük bir hoşnudlukla alır"⁴⁶⁴.

Hazreti Peygamberden rivayet edilen bu çeşit hadislerle de teyid ve teşvik edilen seyahatlar, bir taraftan hadisin daha geniş ülkelere yayılmasını sağladığı gibi, diğer taraftan bir hadis metninin değişik rivayet şekillerinin de ortaya çıkmasına vesile olmuştur; çünkü bir hadisçi, bazan yaşadığı şehirde kendi şeyhinden işittiği bir hadisi, bir başka yerde ve bir başka şeyhten daha değişik bir şekilde işitmiş olabiliyordu. Bu ise, bir taraftan hadisçiler arasında hadisle ilgili müzakere kapısını açarken, bir taraftan da "fulan kimse hadisi bu şekilde rivayet etti; fulan kimse de şu şekil..." ifadesinin tabii bir neticesi olarak isnad fikrinin yerleşip gelişmesinde başıca âmillerden birisi olmuştur.

460 Aynı eser, I. 94.

461 Aynı yer.

462 El-Haîbü'l-Bağdâdi, *el-Kifâye*, s. 402.

463 İbn 'Abdi'l-Berr, *Câmi 'beyâni'l-İlm*, I. 95.

464 Bkz. *Sunen*, I. 97-98.

İlerde daha geniş bir şekilde üzerinde durma imkânını bulacağımız bu konu ile sahabe devrine son verirken, şu hususu bir defa daha belirtmekte fayda vardır ki, vahyin başlangıcı ile İslâm'ın iki dayanağından birisi olduğu anlaşılan hadîs, Hazreti Peygamberin en yakın arkadaşı ve yardımcıları olan sahabe tarafından tam bir titizlikle korunmuş, bazan hâfıza ve bazan da yazı yardımıyla müteâkıp nesle nakledilmiştir. Ne var ki sahabeden sonra yine de hayırla yadedilmesi gereken ve Kur'ân ve hadîs başta olmak üzere İslâmî ilimler sahasında âlimleri sayılamıyacak kadar çok olan bu nesil, belki de Hazreti Peygamberi görmemenin ve onun devrine bir kuşak da olsa uzak bulunmanın bir neticesi olarak, aralarına fesad unsurların sızmasına ve tevhîd kelimesinin geniş çapta zedelenmesine engel olamamıştır. Bu zedelenmenin en büyük tesiri ise, hadîs üzerinde görülmüştür. Bunu müteâkıp bahislerimizde incelemeye çalışacağız.

E. HADÎSTE VAZ^c HAREKETLERİ

I. Mevzū^c (uydurma) hadîsin tarifi

Başta İslâm dinine kasdedenler olmak üzere, mensub oldukları siyasi fırka ve hizibleri, fıkhi mezhepleri, kabilelerini, cinsiyetlerini, dillerini, peşinden gittikleri imam veya hükümdarları medhetmek, halife ve emirlerin nezdinde yüksek mertebeler kazanmak, câmi ve mescidlerde va^czettikleri cemaatın teveccühüne nâil olmak, halkın dinî emir ve nehiyelere karşı rağbetini artırmak maksadıyla din düşmanlarının, yalancıların ve câhillerin uydurdukları, sonra da bu uydurulan şeylere, derecelerini yükseltmek için tanınmış hadîs râvilerinden düzdükleri isnadlar ekleyerek hadîsmiş gibi Hazreti Peygambere iftira ile isnâd ettikleri sözlere mevzū^c (uydurma) hadîs adı verilmiştir⁴⁶⁵.

Hazreti Peygamber “her kim benim üzerime kasden yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın”⁴⁶⁶ demiş olmakla beraber, esefle belirtmek gerekir ki, İslâm'ın çok erken bir devrinde, çeşitli sebeplerle pek çok hadîs uydurulmuş ve Hazreti Peygamberin ismine izafeten sahîh hadîseler meyanında rivayet edilmiştir. Hadîs vaz'ının çeşitli sebepleri vardır. Bu sebepler üzerinde durmadan önce, tarihi kesinlikle tesbit edilemese bile, hadîs vaz'ının başlangıcına, yahut mevzū^c hadîslerin zuhur etmeğe başladığı devre kısaca işaret etmek faydalı olacaktır.

465 Talât Koçyiğit, *Hadîs usûlü*, s. 132.

466 Hadîsçilerin ittifakla mütevatir olarak kabul ettikleri bu hadîs bütün hadîs kitaplarında nakledilmiştir. Varyantlarından birisi için meselâ bkz. Muslim, *Şahîh*, IV. 2298.

2. Hadis vaz'ının başlangıcı

Hadis, İslâm toplum hayatındaki yerini ve değerini incelerken de belirttiğimiz gibi, hem Kur'ânın tefsiri, hem de teşriin Kur'ândan sonraki ilk kaynağı olması bakımından, Hazreti Peygamberin hayatında gerçek değerini bulmuş ve sahabe arasında aranan, müzakere edilen ve büyük bir titizlikle korunan mukaddes bir emanet olmuştur. Gerçek bu olunca, hadis vaz'ının başlangıç devrini araştırırken, ilk akla gelen sualin, hadisin değer kazandığı bu ilk devirle ilgili olması ve "vaz' hareketinin Hazreti Peygamberin hayatında görülüp görülemeyeceği" istifhamının belirmesi tabii bir netice olarak ortaya çıkabilir. Ancak şunu hemen belirtmek gerekir ki, böyle bir istifhamın hadis tarihi bakımından hiç bir mesnedi ve hiç bir değeri yoktur. Bu hükmü teyid bâbında ileri sürülebilecek basit, basit olduğu kadar da münakaşa götürmez ilk delil, hadis tarihi ile ilgili kaynaklarda, Hazreti Peygamber hayatta iken hadis vaz'ına teşebbüs edildiğini, yahut bir kişi dahi olsa, onun bu derece şenî bir fiile cüret ettiğini gösterecek tek bir habere rastlanmamaktadır. Eğer böyle bir hareket olsaydı, daha sonraki devirlerde bu işe teşebbüs edip de hadisçiler tarafından en ağır dille teşhir edilenler gibi, bu hareketin fâili veya fâilleri de, ya bizzat Hazreti Peygamber, yahutta onun ashâbı tarafından aynı tarzda teşhir edilir ve lânetlenir, bununla ilgili haberler de bize kadar intikal ederdi. Nitekim ilk asır içerisinde hadislerin hususî bir kitapta toplanmayıp, yalnız hâfızaya itimad edilmesinden, aynı zamanda vahyin başlangıcından vefata kadar geçen 23 sene içinde Hazreti Peygamberin söylediklerine ve yaptıklarına hasretmenin güçlüğünden dolayı bazı kimselerin hadis vaz' ve Hazreti Peygambere nisbet etmeyi mubah saydıklarını ileri süren *Fecru'l-İslâm* müellifi Ahmed Emîn⁴⁶⁷, vaz' işinin Hazreti Peygamberin hayatında zuhur ettiğini ve bu sebeple onun "her kim benim üzerime kasden yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın" hadisini söylemek zorunda kaldığını iddia etmiş, fakat bu iddiasını teyid edecek müşahhas bir delil ortaya koymaktan âciz kalmıştır. Oysa ki düşüncesi, vaz' hareketinin Peygamber devrinde başladığı görüşüne mütemayil olan bir müellifin, bu kadar ciddi bir konuda düşüncesini teyid edecek bir iki misal göstermesi ve hadis vaz' eden bir iki isim zikretmesi gerekirdi. Maamafih onun böyle bir delil ileri sürmekten âciz kalması ve iddiasını sadece Hazreti Peygamberin ne maksatla söylediği sibakından açıkça anlaşılan mezkûr hadisin vürûduna dayandırması, kaynaklarda hadis vaz'ının Hazreti Peygamber devrinde başladığını gösteren tek bir haberin bulunmadığına dair yukarıda işaret ettiğimiz görüşümüzü teyid eder.

467 Bkz. adı geçen eser, s. 210-211.

Hadis vazfının Hazreti Peygamber devrinde başlamış olamayacağını diğer bir delili, aksine varid olacak iddianın akıl ve mantıktan uzak oluşudur. Çünkü Peygamber devrinde İslâm'ın intişarı, ona karşı duyulan büyük bir inanç içerisinde cereyan etmiş, müslümanlar üstün bir imanla onun etrafında toplandıkları için din, süratle yayılmıştır. Böyle bir imanın, sâhibini Hazreti Peygambere yalan isnad etmeğe götürebileceğini kabul etmek mümkün değildir. Tarih, sahabenin adaletine hiç bir şüphe ve tereddüde mahal bırakmayacak şekilde şahadet etmiştir.

Her hangi bir sahabînin hadîs uydurup onu Hazreti Peygambere isnad etmeyeceği kesin olmakla beraber, Peygamber devrinde yaşamış, sûreta müslüman olmuş, fakat içlerinde inançsızlıklarını gizlemiş “münâfık” denilen bazı kimselerin hadîs vazfına teşebbüs edebilecekleri düşünülebilirse de, sahabe tarafından çok iyi tanınan bu gibi kimselerin hadîs naklinde hiç bir değerleri bulunmadığını da hatırdan uzak tutmamak gerekir. Daha önce bir vesile ile de temas ettiğimiz gibi, Kur'ânı Kerîmden zaman zaman nâzil olan âyetler, bunların içlerinde gizledikleri nifak alâmetlerini açığa çıkarmış ve onların her hangi şenî bir fiilde bulunmalarına fırsat vermemiştir. Bu bakımdan, Kur'ânı Kerîmin de açıkça belirttiği gibi “münâfıklar, kalplerinde bulunan kötülükleri haber veren âyetlerin nâzil olmasından şiddetle çekiniyorlardı”⁴⁶⁸.

Hazreti Peygamberin vefatından sonra devlet idaresini eline alan iki halîfe Ebû Bekr eş-Şiddîk ve 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭâb'ın hadîs rivayetinde gösterdikleri sert tedbirler sebebiyle⁴⁶⁹, onların devrinde de hadîs vazfına teşebbüs edilmediği muhakkaktır. Esasen kaynaklarda bunun aksini gösterecek her hangi bir işarete rastlamak mümkün değildir. O halde hadîs vazfı ne zaman başlamıştır?

468 Tövbe sûresi. 65.

469 Ebû Bekr, Hazreti Peygamberin cedde (büyük anne)ye südüs (1/6) miras verdiğini rivayet eden el-Muğire İbn Şu'be'den haberi için şahid talebetmiş ve ancak, Muḥammed İbn Mesleme'nin şahadetinden sonra hadîsi kabul etmiştir. Bkz. el-Ḥaṭṭâb'ın el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 26; el-Ḥâkim, *Ma'rîfet ulümi'l-hadis*, s. 15; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 3. Keza 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭâb da “biriniz, üç defa izin istedikte cevap verilmezse geri dönsün” hadîsini rivayet eden Ebû Müsâ'dan bu hadîs için şahid talebinde bulunmuş ve Ebû Sa'îd el-Ḥudrî'nin şahadet etmesinden sonra hadîsi kabul etmiştir. Bkz. Muslim, *Şahîh*, III. 1694.

Ebû Bekr, sık sık müslümanlara yalandan sakımmalarını söyler ve “yalan, insanı fücûra, fücûr ise ateşe götürür” derdi (ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 3). Mu âviye ise, Dımaşk'ta minberden halka hitap etmiş ve “hadîs rivayetinden sakımmız ve rivayet ederseniz, yalnız 'Omer devrinde bilinen hadîsleri alınız; çünkü o, Allah için halka korku veren bir kimse idi” demiştir (ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 7).

Biz, yine kaynaklardan edindiğimiz intiba ile, Hazreti Peygamber ve onun halifeleri devrinde hadis vaz'ına teşebbüs edilmediği görüşüne sâhip olmamıza rağmen, bu işin yine de çok erken bir devirde başladığını söylemek zorundayız. Çünkü İslâm âlemi, yarım asırlık bir devri henüz tamamlamadan büyük bir bâdireye sürüklenmiş ve bu bâdirede üçüncü halife 'Osman İbn 'Affân şehîd edilmiştir. Onun şehadetiyle İslâm'ın binası sarsılmış, inanç ve iman duvarlarında tamiri gayri kaabil çatlaklar meydana gelmiştir. 'Osman'ın katlinden sonra müslümanlar 'Ali İbn Ebî Tâlib'e bey'at etmiş olmakla beraber, vukubulan yeni hâdisler, anlaşmazlıkları bir kat daha artırmıştır. Çünkü bir taraftan 'Alî'ye bey'at edilirken, diğer taraftan 'Osman'ın ölümünden mes'ul olduğu gerekçeyle yine 'Alî'den onun "dem"i talebedilmiştir. Bu olaylar, müslüman saflarında büyük bölünmelere sebep olmuş, bir taraftan Hicâz ve İrâkluların takviye ettikleri 'Alî karargâhu teşekkül ederken, diğer taraftan Şâm ve Mısır halkının desteklediği Mu'âviye karargâhu diğerinin karşısında ona cephe almıştır. Bu bölünme, müslümanlar arasında şiddetli çarpışmalara sebep olmuş, iş tahkimle bir neticeye ulaşmış olmakla beraber, yeni yeni siyasî fırkaların zuhur etmesine yol açmıştır. Bu fırkaların zuhuru ise, bir takım itikadî mezhepleri peşlerinden sürüklemiştir. Ez-Zehabî, müslümanlar arasındaki bu bölünmeyi bahis konusu ederek şöyle der: "Sahabe, diğerlerine nisbetle aralarında en az fitne olan kimselerdi. Nübüvvetten itibaren geçen her asırda, bir evvelkine nisbetle daha fazla ihtilâf ve tefrika zuhur ediyordu. Bu sebeple, 'Osman'ın hilâfetinde zâhir bir bid'at vukubulmamıştı. Fakat onun katledilmesi üzerine, birbirine karşı iki bid'at zuhur etti. Biri 'Alî'yi tekfir eden *havâric*, diğeri de, onun imametini, ismetini yahut nübüvvetini veya ulûhiyyetini iddia eden *râfi'za* bid'ati idi. Sahabe asrının sonlarına doğru, İbnu'z-Zubeyr ve 'Abdu'l-Melik'in imaretleri sırasında *murci'e* ve *haderiyye* bid'atları vukubuldu. Tâbi'un asrının başlarında, Emevî hilâfetinin sonlarına doğru *cehmiyye* ve *muşebbihe mumessile* bid'atları zuhur etti. Sahabe devrinde bunların hiç biri olmamıştı"⁴⁷⁰.

Ez-Zehabî tarafından özetlenen bu ihtilâfların zuhurunda ve gelişip büyümesinde, İslâm'ın Arap Yarımadasını aşip şarkta ve garpte çok geniş ülkelere yayılmasının tesiri büyük olmuştur. Çünkü bu ülkelerde müslümanlar, değişik din ve mezheplerde bir çok değişik milletlerle karşılaşmışlar ve onların büyük derecede tesiri altında kalmışlardır. Kur'ânı Kerîmde, yahudiler, nasraniler, sâbi'iler, mecûsiler ve müşrikler olarak isimleri geçen⁴⁷¹ bu değişik din mensuplarından bir çoğu, İslâm'ı kabul etmiş olmakla beraber zihinlerinden ilk dinlerinin bazı inanç kaidelerini atamamışlar ve İslâm'ı

470 Bkz. *el-Muntekâ min Minhâci's-sunne*, s. 386.

471 Bkz. Hacc sûresi, 17.

bu inançların tesiri altında anlamak zorunda kalmışlardır. Bunlardan bir kısmı ise, çeşitli sebeplerle İslâm'ı zoraki kabul etmişler, fakat hükümlerine son veren bu dine karşı içlerindeki devamlı kin hissinden kendilerini sıyrınamamışlar, fırsat buldukça onu inanç ve itikad yönünden yıkma gayretlerine girişmişlerdir. Nitekim Halife 'Osmân İbn 'Affân'ın öldürülmesiyle başlayan ihtilâfların çıkışında aslen yahudî olan 'Abdullah İbn Sebe'in büyük rol oynadığı tarihi bir gerçektir. Et-Taberî'nin kaydettiğine göre İbn Sebe', Şan'â' ehlinden olup, anası siyahî bir köle idi. 'Osmân zamanında müslüman olmuş, müslümanlar arasına girerek onları sapıklaştırmağa çalışmıştır. İşe önce, Hicâz'dan başlayan İbn Sebe', oradan Başra'ya, sonra da Şâm'a gelerek faaliyetine devam etmiştir. Ancak buralarda emellerini tam manâsıyla gerçekleştiremeyip Mu'âviye tarafından Şâm'dan çıkarılınca Mısır'a gelmiştir. Burada, 'İsâ'nın bir gün yeryüzüne tekrar döneceğinin iddia edildiği, halbuki Muhammed'in son peygamber olduğu ve 'İsâ'ya nisbetle onun yer yüzüne dönmeğe daha çok hakkı bulunduğu; her peygamberin bir vasîsi olduğu, Muhammed'in vasîsinin de 'Alî'den başkasının olamayacağı gibi fikirleri yaymağa başlamıştır⁴⁷².

İbn Sebe', İslâm itikadını yıkmak için ona tamamiyle zıt fikirler yaymağa çalışırken, siyâsî havayı da bulandırmayı ihmal etmemiş ve esasen böyle bir hava içerisinde kendi fikirlerinin daha kolay yayılabileceğine büyük bir imanla bağlanmıştı. Ona göre, madem ki 'Alî Peygamberin vasîsidir; o halde Peygamberden sonra imamet, hilâfet veya devlet reisliği herkesten ziyade 'Alî'nin hakkıdır; 'Osmân bu hakkı ondan gassetmiştir. Binaanaleyh müslümanların hemen harekete geçip bu hakkı sâhibine iade etmeleri gerekir Böyle bir hareket *el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu 'ani'l-munker* hükmünün de bir gereğidir⁴⁷³.

İbn Sebe', fikirlerini yayabilmek için siyâsî havadan büyük bir maharetle istifade etmiştir. Bazı meşhur sahabîlerin Kûfe, Başra ve Mısır gibi vilâyetlerden azledilerek onların yerine halifenin yakınlarının getirilmesi, İbn Sebe' için kaçırılmaz bir fırsat olmuştur. Zaten insan, tabiatı itibariyle bu çeşit azil ve tayinleri hoş karşılamaz; içerisini nereden geldiğini pek anlamadığı bir hoşnutsuzluğun kapladığını hisseder. İnsanlık tarihi, bu tarz idarenin yarattığı çeşitli hâdiselerle doludur. 'Osmân İbn 'Affân'ın yakınlarının işbaşına getirilmesi de böyle bir hoşnutsuzluk yaratmış olabilir. Fakat bu hoşnutsuzluğun, halifenin öldürülmesine varacak, müslümanların, sarsıntısı asırlar boyu devam ederek büyük hâdiselerle tefrikaya düşmelerine sebep ola-

472 Et-Taberî, *Târîh*, III. 378.

473 Aynı yer.

cak dereceye gelebileceğini kabul etmek gerçekten güçtür. Nitekim ‘Osmân İbn ‘Affân da, muarızlarının bu konudaki iddialarını reddetmek için “ben, Rasûlu’llah (s.a.s.)ın, kendi kabilesinden ve kendi einsinden vazifelendirdiği kimselerden başkasına vazife vermedim” demiştir⁴⁷⁴. Ebû Bekr ve ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭâb da aynı yolu tutmuşlardır. Ebû Bekr, Şâm’ın fethinde Yezid İbn Ebî Sufyân’ı oraya vâli olarak tayin etmiş, ‘Omer ise, onu yine aynı yerde bir müddet tutmuş, sonra onun kardeşi Mu‘âviye İbn Ebî Sufyân’ı görevlendirmiştir. Bu tayinler, Emevî sülâlesinin devlet işlerinde vazife almalarının bir mahzuru bulunmadığını gösterir. Akrabaların tayin edilmesi işine gelince, bunda da her hangi bir garabet olmaması gerekir. Eğer ‘Osmân’ın öldürülmesindeki sebep bu olsaydı, ondan sonra hilâfet makamına geçen ‘Alî İbn Ebî Tâlib’in aynı siyaseti takip etmemesi, yani kendi akrabalarına devlet işlerinde vazife vermemesi gerekirdi. Fakat görüyoruz ki ‘Alî de, baba ve ana tarafından olan akrabalarını idarî işlerde kullanmış, hattâ bu konuda ‘Osmân’dan da ileri gitmiştir. Meselâ amcası çocukları ‘Abdullah İbn ‘Abbâs ile ‘Ubeydullah İbn ‘Abbâs’ı, Kusem İbn ‘Abbâs ve Şumâme İbn ‘Abbâs’ı, kız kardeşi Ummu Hânî’nin oğlu Ca‘de’yi muhtelif vazifelere tayin etmiş ve daha garibi - şiflerin ileri sürdüklerine göre - imamet ve hilâfet müessesesini, oğulları Hasan ve Huseyn’e miras olarak bırakmıştır⁴⁷⁵. Fakat şurası muhakkaktır ki, İbn Sebe’, bunun gibi siyasî ve idarî hâdiseleri büyük bir ustalıklarla istismar etmesini bilmiş ve ‘Osmân İbn ‘Affân’ın öldürülmesiyle neticelenen ayaklanmanın çıkışında hissesine düşen büyük rolü oynamıştır.

‘Osmân İbn ‘Affân’ın öldürülmesi, müslümanlar arasında büyük bir endişe uyandırmıştır. ‘Alî İbn Ebî Tâlib’e bey’at edilmekle beraber bu endişe canlılığını muhafaza etmiş ve ‘Alî’den bir devlet reisi olarak katillerin cezalandırılması istenmiştir. Ancak Kûfe’yi devletin merkezi yapan ve oraya yerleşen ‘Alî, bu istek karşısında çeşitli sebeplerden dolayı hareketsiz kalınca, başta Hazreti Peygamberin zevcesi ‘Âişe olmak üzere, Tâlha, Zubeyr ve diğer vilâyetlerden gelen bazı sahabîler, katillerin cezalandırılmasını sağlamak için Mekke’de bir toplantı yapmışlar, Başra halkının da yardımlarını sağlamak maksadıyla oraya hareket etmeğe karar vermişlerdir. Bundan sonraki hâdisler süratle gelişmiştir. ‘Alî İbn Ebî Tâlib, Başra civarında Hazreti ‘Âişe ile bir anlaşma zemini hazırlar gibi olmuşsa da, neticede, kendi taraftarlarıyla ‘Âişe taraftarları arasında tarihin meşhur Cemel harbinin çıkmasını önleyememiştir (H. 36). Bu harpte ‘Âişe, Tâlha ve Zubeyr gibi iki büyük yardımcıyı şehid vererek geri dönmek zorunda kalmıştır. Ancak iş, bununla sonra ermemiştir. O zamana kadar ‘Alî’ye bey’at etmemiş olan Şâm vâlisi Mu‘âviye,

474 Ez-Zehabî, *el-Muntehâ min Minhâci’s-sunne*, s. 383.

475 Aynı eser, s. 382.

‘Osmân’ın katilleri cezalandırılmadıkça bey’at etmeyeceğini açıklamış ve ‘Ali’ye karşı cephe almakta ısrar etmiştir. Bu ısrar ise, ‘Ali ile Mu‘âviye kuvvetlerinin Şıffîn mevkiinde karşı karşıya gelmelerine yol açmıştır (H. 37). Tahkim hâdisesiyle neticelenen Şıffîn harbi de, bilindiği gibi, ‘Ali’nin hilâfet makamından hal’i ve Mu‘âviye’nin nasbı ile sonuçlanmış; fakat daha mühimmi, Kur’ânî Kerîm yerine insanları hakem olarak kabul ettiğinden dolayı ‘Ali’yi şiddetle suçlayan kendi taraftarlarından büyük bir gurubun ‘Ali’den ayrılmalarına ve *havâric* adı altında hilâfet makamını daima meşgul eden korkunç bir kuvvet olarak tarih sahnesine çıkmalarına yol açmıştır⁴⁷⁶.

Havâric fırkası bu suretle ortaya çıkarken, Mu‘âviye’nin hilâfetini tammayan ve ‘Ali’ye sadık kalan şî‘a fırkası, ‘Ali’nin bir hâricî tarafından öldürülmesinden sonra (H. 40) da oğlu Hasan’a bey’at etmiş, hattâ Hasan’ın bir müddet sonra hilâfetten vazgeçip bütün işleri Mu‘âviye’ye devretmesi bile, onların İrâk’a hâkim bir kuvvet olarak hayatiyetlerini devam ettirmelerine engel olmamıştır.

İşte, kısaca özetlemeğe çalıştığımız bu siyasî ihtilâflar ve bu ihtilâfların neticesi olarak ortaya çıkan şî‘a ve havâric fırkaları, hadîs vaz’ının başlamasında başlıca âmîl olmuşlardır; çünkü her fırka, kendi siyasî görüşlerinin doğruluğuna halkı inandırabilmek için bu görüşleri teyid edecek dinî nasslara şiddetle ihtiyaç duymuşlardır. Ne var ki bu nassları Kur’ân içinde ve sahîh hâdisler arasında bulamadıkları zaman, yeni hadîsler îmal etmekten başka çıkar yol görememişlerdir. Ancak şunu hemen belirtmek gerekir ki, hâricîler hadîs vaz’ında şî‘iler kadar ileri gitmemişlerdir; çünkü itikadlarınca murtekibu’l-kebîre (büyük günah sâhibi) kâfirdir; yalan söylemek kebîredendir; binâanaleyh yalancı kâfir sayılır⁴⁷⁷. Bu itikadın onları hadîs uydurmaktan alıkoyacağına hiç şüphe yoktur. Filhakika hâricîlerin hadîs uydurduklarını gösteren açık bir delil bulunmadığı gibi, lehlerinde vâki olan şehadetler de onları bu konuda temize çıkartmaktadır. Meselâ İbn Teymiye, şî‘a ile havâric arasında bir mukayese yapar ve şöyle der: “Cerh ve ta’dil kitaplarını gözden geçirenler, en fazla yalan uyduranların şî‘iler olduklarını açıkça görürler. Hâricîler ise, dinden uzaklaşmış olmalarına rağmen, halk arasında en sâdik kimselerdir ve hattâ hadîslerinin en sahîh hadîsler olduğu bile söylenir”⁴⁷⁸. Yine İbn Teymiye’nin bir râfızîye karşı ileri sürdüğü itirazda şöyle dediğini görürüz: “Biz biliyoruz ki havâric sizden daha şerdir; bununla beraber on-

476 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Talât Koçyiğit, *Hadîsçilerle kelâmcılar arasındaki münakaşalar*, s. 31, 35 vd.

477 Aynı eser, s. 38-39.

478 Ez-Zehabî, *el-Muntekâ min Minhâci’s-sunne*, s. 22.

lara yalancılık isnad etmeğe dilimiz varmaz. Onları tecrübe ettik ve doğruyu arayan kimseler olduklarını gördük”⁴⁷⁹.

Şi‘aya gelince, İslâm tarihinde ilk defa ortaya çıkan büyük siyasî bir fırka olması dolayısıyla, yalnız ‘Alî taraftarlarını değil, aynı zamanda o devre kadar süratle genişleyen İslâm hâkimiyetinden korku ve dehşete düşmüş yabancı unsurları da bünyesinde toplamış bulunuyordu. Bunlar İslâm aleyhine teksif ettikleri emellerini, zulme uğramış olan ‘Alî ve evlâdı, veya ehl-i beyt adına tahakkuk ettirmek yolunu tutmuşlardı. ‘Alî taraftarlığı yahut sevgisi, bu emellerin gerçekleştirilmesi için elverişli bir perde olmuştu.

‘Alî İbn Ebî Tâlib’in, devletin merkezini Hicâz’dan Kûfe’ye nakletmesi, ‘Irâk’ın bir şi‘a merkezi haline gelmesini sağlamış, aynı zamanda, İslâm inanç ve itikadının, ‘Irâk’ta hâkim eski Fürs inanç ve itikadıyla karışarak yeni bir şi‘a akaidinin doğmasına yol açmıştır. Fürsler, verasetle intikal eden hü-hümdarlık idaresine alışıklılar; İslâmiyetin getirdiği hür seçim sistemini bilmiyorlardı. Bu alışkanlığın, ‘Irâk’a hakim olan Şi‘a üzerindeki en büyük tesiri, Peygamberden sonra imamet ve hilâfetin ‘Alî’ye geçmesi görüşü üzerinde tecelli etti. Keza furslere göre hükûmdar mukaddes bir varlıktı; bu görüş, şi‘a arasında ‘Alî ve evlâdları hakkında ortaya çıktı. Nitekim Şi‘aya göre imama itaat vâcibtir; çünkü bu Allah’a itaat demektir⁴⁸⁰. Keza şi‘anın bazı kollarında görülen ve ‘Alî’nin nübüvvet ve hattâ ulûhiyyetini orataya koyan inançlar da aynı tesirin neticelerinden başka bir şey değildir⁴⁸¹.

Bu çeşit İslâm dışı inançlarla ortaya çıkan ve ‘Irâk’a hakim olan şi‘anın, İslâm devleti içerisinde varlığını koruyabilmesi için, inanç ve itikadını İslâmî göstermek istemesi tabiidir. Bu ise, inançlarının Kur’ânı Kerime ve Hazreti Peygamberin hadîslerine uygunluğunu isbat etmekle mümkün olur. Eğer Kur’ân içerisinde görüşlerine uygun bir hüküm bulabilirlerse, bu, onlar için elbette büyük bir kazanç olmak icabeder. Fakat böyle bir hüküm yoksa, onu hadîsler arasında aramak lâzımdır. Yine de bulunamazsa, yeni bir Kur’ân âyeti icad etmek mümkün olmadığına göre, bunu hadîs üzerinde denemekten başka çıkar yol yoktur. Nitekim şi‘a, İslâm dışı görüşlerini teyid edebilmek için, ne Kur’ânı Kerimde ve ne de Hazreti Peygamberin hadîsleri arasında bir nass bulabilmiş, fakat zaman zaman uydurup halk arasında yaydıkları uydurma hadîslerle görüşlerini takviye etmeğe çalışmışlardır.

Şi‘anın hadîs vaz‘ındaki önderliği, meşhur şi‘î imamlardan İbn Ebî'l-Hadîd tarafından da açık bir dille itiraf edilmiş ve şöyle denilmiştir: “Bil ki,

479 Aynı eser, s. 480.

480 Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 271.

481 El-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-firak*, s. 18, 152.

fezâ'il ile ilgili yalan hadislerin aslı şî'a cihetinden gelmiştir. Onları hadîs vaz'ına sevkeden âmîl, hasımlarının düşmanlığı idi... Ne zaman ki Bekriyye şî'anın bu faaliyetini gördü, onlar da kendi imamları hakkında şî'anın hadislerine mukabil başka hadisler vazettiler"⁴⁸².

Şî'a, hadîs vaz'ını bir meslek haline getirdikten sonra, merkez ittihaz ettikleri 'Irâk'ın, uydurma hadîslerin beşiği haline gelmiş olacağını tahmin etmek güç değildir. Nitekim medîneliler, bu sebepten iraklıların rivayet ettikleri hadîsleri ihtiyatla karşılamışlar, daha doğrusu onlardan "tevakkî" etmişlerdir⁴⁸³. Yine bu sebepten, meşhur imam Mâlik İbn Enes, 'Irâk ehlinin hadîslerini ehl-i kitabın hadîsleri ayarında görmüş, "onları tasdik de etmeyiniz tekzib de" diyerek bu ülkede rivayet edilen hadîslerden korunmak gerektiğini hatırlatmıştır⁴⁸⁴. Aynı İmamın nazarında 'Irâk bir "dâru'z-zarb" idi; para basar gibi burada hadîs imal ediliyor ve piyasaya sürülüyordu. Mâlik İbn Enes bunu ifade etmek için "iraklılar gece basarlar, gündüz harcarlar" demiştir⁴⁸⁵.

Şî'a tarafından vaz edilen hadîslerin büyük bir kısmı, 'Alî'nin menâkıbı ile ilgili olduğu gibi, bazıları da Mu'âviye ve Emevî sülâlesini, 'Alî'ye tekdüm eden diğer üç halifeyi ve bazı sahabileri zemmetmek gayesini güdüyordu. Fakat her şeyden önce üzerinde durdukları husus, Hazreti Peygamberin kendisinden sonra hilâfeti 'Alî İbn Ebî Tâlib'e vasiyyet ettiğini isbat edebilmektir. Bu konuda pek çok hadîs uydurmuşlardır. Misal olmak üzere bunlardan bazılarını zikretmekte fayda vardır.

"Selmân'dan rivayet edilmiştir: Hazreti Peygambere vasîsinin kim olduğunu sordum. Buyurdu ki: Vasîm, sırdaşım, ehlim içinde halifem ve kendimden sonra bıraktığım en hayırlı insan 'Alî'dir"⁴⁸⁶.

"Ebû Burayde babasından rivayet etmiştir: Her nebînin bir vasîsi vardır. Benim vasîm ve vârisim de 'Alî'dir"⁴⁸⁷.

"Enes İbn Mâlik'ten rivayet edilmiştir: Hazreti Peygamber devrinde bir yıldız kaymıştı. Allah'ın elçisi buyurdu ki: Şu yıldız bakın; kimin evine düşerse, o, benden sonraki halîfedir. Baktık; Yıldız 'Alî İbn Ebî Tâlib'in evine düştü..."⁴⁸⁸

482 Bkz. *Şerhu Nehci'l-belâğa*, III, 26-27.

483 *Ez-Zehabî, el-Muntekâ min Minhâci's-Sunne*, s. 88.

484 Aynı yer.

485 Aynı yer.

486 *Es-Suyûtî, el-Le'âli'l-maşnû'a fi'l-ahâdîsi'l-mevzû'a*, I, 358.

487 Aynı eser, I, 359.

488 Aynı eser, I, 357.

‘Alî İbn Ebî Tâlib’in hilâfet ve imametini, uydurdıkları hadislerle isbat etmeğe çalışsan şî‘iler, onun faziletine dair de bir çok hadis uydurmuşlardır. Misal olarak bunlardan da bir kaç hadis zikredebiliriz:

“İbn Mes‘ûd’tan rivayet edilmiştir: ‘Alî’ye bakmak ibadettir”⁴⁸⁹.

“İbn ‘Abbâs’tan rivayet edilmiştir: Ben ilmin şehriyim; ‘Alî de bu şehrin kapısıdır. İlim isteyen kapıya gelsin”⁴⁹⁰.

“‘Alî İbn Ebî Tâlib’ten rivayet edilmiştir: Sen ve şî‘an cennettedir”⁴⁹¹.

“Ebû Sa‘îd el-Hudrî’den rivayet edilmiştir: Kıyamet günü gelince Allah bana ve ‘Alî’ye diyecektir ki: Sizi sevenleri cennete, size düşman olanları da cehenneme sokun”⁴⁹²

Şî‘iler, ‘Alî İbn Ebî Tâlib hakkında uydurmuş oldukları bu çeşit hadislerle onun değerini yüceltmek ve dolayısıyla hilâfet ve imamet meselesinde ona diğer halifelerden önce mutlak bir hak tanımak ve bunu isbat etmek gayesini gütmüşlerdir. İbn Teymiye’nin de dediği gibi, aslında, ‘Alî’nin faziletleri sayılamayacak kadar çoktur; fakat şî‘a bunlarla iktifa etmemiş, onun için akla hayale gelmedik faziletler düzmüşler ve bunları Hazreti Peygambere söyleterek en büyük cürmü işlemişlerdir⁴⁹³. Bu bakımdan şî‘ileri hadis tarihinde ilk vaz‘ (uydurma) kapısını açan bir mezheb olarak kabul etmemek ve yukarıda zikri geçen *Nehcu’l-belâğa* şârihi İbn Ebi’l-Ĥadîd’e hak vermemek mümkün değildir. Ne var ki şî‘a, bu kapıyı açmakla beraber, vaz‘ işi yalnız onlara münhasır kalmamış, diğer mezhepler de kendi görüş ve inançlarını aynı yoldan yaymağa başlamışlardır. Bu faaliyet tabiatıyla uzun müddet devam etmiştir. Ancak İslâm dininin en mühim kaynağı olan hadislerin büyük bir tehlike ile karşı karşıya geldiğini daha başlangıçta farkedenden hadisçiler, hadis vaz‘ına karşı ilk ve en mühim tedbir olarak, hadis aldıkları râvilerin kimliklerini, hal ve meşreblerini araştırmağa ve onlara, rivayet ettikleri hadisleri kimlerden aldıklarını sormağa başlamışlardır. Aynı zamanda sıhhatini tesbit ettikleri hadisleri, daha sistemli bir şekilde büyük hacimli kitaplarda toplamak suretiyle, onların daha emin bir şekilde muhafaza edilmelerini sağlamışlardır. Bu faaliyet neticesinde, bir taraftan hadisin rivayet ve tahammül kaidelerini, râvilerin şartlarını cerh ve ta’dilin hükümlerini tesbit eden yeni bir ilim teşekkül etmeğe başlarken, diğer taraftan her müslümanın güvenle başvurabileceği sahîh hadis kitapları telifine hız verilmiştir. Hicretin ikinci asrı, bu faaliyetlerin yoğunluk kazandığı bir asır olarak görülür.

489 Aynı eser, I. 343.

490 Aynı eser, I. 329.

491 Aynı eser, I. 379.

492 Aynı eser, I. 381.

493 Ez-Zehbî, *el-Muntekâ min Minhâci’s-sunne*, s. 480.

II. BÖLÜM

HADİS İLMİNİN TEŞEKKÜLÜ VE BUNU HAZIRLAYAN SEBEPLER

(II. Hicrî Asır)

A. TOPLUM HAYATINA GENEL BAKIŞ

1. Siyasî durum

Seçimle işbaşına gelmiş ilk dört halifenin devri, emevîlerin babadan oğula intikal eden halifelik idaresiyle sona erince, İslâm devleti, yeni bir idarî sistemle karşı karşıya gelmiş bulunuyordu. Ancak halifeye istibdad ruhunu telkîn eden bu veraset sistemi, çeşitli unsurların idareye karşı giriştikleri şiddetli mücadele neticesinde el değiştirerek emevîlerden abbasîlere geçti. Bu neticeyi sağlayan unsurların başında, daha önce temas ettiğimiz şî'a ve havaric fırkalarının Emevî idaresine karşı besledikleri şiddetli husumet geliyordu. Şî'a, imamet ve hilâfette ehl-i beytin ve dolayısıyla 'Alî ve evlâdının emevîlerce gasbedilmiş haklarını müdafa ediyor ve her ne şekilde olursa olsun bu hakkı ele geçirmeğe çalışıyordu. Hâriciler ise, bugünün ifadesiyle cumhuriyetçi idiler ve halifenin, hiç bir kabîle ve sülâle gözetmeksizin, müslümanlar arasından lâyük olan birisinin seçilmek sûretiyle işbaşına getirilmesi gerektiğini ileri sürüyorlardı.

Şî'a ve havaric'in hilâfet meselesinden dolayı emevîlere karşı giriştikleri bu mücadeleye Emevî idaresinin takip ettiği koyu ırkçılık siyasetinden bezmiş olan kabîlelerin, İslâm'a girmiş Fûrs, Rum vs. unsurların düşmanlığı da inzımam edince, Emevî idaresi, bir asrı bile dolduramadan hayat sahnesinden silindi (132/750).

Emevî devletinin yıkılmasından sonra, es-Saffâh unvanıyla tanınan Ebu'l-'Abbâs 'Abdullah İbn Muḥammed İbn 'Alî İbn 'Abdillah İbn 'Abdi'l-Muḥtalib (132-136) ile, ileride Arap devleti olmaktan ziyade bir imparatorluk haline gelecek olan 'Abbâsî devletinin temelleri atılmış oluyordu. Ancak es-Saf-

fâh'ın hilâfet makamındaki ömrü uzun sürmedi. 136 senesinde vefat etmesiyle, daha önce veliahd tayin ettiği kardeşi Ebû Ca'fer el-Manşûr (136-158) a bey'at edildi⁴⁹⁴. Ebû Ca'fer, şiddet, ciddiyet, uyanıklık ve rayyenin masalihine ihtimam bakımından Abbâsî halifelerinin en büyüğü sayılmış, devletin temellerini sağlam ve kuvvetli esaslar üzerine oturtması dolayısıyla, onun ilk kurucusu olarak kabul edilmiştir. Ebû Ca'fer el-Manşûr devrinin mühim ve devlet için tehlikeli olabilecek siyâsî olayları arasında, ileriden beri hilâfette hak iddialarını sürdürmekte olan 'Alî oğullarından ve Halife'nin amcası olan 'Abdullah İbn 'Alî⁴⁹⁵ ile, devletin kuruluşunda faal rol oynayan Ebû Muslim el-Ĥorâsânî⁴⁹⁶ nin bertaraf edilmeleri yer alır. Diğer bir olay, es-Saffâh tarafından ikinci veliahd olarak tayin edilen 'İsâ İbn Mūsâ'nın hal'ı ve Halife el-Manşûr'un oğlu el-Mehdî için bey'at alınmasıdır⁴⁹⁷. Daha sonraki halifeler devrinde de bu türlü hâdiseler tekerrür edecek ve Abbâsî hanedânına biraz da kanlı bir özellik kazandıracaktır.

Ebû Ca'fer'in vafatından sonra yerine geçen oğlu el-Mehdî (158-169) zamanında ıslahat hareketlerine devam edildi. Kendisine ve devlete karşı çıkan ve birisi de emevîlerden 'Abdullah İbn Mervân yönünden gelen bazı ayaklanmalar, el-Mehdî tarafından kolay bastırıldı. 'Abdullah önce hapsedildi, sonra Halifenin affına ve ihsanına mazhar oldu. Bu devrede affa uğrayan ve ihsana garkedilenlerin bir kısmı da, el-Manşûr tarafından hapsedilen alevîlerdi⁴⁹⁸. El-Mehdî, halka ve bilhassa mazlumlara karşı ne kadar merhametli ve eli açık idiyse, İslâm akaidine ters düşen, haramı mubah kılan ve toplum âdâbiyle alay eden zındıklık ve ilhad hareketlerine karşı da o kadar sert, şiddetli ve amansızdı.

El-Mehdî'nin ölümünden sonra oğlu el-Hâdî (169-170), zındıklarla ve hâricîlerle aynı şiddetle mücadele etti. Bir sene kadar devam eden halifeliği sırasında, el-Ĥuseyn İbn 'Alî idaresinde Mekke ve Medîne'de ayaklanan alevîler, Mekke'ye altı mil mesafedeki Faḥ mevkiinde Abbâsî ordusu tarafından bastırıldılar. El-Ĥuseyn ve ehl-i beytinden bir çok kimse bu mevkide öldürüldü⁴⁹⁹. El-Hâdî, babası tarafından ikinci veliahdlığe tayin olunan kardeşi er-Reşîd'i hal ve kendi oğlu Ca'fer'i nasbetmeğe çalışmışsa da, kısa zamanda ölümü dolayısıyla muvaffak olamamış ve hilâfet makamına Hârûn er-Reşîd geçmiştir.

494 Et-Taberî, *Târîḫ*, VI. 121.

495 Aynı eser, VI. 145.

496 Aynı eser, VI. 127.

497 Aynı eser, VI. 271.

498 Aynı eser, VI. 353.

499 Aynı eser, VI. 410.

Er-Reşid devri (170-193), imparatorluğun en parlak devri sayılır. Bununla beraber, Afrika'da Hırasân ve Süriye'de meydana gelen ayaklanmalar eksik olmamıştır. Afrika'da, berberî ayaklanması önce Herşeme İbn A'yun⁵⁰⁰, sonra İbrâhîm İbnü'l-Ağleb⁵⁰¹ tarafından bastırılmış, Süriye'de adnânîlerle yemenîler arasındaki ihtilâflar harbe dönüşünce Halifenin müdahalesiyle halledilmiş, Hırasânda ise, vâli 'Alî İbn 'İsâ'nın sebep olduğu hoşnutsuzluk, onun azli ile bertaraf edilmiştir⁵⁰².

Er-Reşid'ten sonra yerine oğlu el-Emîn geçmiştir. El-Emîn devri (193-198) çeşitli hâdisler ve devletin temellerini sarsan fitnelerle dolu olarak görülür. Önce, Süriye'de Mu'aviye'nin torunlarından es-Sufyânî lakabıyla maruf 'Alî İbn 'Abdillâh İbn Hâlid İbn Yezid (İbn Mu'aviye) ayaklanmış, Şâm vâlisini tardederek orayı ele geçirmiştir⁵⁰³. Hattâ bütün Süriye'yi elde etmesi iştenden bile değilken yemenîlerle muzarîler arasında çıkan ihtilâf buna mani olmuştur. Bu sırada el-Emîn ile kardeşi el-Me'mûn arasında başlayan şiddetli mücadele ise, devleti büyük ölçüde sarsmıştır. Bu mücadele el-Emîn'in, babası tarafından veliahd olarak tayin edilen el-Me'mûn'u hal etmesiyle başlamış⁵⁰⁴ ve neticede halife el-Emîn'in başı kesilerek öldürülmüştür⁵⁰⁵.

El-Emîn'den sonra halife olan el-Me'mûn (198-218), hilâfette hak iddiasıyla her fırsatta ayaklanan alevîlere karşı cedlerinin siyasetini değiştirerek işe başlamış, önce, Abbasî alâmeti olan siyahı terkedip alevî alâmeti yeşili almış, sonra da imamlardan 'Alî er-Rızâ ile sıhriyet kurup onu velihad yapmıştır⁵⁰⁶. Ne var ki Halifenin bu davranışı, onun Merv'de bulunduğu bir sırada Bağdâd'taki abbasîleri harekete geçirmeğe ve el-Me'mûn'un hilâfetten hal'ını ileri sürüp İbrâhîm İbnü'l-Mehdî'ye bey'at etmelerine sebep olmuştur⁵⁰⁷. El-Me'mûn Bağdâd'a gelinceye kadar iki sene halife olarak kalan İbrâhîm⁵⁰⁸, el-Me'mûn'un Bağdâd'a gelmesinden sonra hilâfetten azledilmiş⁵⁰⁹; bir müddet gizli kalmışsa da sonradan yakalanmış, fakat Halifenin affına mazhar olmuştur⁵¹⁰.

500 Aynı eser, VI. 461.

501 Aynı eser, VI. 472.

502 Aynı eser, VI. 512.

503 Aynı eser, VII. 25.

504 Aynı eser, VI. 563.

505 Aynı eser, VII. 76.

506 Aynı eser, VII. 139; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, X. 247, 275.

507 Aynı eser, VII. 140.

508 Aynı eser, VII. 154.

509 Aynı eser, VII. 151.

510 Aynı eser, VII. 175.

Halife el-Me'mûn devrinin en mühim olayı, Halifenin mutezile akaidini benimsemesi ve bu akaidin en belirli özelliğini taşıyan *halku'l-Kur'an* inancını halka ve bilhassa aralarında Ahmed İbn Hanbel gibi muhaddis ve fakihlerin bulunduğu ulemaya kabul ettirmeğe çalışmasıdır. *Mihne* tabir edilen ve üçüncü asırda hadis tarihiyle ilgili bahislerimizde ayrıca incelenecek olan bu hâdiseler, el-Me'mûn'dan sonra yerine geçen kardeşi el-Mu'taşım (218-227) ve onun oğlu el-Vâşık (227-232) devirlerinde şiddetini artırarak devam etmiş ve bir çok hadisçi, halku'l-Kur'an inancına karşı geldikleri için büyük işkencelere maruz bırakılmışlardır. Burada şuna da işaret edelim ki, el-Vâşık'ın ölümü ile Abbâsî devletinin altın devri sona ermiş bulunmaktadır.

Kısa notlar halinde özetlemeğe çalıştığımız İlk abbasiler devri, siyaset bakımından İslâm tarihinin en muhteşem, en istikrarlı ve en uzun süren bir bölümünü teşkil etmekle beraber, bir imparatorluk içinde görülmesi mümkün olan ve fakat bu imparatorluğun kaderinde mühim rol oynayan, hattâ onun parçalanmasına kadar yol açan bazı faktörleri de bünyesinde taşıdığına şüphe yoktur. Bu faktörlerden ikisi ve en mühimleri, hemen bütün halifeler devrinde görülen alevî ayaklanması ve devletin bir Arap devleti olmasına rağmen, idarî ve askerî teşkilatta mevâliden olan ve ekseriyetini fursler teşkil eden yabancı unsurlara araplardan çok itimad edilmesi ve yer verilmesidir.

Abbâsî devletinin, Emevî devletinin çöküntüsü üzerinde kurulduğu ma-lumdur. Emevîlerin 'Alî taraftarları veya alevîler nezdindeki hükmü de meş-hurdur ve bu hüküm, ilk Emevî halifesi Mu'âviye'nin hilâfeti 'Alî'nin elinden aldığı zaman verilmiştir. Binâanaleyh emevîler, alevîler nazarında gâsıbtırlar ve her ne bahasına olursa olsun, gasbedilen bu şeyi onların elinden almak lâzımdır. Alevîler, Emevî idaresi süresince bu gayenin tahakkukunu için çalıştılar, hem öldürdüler hem öldüler.

Alevîlerle amca çocukları olan abbasiler de ortaya çıktıkları zaman bu gaye adına konuştular: Hilâfeti ve imameti gâsıbların elinden almak ve asil sâhiplerine yani âl-i Muhammed'e iade etmek. Bu gayeyi gerçekleştirmek için, işe, şî'îliğin merkezi olan Kûfe ve Hürâsân halkını davetle başladılar. Çünkü buralarda yaşayan furslerin İslâm'a girdikten sonra örf ve âdetlerine sıkı benzerliği dolayısıyla şî'î görüşü benimsediklerini, yahut daha doğrusu, kendi, örf, âdet ve inançlarıyla bu görüşü bizzat onların meydana getirdiklerini ve onu her fırsatta müdafa ederek gasbedilen hakkın Muhammed âilesine veya 'Alî oğullarına iadesi için mücadele ettiklerini biliyorlar; âl-i Muhammed adına yapılacak bir davete ilk koşacak olanların yine fursler olacağına inanıyorlardı.

Fursler ise, bu davete icabette kendileri için iki büyük fayda bulunduğunu mülâhaza ediyorlar ve her ne bahasına olursa olsun, bunları elden ka-

çırmak istemiyorlardı. Bu iki faydadan birisi, emevilerin koyu milliyetçilik politikası dolayısıyla Araptan gayri milletlere hayat hakkı tanımayan zâlim idaresinden kurtulmak, diğeri ise, abbasîlere yardım etmek suretiyle İslâm'ın ellerinden aldığı nüfûz ve sultayı bir nebze de olsa yeniden ele geçirmek ve devlet idaresinde sözleri dinlenen kimseler olarak hayatîyetlerini muhafaza etmekte. Ve filhakika, Hırāsānlı Ebū Muslim'in ve adamlarının bütük yardımıyla Emevî devleti yıkılıp yerine Abbasi devleti kurulduğu zaman, fursler, emellerini büyük ölçüde gerçekleştirmiş oldular. Halifeler, fursleri kendileri için muhafız seçtiler; saraylarında vezirlik taşrifatçılık ve kâtiplik gibi mevkiiler ihdas ettiler ve bu mevkiileri furslere verdiler. Bu suretle devlet nizamı, furslerin idaresinde eski Sasanî devleti nizamının bir kopyası haline geldi.

Abbasi devletinin kuruluşu ile fursler kendi emellerini gerçekleştirmiş olmakla beraber, 'Alî oğulları, bidayette âl-i Muhammed adına yapılan davetin kendilerini aldatmak için başvurulmuş bir oyun olduğunu anlamakta gecikmediler; çünkü hilâfet kendi hakları olduğu halde yine elden çıkmış ve başkalarının malı olmuştu. İşte bu sebeple mücadelelerine yine devam etmeğe başladılar; fakat bu sefer daha zayıf ve daha kuvvetten düşmüş olarak...

Netice itibariyle, ilk abbasî devri, mevalî olarak İslâm'a girmiş olan furslerin siyasî alanda hakimiyet kazandıkları, nüfûz ve sultalarını araplar üzerine hakim kıldıkları, buna karşılık, kendi adlarına mücadeleye girişilen ve Arap olan 'Alî oğullarının durumunda bir değışikliğin olmadığı ve mücadelelerinden yine mağlub çıktıkları bir devir olarak görülür.

2. İlhad hareketleri

a. Zındıklar

Abbsiler, takip ettikleri siyaset dolayısıyla çeşitli din ve inançlara sâhip milletlerin, İslâm'a girmiş olsalar bile, İslâm dışı davranışlarını sürdürmelerine ve bu davranışların hem din, hem devlet için büyük tehlike teşkil etmesine tam bir başarıyla engel olamamışlardır. Bilhassa furslere tanıdıkları geniş imtiyazlar, başta ordu olmak üzere devletin bir çok kuruluşlarında verdikleri yüksek mevkiiler, İslâm'a zıt düşen inançların geniş çapta ve süratle yayılmasında başlıca âmil olmuştur. Zaten kuvvet kazanıp geniş ülkelerde yayılmağa başladığı ilk devirlerden itibaren düşmanlarının kin ve gayızlarını üzerine çeken ve intikam arzularını her geçen gün biraz daha ateşlendiren İslâm, başta zındıklar olmak üzere bir çok müllüdin taarruzuna maruz kalmış ve bu taarruz bilhassa abbasiler devrinde bütün açıklığıyla su yüzüne çıkmıştır.

Zındık tabiri, umumiyetle, zâhiren müslüman olan, fakat içinde küfrü gizleyen kimseye itlak olunmuştur. Zındıklar, daha ziyade mecûsî dinine mensub olan, yahut Mani ve Senevî akaidini benimseyen, iki ilâha ibadet eden kimselerdir. Abbasî devrinde itikadî bozukluğun yaygınlaşması ve dinsizliğin açığa vurulması dolayısıyla ulûhiyyeti inkâr eden herkese zındık adı verilmiştir.

El-Gazâlî “Küfr”ün bir hukm-i şer’î olduğunu ve nass veya kıyasla bilinebileceğini açıklarken, yahudî ve hristiyanlar hakkında nass vârid olduğunu, brahman, senevî ve dehrîlerin bitarîkîl evlâ bunlara iltihak edeceğini belirtmek suretiyle zındıkları seneviye ve dehriye cümlesinden olarak zikretmiş⁵¹¹, bir başka yerde ise, “kâinatın tedbirli, âlim ve muktedir bir yaratıcısı bulunduğunu inkâr eden, onun eskiden beri kendiliğinden böylece mevcut olduğunu, hayvanın nutfeden, nutfenin de hayvandan meydana geldiğini, eskiden beri böyle olduğunu ve ilelebed de böyle olacağını ileri süren” dehrîlerden bahsederken de “işte zındıklar bunlardır” demek suretiyle⁵¹², dehriye ve zandakayı, yahut zındık ve dehriyi müradif iki isim olarak kullanmıştır.

Zındıkların İslâm tarihinde zuhuru, Emevî idaresinin sonlarına rastlar. Halife el-Velîd İbn Yezîd İbn ‘Abdi’l-Melik’in mürebîi ‘Abdu’ş-Şamed İbn ‘Abdi’l-A‘lâ’nın zındık olduğu söylenir⁵¹³. Keza son Emevî halîfesi Mervân İbn Muhammed (127–132) in mürebîi Ca’d İbn Dirhem, İbnu’n-Nedîm’in ifadesine göre bir zındık idi⁵¹⁴. Halifeye Mervân el-Ca’dî lakabının verilmesine sebep olan Ca’d⁵¹⁵, müslümanlar arasında cebr, ta‘tîl ve halku’l-Ûrûn akîdelerini yaymakla da şöhret kazanmıştı⁵¹⁶. Nitekim bu faaliyetlerini Halife Hişâm İbn ‘Abdi’l-Melik zamanında (105–125) daha çok artırdığı için, Halifenin ‘Irâk’taki vâlisi Hâlid İbn ‘Abdillah el-Ûaşrî tarafından bir Kurban Bayramı sabahı hutbeyi müteâkib boğazlanarak öldürülmüştür⁵¹⁷.

Abbasîler devrinde zındıkların faaliyeti daha çok yaygınlaşmış ve bilhassa Küfe, bu faaliyetlerin merkezi haline gelmiştir. ‘Irâk’ın Zerdüşt, Mani ve Mezdek dinlerine mensub furslerin yaşadıkları bir belde olduğu ve bilhassa Mani’nin, mensuplarına 1/10 (uşr) zekâtı, gece ve gündüz dört namazı ve duâayı farz kıldığı düşünülürse⁵¹⁸, zındıkların bu bölgede intişar etmelerinin sebebi kolayca anlaşılır.

511 El-Gazâlî, *Fayşalu’t-tefriha beyne’l-İslâm ve’z-zandaqa*, s. 134–135.

512 Bkz. *el-Munkızu mine’z-zalâl*, s. 143–144.

513 El-İsfahânî, *el-Ağânî*, VI. 132.

514 Bkz. *el-Fihrist*, s. 486.

515 Aynı yer; el-Ûâsımî, *Târîhu’l-Cehmiyye*, s. 27.

516 İbn Teymiye, *Risâletu’l-furkân* (Mecmû‘atu’r-resâ’il I. 137).

517 İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 486. İbnu’l-Eşîr, *el-Kâmil*, IV. 205.

518 Fş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihâl*, I. 248.

İbnu'n-Nedîm, zındıklığı içlerinde gizleyip İslâm'ı izhar eden bazı kelâm ehlinin ve zındıklıkla itham edilen bazı "mülûk ve ruesânın" isimlerini verir ki, bunlar, zındıklığın nerelere kadar sızdığını göstermek bakımından şâyânı dikkattir. İbnu'n-Nedîm'in belirttiğine göre, Abbâsî devletinin meşhur vezîrleri Bermekîler ve el-Mehdî'nin kâtibi Muḥammed İbn 'Ubeydillah zındık idiler ve hattâ bu mezheb mensûblarının yazılarında okunduğuna göre Halîfe el-Me'mûn bile onlardandır⁵¹⁹.

Zındıkların ilk defa mücadele eden halîfe el-Mehdî (158-169) olmuştur. Bunun için önce bir divan kurmuş ve başına 'Omer el-Kelvâzi'yi getirmiştir⁵²⁰. "Şâhibu'z'zanâdîka" unvanı verilen bu zâtın vazifesi, zındıkları takip etmek ve onların faaliyetlerine son vermektir. Hicrî 168 de adı geçen "şâhibu'z-zanâdîka" vefat etmiş ve onun yerine Muḥammed İbn 'İsâ tayin olunmuştur. Yine aynı sene içinde el-Mehdî Bağdâd zındıklarını kâmilten öldürmüştür⁵²¹.

El-Mehdî'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mûsâ el-Hâdî (168-170) babasının vasiyyetine uyarak zındıklara karşı aynı şiddetle mücadele etmiştir. Eṭ-Ṭaberî'nin anlattığına göre el-Mehdî, bir gün kendisine getirilen bir zındığa tövbe etmesini söylemiş, fakat onun tövbeden çekinmesi üzerine boynunu vurarak asılmasını emretmiş, sonra da oğlu el-Hâdî'ye şöyle demiştir: "Ey oğul, iş başına geldiğin zaman bu Mânî ehline dikkat et. Bunlar halkı dünyada zühd, âhuret için amel ve kötülüklerden sakınma gibi zâhiren güzel olan şeylere davet ederler. Sonra eti, temiz suya dokunmayı ve hastalıklı devenin öldürülmesini haram kılmaya varırlar. Daha sonra da, birisi nur, diğeri zulmet olan iki şeye ibadet edilmesini isterler. Bundan sonra, kardeşler, kızlar arasında evlenmeyi, bevl ile yıkanmayı, yoldaki çocukları zulmetin dalâletinden kurtarıp, nurun hidayetine sevk etmek için çalmayı mubah sa-

519 Bkz. *el-Fihrist*, s. 487.

520 Eṭ-Ṭaberî, *Târîh*, VI. 390. Hicrî 167 senesi olayları içinde, eṭ-Ṭaberî, el-Mehdî'nin zındıklara karşı amansız bir mücadeleye giriştiğini ve onları her tarafta takip ettiğini kaydeder (VI. 389). Meşhur şâir Beşşâr İbn Burd'un de bu sırada Halîfe tarafından kırbaçlanarak öldürüldüğüne şüphe yoktur. Zira Beşşâr'a atfedilen bir şiirde "arzun karanlık, ateşin ise parlak olduğu ve ateşin ateş olduğu günden beri kendisine ibadet edildiği" açıklanmış ve şâir bu yüzden zındıklıkla itham edilmiştir (Bkz. İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, I. 247). Her ne kadar İbn Ḥallikân, Beşşâr'ın kitaplarının tetkik edildiğine ve zındıklığına delâlet eden bir şey bulunmadığına dair zayıf bir haber nakleder ve eṭ-Ṭaberî'ye isnaden (bkz. *Târîh*, VI. 401) Beşşâr'ın, Halîfenin veziri Ya'qûb İbn Dâvûd'u hicvetmesi dolayısıyla öldürüldüğünü kaydederse de, şiirlerinde umumiyetle kadın ve gılman sevgisini terennüm etmesi, sefihane bir hayat sürmesi, aslen fârisî bir köle olması ve nihayet Râfızadan Kâmilîyye fırkasına mensub bulunması (bkz. el-Bağdâdî, *el-Farâk beyne'l-firak*, s. 35; keza bkz. *İslâm Ansiklopedisi*: Beşşâr), onun zındık olabileceğini gösteren bir kaç delildir.

521 Eṭ-Ṭaberî, *Târîh*, VI. 391.

yarlar. Bu iş için kılıcı sıyrır ve şeriki olmayan Allah'a, bunları tenkil etmekle yaklaş⁵²². El-Hādī, babasının bu vasiyyeti üzerine bir çok zındık öldürmüş, hilâfetinin onuncu ayı da geçtikten sonra şöyle demiştir: "Allah'a yemin ederim ki, eğer yaşarsam bu fırkayı kâmilten öldüreceğim; öyle ki, bunlardan kırpan tek bir göz bırakmıyacağım"⁵²³.

Zındıklara karşı mezkûr halifeler ne derece şiddetli davranırlarsa davranırlar, bunları tamamiyle ortadan kaldıramamışlardır. Hārūn er-Reşid'den sonra ve bilhassa el-Mu'taşım devrinde Mānī dinine mensub meşhur kumandan el-'Afsîn'in gölgesinde, bunların, faaliyetlerini daha çok artırmış olacaklarına şüphe yoktur.

b. Rāvendiyye

Abbāsî devletinin kuruluşunda büyük faaliyet gösteren Hōrāsānlı Ebū Muslim'in Ebū Ca'fer el-Manşūr tarafından öldürülmesinden sonra ortaya çıkan en mühim ilhad hareketlerinden biri de Rāvendiyye hareketidir. Bu hareket, Ebū Muslim'in intikamını almak için Halifeye karşı yöneltilmiş siyasi bir ayaklanma gibi görülürse de⁵²⁴, ayaklananların, İslâm dışı bazı dinî görüş ve inançları taşımaları ve bunların dâiliğini yapmaları, hareketin, intikam arzusunun kamçılacağı basit bir siyasi olay olmadığını gösterir. Nitekim Ebū Muslim'in, Halife el-Manşūr'un huzuruna girmekte orada öldürüldüğü sırada salona gelen ve Ebū Muslim'i öldürülmüş gören İsa İbn 'Alî'nin, Halifeye tevcih ettiği "onu öldürdün mü? Ya askerlerini ne yapacaksın? Zira onlar onu Rab ittihaz etmişlerdi" sözü, bu konuda büyük bir gerçeği ortaya koymaktadır⁵²⁵.

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin açıkladığına göre, râfıza⁵²⁶ dan olan Keysāniyye⁵²⁷ fırkasının bir kolu Ebū Hâşim İbn Muḥammed İbni'l-Ḥanefiyye-

522 Aynı eser, VI. 433-434.

523 Aynı yer.

524 Bkz. Ebū Ḥanīfe ed-Dineverî, *el-Aḫbārü't-tvāl*, s. 384. Burada, Ebū Ca'fer'in 142 senesinde Başra'ya geldiği bir sırada, Rāvendiyye'nin Ebū Muslim'in intikamını almak maksadıyla ayaklandıkları haberini aldığı ve bunları bastırmak için Hâzım İbn Huzeyme'yi görevlendirdiği diye kaydedilir.

525 Aynı eser, s. 382.

526 Râfıza, Ebū Bekr ve 'Omer'in imametini reddeden şilere verilmiş bir isimdir. Bunlara göre Hazreti Peygamber, 'Alî İbn Ebî Tâlib'i kendisinden sonra halife olarak tayin ve bunu onun ismiyle izhar ve ilân etmiştir. Fakat sahabe, Hazreti Peygamberin bu vasiyyetine uymamış ve dalâlete düşmüşlerdir. Halbuki imamet, yalnız nasla ve verasetle olur. Bu konuda bkz. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Maḳâlât*, I. 15.

527 Keysaniyye, 'Alî İbn Ebî Tâlib'in kölesi Keysân'a izafe edilen şîca kollarından biridir. Söylendiğine göre Keysân, 'Alî'nin oğlu Muḥammed İbnu'l-Ḥanefiyye'ye talebelik etmiş ve imametlik için onun dâiliğini yapmıştır. Bkz. Eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, I. 147.

den sonra imametin Muhammed İbn 'Alî İbn 'Abdillah İbn 'Abbās'a geçtiğini ileri sürmüştür; çünkü Ebû Hâşim Şâm'dan ayrılırken bunu vasiyyet etmiştir. Muhammed İbn 'Alî, oğlu İbrâhîm'e, İbrâhîm de ilk Abbâsî halifesi Ebu'l-'Abbâs es-Saffâh'a vasiyyet etmiş ve bu suretle hilâfet vasiyyet yolu ile Ebû Ca'fer el-Manşûra'a kadar gelmiştir. Ancak bu görüşe sâhip olan Key-sâniyye kolundan bazıları sonradan bu görüşü terketmişler; Hazreti Peygamberin imameti 'Abbâs İbn 'Abdi'l-Muṭṭalib'e onun da oğlu 'Abdullah'a vasiyyet ettiklerini ve böylece hilâfetin aynı yolla Ebû Ca'fer el-Manşûr'a kadar geldiğini ileri sürmüşlerdir. İşte bu görüşe sâhip olanlar, Râvendîye denilen fırkayı teşkil ederler. Bu fırka, Ebû Muslim'in öldürülmesi işinde ihtilâfa düşmüş, Rizâmiyye denilen bir gurup Ebû Muslim'in öldürüldüğünü kabul ederken⁵²⁸ Muslimiyye adı verilen diğer bir gurup, onun ölmediğini iddia etmiştir⁵²⁹.

El-Eş'arî tarafından verilen bu bilgi, Ebû Muslim'in öldürüldüğü sırada halfeye yöneltilen "ya askerlerini ne yapacaksın? Onlar Ebû Muslim'i Rab ittihaz etmişlerdi" sözünün manâsını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Filhakika eṭ-Ṭaberî'nin açıkladığı gibi, Râvendîyye, Ebû Muslim'in görüşüne sâhip olan horasanlılardır. Bunlar ruhların tenasuhuna inanırlar. İddialarına göre kendilerine yiyeceklerini ve içeceklerini veren rabları Ebû Ca'fer el-Manşûr'dur. Halife, Kûfe civarındaki Hâşimiye'ye geldiği sıralarda, bunlar, Halifenin sarayını sarmışlar ve "bu bizim rabbımızın sarayıdır" diyerek onu tavaf etmeğe başlamışlardır. Bunları ortadan kaldırmadıkça din ve devletin büyük bir tehlike içinde kalacağını bilen Halife, Râvendîyyenin ileri gelenlerinden 200 kişiyi hapsedirtmiştir. Ne var ki geride kalanlar, arkadaşlarının hapsedilmesinden galeyana gelerek hapishaneye hücum etmişler ve onları kurtarmışlardır. Onlarla dövüşmekten başka çare olmadığını gören Halife, sarayından yaya olarak çıkmış ve 600 kişiyi bulan ravendîlerin üzerine yürümüştür. Burada öldürülmek tehlikesiyle karşı karşıya gelmiş, ancak, abbasîlere karşı dövüşmüş Emevî kumandanlarından Ma'n İbn Zâ'ide'nin yardımıyla bu bâdireden kurtulabilmiştir⁵³⁰.

Râvendîyye, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Ebû Muslim'in adamları idiler ve eski Fûrs devletini ihya etme gayesi peşinde koştukları için, onları hilâfetin başta gelen siyasi düşmanlarından biri saymak mümkündür. Diğer

528 El-Eş'arî, *Maḳâlât*, I. 19. Eş-Şehristânî'ye göre Rizâmiyye, Rizâm adlı bir şahsa izafe edilmiştir. Ebû Muslim zamanında Horâsân'da zuhur eden bu fırka, Ebû Muslim'in imametini ve hulûliyyeden olması dolayısıyla de ilâh rûhunun Ebû Muslim'e hulûl ettiğini ileri sürmüştür. Bkz. *El-Milel ve'n-nihâl*, I. 154.

529 El-Eş'arî, *Maḳâlât*, I. 19-20.

530 Daha geniş bilgi için bkz. eṭ-Ṭaberî, *Târîh*, VI. 147 vd. (141 inci sene olayları).

taraftan, sâhip oldukları dinî inançlar dolayısıyla ve mecûsî, yahut onun kollarından olan Zerdüş, Mânî veya Mezdek akaidini taşıdıkları için zındıklar zümresine mensub bulunuyorlardı. Bu sebeple Halife el-Manşûr onlarla şiddetli mücadeleye girişmiş ve pek çok Ravendî öldürmüştür. Ancak onun bu mücadelesinde kesin bir başarı elde ettiğini söylemek mümkün değildir. Nitekim Ravendiyye hareketinin benzerleri daha sonraki devirlerde Muḳanna' Bâbek gibi isimlerin altında yeniden ortaya çıkmışlardır.

c. Muḳanna'iyeye

Ḥorāsân'da zuhur eden 'Atâ. (veya Hâkîm) el-Muḳanna', Merv'li olup Rizâmiyyeye mensub idi ve ruhların tenasuhuna inanırdı; sonraları ilâh olduğunu iddia etmiştir⁵³¹. Kendisine tâbi olan taraftarlarına şöyle demişti: Allah, Âdem sûretine bürünmüş ve meleklerine ona secde etmelerini emretmiştir. İblîs müstesnâ bütün melekler ona secde etmişlerdir. Sonra peygamberlerin, 'Alî ve evlâdlarının, daha sonra da Ebû Muslim el-Ḥorāsânî'nin sûretlerine bürünmüştür. Ebû Muslim'in ölümünden sonra ise ulûhiyet kendisine intikal etmiştir. Muḳanna'ın bu iddialarına inanan bir çok kimse ona ibadet etmeğe başlamış ve onun adına dövüşerek bir çok müslüman öldürmüştür⁵³².

Muḳanna', kısa boylu şaşî ve çok çirkin suratlı bir adamdı. Çirkinliğini örtmek için yüzüne altundan yapılmış bir maske takardı. Adamlarına da kendisinin muhtelif sûretlere intikal ettiğini ve asıl yüzünü görmeğe muktedir olamayacaklarını, her kim onu görürse nurundan helâk olacağını söylördü⁵³³.

Muḳanna', taraftarlarına İslâm'ın haram kıldığı her şeyi mubah kılmış, namaz, oruc gibi ibadetleri kaldırmış, haram kelimesinin kullanılmasını da yasaklamıştı⁵³⁴.

Eṭ-Ṭaberî'nin açıkladığına göre⁵³⁵, Hicrî 161 senesinde, Ḥorāsân'da kuvvetli bir tehlike olarak ortaya çıkan Muḳanna'a karşı Halife el-Mehdî, Mu'âz İbn Muslim, 'Uḳba İbn Muslim, Cebrâ'îl İbn Yaḥyâ ve Kôlesi Leys'in de katıldığı bir ordu hazırlamış, daha sonra Sa'îd İbn 'Amr el-Ḥaraşî'yi görevlendirerek, Muḳanna'ın sığındığı Keş'deki muhkem kaleyi muhasara ettirmiştir. Etrafı hendeklerle kuşatılmış olan kale, müslümanları uzun zaman meşgul etmiş ve ancak 169 senesinde, kurtuluş ümidi kalmadığını gören

531 Bkz. el-Bağdâdî, *el-Farḳ beyne'l-firak*, s. 155.

532 Aynı yer ve İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, II. 426.

533 El-Bağdâdî, *el-Farḳ beyne'l-firak*, s. 156.

534 Aynı eser, s. 155.

535 Bkz. *Târîḫ*, VI. 367.

Muḳanna'ın, karılarını ve kendisini zehirleyip öldürmeleri üzerine düşmüştür. Müslümanlar kaleye girdikten sonra içeride bulunan bütün taraftarları öldürmüşler, Muḳanna'ın, başını da keserek Halife el-Mehdi'ye göndermişlerdir⁵³⁶. Ancak Muḳanna' taraftarlarının kökü tam manâsıyla kurutulamamış, çeşitli şekil ve isimlerle tarih sahnesinde zaman zaman görünmüşlerdir.

d. Hurramiyye

El-Bağdâdî'nin verdiği bilgiye göre⁵³⁷, Hurramiyye iki guruba ayrılır Birincisi, İslâm'dan önce, Sasanîler devrinde ortaya çıkan ve Mezdekiyye gibi haram şeyleri mubah sayan, mal ve kadınlarda ortaklık iddiasında bulunan ve hükümdar Adil Enuşirvan devrine kadar fitnesi devam eden Hurramiyye; diğeri ise İslâm'da, Azarbeycan civarında zuhur eden ve Bâbek el-Hurrâmî'ye mensub olan Hurramiyyedir ki, Râvendîyye ve Muḳanna'ıyye hareketlerinin bir devamı olarak Abbâsî halifeleri el-Me'mûn ve el-Mu'taşım'ı bir hayli meşgul etmiştir.

Ed-Dîneverî, Bâbek'in el-Me'mûn devrinin sonlarına doğru harekete geçtiğini, nesebi ve mezhebi hakkında değişik görüşler ileri sürüldüğünü kaydettikten sonra "bizim için sâbit olan şudur ki, Bâbek, Ebû Muslim'in kızı Fâtıma'nın torunlarından ve Hurramiyyeden olan Fâtımiler, Hazreti Peygamberin kızı Fâtıma'ya değil, bu kadına müntesibtirler" der⁵³⁸. Ancak İbnu'n-Nedîm'in verdiği haber bundan farklıdır ve ona göre Bâbek'in babası Medâyin'li bir yağ tüccarı olup Azarbeycan'ın Bilâlâbaz köyünde yerleşmiş ve Bâbek'in anası olan kör bir kadınla evlenmiştir⁵³⁹. Bâbek, on yaşına kadar, ücretle süt anneliği yapan anasının yanında kalmış, sonra da evden ayrılarak çobanlık yapmağa başlamıştır. On sekiz yaşlarında anasının yanına döndüğü bir sırada Hurrâmîlerin reisi Câvidân'la tanışmış, Câvidân'ın onda gördüğü kabiliyet dolayısıyla anasından istemesinden sonra da, Câvidân'la birlikte gitmiştir. İşte Bâbek'in hayatı bundan sonra çok çabuk değişmiştir. Önce Câvidân'ın karısıyla aşk oyunlarına başlamış, Câvidân'ın bir müddet sonra ölmesi üzerine de, onun ruhunun Bâbek'e geçtiğini ileri süren karısının

536 Aynı eser, VI. 374; İbn Hâllikân, *Vafeyât*, II. 426. El-Bağdâdî, Muḳanna'ın kendisini kalede bulunan bir fırında yaktığını, bu sebeple ne cüssesinin, ne de küllerinin bulunabildiğini kaydeder. Yine bu sebeptendir ki ashâbı, onun semaya yükseldiğini iddia etmişlerdir. Muḳanna'a bağlı kimselerin, halen yaşadıkları yerlerde bir mescidleri bulunduğunu, fakat namaz kıldıklarını söyleyen el-Bağdâdî, ölü ve domuz etini helâl saydıklarını, birbirlerinin karılarından faylandıklarını, müslümanlardan nefret ettiklerini ve bunlardan birisini yakaladıkları zaman öldürüp cesedini gizlediklerini zikretir. Bkz. *el-Farḳ beyne'l-firak*, s. 156.

537 Aynı eser, s. 160.

538 *El-Ahbârü't-tvâl*, s. 402.

539 Bkz. *el-Fihrist*, s. 494.

yalanlarıyla Hurremilerin reisi olmuş, aynı zamanda Cavidân'ın karısıyla evlenmiştir⁵⁴⁰.

Bâbek'in önderliği altında kısa bir zamanda kuvvetlenen Hurrämiler, civardaki müslüman halka saldıрмаğa, mallarını gasba, kadın çocuk gözetmeksizin önlerine çıkını öldürmeğe başlamışlardır. Halife el-Me'mün'un onları tenkil etmek maksadıyla Ermenistan ve Azarbeycan'a gönderdiği kumandan ve vâlilerin başarısızlıkları⁵⁴¹, Hurrämilerin cüretlerini daha çok artırmış, akla gelmeyen cinayetler işlemişlerdir. El-Mağdisî, işin bidayetinden itibaren bu cinayetleri şöyle anlatır: "Bâbek, adamlarına kılıç ve hançerler verip köylerine ve evlerine dönmelerini ve gece yarısını beklemelerini emrederdi. Bu vakit gelince evlerinden çıkarlar uzakta olsun, yakında olsun, kesilmedik ve öldürülmedik erkek, kadın, çocuk bırakmazlardı. Bu suretle belde halkı, Hurremilerin eliyle öldürülmüş oluyordu. Bu emri kimin verdiğini ve ne sebeple verdiğini bilmiyorlardı. Halkın içine büyük bir korku ve dehşet düşmüştü. Uzak yerde bulunanlara Bâbek'in emri henüz ulaşmış oluyordu ki, hiç vakit kaybetmeden, büyük, küçük müslim, zımmî, hangi sınıftan olursa olsun rastladıklarını öldürüyorlardı. Kendilerine bütün yol kesenler, itler, uğursuzlar ve sapık inançlılar da katılmış olduğu için, yalnız süvarilerin sayısı 20 bini bulmuştu. Bir çok şehir ve kasabalara sâhip olmuşlardı. Sultanın bir çok ordusunu hezimete uğratmış, bir çoklarını da öldürmüşlerdi"⁵⁴².

El-Mu'taşım devrinde Azarbeycân Bâbek'in eline geçmiş, Bağdâd halkının içini de büyük bir endişe kaplamıştı. Nihayet Halife, el-Afşîn kumandasında kuvvetli bir orduyu, hergün külliyatlı miktarda para, erzak ve techizatla takviye etmek suretiyle Bâbek'in bulunduğu dağlık bölgede bir seneye yakın bir zaman tutmağa muvaffak olmuştur. Bâbek, hezimetin mukadder olduğunu anlayınca, kendisi için muhkem bir kale durumunda olan Bezz şehrine çekilmiş, ancak orada da sıkıştırılınca kıyafet değiştirip Ermenistan'a kaçmağa teşebbüs etmiştir. Yolda Sehl İbn Sunbât adlı bir ermenî tarafından teşhis, sonra da el-Afşîn'e teslim edilen Bâbek, bir bayram havası içinde Halife el-Mu'taşım'ın bulunduğu Samarrâ'ya getirilmiş, önce el ve ayakları, sonra da başı kesilmek suretiyle öldürülmüştür⁵⁴³.

540 Aynı eser, s. 495-496. Keza bkz. eî-Taberî, *Târîh*, VII. 141. Burada, 202 senesi olayları cümlesinden olarak Bâbek el-Hurreml'nin harekete geçerek Cavidân'ın rûhunun kendisine hulûl ettiği iddisiyle fesad çıkarmağa başladığı kaydedilir.

541 Meselâ H. 205 senesinde 'Isâ İbn Muhammed İbn Ebî Hâlid, Bâbek muharebesi için Ermeniye ve Azarbeycan'a tayin olunmuştur (eî-Taberî, VII. 159). H. 209 da önce Zurays adıyla maruf Şadağa İbn 'Alî, sonra Ahmed İbnü'l-Cuneyd, daha sonra da İbrâhîm İbnü'l-Leys (aynı eser, VII. 174), H. 214 de de 'Abdullah İbn Tâhir ve 'Alî İbn Hişâm (aynı eser, VII. 189) tayin olunmuşlardır.

542 *El-Bed' ve't-târîh*, VI. 116.

543 *El-Mes'ûdî*, *Murûcu'z-zehab*, IV. 55-58; el-Mağdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, VI. 117-118

Abbasî devri tarihinde mühim rol oynayan Hürramîlerin gaye ve inançlarına burada kısaca temas etmek, konumuz bakımından faydalı olacaktır; çünkü bu gayenin gerçekleştirilmesine paralel olarak yürütülen din propagandalarının, İslâm fikir hayatında hatırı sayılır tesirler icra eylediğine şüphe yoktur.

İslâm, Sasanî hükümdarlığına son vermiş ve fursleri kendi bünyesinde zâhiren eritmiş olmakla beraber, onların örf ve âdetlerini, Zerdüş, Mezdek ve Mânî gibi mecûsiliğin çeşitli görünüşleri altında içlerine sinmiş din ve inançlarını kalplerinden tamamen söküp atamamıştı. Bu sebeple fursler, her fırsatta eski hükümranlılık devri özelemlerini açığa vuruyorlar ve hattâ bu hükümranlılığı müslümanların elinden alıp mecûsiliği hakim kılmak istiyorlardı. Daha önce zikrettiğimiz Râvendî ve Muğanna^c gibi Hürremî hareketi de, aynı gayenin gerçekleştirilmesine yönelmiş hareketlerdi. Nitekim el-Mağdisî bu görüşü teyiden şöyle der: “Hürramîler, hükümranlılığı Araplardan Acemlere geçirmek için çalıştılar. Câhiller için bu görüşü süsleyip kuvvetlendirdiler ve halkı bu görüşe davet ettiler. Bunun neticesi tatil ve ilhad ortaya çıktı”⁵⁴⁴.

Akidelerinin başında tenasuh geliyordu. Nitekim Câvidân’ın ölümü üzerine adamları, karısının evinde toplanmışlar ve Câvidân’ın ruhunun Bâbek’e geçtiği inancı içinde ve yeni kesilmiş bir sığır derisi üzerinde şarab içip “ey Bâbek’in ruhu! Câvidân’ın ruhuna iman ettiğimiz gibi sana da iman ettik” diyerek Bâbek’e bey’at etmişlerdir⁵⁴⁵.

El-Mağdisî’nin açıkladığına göre Hürramiyye, muhtelif fırka ve sınıflardan ibarettir; bununla beraber “ric’a” görüşünde ittifak ederler ve ismin ve cismin değiştiğini söylerler (bir başka ifade ile tenasuha inanırlar). İddialarına göre bütün Peygamberler, şeriatları ve dinleri ayrı olsa bile, bir tek ruh ile gelmişlerdir. Vahiy hiç bir zaman kesilmez. Her din sâhibi, sevabı ümid ettiği ve ıkabtan korktuğu müddetçe doğru yoldadır; mezheblerine zarar vermedikçe onun tahkir ve tezyifine râzî olmazlar. Ebû Muslim’î tazîm, onu öldüren Ebû Ca’fer el-Manşûr’a lânet ederler. Firûz, en çok duâ ettikleri kimsedir; çünkü Ebû Muslim’in kızı Fâtıma’nın oğludur. Ahkâm için müracaat ettikleri imamları, “Ferişdegân” adını verdikleri aralarında dolaşan Peygamberleri vardır. Şarab ve içki kadar hiç bir şeyi mubarek saymazlar. Dinlerinin aslı “nur” ve “zulmet” inancıdır. Kadınları ve nefse lezzet veren her şeyi mubah sayarlar⁵⁴⁶.

544 *El-Bed’ ve’t-târîh*, v. 134.

545 İbnu’n-n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 496.

546 *El-Bed’ ve’t-târîh*, IV. 30-31.

3. İtikadî mezhepler

a. Cebriyye

İslâm'dan önce muhtelif din sâliklerini fazlasıyla meşgul eden ve büyük münakaşalara sebep olan cebr ve kader meselesi, bu konu ile ilgili olarak Kur'ânı Kerîmde gelen âyetler ve Hazreti Peygamberden rivayet edilen hadîslerle, insanoğluna, idrak edebileceği kadar dar bir çerçeve içinde açıklanmış olmakla beraber, müslümanlar arasındaki siyasî ihtilâfların arttığı ve akâide intikal ettiği sıralarda yeniden su yüzüne çıkmış ve yeniden şiddetli münakaşaların kaynağı olmuştur.

Cebr ve kader meselesinde meydana gelen münakaşalar, birbirine zıd iki gurubun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunlardan birincisi, kaderin isbatında ifrata varan ve kuldân fiili nefiyle Allah'a izafe edenlerdir. Bunlara göre insan "hiç bir şeyi yapmağa kadir değildir; istitaatla tavsif olunamaz; fiillerinde mecburdur; çünkü hiç bir kudreti, iradesi ve ihtiyarı yoktur. Allah sair cemadattaki harekâtı yarattığı gibi insanın ef'âlini de yaratır. Ancak bu fiillerin insana nisbeti mecâzîdir. Cemadatta olduğu gibi, nasıl ağaç meyve verdi, su aktı, güneş doğdu veya battı, hava bulutlandı ve yağdı, yer sarsıldı veya yeşerdi denirse, insanın fiilleri de böyledir. Bütün fiiller cebri olduğu gibi sevab ve ikab da cebridir"⁵⁴⁷.

Kaynaklardan öğrenildiğine göre, bu görüşleri müslümanlar arasında ilk defa yaymağa başlayan şahıs Ca'd İbn Dirhem adındaki bir köledir⁵⁴⁸. Bu şahıs Benü Hâkîm'in mevalisinden olup Şâm'da ikamet ediyor⁵⁴⁹ ve cebr akidesini burada yaymağa çalışıyordu. Ne var ki görüşlerinin halkı ifsad edici olduğu anlaşılınca Şâm'dan tardedilmiştir⁵⁵⁰.

Son Emevî Halifesi Marvân İbn Muhammed'in mürebbii olan ve ona Mervân el-Ca'dî lakabını da kazandıran Ca'd İbn Dirhem⁵⁵¹, cebr akidesi yanında, sıfatların nefyi (ta'til) ve halku'l-Kur'ân akidelerinin de dâilîğini yapmakla tanınmıştır⁵⁵².

İbn Teymiye'nin verdiği bilgiye göre, Ca'd İbn Dirhem, Halku'l-Kur'ân akidesini Ebân İbn Sem'an'dan almıştır; Ebân, Lebîd İbn A'sam'ın yeğeni Tâlût'tan, o da Lebîd'ten öğrenmiştir. Lebîd ise, Hazreti Peygambere sihir

547 Eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I. 85.

548 İbn Teymiye, *Risâletu'l-Furkân* (Mecmû'atu'r-resâil), I. 137; *Risâletu'l-Hamaviyye* (aynı mecmua), I. 425.

549 El-Kâsmî, *Târîhu'l-Cehmiyye*, s. 27.

550 Aynı yer.

551 Aynı yer ve İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 486; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, IV. 332.

552 İbn Teymiye, *Risâletu'l-Furkân*, I. 137.

yapan büyüdüdür⁵⁵³. Buna benzer bir haber de, İbnu'l-Eşîr tarafından şöyle nakledilmiştir: “Halku'l-Ḳur'ân akîdesini müslümanlar arasında ilk defa neşreden Yahudî Lebîd İbn A'sam'dır. Bu şahıs daha önce Tevrat'ın mahluk olduğunu söylüyordu. Aynı akîdeyi, Lebîd'ten kız kardeşinin oğlu Tâlût almış ve Kur'ânın mahluk olduğuna dair bir de kitap telif etmiştir. İslâm'da bu işi ilk defa yapan şahıstır”⁵⁵⁴.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, faaliyetine Şâm'da başlayan, fakat oradan tardedilen Ca'd İbn Dirhem Kûfe'ye gelmiş ve aynı faaliyete devam etmiştir. Bu arada Cehm İbn Şafvân (Ö. 128) ile karşılaşmış ve görüşlerini ona da aşlamıştır. Ne var ki, burada da farkedilen Ca'd, Halife Hişâm'ın emri ile İrâk Vâlisi Hâlid İbn 'Abdillâh el-Ḳaşrî tarafından öldürülmüştür⁵⁵⁵.

Cebriyye, bazı taraftarları bulunmakla beraber bunun zıddı olan ve kaderin reddi ile insan iradesinin hürriyetini isbat eden kaderiyye kadar şöhret kazanmamıştır. Maamafih Ca'd İbn Dirhem'in yaydığı diğer iki akîde yani sıfatların nefyi ile halku'l-Ḳur'ân akîdeleri, Cehm İbn Şafvân'ın aracılığı ile, aynı sıralarda tarih sahnesine çıkacak olan mutezileye intikal edecek ve bu mezhebin kelâmî görüşleri arasında kuvvetle müdâfaası yapılacaktır. Aynı zamanda mutezile, bu görüşlerden dolayı cehmiyye adıyla de şöhret kazanacaktır.

b. Kaderiyye

Cebr ve kader meselesinde meydana gelen münakaşalarda cebriyyenin görüşüne zid olan ve insanın fiil ve hareketlerinde hür bir iradeye sâhip bulunduğunu isbat etmeğe çalışan mezhebin müdafilerine kaderiyye adı verilmiştir. Bunlar diğerlerinin aksine kaderi reddederler ve insanın, kendi fiilinin tam bir irade ile yaratıcısı olduğunu ileri sürerler.

El-Maḳrîzî'nin açıkladığına göre “İslâm'da kader meselesini ilk defa ortaya atan şahıs, Ma'bed İbn Hâlid el-Cuhenî'dir. El-Hasan el-Başrî'nin meclisine devam edenlerdendi. Başra'da bu görüşü yaymağa başladığı zaman 'Amr İbn 'Ubeyd de ona intisab etmiş, bunu gören Başra halkı da onun peşinden gitmiştir. Ma'bed el-Cuhenî, kader görüşünü Ebû Yûnus Sinseveyh adlı bir süvariden almıştır”⁵⁵⁶.

553 *El-Akîdetu'l-Hamaviyye*, I. 425. Felâk ve Nâs sûrelerinin bu sibir üzerine nâzil olduğu bilinmektedir. Bu konu ile ilgili olarak meselâ bkz. *Tefsîru'l-Celâleyn*, II. 277.

554 *El-Kâmil fi't-târîh*, V. 294.

555 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 486; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, IV. 255, 332.

556 *El-Hıttat*, IV. 181.

Şahih-i Muslim'de yer alan bir hadisin rivayetinde de şöyle denilmektedir: "Yahyâ İbn Ya'mer anlatır: Başra'da kader (in nefyi) hakkında konuşan kimselerin ilki Ma'bed el-Cuheni idi..."⁵⁵⁷

Kaderin nefyi ile ilgili bu görüşü yaymak için giriştiği faaliyet, halk arasında büyük bir nifakın çıkmasına yol açmak üzere iken, Ma'bed, Halife 'Abdu'l-Melik İbn Mervân'ın emri ile öldürülmüştür (H. 80). Ancak Ma'bed'in öldürülmesi hiç bir fayda sağlamamış, onun kaderle ilgili görüşleri Şâm'da Gaylân ed-Dımaşki tarafından yayılmağa başlanmıştır. İbn Kuteybe'nin Kıptî olarak tanıttığı Gaylân⁵⁵⁸, bu faaliyetinde o derece ileri gitmiştir ki, Halife 'Omer İbn 'Abdi'l-'Aziz (99-101) tarafından yakalamp öldürülmek üzere iken, ancak, görüşünden tövbe ettiğini açıklamak suretiyle ölümden kurtulabilmiştir⁵⁵⁹. Bununla beraber Gaylân, Halifenin ölümünden sonra, bu tövbeden rücu, ve kaderin nefyi ile ilgili görüşlerini yine yaymağa devam etmiştir. Fakat kaderiyyeye karşı sert davranmakla tanınan Halife Hişâm İbn 'Abdi'l-Melik (105-125), Gaylân'ı İmam el-Evzâ'î'nin huzuru ile imtihana tabi tutmuş ve bu imtihan neticesinde el ve ayaklarını keserek bir çöplüğe atmıştır. Gaylân'ın burada da etrafına toplananlara kaderle ilgili bazı şeyler söylemesi üzerine, önce dilinin, sonra da başının kesilmesini emretmiştir⁵⁶⁰. Bir başka habere göre Gaylân, öldürüldükten sonra Dımaşk kapısına asılmış ve halka teşhir edilmiştir⁵⁶¹.

Kaderiyyenin iki büyük mümessili Ma'bed el-Cuheni ve Gaylân ed-Dımaşki, Emevî halifeleri tarafından öldürülmüş olmakla beraber, fikirleri, onları takiben zuhur eden mutezile imamları tarafından benimsenmiş ve felsefi bir sistem içinde kuvvetle müdafa edilmiştir. Bu sebeptendir ki, İslâm tarihinde kaderiyye denildiği zaman daima mutezile anlaşılır.

c. *Murci'e*

Üçüncü Halife 'Osmân İbn 'Affân'ın, idaresinden hoşnud olmadığını ileri süren bir gurup tarafından öldürüldüğünü, 'Alî İbn Ebi Tâlib'e bey'at edilmiş olmakla beraber, başta Ummu'l-mu'mininin 'Âişe olduğu halde bazı sahabîlerin, 'Osmân'ın katillerinin cezalandırılmasını temin için harekete geçtiklerini, ancak bir başarı elde edilememesi sonucu, 'Âişe taraftarlarıyla 'Alî taraftarları arasında tarihin meşhur Cemel savaşının çıktığını, bunu, 'Âişe'yi desteklemek maksadıyla ortaya çıkan Mu'âviye ile Şiffin savaşının

557 Hadis ve devamı için bkz. *Şahih*, I. 36-38.

558 Bkz. *Kitabu'l-ma'arif*, s. 212.

559 El-Endelüsî, *el-Ikdu'l-ferid*, II. 379.

560 Aynı yer.

561 İbn Kuteybe, *Kitabu'l-ma'arif*, s. 212.

takip ettiğini, birinci asrın siyasî olayları arasında zikretmiş; bu savaşların neticesinde iki büyük fırkanın, Şî'a ve Havâricin, ortaya çıktığını anlatmış-tık. İmamet ve hilâfet meselesinin sebep olduğu bu ihtilâflar, bidayette, si-yasî bir mahiyet arz ediyor idiyse de, fırkaların bazı dinî nasslara dayanarak görüşlerini teyid etmeğe çalışmaları, itikadî konulara taalluk eden bazı mese-lelerinde de yeni ihtilâflara yol açmıştır. Bu ihtilâfların en mühimmi îman ve küfür meselesiyle ilgili olmaktadır.

Şıffîn savaşının hakem usûlü ile neticelenmesinden sonra, 'Alî Kuvvet-leri arasında 12 bin kişiye varan bir gurubun, neticeden memnun olmayarak ayrıldığı ve bunların Havâric denilen fırkayı meydana getirdiklerini bili-yoruz. Hâricîlere göre Ebû Bekr ve 'Omer İbnü'l-Ḥaṭṭâb'ın hilâfetleriyle 'Osmân İbn 'Affân'ın hilâfetinin ilk yarısı sahihtir; fakat ikinci yarısında öldürülmesine sebep olan büyük hatalar işlemiştir. 'Alî İbn Ebî Tâlib de, kendisine bey'at edildiği zaman hilâfeti hak yolla elde etmişti; fakat Mu'âvi-ye'nin teklif ettiği hakem usûlünü kabulünden ve hakkı olan hilâfeti Mu'âvi-ye'ye tesliminden dolayı büyük hataya düşmüştür. Mu'âviye ise hakkı olma-yan bir şeyi gasbettiğinden dolayı aynı derecede hatalıdır. Bütün bu hatalar, elde mevcut Kur'ân hükümlerine göre amel edilmemesinden ileri gelmiştir. Halbuki Allah Ta'âlâ Kur'ânı Kerimde şöyle buyurmuştur: "Allah'ın indir-dikleriyle hükmetmeyenler, işte onlar kâfirdirler"⁵⁶²

Büyük hata işleyenler büyük günah sâhipleridir. Bunlar hatalarından veya günahlarından tövbe etmedikleri ve hak yola girmedikleri müddetçe, bu âyeti kerime gereğince kâfir sayılırlar ve kanları helâldir⁵⁶³.

İşte, hâricîler bu görüşten hareketle, günahlarından tövbe etmeden ölen 'Osmân İbn 'Affân'ı, tövbe etmekten imtina eden 'Alî İbn Ebî Tâlib'i, Mu'â-viye'yi ve her birinin taraftarlarını tekfir etmeğe başlamışlardır. Bu hareket, müslümanlar arasında itikadî konularda yeni ihtilâflara yol açan büyük mü-nakaşalara sebep olmuştur. Bu münakaşaların özünü, *murtekibu'l-kebire* (büyük günah sâhibi), mü'min midir, yoksa kâfir midir? meselesi teşkil edi-yordu.

İşte, îman ve küfür meselesinde ortaya çıkan bu ihtilâfların yoğunluk kazanmağa başladığı birinci asrın ikinci yarısında müslümanlardan bir gu-rup, mücadele eden iki gurubun da haklı tarafları olduğunu, ancak onların tekfir ettikleri insanların Allah'ın varlığını ve birliğini tasdik etmiş olmaları itibariyle küfre nisbet edilemeyeceklerini, fakat haklarında kesin bir hüküm vermenin de mümkün olmadığı cihetle bu hükmü âhret gününde Alla'a

562 Mâ'ide sûresi, 44.

563 El-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 50-51; eş-Şchristânî, *el-Milel*, I. 120-121.

terketmek gerektiğini ileri sürerek⁵⁶⁴ *Murci'e* adıyla şöhret kazanan mezhebi meydana getirmişlerdir. Bunların mücadeleci guruplar hakkında ileri sürdükleri bu görüşten anlaşıldığına göre, murtekibu'l-kebire, yani büyük günah sâhibi insan, tekfir edilemese bile hakkında hüküm vermek de mümkün değildir; o halde bu hükmü tehir etmek ve Allah'a bırakmak en doğru yoldur. Birbirini tekfir eden muhaliflerin durumlarını tehir manâsına gelen "ircâ" a nisbetle bu görüşe sâhip olanlara murci'e denilmiştir⁵⁶⁵.

İman ve küfürle ilgili hükmün Allah'a terki görüşü, tabii olarak, bu iki kavramın manâsı üzerinde murci'nin sâhip olduğu inanç ve kanaatın bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır: İman ve küfür nedir? Mu'min ve kâfir kime denir? Murci'enin ileri sürdüğüne göre iman, Allah'ı ve Peygamberlerini bilmekten ibarettir. Her kim ALLAH'tan başka İLÂH olmadığını ve MUHAMMED'in O'nun RASUL'ü olduğunu bilirse, o kimse mü'mindir. Murci-enin imanla ilgili bu tarifi, bir bakıma onun tahdidi manâsındadır ve aynı zamanda hem havaricinin hem de şî'anın iman hakkındaki görüşlerine reddiye mahiyetindedir; çünkü hâricilere göre iman, Allah'ı ve Peygamberlerini bilmek, farzları eda etmek ve kebâirden sakınmaktır. Her kim Allah'ı ve Peygamberlerini bilir, fakat farzları terk ve kebâirden bir şey irtikâb ederse, bu kimse, hâriciler nazarında kâfir, murci'e nazarında ise mü'mindir. Şî'aya göre ise, imamı bilmek ve ona itaat etmek de imanın bir cüz'üdür⁵⁶⁶.

İleri sürülen bu görüşlerden de anlaşılmaktadır ki, murci'enin temel akidesi imana taalluk etmekte ve bir kimse İslâm'a bağh kaldığı, iki şahadeti, yani Allah'tan başka ilâh olmadığını ve Muhammed'in O'nun Rasûlü olduğunu ikrar ettiği müddetçe, farzları ifa etmese ve büyük günah sâhibi olsa bile, küfre nisbet edilemeyeceğidir. Murci'e bu akîde ile, bazı hususlarda ehli sunnete yaklaşmış olsa bile, "iman eksilmez ve artmaz" görüşü ile Kur'ânın emrettiği ve dinin temeli olarak vasıflandırdığı amelî farzları küçümsemeğe yol açtığı gibi, "imanla birlikte ma'siyet zarar vermez" görüşü ile de, Kur'ânın şiddetle nehyettiği fiillere aynı derecede kapı aralamıştır⁵⁶⁷.

d. Mutezile

Biraz önce üzerinde durduğumuz iman-küfür meselesi ile ilgili münakaşaların, birinci Hicrî asrın sonlarında ve ikinci Hicrî asrın başlarında daha

564 Bkz. Aḥmed Emīn, *Fecru'l-İslām*, s. 279.

565 Aynı yer.

566 Murci'e hakkında daha geniş bilgi için bkz. Eş-Şehristânî, *el-Milel*, I. 139-146; el-Bağdâdî, *el-Farḳ*, s. 122-125; el-Eş'arî, *Maḳâlât*, I. 126 vd.

567 Eş-Şehristânî, *el-Milel*, I. 139.

çok yoğunluk kazandığı anlaşılmaktadır. Zira 80 senesinde dünyaya gelen Vâsıl İbn ‘Aṭā’nın, 110 senesinde vefat eden el-Ḥasan el-Başrî meclisinden ayrılmasına ve Başra’da ayrı bir ilim halkası teşkil etmesine, murtekibu’l-kebîre üzerinde çıkan münakaşaları sebep olmuştur. Vâsıl, bu münakaşada el-Ḥasan el-Başrî’ye muhalefet ederek murtekibu’l-kebîre için *menzile beyne menzileteyn* formülünü ileri sürmüş ve büyük günah sâhibinin ne mü’min ne de kâfir olduğunu, fakat iki menzile arasındaki bir yerde bulunduğunu söylemiştir⁵⁶⁸.

Vâsıl İbn ‘Aṭā’nın murtekibu’l-kebîre hakkında ileri sürdüğü bu formül, mücerred bir görüş veya hocası el-Ḥasan el-Başrî’ye alâlade bir muhalefet olarak kalmamış, tatbik sahasında diğer görüşlerle birlikte neticesi de görülmüştür. Hâriciler, ‘Osmân İbn ‘Affân’, ‘Alî ile mücadeleye giren Ummu’l-mu’minin ‘Âişe ve taraftarlarını, tahkîmi kabul eden ‘Alî’yi ve hilâfeti onun elinden haksız yere alan Mu‘âviye ve adamlarını günahlarından dolayı tekfir ederken, murci’iler, îmanla birlikte büyük günahın zarar vermeyeceğini ileri sürerek gerçek hükmü Allah’a bırakırken, Vâsıl İbn ‘Aṭā’, mezkûr formüle dayanarak, karşılıklı harbeden iki fırkadan birinin hatalı olduğunu, fakat bu hatanın hangi tarafta olduğunu kesinlikle tesbit etmek imkânının bulunmadığını, her iki tarafın da hatalı olması ihtimali bulunduğundan bunlara mü’min de kâfir de denilemeyeceğini, dolayısıyla her iki tarafın da şehadetlerinin batıl sayılacağını ileri sürmüştür⁵⁶⁹.

İşte, Başra Câmîinde Vâsıl İbn ‘Aṭā tarafından ortaya atılan bu görüş, etrafında toplanan ve bir ilim halkası teşkil ederek *Mutezile* adıyla anılan mezhebin temel taşı olmuştur⁵⁷⁰.

Zaman ilerledikçe ve yeni mutezîlî imamlar yetiştikçe mezhebin akîdesinde de gelişmeler olmuş ve nihayet beş asıl ile bu gelişme son safhasına gelmiştir. Mutezilenin, üzerine bina kılındığı bu beş asıl sırasıyla şöyledir: Tevhîd, ‘adl, va‘îd, menzile beyne menzileteyn, emr bil ma‘rûf nehy ‘anil munker.

Tevhîd, mutezilenin birinci aslıdır. Bu asıl, Allah Ta‘âlânın her türlü sıfattan tenzihî maksadıyla ortaya konmuştur. Mutezileye göre Allah Ta‘âlâ eşyadan hiç bir şeye benzemez. Cisim değildir; unsur değildir; cüz, cevher, araz değildir; fakat O, cismin, arazın, unsurun, cüz ve cevherin hâlikidir. Havastan hiç biri O’nu dünya ve âhîrette idrak edemez. Zaman ve mekân ile

568 El-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 70.

569 Aynı eser, s. 72.

570 Mutezilenin başlangıcıyla ilgili meşhur olan tarih, genellikle Vâsıl İbn ‘Aṭā’nın el-Ḥasanu’l-Başrî meclisinden itizaline dayanır. İbn Kuteybe, Vâsıl yerine onun yakın arkadaşı ‘Amr İbn ‘Ubeyd’i verir. Bkz. *Kütübü’l-ma‘ârif*, s. 212.

mahsur değildir. Haddi ve nihayeti yoktur. Kadımdır; O'ndan başka her şey muhdestir⁵⁷¹.

Mutezilenin ikinci aslı 'adl'dir. Buna göre, Allah Ta'âlâ fesadı sevmez; insanlara zulmetmez. Onlara daima iyi ve güzel olan yolu gösterir. Kulların fiillerini yaratmaz; fakat insan, kendisine emr ve nehyolunan şeyleri, Allah'ın verdiği kudretle yapar. O, murad ettiği şeyi emr, kerih gördüğü şeyden de nehyeder. Kullarına takatları ve kudretleri dışında hiç bir şey teklif etmez. Mezheb akaidinde tevâhidten sonra en mühim yeri işgal eden bu asıl ile mutezile, insan iradesinin hürriyetini ileri sürerek kaderi kâmilen reddetmiş ve kaderiyye adıyla de şöhret kazanmıştır.

Üçünü asıl va'îd'dir. Allah Ta'âlâ murtekibu'l-kebîreyi, tövbeden başka hiç bir yolla affetmez. O, va'd ve va'îdinde sâdıktır; hiç bir suretle va'd ve va'îdinden dönmez.

Dördüncü asıl, *menzile beyne menzileteyindir*. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, murtekibu'l-kebîre (büyük günah sâhibi), mu'min de değildir, kâfir de; fakat îman ile küfür arasındaki bir mertebededir ve bu kimseye fâsik denir.

Beşinci asıl, *emr bil ma'ruf nehy 'anil munker* olup, her müslümana, kudreti nisbetinde ma'rûfu emr ve munkerden nehyetmek vâcibtir. Kılıkla da olsa kâfir ve fâsikla dövüşmenin, sair cihaddan farkı yoktur.

Kısaca işaret ettiğimiz bu beş asıl, mutezile kelâmını teşkil ettiği gibi, bu asıllardan her hangi birini reddeden kimse de mutezili olmak vasfını kaybeder⁵⁷².

Mutezile, zuhurundan itibaren zındıklarla ve sair din mensuplarıyla münazara ve mücadeleyi gaye edinmişlerdir. Telif ettikleri kitapların büyük bir kısmını bunlara ve mecûsilerin çeşitli fırklarına reddiye olarak tahsis etmişlerdir. İlk imamlarından sayılan Vâsıl İbn 'Atâ', karısından rivayet edilen bir haberden öğrenildiğine göre, gece namaza başladığı zaman, önünde daima bir kalem ve kâğıt bulundurur, namazda okuduğu âyetler arasında muhaliflerine karşı delil olarak ileri sürebileceği bir âyet gelirse, hemen onu kaydederdi⁵⁷³. Mânî dinine mensup olanlara karşı telif ettiği bir reddiye, bin meseleyi ihtiva ediyordu⁵⁷⁴. Arkadaşı 'Amr İbn 'Ubeyd'in ifadesine göre, havaric, zandaka, dehriye ve murci'e kelâmını Vâsıl'dan daha iyi bilen bir kimse yoktur⁵⁷⁵.

571 Daha geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Hasan el-Eş'ari, *Ma'kalât*, I. 148.

572 El-Ĥayyât, *Kitâbu'l-intişâr*, s. 126.

573 İbnu'l-Murtaẓâ, *Tabaĥâtu'l-mu'tezile*, s. 32.

574 Aynı eser, s. 35.

575 Aynı eser, s. 29-30.

Mutezile imamlarını muhaliflerine karşı başarılı kılan âmil, hiç şüphesiz, eski Yunan felsefesiyle meşgul olmalarıdır. Zira, M. IV. asırda süryanîler eliyle başlayan terceme faaliyeti, daha sonraki devirlerde arapçaya pek çok felsefî eser kazandırmıştır⁵⁷⁶. Mutezile imamları, bu eserlerden geniş çapta istifade etmişler ve hasımlarına karşı aklî delilleri başarıyla kullanmışlardır. Ancak şuna hemen işaret etmek lâzımdır ki, bidayette felsefe, İslâm akaidini müdafa etmek için bir araç olarak kullanılmış olmakla beraber, zaman ilerledikçe araç olmaktan çıkmış ve gaye haline gelmiş; bu suretle mutezile felsefeyi lizâtili öğrenmeğe ve onda derinleşmeğe başlamışlardır. Bunun neticesi, bir taraftan İslâm akaidini ve onun müdafaasını bir tarafa iterken, diğer taraftan, Yunan feylosoflarını nübüvvete yakın bir kudsiyetle büyütmüşler ve sözlerinin doğruluğuna kat'iyetle inanmışlardır. Kelâmalarını Yunan felsefesi esaslarına göre tesbit ederek, dinî nasları bu esasların ışığı altında açıklamaya çalışmışlardır. Bu sebeptir ki, felsefelerine aykırı düşen bir çok Kur'ân âyeti, tevilleriyle manâ değiştirmiş, bir çok sahîh hâdis ise, yalan olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir. Ru'yetin, yani Allah Ta'âlânın âhirette mü'minler tarafından görülmesinin nefyi, insan iradesinin hür oluşu inancıyla kaderin reddi ve Kur'ânı Kerîmin mahlûk olduğu iddiası bu felsefenin hem kaderiyye hem cehmiyye adlarıyla de tanınan mutezileye kazandırdığı akaid içerisinde yer alan görüşlerdendir. İleride, bu konular üzerinde daha geniş bir şekilde durma imkânını bulacağımız için, biz burada, mutezile tarihine kısaca temas etmeyi faydalı buluyoruz.

Daha önce de açıkladığımız gibi, kaynaklar, umumiyetle, mutezilenin Vaşıl İbn 'Atâ ile başladığını zikrederler. Bu başlangıç, Emevî idaresinin sonuna yaklaşıldığı bir devirdir. Bununla beraber, Halife 'Abdu'l-Melik İbn Mervan (65-86) ın, kaderiyyenin ilk mümesillerinden olan Ma'bed el-Cuhenî (Ö. 80) yi⁵⁷⁷, Hişâm İbn 'Abdi'l-Melik (Ö. 105-125) in de halku'l-Kur'ân inancını yayma gayretine düşen Ca'd İbn Dirhem'i öldürtmeleri⁵⁷⁸, aynı görüşleri benimseyen ve müdafa eden mutezile için korku verici birer örnek teşkil eder. Ancak mutezile, bu örneklerden ibret almasını bilmiş; görüşlerini daha rahat bir şekilde yayabilmek için mümkün olduğu kadar halifelere yanaşmayı ve onların teveccühünü kazanmayı yegâne çıkar yol olarak görmüşlerdir. Halife Yezîd İbnu'l-Velid (H. 126) bir kaderî ve bir mutezilî olduğu için⁵⁷⁹, Mervân İbn Muhammed (127-132) ise, halku'l-Kur'ân inancını yaydığından Hişâm İbn 'Abdi'l-Melik tarafından öldürüldüğünü biraz önce kaydetti-

576 De Boer, *Târîhu'l-felsefe fi'l-İslâm*, s. 25.

577 El-Makrîzî, *el-Hıfâf*, IV. 181.

578 İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, IV. 332; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 486.

579 Et-Taberî, V. 596; el-Mes'ûdî, *Murûcu's-sa'eb*, II. 190.

ğımız Ca'd İbn Dirhem'in yetiştirmesi olduğu için⁵⁸⁰ mutezile, bu iki halifenin himayesinde gelişip büyümesine devam etmiştir.

Abbasiler devrinde, bazı duraklamalar istisna edilirse, mezheb daha çok gelişme imkânı bulmuştur. Ebü Ca'fer el-Mansûr (136-158), mutezile imamlarından 'Amr İbn 'Ubeyd'in yakın dostu olduğu için mutezile, bu halifeden büyük yardım görmüş, ancak zındıklara karşı sert davranan ve onları temizlemek için büyük gayret sarfeden Ebü Ca'fer'in oğlu el-Mehdî (158-169) ve onu takip eden el-Hādî (169-170) devirlerinde sinmek zorunda kalmışsa da, Hārûn er-Reşîd (170-193) in hilâfetinde daha rahat nefes almıştır. Bu devirde kaderiyeden oldukları bilinen bazı kimselere devlet işlerinde mühim vazifeler bile verilmiştir. Meselâ Dımaşk kadılığma getirilen Yaḥyâ İbn Ḥamza el-Ḥazramî (Ö. 183) bunlardan birisidir.⁵⁸¹

Hārûn er-Reşîd'ten sonra yerine geçen oğlu el-Emîn (193-198) zamanında mutezile bir daha sinmek zorunda kalmıştır. Çünkü el-Emîn, zındıklara ve bilhassa cehmiyyeye karşı çok sert davranan bir halife idi.

Mutezilenin en parlak yıldızı el-Emîn'in öldürülmesinden sonra yerine geçen kardeşi el-Me'mûn (198-218) devrinde doğmuştur. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi el-Me'mûn, alevilere karşı da yakınlık duyan, Abbasî alâmeti siyah rengi terk ederek Alevî alâmeti yeşili alan ve Alî er-Rızâ'yı veliahd ilân eden bir halife idi. Mutezili fikirlere ve felsefeye karşı büyük bir düşkünlüğü vardı. Bu düşkünlük, onu, mutezile mezhebini devletin resmî mezhebi olarak kabul ve ilân etmesini sağladı. Halkı da mezheb umdelerini kabule zorlayan el-Me'mûn, bilhassa ḥalku'l-Ḳur'ân inancında açtığı kampanya ile şöhret kazandı. Bu kampanyada hadîsçilerin ve fukahannın ileri gelenlerini ḥalku'l-Ḳur'ânı ikrara ve halkı da bu inanca davet etmeğe zorladı. Kardeşi el-Mu'taşım (218-227) ve onun oğlu el-Vâsiḳ (227-232) devirlerinde de devam eden bu zorlama, mutezileye hiç bir fayda sağlamadı. Çünkü hiç bir hadîsçi ve hiç bir fakîh, tatbik edilen işkencelere rağmen bu inancı itiraf etmemişti. Bunun aksine, mutezileye karşı halk arasında şiddetli bir tepki başgöstermiş, nihayet el-Mutevekkil'in hilâfete geçmesiyle mutezilenin sultanı da sona ermiştir. Halife, önce Kur'ân üzerinde cidal ve münakaşaları kat'î surette yasaklamış⁵⁸², bunu, el-Vâsiḳ tarafından muhtelif ülkelerde hapsedilen müslümanların serbest bırakılmaları takip etmiştir. 234 senesinde muhaddisler ve

580 İbnu'n-Nedîm, *el-Fîrhtist*, s. 486; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmîl*, IV. 332. Ca'd, Mervân İbn Muḥammed'in mürebbî idi ve ona kaderin nefyi ile ḥalku'l-Ḳur'ân inançlarını telkîn etmişti. Bu sebeple ona Mervân el-Ca'dî lakabı verilmiştir.

581 Bkz. ez-Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, IV. 369.

582 İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmîl*, V. 291; el-Ya'qûbî, III. 209.

fukaha hediyeyle taltif edilmişler, câmi ve mescidlerde ilim halkaları teşkil edip hadîs rivayet etmeleri istenmiştir⁵⁸³. 237 senesinde ise mutezileye karşı açıkça harp ilân edilmiş, daha önceleri muhtelif vazifelere getirilen mutezililer, bu vazifelerden azl ve bazıları hapsedilmişlerdir⁵⁸⁴. Fakat mutezile için en büyük darbe, el-Cubbâ'î'nin dizi dibinde yetişmiş ve büyük bir mutezile imamı olarak şöhret kazanmış olan Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (260-330) nin, bu mezhepten ayrılarak ehli sunnete intisabı olmuştur. Bundan sonra şi'ilerin hakim oldukları yerlerde bir müddet daha hayatîyetlerini devam ettirmeğe çalışan mutezililer, zamanla silinip yok olmuşlardır.

B. HADİS VAZ'INDA GELİŞMELER VE SEBEPLERİ

1. Siyasî ihtilâflar

Birinci Hicrî asrın ilk yarısında, Halife 'Osmân İbn 'Affân'ın öldürülmesinden sonra müslümanlar arasında ortaya çıkan siyasî ihtilâflar ve bu ihtilâfların yol açtığı bölünmeler üzerinde durmuş, hadîs vaz'ının da ilk defa şi'a tarafından başlatıldığını, bazı kaynak haberlere dayanarak açıklamağa çalışmıştık.

Şi'iler, istisnasız, hilâfetin 'Alî ve oğullarının hakkı olduğu halde, bu hakkın emeviler tarafından gasbedildiği görüşüne sâhip buldukları için, birinci asrın ikinci yarısında hadîs vaz'ı genellikle bu görüşün teyid ve takviyesi için işletilmiş, daha önce zikrettiğimiz bazı örneklerinde de görüldüğü gibi, vazedilen hâdislerle 'Alî İbn Ebî Tâlib'in ve ehli beytin faziletleri dile getirilmiş, hilâfetin 'Alî ve evlâdının hakkı olduğunu isbat edebilmek için, 'Alî'nin, Hazreti Peygamberin vârisi olduğunu açıklayan sözler yayılmıştır. Daha önce zikrettiğimiz örneklere ilâveten, burada da konu ile ilgili bir kaç uydurma hadîs verebiliriz:

“Abbâd İbn 'Abdi's-Şamed'in Enes İbn Mâlik'ten rivayet ettiğine göre, Hazreti Peygamber şöyle demiştir: Melekler, bana ve 'Alî İbn Ebî Tâlib'e yetmiş sene boyunca duâda bulunmuşlardır. *Lâ ilâhe illa'llah* şهادeti, arzdan semaya ancak benden ve 'Alî'den yükselir”.

Bu sözü Enes İbn Mâlik'ten rivayet ettiğini söyleyen 'Abbâd İbn 'Abdi's-Şamed, hadîsçiler arasında zayıf ve munkuru'l-hadîs olarak tanınmış bir kimsedir. Enes İbn Mâlik'ten çoğu mevzû olan bir nüsha rivayet etmiştir.

583 İbnu'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed İbn Hanbel*, s. 357-358.

584 Et-Taberî, VII. 367-368; el-Ya'qûbî, III. 213.

Bunlara ilâveten, İbn ‘Adî’nin açıkladığına göre ‘Abbād, gulat-ı şî’adan olup, rivayet ettiği hadislerin hemen hepsi ‘Alî’nin faziletleri hakkındadır⁵⁸⁵.

“Ḥabbe İbn Cuveyn (Ö. 76), ‘Alî İbn Tâlib’ten rivayet etmiştir: Bu ümmetten bir kimsenin Allah’a ibadet etmesinden beş veya yedi sene önce, ben Rasûlullah (s.a.s.) la birlikte O’na ibadet etmiştim”.

İbnu’l-Cevzî’nin açıkladığına göre bu hadis de mevzûdur ve Ḥabbe gulat-ı şî’adandır. Hadisin mevzû olduğuna Ḥatice, Yezîd ve Ebû Bekr’in İslâm’a girişlerinin mukaddem oluşu delâlet eder⁵⁸⁶.

“Mînâ, İbn Mes‘ûd’tan rivayet etmiştir: Cin tâifesinin Hazreti Peygamberi ziyaret ettiği gece onun yanında idim. Ölümün kendisine haber verildiğini söyledi. Halife tayin et, dedim. Cevap vermedi. Bir saat sonra aynı sözü tekrarladı. Yine halife tayin et, dedim. Kimi? deyince, ‘Alî İbn Ebî Tâlib’i diye cevap verdim. Bunun üzerine Hazreti Peygamber şöyle buyurdu: Nefsîm yed-i kudretinde olan Allah’a yemin ederim ki, ona itaat ettikleri zaman hepsi de cennete girer”.

İbnu’l-Cevzî’nin açıkladığına göre, hadis mevzûdur ve râvisi Mînâ, ‘Abdurrahman İbn ‘Avf’ın kölesi olup gulat-ı şî’adandır⁵⁸⁷.

Bunun gibi daha yüzlerce hâdis şî’a tarafından uydurulup Hazreti Peygamberin adı altında neşredilmiştir. Ancak, birinci asrın ikinci yarısında yaygınlaşmaya başlayan hadis vaz‘ı, yalnız ‘Alî ve evlâdlarının faziletlerine ve hilâfetteki haklarına münhasır kalmamış, hilâfeti onların elinden gasbettikleri ileri sürülen emevîleri kötümeyi ve lânetlemeyi hedef tutan yeni tür hâdisler de imal edilmeğe başlanmıştır. Bu cümleden olarak, ‘Abdullah İbn Mes‘ûd’tan, Ebû Sa‘îd el-Ḥudrî’den ve mursal olarak el-Ḥasan el-Başrî’den muhtelif isnadlarla şu hadis rivayet edilmiştir: “Mu‘âviye’yi benim bu minberimde hutbe okurken gördüğünüz vakit onu öldürün”⁵⁸⁸. Aynı hadîsin Ebû Sa‘îd el-Ḥudrî’den gelen bir rivayetinde, mezkûr hadîsi tekrarlayan bir şahsa Ebû Sa‘îd şu cevabı vermiştir: “Senin işittiğin hadîsi biz de işittik; fakat ‘Omer devrinde kılıç sallamayı, emir bulunmadıkça, kerih görürdük. Bu hususta ‘Omer İbnu’l-Ḥaṭṭâb’a yazdular; fakat cevabı gelmeden ölüm haberi geldi”⁵⁸⁹

585 Bu uydurma hadis ve ‘Abbād’la ilgili olarak hadisçiler tarafından ileri sürülen görüşler hakkında bkz. İbnu’l-Cevzî, *el-Muvzû‘ât* (Medîne 1386/1966), I. 340-341; ez-Zehebi, *Mizânul-i‘tidâl*, II. 369.

586 Bkz. *el-Mevzû‘ât* I. 342.

587 Aynı eser, I. 346; keza Mînâ hakkında bkz. ez-Zehebi, *Mizân*, IV. 237.

588 İbnu’l-Cevzî, II. 24.

589 Aynı eser, II. 25.

El-Hakem İbn 'Umeyr'den rivayet edilen bir başka hadise göre, Hazreti Peygamber, Ebū Bekr, 'Omer, 'Osmān ve 'Alī'nin hilâfetlerinden hoşnud olarak hepsinin kendi yolu üzerinde olduklarını ve Allah'ın onların amellerini göreceğini söylemiş, Mu'âviye hakkında ise "sen kötüyü ve çirkini, iyi ve güzel ittihaz ettin; öyle ki, küçükler bununla büyür, büyükler bununla ihtiyarlar, Ecelin yakın, zulmün azîmdir" demiştir⁵⁹⁰.

Ebū Bereze'den rivayet edilmiştir: Hazreti Peygamberin yanında bulunuyorduk. Dışarıda bir şarkı sesi duyuldu. Bu nedir, gidip bakın dedi. Çıktım, baktım. Mu'âviye ve 'Amr İbnu'l-'Âş şarkı söylüyorlardı. Döndüm ve Hazreti Peygembere haber verdim. Bunun üzerine şöyle buyurdu: Allahım, her ikisine de fitne ver; Allahım, her ikisini de ateşte bırak⁵⁹¹.

Emeviler, düşmanları tarafından uydurulup Hazreti Peygambere isnad edilen bu türlü hadîslerle zemmedilirken, onların taraftarları da boş durmamışlar, Mu'âviye'yi korumağa ve uydurdukları hadîslerle onun kadr u kıymetini artırmağa ve faziletlerini dile getirmeğe çalışmışlardır. Meselâ, düşmanları tarafından rivayet edilen "Mu'âviye'yi benim bu minberimde hutbe okurken gördüğünüz vakit öldürün" sözü, Mu'âviye taraftarları arasında "Mu'âviye'yi benim bu minberimde hutbe okurken gördüğünüz vakit kabul edin" şeklinde rivayet edilmiştir⁵⁹². Diğer bazı taraftarlar ise, düşmanları tarafından "onu öldürün" manâsında gelen hadîsin sahîh olması ihtimali karşısında, ismi geçen Mu'âviye'nin, Halife İbn Ebî Sufyân değil, Mu'âviye İbnu't-Tâbü't olduğunu isbatlama gayretine düşmüşlerdir⁵⁹³.

590 Aynı eser, II. 28.

591 Aynı yer. İbnu'l-Cevzî, hadîsin sahîh olmadığını belirttiikten sonra, isnadında bulunan Yezîd İbn Ebî Ziyâd'ın, yaşlılığı dolayısıyla telkine maruz kalan râvilerden biri olduğunu söylemiş, Yahyâ İbn Ma'in'in, İbnu'l-Mubârek'in ve İbn 'Adî'nin bu râvi hakkındaki cerhle ilgili görüşlerini nakletmiştir. Bununla beraber es-Suyûtî, telkînin hadîs yaz'ını gerektirmeyeceğini ileri sürerek Ebū Ya'la'nın *Musned*'inden ve şâhid olarak et-Tabarânî'nin *Kebîr*'inden hadîsin bir başka varyantını nakl etmiştir. Bu hadîste, şarkı söyleyen şahısların Emevî halifesi Mu'âviye ve 'Amr İbnu'l-'Âş değil, Mu'âviye İbn Râfi' ve 'Amr İbn Rufâ'a İbn Tâbü't oldukları belirtilmektedir. Es-Suyûtî, bu hadîsi naklettikten sonra şöyle demiştir: Bu rivayet müşkili izale etmiştir. Birinci rivayette tek bir lafızda vehim vâkı olmuştu. Bu lafız da İbnu'l-'Âş'tır; doğrusu İbn Rufâ'a olmak gerekir. Mu'âviye ise, münafiklardan biri olan Mu'âviye İbn Râfi'dir. Bkz. *el-Le'âli'l-maşnû'a*, I. 427-428. Es-Suyûtî'nin bu açıklaması doğru olsa bile, birinci rivayet, hadîsin Emevî düşmanları tarafından nasıl tahrif edilerek aleyhlerine kullanıldığını göstermeğe yeterlidir. 'Amr İbn Rufâ'a'nın 'Amr İbnu'l-'Âş şeklinde tahrif edilmesi halinde, Mu'âviye'nin, Emevî halifesi Mu'âviye İbn Ebî Sufyân'dan başkasına delâlet etmeyeceği ve ilk anda onun hatırlanacağı açıkça anlaşılmaktadır.

592 İbnu'l-Cevzî, II. 27; çünkü "onu öldürün" manâsına gelen *fakbulûhu* ibaresindeki *t* harfinin *b* ile yazılması halinde (*fakbulûhu*), "onu kabul edin" manâsı ortaya çıkar.

593 Aynı yer.

Mu'âviye'nin faziletleri hakkında da pek çok hadis uydurulmuştur. Bunlardan bir kaç şöyledir:

“Enes İbn Mâlik'ten rivayet edildiğine göre, Hazreti Peygamber şunları söylemiştir: Cibrîl (a.s.) bana altından bir kalemle indi ve dedi ki: ‘Aliy-yu'l-A'â sana selâm ediyor ve diyor ki: Habibim, sana, Mu'âviye İbn Ebî Sufyân'a verilmek üzere ‘Arş'ımın üstünden bir kalem gönderdim; bunu ona ulaştır ve bu kalemle Âyetu'l-Kursî'yi yazmasını, harekelemesini ve noktalamasını emret; zira ben, onun yazıldığı saatten kıyamet gününe kadar Âyetu'l-Kursî'yi okuyanların adedi kadar Mu'âviye'ye sevab yazdım. Bunun üzerine Hazreti Peygamber, yanında bulunanlara Mu'âviye'yi bana kim getirecek? dedi. Ebû Bekr kalktı ve biraz sonra onu elinden tutup getirdi. Selâmlaştılar. Hazreti Peygamber Mu'âviye'ye: Ey Ebû ‘Abdirrahman, bana yaklaş, dedi. Mu'âviye yaklaştı. Hazreti Peygamber kalemi ona verdi ve şöyle dedi: Ey Mu'âviye, bu, Rabbinin Âyetu'l-Kursî'yi yazman için ‘Arş'ımın üstünden sana hediye ettiği kalemdir. Kendi hattınla yazacaksın, harekeleyip noktalayacaksın ve bana arzedeceksin. Sana bu kalemi verdiğinden dolayı Allah'a hamd ve şükür ederim”⁵⁹⁴.

Muhtelif isnadlarla rivayet edilen bir başka hadiste, Hazreti Peygamberin şöyle dediği ileri sürülmüştür: “Allah'ında güvenilir olan üç kişi vardır: Cibrîl, ben ve Mu'âviye”⁵⁹⁵.

Bir başka hadiste de şöyle denilmiştir: “Mu'âviye'nin vahiy kâtibi olarak kullanılmasında Rabbinle istişarede bulundum. Kullan, çünkü o emindir, dedi”⁵⁹⁶. Hazreti Peygambere isnad edilen şu hadiste de Mu'âviye emîn bir insan olarak tanıtılmıştır: “Allah, vahyini gökte Cibrîl'e, yerde de Muhammed (s.a.s.) e ve Mu'âviye İbn Ebî Sufyân'a emanet etmiştir”⁵⁹⁷.

Ebû Hurayra vasıtasıyla gelen bir başka hadiste ise, Mu'âviye'nin, cennette yer alacağı şu şekilde ifade edilmiştir: “Rasûlu'llah (s.a.s.), Mu'âviye'ye bir ok verdi ve: Bunu, cennette bana iade edersen, dedi”⁵⁹⁸.

Şîfa ve emevîler arasında siyasî ihtilâfların yol açtığı bu hadis uydurma yarışına, ikinci asrın başlarında, abbasîler adına girişilen davetten sonra yeni bir sülâle daha katılmış oluyordu. Bunlar da diğerleri gibi, kuracakları yeni devletin, Hazreti Peygamberin tebşirine mazhar olması hususunda büyük bir

594 Aynı eser, II. 15-16.

595 Aynı eser, II. 17.

596 Aynı yer.

597 Aynı yer.

598 Aynı yer.

itina gösteriyorlar ve bunun için, tabii olarak, ona, abbasîler hakkında söylemediği sözleri isnad ediyorlardı. Meselâ bu hadislerden birisinde, şif'amm 'Alî adına uydurdukları hadîsin mukabili olarak şöyle deniliyordu: "Hazreti Peygamberin yanında bulunuyorduk ki 'Abbâs İbn 'Abdi'l-Muṭṭalib çıkageldi. Hazreti Peygamber onu görünce: Bu, 'Abbâs İbn 'Abdi'l-Muṭṭalib, benim hem babam, hem amcam, hem de vasım ve vârisimdir, dedi"⁵⁹⁹.

Bir başka hadîste, 'Abbâs'ın cennetteki yerine işaret olunmuş ve şöyle denilmiştir: "Allah İbrâhîm (a.s.)i Ḥalîl ittihaz ettiği gibi beni de Ḥalîl ittihaz etti. Kıyamet günü cennette benim ve İbrâhîm'in evi karşılıklı olacak, 'Abbâs da aramızda, iki Ḥalîl arasında, emîn bulunacaktır"⁶⁰⁰.

Bir hadîste de, 'Abbâs oğullarının hükümranlığı ve siyah giyimeleri tebşîr edilmektedir. 'Alî İbn Ebî Ṭâlib'ten rivayet edilen bu hadîse göre, Hazreti Peygamber şöyle demiştir: "Bir gün Cibrîl (a.s.) üzerinde siyah bir cübbe ve siyah bir sarık ile indi. Ona bu şekil ne? Daha önce böyle geldiğini hiç görmemiştim, dedim. Bu, amcan 'Abbâs oğullarından gelecek hükümdârların kıyafeti, dedi. Onlar doğru yolda olacaklar mı? diye sordum. Cibrîl, evet cevabını verdi. Bunun üzerine Hazreti Peygamber şu duâda bulundu: Allâhum, 'Abbas ve oğullarına nerede ve ne şekilde olurlarsa olsunlar mağfîret eyle. Cibrîl (a.s.) devam etti ve şöyle dedi: Ümmetin üzerine öyle bir zaman gelecek ki, İslâm, bu siyah ile azîz olacak. Ona sordum: Riyasetleri kimlerden gelecek? Cibrîl şu cevabı verdi: 'Abbâs oğullarından. Ona tekrar sordum: Ya teb'aları? Buna da şöyle dedi: Ḥorâsân ehlerinden"⁶⁰¹.

İbn 'Abbâs'a isnad edilen bir hadîste Hazreti Peygamber, 'Alî İbn Ebî Ṭâlib'in de bulunduğu bir sırada, 'Abbâs'a şöyle demiştir: "Mülk (hükümdarlık), oğullarında olacaktır. Sonra 'Alî'ye dönmüş ve ona da şöyle hitap etmiştir: Senin oğullarından hiç biri buna sâhip olamayacaktır"⁶⁰².

Bizzat 'Abbâs'a isnad edilen bir hadîste Hazreti Peygamber, 'Abbâsî halifelerinin sayısını ve bir kaçının isimlerini zikretmiştir: "İşte bu ('Abbâs), Kureyş'in en cömerdi ve en büyük hâmisi, kırk halifenin babasıdır. Es-Seffâh, el-Manşûr ve el-Mehdî onun oğullarındandır. Ey amca, Allah bu işi benimle başlattı, senin oğullarından birisiyle de sona erdirecektir"⁶⁰³.

Abbasîler adına bu türlü hadisler uydurulurken, onların düşmanlarının da boş durmayacaklarını ve aleyhlerine bir takım hadisler düzüp etrafa ya-

599 Aynı eser, II. 31.

600 Aynı eser, II. 32.

601 Aynı eser, II. 33.

602 Aynı eser, II. 35.

603 Aynı eser, II. 37.

yacaklarını tahmin etmek güç değildir. Nitekim bunlardan birisi Şevbân'a isnad ile rivayet edilmiştir. Hazreti Peygamber Abbasî düşmanlarının ağızları ile şöyle demiştir: “Abbās oğullarının kötülük edip siyah elbise giydirdikleri ümmetime yazık. Allah da onlara ateşten elbise giydirdi. Onların helâki, şunun ehli beytinden olan bir adam yüzünden olacaktır. Hazreti Peygamber bunu söylerken Ummu Hâbibe'yi işaret ediyordu”⁶⁰⁴.

İşte, müslümanlar arasında hilâfet ve iktidar meselesinde siyâsî ihtilâfların sebep olduğu hadîs vaz'ı bu şekilde gelişip büyürken, birinci asrın sonlarında ortaya çıkmağa başlayan itikadî mezhepler, fıkıh mezhepleri ve bunlara paralel olarak faaliyetini daha çok artıran zındıklık ve ilhad hareketleri de, hadîs vaz'ının yaygınlaşmasında ayrı birer âmil olmuştur. Biz bunları ayrı ayrı incelemeğe girişmeden önce, hadîs vaz'ının emevilere taalluk eden kısmıyla ilgili olarak, meşhur müsteşriklardan Ignaz Goldziher'in ileri sürdüğü bir görüşe kısaca temas etmek istiyoruz.

Ignaz Goldziher. İslâmî araştırmalarıyla şöhret kazanmış, bu konuda bir çok eser yazmış ve 1921 senesinde vefat etmiş Yahudî asıllı bir Macardır. *Muhammedanische Studien* adlı iki cildlik kitabının ikinci cildini hadîse tahsis etmiş⁶⁰⁵ olan müsteşrik, bazı sahîh hadîslerin mevcudiyetini kabul eder görünürse de, ekseriyetinin, dinin gelişmeğe başladığı daha sonraki devirlere ait olduğunu, yani uydurulduğunu ileri sürer. Bu bakımdan hadîsler, Goldziher'e göre, dinin inkişafını sağlayan uydurulmuş sözlerden ibarettir⁶⁰⁶.

Goldziher, hadîslerle ilgili bu görüşünü teyid etmek maksadıyla, şî'iler tarafından emevîler aleyhine işletilen hadîs vaz'ını, emevî idaresine muhalif din adamı ilâhiyatçıların bir marifeti olarak göstermekle yetinmemiş, bizzat emevî halifelerini de, muhaliflerini susturmak ve kendi görüşlerinin desteklenmesini sağlamak maksadıyla taraftarlarını hadîs uydurmağa teşvikle itham etmiştir⁶⁰⁷.

Goldziher'in, bu iddiasını isbat etmek için ileri sürdüğü delil şudur: Mu'âviye, Muğire İbn Şu'be'yi Kûfe'ye vâli olarak tayin ettiği zaman ona şu emri vermiştir: “‘Alî'yi, şetm ve zemetmekten, ‘Osmân'a rahmet ve mağfîret dilemekten, ‘Alî ashabını ayıplamaktan, onlardan uzaklaşmaktan ve onlara kulak asmamaktan, ‘Osmân taraftarlarını medhetmekten, onlara yaklaşmaktan ve onları dinlemekten çekinme”.

604 Aynı eser, II. 39.

605 Bu cild, Léon Bercher tarafından *Etudes sur la tradition Islamique* adıyla francıcaya terceme edilmiş ve 1952 senesinde Paris'te neşredilmiştir.

606 Léon Bercher, adı geçen eser, 6.

607 Adı geçen eser, s. 43.

Goldziher'in delil olarak ele aldığı bu sözler et-Taberî tarafından zikredilmiştir⁶⁰⁸. Ne var ki bu meşhur müsteşrik, mezkûr sözleri et-Taberî'den naklederken onlarda tahrifat yapmaktan çekinmemiş ve onlara "Alî taraftarlarından uzak dur; onları hadis kaynakları olarak dinleme (yani onlardan hadis alma); 'Osmân taraftarlarına yakınlık göster; onları hadis kaynakları olarak dinle (yani onlardan hadis al)" manâsı vermiştir⁶⁰⁹.

Yukarıda et-Taberî'den naklettiğimiz haber, her ne kadar 'Alî'ye şetmetmek hususunda Mu'âviye'nin bir emrini göstermekte ise de, bu emirde 'Alî ve taraftarlarından hadis almamak hususunda hiç bir işaretin mevcut olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Bununla beraber müsteşrik, zihninde tasarladığı bir oyunu sahneye koyabilmek için böyle bir tahrifi zarurî görmüş, sonra da bu tahrif üzerine şu mütalâayı ileri sürmüştür: "Burada, 'Alî aleyhindeki hadislerin tasnî ve neşrini teşvik, onun lehindeki hadisleri de bertaraf etmeğe matuf resmî bir emir vardır. Emevîler ve onların siyasî taraftarları kasıtlı yalanlarını mukaddes bir hava içinde neşretmekten endişe duyacak kimseler değillerdi. Mesele, bu yalanları, isimleri hücûma maruz kalmayacak dindar kimseler vasıtasıyla yaymaktan ibaret kahyordu. Bu işi yapacak kimseler de her devirde bulunuyordu"⁶¹⁰.

Goldziher tarafından ileri sürülen bu mütalâa ile sahnelenmek istenen oyunun henüz sona ermediği anlaşılmaktadır. Zira bu sözlerde, emevîler tarafından uydurulan hadislerin, isimleri hücûma maruz kalmayacak dindar kimseler vasıtasıyla yayılmağa ihtiyaç bulunduğu açıklandığına göre, Goldziher'in bu dindar kimselerin kimler olduğunu da açıklaması gerekmektedir. Filhakika müsteşrik, böyle bir isim bulmakta da güçlük çekmemiş ve meşhur hadis imamlarından İbn Şihâb ez-Zuhrî (Ö. 124) yi, emevîlerin yalan hadis yaymak hususundaki âmâline hizmet eden bir kimse olarak takdim etmek cür'etini göstermiştir. Goldziher, bu husustaki delilini de şîfa tarihçilerinden el-Ya'qûbî'den naklettiği bir haberden almıştır.

El-Ya'qûbî'nin açıkladığına göre, Hicâz'da 'Abdullah İbnu'z-Zubeyr, Emevî idaresine karşı ayaklanıp bu bölgeyi ele geçirince, Şâm'da bulunan Halife 'Abdu'l-Melik İbn Mervân (65-86), Süriye halkını hacc için. Hicâz'a gitmekten menetmiş ve Kudüs'te Kubbetu's-Şağra'yı inşa ederek, halkın orada haccetmelerini istemiştir. Bunu isterken de, ez-Zuhrî tarafından rivayet edilen "binekler, yalnız üç mescide doğru koşturulur: Mescid-i Harâm, benim mescidim ve bir de Beytu'l-Mağdis mescidi" hadîsine işaretle "işte İbn

608 Bkz. *Târîh*, IV. 188.

609 Leon Bercher, adı geçen eser, s. 43.

610 Aynı yer.

Şihâb ez-Zuhrî Hazreti Peygamberden size bu hadîsi rivayet ediyor” demiştir⁶¹¹.

Goldziher, yalnız şî‘a tarihçisi el-Ya‘kûbî tarafından verilen bu haberi ele alarak, hiç bir tenkide tâbi tutmadan, haberde zikri geçen hadîsin, Halîfe ‘Abdu’l-Melik’in emriyle ez-Zuhrî tarafından uydurulduğunu ileri sürmüştür; çünkü Goldziher’e göre Kudüs’te de hacc farızasının ifa edilebileceğine halkı inandırmak için Halîfenin böyle bir hadîse ihtiyacı vardır. Her ne kadar bu hikâyeyi anlatan el-Ya‘kûbî, hadîsin ez-Zuhrî tarafından uydurulduğuna dair her hangi bir söz söylememiş ise de, Goldziher, böyle bir iftirayı da ortaya atmaktan çekinmemiş ve bu suretle, hadîsler hakkındaki görüşünü, kendi kafasında îmal ettiği bir yalanlar zincirine bağlamak zorunda kalmıştır. Ashında, İslâm’daki ibadetin ve ibadet yerlerinin kudsiyeti üzerinde biraz durmak lüzumunu hissetseydi, veya kafasında İslâm aleyhine oyunlar düzmek yerine biraz tarafsız bir ilim adamı hüviyetine sâhip bulunsaydı, zühd, takva ve ibadetle şöhret kazanmış olan Halîfe ‘Abdu’l-Melik⁶¹²in Ka‘be’den başka bir yeri hacc mahalli olarak ilân etmeyeceğini bilir, bir Emevî Halîfesi hakkında bu çeşit haberlere yer veren el-Ya‘kûbî’ye de bir şî‘a tarihçisi olması dolayısıyla tam bir güvenle bağlanmazdı.

Diğer taraftan Goldziher, üç mescidle ilgili olarak ez-Zuhrî tarafından rivayet edilen hadîsi tetkik etmek lüzûmunu da hissetmemiş, yahutta onun Hazreti Peygamberden değişik isnadlarla rivayet edildiğini⁶¹³ bilmezlikten gelmiştir. Ashında Hazreti Peygamber bu hadîsiyle üç mescidin kudsiyetine işaretle oralarda yapılacak ibadetlerin diğer mescidlerde yapılacak ibadetlerden üstün olduğunu belirtmek istemiş, fakat Ka‘be dışında diğer iki mescidde de hacc farızasının ifa edilebileceğini kassetmemiştir. Nitekim bir başka hadîsinde de şöyle buyurmuştur: “Benim şu mescidimde kılınan bir namaz, Mescid-i Harâm müstesnâ, diğer mescidlerde kılınan bin namazdan hayırlıdır”⁶¹⁴. Bu hadîsin ifade ettiği mânâ ile, ez-Zuhrî tarafından rivayet edilen

611 Goldziher’in naklettiği bu haber için bkz. adı geçen eser, s. 44; haberin yer aldığı asıl kaynak olarak bkz. el-Ya‘kûbî, III. 7.

612 Halîfe ‘Abdu’l-Melik’in, Allah’ın emir ve yasakları karşısındaki titizliğini gösteren bir sözü için bkz. Hasan İbrâhîm Hasan, *Târîhu’l-İslâm*, I. 323. ‘Abdu’l-Melik, bir gün halka şöyle hitabetmiştir: “Ey nas! Allah bir takım hadler ve farzlar koymuştur. Eğer günah işlemekte devam eder ve onu artırırsanız, biz de sizinle kılıç başında biraraya gelecek kadar bunun cezasını artırırız”.

613 El-Buhârî, *Şahîh*, II. 56; burada hadîsi Hazreti Peygamberden Ebû Hurayra rivayet etmiştir. II. 58; burada bir başka hadîsin sonuna ekli olarak Ebû Sa‘îd el-Ĥudrî tarafından rivayet edilmiştir. II. 219-220; burada yine Ebû Sa‘îd el-Ĥudrî’nin rivayeti yer almıştır. II. 249-250; burada da Ebû Sa‘îd’den gelen bir rivayet nakledilmiştir. Muslim, *Şahîh*, II. 975-976 da Ebû Sa‘îd, II. 1014-1015 de Ebû Hurayra’nun rivayetleri yer almıştır.

614 El-Buhârî, *Şahîh*, II. 57.

“binekler yalnız üç mescide doğru koşturulur...” hadîsinin ifade ettiği manâ arasında hiç bir fark yoktur ve bunların hacc farızasının ifası ile uzaktan yakından hiç bir ilgisi bulunmamaktadır.⁶¹⁵

Netice itibariyle Goldziher, siyasî ihtilâfların yol açtığı hadîs vaz'ının, Emevî halifelerinin teşvikiyle başladığını bazı haberleri tahrif ederek isbat etmeğe çalışmışsa da, bunun gerçekte bir ilgisi bulunmadığı aşikârdır. Daha önceki bahislerimizde de açıkladığımız gibi nasıl aşırı derecedeki 'Alî taraftarları hadîs vaz'ını başlatmışlarsa ve 'Alî ile evlâdının vaz' işinde her hangi bir tahrik ve teşvikleri olmamışsa, emevîler ve abbasîler adına girilen vaz' hareketinde de, halifelerin her hangi bir rolleri olmamıştır. Keza gerçek hadîsçileri ve bilhassa ez-Zuhrî gibi hadîs imamlarını bu işe karıştırmak da, bir iftiradan ve İslâm'ın mühim bir temelini yıkmak arzusundan başka bir manâya gelmez.

2. İtikadî ihtilâflar

Birinci asırda şî'a eliyle başlayan vaz' hareketi, bu asrın sonunda ve ikinci asrın başlarında belirmeğe başlayan itikadî ihtilâflarla ve bu ihtilâfların neticesinde ortaya çıkan akaid mezhepleriyle süratini artırmış, bidayette siyasî mahiyet taşıyan mevzû (uydurmd) hadîslere, birinci asrın sonlarından itibaren çeşitli mezheplerin akaid müteallık görüşlerini aksettiren hadîsler de eklenmeğe başlamıştır. Siyasî mezheplerde olduğu gibi, itikadî mezheplerde de asıl kaynak dinî nasslar olduğu için, bu mezhepler, hayatîyetlerini ancak bu çeşit nasslara sâhip oldukları takdirde devam ettirebilmişler, aksi halde bir varlık göstermeden yokolup gitmişlerdir. Ancak şurasını da hatırdan uzak tutmamak gerekir ki, bu çeşit mezheplerin çoğu, itikadî konularda çıkan görüş ayrılıklarının bir neticesi olarak neşet etmiştir. Oysa ki İslâm dini, bilhassa itikadî konularda, her meseleyi, hiç bir şüphe ve tereddüde mahal bırakmayacak şekilde ikmal etmiş ve bu konularda münakaşa yolunu kapalı tutmuştur. Bununla beraber, yine de ihtilâfların çıkışı ve bir takım mezheplerin doğuşu, göstermektedir ki, çeşitli mezhep taraftarları, müdafasını yaptıkları konularda, İslâm dışı görüşlerin tesirinden kurtulamamışlar ve İslâm akaidini bu görüşlerin ışığı altında açıklamak zorunda kalmışlardır. Fakat bu açıklamalar, ne derece İslâmî bir boyaya ile ileri sürülmüş olursa olsunlar, altındaki aykırılık, taraftarların gözünden kaçmamış, bu aykırılığı izale etmek, yahut hiç olmazsa mümkün olduğu nisbette hafifletmek için yeni nasslar aramak zorunda kalmışlardır. Aslında yeni nass tabirini kullanmak, Hazreti Peygamberin hayatta kaldığı müddet içinde nassları vârid ol-

615 Goldziher ve görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Talât Koçyiğit, *I. Goldziher'in hadîsle ilgili görüşlerinin tahlil ve tenkidi*, (İlâhiyat Fakültesi Dergisi 1967) cilt XV. 43-55.

muş ve ikmal edilmiş bir din için garib karşılanmak icabeder; fakat bu, Kur'ân hakkında doğrudur; çünkü nassları belirli süre içinde vahiy yolu ile vârid olmuş, kusursuz tesbit ve müslümanların her an müracaat edebilecekleri bir mushaf olarak ellerine teslim edilmiştir. Bu bakımdan hicretin ikinci asrında Kur'ândan yeni bir nass bulma keyfiyeti elbetteki bahis konusu edilemez. Fakat hadisler için durum aynı değildir. Hazreti Peygamberin hayatında, Kur'ân âyetleri gibi, muntazam tesbit edilmedikleri için, belirli hacimde bir mecmuası yoktur. Daha önceki bahislerimizde de açıkladığımız gibi, sahabîlerin kısa zamanda genişleyen İslâm ülkelerine dağılmaları ile hadisler de dağılmış; bu ise, bir ülkede bilinen bir hadisin diğer ülkelerde bilinmemesi gibi bir netice doğurmuştur. İşte bu durum, mevzû hâdislerin yayılmasını kolaylaştıran âmillerin başında yer almıştır; çünkü bir ülkede ortaya atılan hadise benzer bir söz, diğer ülkelerde rivayet edilen hadisler cümlesinden biri ve dolayısıyla yeni bir nass olarak müslümanlar arasında kabul görmüştür.

İtikadî mezheplerin bu çeşit nasslara ihtiyacı, müdafasını yaptıkları görüşlerin İslâm'a aykırılığı nisbetinde artmış ve artan bu ihtiyaçlar karşısında görüşlerini teyid edecek yeni hadisler vazetmeğe yönelmişlerdir. Meselâ, birinci asrın ikinci yarısında ortaya çıktığını belirttiğimiz murci'e, *murteki-bu'l-kebîre* hakkında "te'hîr" veya "ircâ" hükmünü verirken, imanla ilgili olarak sâhip oldukları görüşü teyid edebilmek için, hadis uydurmak zorunda kalmışlar ve Hazreti Peygamberden sâdir olmuş bir nass gibi bu hadisleri halk arasında yaymağa çalışmışlardır. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, murci'eye göre iman, Allah'ı ve Peygamberini bilmek (marifet) ten ibarettir; amel olmasa veya kebâirden bir şey irtikâb edilse bile, bu, îmana zarar vermez; bu bakımdan îmanda artma veya eskilme bahis konusu değildir. Murci'e, iman hakkında ileri sürdükleri bu görüşü Hazreti Peygamberin ağızından teyid, yahut onun hadis nassına dayandığını isbat edebilmek için, muhtelif hadisler vazetmişlerdir.

Bu cümleden olarak, Ebû Sa'îd el-Hudrî'ye varan bir isnadla ileri sürdüklerine göre, Hazreti Peygamber şöyle demiştir: "Her kim îmanın artıp eksildiğini iddia ederse, (bilsin ki), artması nifak, eksilmesi ise küfürdür. Böyle kimseler, eğer tövbe ederlerse (ne âlâ); aksi halde boyunlarını kılıçla vurunuz. Bunlar Rahman (olan Allah'ın) düşmanlarıdır. Allah'ın dinini parçalamışlar, küfre intisab etmişler, Allah'a muhasım olmuşlardır. Allah, yer-yüzünü bunlardan temizlesin. Haberiniz olsun ki, bunların namazları da, oruçları da, zekât ve haccları da makbul değildir. Haberiniz olsun ki, bunların dini de yoktur. Rasûlullah (s.a.s.) onlardan uzaktır; onlar da Rasulullahtan".

Bu haberi nakleden İbnu'l-Cevzi "hadis uydurmadır ve onu rivayet eden Muhammed İbnu'l-Şâsim et-Tâlkânî'nin mevzû'âtındandır" dedikten sonra,

el-Hâkim Ebû 'Abdillâh'tan şu sözleri nakletmiştir: "Muhammed İbnu'l-Kâsım et-Ṭâlkânî murci'e reislerindendi ve mezhepleri adına hadîs vazederdi"⁶¹⁶.

İmam Ebû Hânîfe'nin ashabından, re'y ve ilim sâhibi olmakla beraber hadîs zabtı yönünden şiddetle tenkid edilen Ebû Muṭî' el-Hâkem İbn 'Abdillâh el-Belḥî⁶¹⁷, Hammâd İbn Seleme - Ebu'l-Muhezzim - Ebû Hurayra tarafıyla şu haberi nakletmiştir: "Şekîf heyeti Hazreti Peygambere gelip îmanın artıp eksilmesi hakkında bir sual sormuş, Hazreti Peygamber de onlara, hayır (yani ne artar ne de eksilir); artması da eksilmesi de küfürdür, demiştir"⁶¹⁸. Ebû Hâtim İbn Hıbbân'ın ifadesine göre, hadîsin râvisi Ebû Muṭî' el-Hâkem İbn 'Abdillâh, Sunene düşman, murci'e reislerinden "kezzâb" (yalancı) bir kimsedir⁶¹⁹. Aynı hadîsi, 'Osmân İbn 'Abdillâh, Ebû Muṭî'den çalarak Hammâd İbn Seleme'den rivayet etmiştir. Bu 'Osmân, güvenilir kimselerden mevzû hadîs rivayet eden bir kimse idi⁶²⁰.

Ez-Zehebî, Ahmed İbn 'Abdillâh İbn Hâlid el-Cuveybârî'nin tercemesinden bahsederken şu bilgiyi verir: İbn 'Adî'nin açıkladığına göre el-Cuveybârî, Kerrâmiyye reislerinden Muhammed İbn Kerrâm'm isteği üzerine hadîs vazeder, İbn Kerrâm da kitaplarında bu hadîsleri nakledirdi. Bu hadîslerden birisi, Ebû Hânîfe hakkında idi ve Enes İbn Mâlik'e varan bir isnadla şöyle deniliyordu: "Ummetim içinden Ebû Hânîfe denilen bir kimse çıkacak ve Allah, onun eliyle sunnetimi tecdid edecek". İbn Hıbbân, el-Cuveybârî'yi "deccâl", en-Nesâ'î ve ed-Dârakuṭnî de "kezzâb" isimleriyle tavsif etmişler; el-Hâkim ise, onun hakkında şunları söylemiştir: Bu kezzab, habîs, amellerin faziletleri hakkında da bir çok hadîs uydurmuştur. El-Hasan (el-Başri'nin Ebû Hurayra'dan hadîs işitip işitmediği el-Cuveybârî'nin önünde zikredildiği zaman, bu şahıs, hemen Hazreti Peygambere varan bir isnadla şu sözü nakletmiştir: "El-Hasan, Ebû Hurayra'dan işitti"⁶²¹.

İşte hakkında kısaca bilgi verdiğimiz bu el-Cuveybârî'nin Muhammed İbn Kerrâm için uydurduğu hadîslerden birisi de murci'enin îmanla ilgili görüşlerini destekler mahiyettedir ve bu mevzû hadîste, Hazreti Peygamberin ağzından şöyle denilmiştir. "İman kavildir; amel onun şerâ'idir; artmaz ve

616 İbnu'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, I. 133. Keza bkz. es-Suyûtî, *el-Le'âlî'l-maşnû'a*, I. 40; Muhammed İbnu'l-Kâsım et-Ṭâlkânî (et-Ṭâykânî) hakkında bkz. ez-Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, IV. 11.

617 Bkz. ez-Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, I. 574.

618 İbnu'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, I. 130-131; es-Suyûtî, *el-Le'âlî'l-maşnû'a*, I. 38.

619 Ez-Zehebî, *Mizân*, I. 574; III. 42; İbnu'l-Cevzî, I. 131.

620 Ayn yer.

621 El-Cuveybârî hakkında bkz. ez-Zehebî, *Mizân*, I. 106-108.

eksilmez"⁶²². Eğer Kerrāmiyyenin de îmanı ikrardan ibaret gördüğü ve irtidad olmadıkça bu ikrarın ilelebed îman olarak kalacağı görüşü gözönünde bulundurulursa⁶²³, yukarıda adı geçen el-Cuveybārî'nin İbn Kerrām için uydurduğu hadislerin hikmetini anlamakta güçlük çekilmez.

Bazı murci'enin "şirk ile birlikte amelin fayda vermediği gibi, îman ile birlikte ma'siyetin de zarar vermeyeceği görüşünün bile⁶²⁴, Hazreti Peygambere isnad edilen bir hadisle teyid edilmeğe çalışıldığı görülür. 'Omer İbnu'l-Haṭṭāb'a varan bir isnadla Hazreti Peygamberin şöyle dediği ileri sürülmüştür: "Şirk ile birlikte hiç bir şey fayda vermediği gibi, îmanla birlikte hiç bir şey zarar vermez"⁶²⁵. Oysa ki, bu hadisin isnadında bulunan Munzîr İbn Ziyād eṭ-Ṭā'î, "kezzāb" (yalancı) olarak tavsif olunmuştur⁶²⁶.

Murci'e îmanla ilgili görüşlerini, önce uydurup sonra Hazreti Peygambere isnad ettikleri bu tür sözlerle teyid etmeğe çalışırken, murci'enin karşısında yer alan diğer bir gurup da, onların îman hakkındaki görüşlerini çürütmek ve halkı, îmanın aslı olarak ileri sürdükleri görüşlere inandırmak için başka hadisler uydurmuşlardır.

'Ammār İbn Muṭarrıf'ın Mu'āz İbn Cebel'e varan bir isnadla rivayet ettiği bu çeşit hadislerden birisine göre Hazreti Peygamber şöyle demiştir: "îman artar ve eksilir"⁶²⁷. Halbuki bu hadisi rivayet eden 'Ammār'ın, munkeru'l-ḥadis ve zayıf olduğu, yalan söylediği, sika (güvenilir) olan kimselerden munker hadis rivayet ettiği ve hadis çaldığı söylenerek, muhtelif hadisçiler tarafından cerhedildiği görülmektedir⁶²⁸.

Aḥmed İbn Muḥammed İbn Ḥarb'ın, İbn Ḥumeyd'den Ebū Hurayra'ya ulaşan bir isnadla rivayet ettiği bir başka hadisin meâli de, murci'enin îman hakkındaki görüşünü, daha doğrusu onların dayandıkları hadisleri nakzeder mahiyettedir. Bu hadiste şöyle denilmiştir: "İman, kavl ve ameldir; artar ve eksilir. Her kim bunun aksini ileri sürerse o bid'at sāhibir"⁶²⁹. İbnu'l-Cevzî'nin ifadesine göre bu hadis de mevzu'dur ve iki âfeti vardır. Birisi Aḥmed

622 İbnu'l-Cevzî, I. 133; es-Suyûtî, *el-Le'âli'l-mašnū'a*, I. 39; ez-Zehabî, *Mizân*, I. 107.

623 Kerrāmiyye'nin îmanla ilgili görüşü hakkında bkz. el-Bağdādî, *el-Farḥ beyne'l-firak*, s. 136.

624 Bkz. el-Eş'arî, *Maḳālāt*, I. 141.

625 İbnu'l-Cevzî, I. 136; es-Suyûtî, *el-Le'âli'l-mašnū'a*, I. 43. Es-Suyûtî, Ebū Nu'aym'in *Hilye*'sinden hadisin bir başka tarikını verir. Ancak Ebū Nu'aym, bu tarıkta yer alan râvi Yahyâ İbnu'l-Yemân'ın, rivayetinde tek kaldığını ileri sürmüştür.

626 Bkz. ez-Zehabî, *Mizân*, IV. 181.

627 İbnu'l-Cevzî, I. 129-130; es-Suyûtî, *el-Le'âli'l-mašnū'a*, I. 36.

628 Bu şahıs hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Zehabî, *Mizân*, III. 169.

629 İbnu'l-Cevzî, I. 130; es-Suyûtî, I. 36-37.

İbn Muḥammed İbn Ḥarb olup, İbn ‘Adī ve İbn Ḥıbbān onun yalancı olduğunu ve hadis vazettiğini söylemişlerdir. İkinci âfet ise, İbn Ḥumeyd olup, Ebū Zur‘a, İbn Vāre ve diğerleri onu yalancılıkla itham etmişlerdir⁶³⁰.

Murci’eye karşı ileri sürülen diğer bir hadis, sahabî Vāsile İbnu’l-Eşkâcın kölesi Ma‘rûf İbn ‘Abdillâh el-Ḥayyâṭ tarafından Vāsile’den rivayet edilmiştir. Bu hadîse göre Hazreti Peygamberin şöyle dediği ileri sürülür: “İman kavî ve ameldir; artar ve eksilir”⁶³¹. İbn ‘Adî, hadîsin mevzû munker ve âfetinin de Ma‘rûf İbn ‘Abdillâh olduğunu, onun tarafından rivayet edilen hadîslerden hiç birinin mutâbî’i bulunmadığını söylemiştir⁶³². Ez-Zehebî ise, Ma‘rûf İbn ‘Abdillâh’tan gelen mevzû’âtın asıl beliiyesinin ‘Omer İbn Ḥafş cihetinden geldiğini, zira bu şahsın, Ma‘rûf adına pek çok hadis vazettiğini ileri sürmüştür⁶³³. Yine ez-Zehebî’ye göre Ma‘rûf’un rivayet ettiği hadis sayısı azdır ve çoğu da, efendisi Vāsile’nin hayat hikâyesiyle ilgilidir⁶³⁴. Maa-mafih Ma‘rûf İbn ‘Abdillâh’tan rivayet edilen şu hadis de dikkatî çekicidir: “Bir murci’î, yahut bir kaderî ölüp de defnedilse, üç gün sonra kabirleri açıldığında kable cihetinden dönmüş oldukları görülür”⁶³⁵.

Bu hadîste îman hakkındaki görüşlerinden dolayı murci’eye ve aynı derecede, kaderi reddeden kaderiyyeye karşı sert bir tepkinin Hazreti Peygamberin ağzından dile getirilmek istendiği açıkça görülmektedir.

Murci’eyi zemmeden buna benzer başka hadisler de uydurulmuştur. İbn ‘Abbās’a varan ve içinde Aḥmed İbn İbrâhîm İbn Mūsâ ile, Suleymân İbn Ebî Kerîme’nin de bulunduğu bir isnadla rivayet edilen şu hadîste, Hazreti Peygamberin şöyle dediği ileri sürülmüştür: “Her ümmetin yahudileri vardır. Benim ümmetimin yahudileri de murci’edir”⁶³⁶.

Muḥammed İbn Sa‘îd’in İbn ‘Abbās’a varan bir isnadla rivayet ettiği bir başka hadîste, yine murci’e Hazreti Peygamberin ağzıyla zemmedilmiş-

630 İbnu’l-Cevzî, I. 130. Aḥmed İbn Muḥammed İbn Ḥarb hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Zehebî, *Mizân*, I. 134.

631 İbnu’l-Cevzî, I. 130; es-Suyûtî, I. 37; ez-Zehebî, *Mizân*, IV. 144. Es-Suyûtî ve ez-Zehebî rivayetlerinde hadis, “îman kavî ve ameldir; artar ve eksilir. Üzerinize Sunnet vâcibtir; ona bağlı kahn” şeklinde yer almıştır.

632 İbnu’l-Cevzî, I. 130.

633 Bkz. *Mizânu’l-İtidâl*, III. 190.

634 Aynı eser, IV. 145.

635 Aynı yer.

636 İbnu’l-Cevzî, I. 276; es-Suyûtî, I. 262. Keza aynı hadis ve râvisi Suleymân İbn Ebî Kerîme hakkında bkz. ez-Zehebî, *Mizân*, II. 221; diğer râvisi Aḥmed İbn İbrâhîm İbn Mūsâ hakkında bkz. *Mizân*, I. 80.

tir: "Rasûlullah (s.a.s.) a murci'e hakkında sorulduğu zaman şu cevabı verdi: Allah murci'eye lânet etsin. Bunlar öyle bir kavimdir ki amelsiz îman üzerinde konuşurlar; salât, zekât ve haccı farz saymazlar; bunlar yapılırsa iyidir, yapılmazsa bir şey lâzım gelmez, derler"⁶³⁷.

Hazreti Peygambere isnad edilen diğer bir hadîste de, murci'e ile birlikte diğer üç fırkanın daha zemmedilmiş olması dikkat çekicidir; zira bütün bu fırkalar, Hazreti Peygamberin vefatından çok daha sonraları tarih sahnesine çıkmışlardır. Muhammed İbn 'İsâ tarafından Ebû Sa'îd el-Hudri'ye varan bir isnadla rivayet edilen bu hadîste şöyle denilmektedir: "Allah, dört fırkaya yetmiş nebiy diliyle lânet etmiştir. Bunlar kimdir, yâ Rasûlallah? diye sorduk, Şöyle cevap verdi: Kaderiyye, Cehmiyye, Murci'e ve Râfıza. Hazreti Peygamber, sonra da bu fırkaları şöyle tarif etmiştir: Kaderiyye, hayrın Allah'tan, şerrin de iblisten olduğunu söylerler. Biliniz ki, hayır da şerr de Allah'tandır. Kim bunun aksini söylerse, Allah'ın lâneti üzerine olsun. Cehmiyye, Kur'anın mahlûk olduğunu söyleyenlerdir. Biliniz ki, Kur'an gayri mahlûktur. Her kim bundan başka bir şey söylerse Allah'ın laneti üzerine olsun. Murci'e, amel olmaksızın îmanın kavli olduğunu söyleyenlerdir. Ravafız ise, Ebû Bekr ve 'Omer'e şetmedenlerdir. Haberinizi olsun ki, her kim onlara buğzederse, Allah'ın lâneti üzerine olsun"⁶³⁸.

İtikadî mezheplerin zuhurundan sonra giderek artan hadîs vaz'ı, elbette yalnız murci'eye veya muhaliflerine münhasır kalmamıştır. Kaderiyye ve cehmiyye gibi mezhepler de uydurdukları hadîslerle kendi mezheplerinin dâiliğini, yahut propagandasını yaparlarken, İslâm'ı bunlara karşı koruma gayretine girişen bazı câhil müslümanlar da, yine aynı yola, yani hadîs vaz'ına başvurarak bu mezhepleri reddetmeyi büyük bir fazilet saymışlardır.

İleride temas etmek imkânını bulacağımız halku'l-Kur'an meselesi, hadîşçilerle mutezile kelamcıları arasında şiddetli münakaşalara sebep olmuş, Abbasî halifesi el-Me'mûn'un mutezile mezhebini devletin resmî mezhebi olarak kabul ve ilânından sonra, hadîs imamları, halku'l-Kur'an inancını ikrara zorlanmış, ikrar etmeyenler ise hapsedilmiş ve şiddetli işkencelere maruz bırakılmışlardır.

637 İbnu'l-Cevzî, I. 276-277; es-Suyûtî, II. 262. Keza Mezkûr hadîs ve râvisi Muhammed İbn Sa'îd el-Ezrak hakkında bkz. ez-Zehabi, *Mizân*, III. 565. Bu şahıs, İbn 'Adî tarafından "hadîs vazeden bir kezzab" olarak tavsif edilmiştir.

638 İbnu'l-Cevzî, I. 275-276; es-Suyûtî, I. 262. İbnu'l-Cevzî, hadîsin şüphesiz mevzû ve râvisi Muhammed İbn 'İsâ ile şeyhi Muhammed İbn Ahmed İbn Mansûr el-Harbi'nin mechûl olduklarını söylemiştir. Keza bu râvilerle ilgili olarak ez-Zehabi'nin sözü hakkında bkz. *Mizân*, III. 464.

Aslında İslâm, halku'l-Kur'ân inancı diye bir inanç getirmemiştir. İtikadî mezheplerin zuhuruna kadar müslümanlar, bizzat Kur'ânda da sık sık tekrar edildiği gibi, Kur'ânın *Kelâmu'llah* (Allah Kelâmı) olduğuna inanmışlar, bunun dışında, onun mahlûk veya gayri mahlûk olduğu görüşüyle zihinlerini meşgul etmemişlerdir. Fakat cehmiyye ve mutezile gibi mezheplerin zuhuru ile, Allah'ın Kur'ânı Kerîmde bahis konusu edilen sıfatlarının ve bu arada Kelâm sıfatının nefyi, *Kelâmu'llah* olan Kur'ânın mahlûk olduğu inancını doğurmuş ve bu inanç, adı geçen mezhepler tarafından İslâmî bir akîde gibi müdafa edilmiş ve halka da zorla kabul ettirilmeye çalışılmıştır. Ancak burada şunu hemen belirtmek gerekir ki, halku'l-Kur'ân inancının mucidi ve müdafii olan cehmiyye veya mutezile yönünden bu inancın teyidinde yardım edecek mevzû hadislerin gelmemiş olması garib karşılanmamak gerekir; çünkü bu mezhepler, sahih olan hadisleri bile delil olarak kabul etmemişler, onları külliyyen reddetmişlerdir. Hadîsi kabul etmeyen kimselerin, görüşlerini teyid etmek için hadis uydurmağa teşebbüs etmeyecekleri - kesin olmasa bile - tabii olmak icabeder. Bu sebeptendir ki, mevzûât kitaplarında Kur'ânın mahlûk olduğunu ifade eden hadislerle pek rastlanmaz.

Bununla beraber cehmiyye ve mutezilenin, Kur'ânın mahlûk olduğu görüşünü İslâmî bir akîde olarak ortaya atması, müslümanlar arasında şiddetli bir tepki ile karşılanmış, bir taraftan bu mezhepler sert bir dille kötülenirken diğer taraftan görüşleri çeşitli yönlerden çürütülmeğe çalışılmıştır. Bu arada bazı gayretkeşler de halku'l-Kur'ân inancını, uydurup Hazreti Peygambere isnad ettikleri hadislerle reddetme yolunu tutmuşlardır. Aslında gerçek hadisçiler de cehmiyye ve mutezilenin karşısında yer almışlardır; fakat hadis vaz'ını, bu mezheplerin ika edecekleri zarardan çok daha tehlikeli gördükleri için, kendi görüşlerini destekler mahiyette de olsa, uydurulmuş hadisleri tesbit ve uyduranları en şiddetli dille tenkid etmekte tereddüt göstermemişlerdir. Bu konuda da bazı örnekler verebiliriz:

Muhammed İbn 'Abd İbn 'Âmir es-Semerķandî'nin, Câbir İbn 'Abdillah'a varan bir isnadla rivayet ettiği hadîse göre, Hazreti Peygamberin şöyle dediği ileri sürülmüştür: "Her kim Kur'ânın mahlûk olduğunu söylese kâfir olur"⁶³⁹

Hadîsin râvisi Muhammed İbn 'Abd, ez-Zehbî'nin ifadesine göre, hadis vaz'ıyla tanınmış bir kimsedir. Keza ed-Dâraķuţnî de, onun yalan söylediğini ve hadis uydurduğunu söylemiştir⁶⁴⁰.

Muhammed İbn Yahyâ İbn Razîn tarikıyla Enes İbn Mâlik'ten rivayet edilen bir başka hadîste şöyle denilmiştir. "Göklerde ve gökle yer arasında

639 İbnü'l-Cevzî, I. 107.

640 Tercemesi ve mezkûr hadîsle ilgili olarak Ca'fer İbnü'l-Haccâc'ın bir hikâyesi hakkında bkz. ez-Zehbî, *Mizân*, III. 633-634.

-Allah ve Kur'ân müstesnâ- her şey mahlûktur. Kur'ân O'nun kelâmıdır; her şey onunla başlamış ve O'na dönecektir. Ümmetimden bazı kimseler çıkıp Kur'ânın mahlûk olduğunu söyleyeceklerdir. Her kim bunu söylerse Allah'a küfretmiş olur. Böyle söyleyen kimseyi karısının hemen boşaması lâzımdır; çünkü mü'min olan bir kadının kâfir bir erkeğin tahtı nikâhında bulunması câiz değildir; meğer ki kadın, aynı sözü kocasından evvel söylememiş olsun"⁶⁴¹. Hadîsin râvisi olan Muhammed İbn Yahyâ İbn Razîn, onu uydurmakla itham edilmiştir. İbn Hibbân, bu şahıs hakkında "hadîs vazeden bir deccal" tabirini kullanmıştır⁶⁴².

Ahmed İbn Muhammed İbn Harb'in Ebû Hurayra'ya varan bir isnadla rivayet ettiği diğer bir hadîste de şöyle denilmiştir: "Kur'ân Allah'ın kelâmıdır. Hâlik da değildir, mahlûk da. Kim bundan başka bir şey söylerse, o kâfirdir"⁶⁴³. İmanın artıp eksilmesiyle ilgili hadîsi uydurmakla şöhret kazanan Ahmed İbn Muhammed İbn Harb⁶⁴⁴, bu hadîsin de vâzıdır. İbn 'Adî'nin ifadesine göre, teammüden yalan söyleyen ve hadîs vazeden bir kimsedir⁶⁴⁵. Keza İbn Hibbân da onun hakkında "hadîs vazeden bir kezzab idi" demiştir⁶⁴⁶.

Zikrettiğimiz bu misaller, Kur'ânın mahlûk olduğunu ileri süren cehmiyye ve mutezileye karşı gösterilen şiddetli tepkinin en açık örneğini teşkil ederler. Ne var ki bu tepkiyi gösterenler, Hazreti Peygambere kasıtlı olarak yalan isnâd etmekle İslâm'a çok daha büyük kötülük yaptıklarının anlayışsızlığı içinde kalmışlardır. Bu suretle, bir taraftan, ortaya çıkan yeni yeni itikadî mezheplerin görüşlerini aksettiren, diğer taraftan, bu görüşlere karşı çıkan fakat gerçeği aksettirdiği ileri sürülen İslâm akaidine ait bir çok uydurma hadîs, müslümanlar arasında yayılmış ve her ferd, inanç yönünden sâhip olduğu görüşü, ister istemez, bu hadîsler arasında kolayca bulabildiği bir delil ile müdafaa etmeğe çalışmıştır.

3. İslâm düşmanlığı

Siyasî ve itikadî ihtilâfların sebep olduğu hadîs vaz'ı, ikinci asırda büyük bir süratle gelişirken, bazı çevrelerde İslâm'a karşı beslenen kin ve nefret duyguları da, onu yıkmaya matuf bir takım sinsî faaliyetlerin giderek yoğun-

641 İbnu'l-Cevzî, I. 107.

642 Ez-Zehabî *Mizân*, IV. 63.

643 İbnu'l-Cevzî, I. 107-108

644 630 No.lu dipnota bakınız.

645 Bkz. ez-Zehabî, *Mizân*, I. 134.

646 İbnu'l-Cevzî, I. 108.

laştırılmasına sebep olmuştur. Bu faaliyetlerde yine hadîs vaz'ı birinci planda yer alıyordu.

Daha Hazreti Peygamber hayatta iken bütün 'Arap Yarımadası İslâm Devletinin hudutları içine girmişti. Halifeleri devrinde ise, bu devletin hudutları, bir taraftan 'Irâk ve Sûriye'yi de içine alarak Mısır ve Şimalî Afrika'ya, diğer taraftan İran ve Ermenistan dahil Hindistan'a kadar uzanmıştı. İslâm'ın bu yayılması, şüphesiz, bir çok imparatorlukların, krallıkların veya prensliklerin yıkılması pahasına olmuş; yayıldığı ülkelerde, müsamahası, adaleti ve getirdiği rahat hayat şartlarıyla, halkı, dalgalar halinde kendisine cezbetmiş olsa bile, iktidarlarına son verdiği kudretli kişilerin ve onların yardımcılarının kalplerinde kin ve intikam ateşlerinin alevlenmesine engel olmamıştır. Ancak bu intikamın, gün geçtikçe kuvvetlenen İslâm ordusuna karşı silâhlı bir mücadele vererek alınmasını imkânsız gören bu yabancı unsurlar, kinlerini içlerinde gizleyerek İslâm'a girdiler ve onu içten yıkmak için her fırsattan istifade etme gayretine düştüler. Daha önceki bahislerimizde üzerinde durduğumuz *zındık ve müllüd* denilen bu türlü kimseler, İslâm'a olan inançsızlıklarını, kin ve nefretlerini içlerinde gizleyerek bazan zühd ve takvâ, bazan 'Alî ve evlâdı hayranlığı, bazan da felsefe-hikmet örtüsüne bürünmüşler, fakat her şeyden önce İslâm akaidini ifsad etmeyi ve müslümanların kalplerinde bu akaide karşı şüphe ve tereddütler uyandırmayı başlıca gaye edinmişlerdir. Bu maksatla, akla hayale gelmeyen ve Hazreti Peygamberin ağzından çıkmasına imkân olmayan binlerce söz uydurup yaymışlardır⁶⁴⁷. Bunların ileri gelenlerinden sayılan 'Abdul- Kerîm İbn Ebi'l- 'Avcâ', Başra emiri Muḥammed İbn Suleyman tarafından öldürülürken şu itirafta bulunmuştur: "Vallahi hakkımızda dört bin hadîs vazettim ve bunlarla helâl haram, haramı helâl kıldım. Oruçlu gününüzde size oruc bozdurup, iftar gününüzde oruc tutturdum"⁶⁴⁸. Halife el-Mehdî'nin huzuruna götürülen bir başka zındık da, dört yüz hadîs uydurduğunu, halen bu hadîslerin halk dilinde dolaştığını itiraf etmekten çekinmemiştir⁶⁴⁹.

Zındıkların hadîs vaz'ı yönünden İslâm'a yaptıkları kötülük, diğerleri yanında çok daha büyük ve tehlikeli olmuştur. Ne var ki gerek halifelerin bunlara karşı aldıkları sert tedbirler, bu meyanda ele geçirdiklerini öldürmeleri ve gerekse hadîsçilerin bunlar tarafından vazedilen hadîsleri tesbit edip tesirsiz hale getirmeleri, İslâm akaidini zındıkların şerrinden koruyan başlıca âmiller olmuştur.

647 El-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 431; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 186.

648 İbnu'l-Cevzî *el-Mevzû'ât*, I. 37; es-Suyûtî, *el-Le'âli'l-maşnû'a*, II. 468 ve *Tedribu'r-râvî*, s. 186.

649 İbnu'l- Cevzî, I. 37-38; el- Ḥaṭîb el- Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 431; es-Suyûtî, *el-Le'âli'l- maşnû'a*, II. 468.

Tabakat kitaplarında zındık ve mülhud olarak tavsif edilen bazı isimlere temasla, bunlardan gelen rivayetlere bir kaç örnek vermek, zındıkların ne tür uydurma hadislerle İslâm inancını karıştırmaya çalıştıklarını göstermek bakımından faydalı olacaktır.

İbn Hıbbân'ın zındık olarak isimlendirdiği Eyyüb İbn 'Abdi's-Selâm, Ebû Bekre tarikıyla İbn Mes'ûd'tan şu haberi nakletmiştir: "Allah gazab ettiği zaman 'Arş üzerinde şişer irileşir; öyle ki, kendisini taşıyan şeye ağır gelir"⁶⁵⁰

Medâyin'de İshâkıyye denilen bir cemaatin reisi olduğu bildirilen İshâk İbn Muhammed en-Naha'î el-Ahmer de, 'Alî'nin Allah olduğuna inanan ve onun hakkında hadis uyduran bir zındık idi. Hazreti Peygamberin fil suretinde bir şeytanla karşılaşmasını, ona lânet etmesini, 'Alî'nin şeytanı öldürmek için üzerine atılmasını ve şeytanla aralarında geçen muhavereyi, bu arada Hazreti Peygamberi küçük düşüren sözleri 'Alî'nin ağzından nakletmesi, böyle bir zındığın kolaylıkla yapabileceği şenî bir iftiradır. Bu şahıs hakkında yeteri kadar bilgi veren ez-Zehebî, cerh imamlarının, zu'afâ ile ilgili kitaplarında ona yer vermediklerini bildirmiş ve "bunu iyi yaptılar; çünkü bu şahıs bir zındıktır" demiştir⁶⁵¹.

Yahyâ İbn Mende tarafından "mülhüd kezzâb" olarak tavsif edilen Ahmet İbn Mansûr Ebu's-Sa'âdât da "Rabbın önünde, sureti, ru'yeti ve keyfiyeti isbat eden kimselerin isimlerini ihtiva eden bir lâvha bulunduğunu" uydurmakla itham edilmiş bir zındıktır⁶⁵².

Zındıklığı dolayısıyla Ebû Ca'fer el-Manşûr tarafından asılarak öldürülen Muhammed İbn Sa'îd, kendisinden hadis rivayet eden bazı kimselere, gizlenmek veya tedlis edilmek suretiyle, ismi çeşitli şekillerde verilmiş bir "kezzâb" idi. İsnadlarda bazan Muhammed İbn Hâssân, bazan Muhammed İbn Ebî Sehl, Muhammed İbnü't-Taberî, Muhammed Mevlâ Benî Hâşim, Muhammed el-Urdunî, Muhammed eş-Şâmî gibi değişik isimlerde zikredilmiştir. Ahmet İbn Hanbel, onun amden hadis vazettiğini ve Ebû Ca'fer tarafından zındık olarak asıldığını söylemiştir. İşte bu şahsın rivayet ettiği bir hadîse göre Hazreti Peygamber, koyun kesip derisini yüzmeğe çalışan bir

650 Zındık Eyyüb İbn 'Abdi's-Selâm ve bu haberi hakkında bkz. ez-Zehebî, *Mizân*, I. 290. Ez-Zehebî, İbn Hıbbân'ın ifadesine istinaden Eyyüb'tan bu haberi nakleden Hammâd İbn Seleme'yi Hazreti Peygamberin "kişinin her işittiğini nakletmesi, hataya düşmesi için yeterlidir" hadîsi dolayısıyla ayıblamış görünürse de, Hammâd'tan bu haberle ilgili olarak bir isnad gelmediğini söyleyerek, İbn Hıbbân'ın bu konuda fazla sert davrandığını ileri sürmüştür.

651 Zındık İshâk İbn Muhammed hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Zehebî *Mizân*, I. 196-198.

652 Bkz. aynı eser, I. 159.

kimseye, bu işin nasıl yapıldığını göstermek için, elini hayvanın derisi ile eti arasına sokmuş ve deriyi yüzmüştür. Bu arada eline ve elbisesine kan ve bazı et parçaları bulaşmış olduğu halde bunları yıkamadan halk ile namaz kılmıştır.

Yalancılığı ve hadis vaz'ındaki faaliyeti bütün hadisçiler tarafından takip ve teslim edilen Muhammed İbn Sa'îd, en-Nesâ'î'nin ifadesine göre bu sahada en çok şöhret kazananlardan birisi olmuştur. En-Nesâ'î, bu konu ile ilgili olarak şöyle der: "Hadis vaz'ı ile marûf olan kezzâbün (yalancılar), Medîne'de İbn Ebi Yahyâ, Bağdâd'ta el-Vâkıdî, Horasân'da Mukâtil İbn Suleymân ve Şâm'da da Muhammed İbn Sa'îd'tir"⁶⁵³

Muhammed İbn Şucâc tarafından uydurulan bir hadiste "Allah'ın önce bir at yarattığı, sonra bu atı koşturduğu, koşan atın terinden de kendi nefsinin yarattığı" ileri sürülmüştür⁶⁵⁴.

Zındıklar, bu ve benzeri hadislerle İslâm'a ayıp isnad etmeğe ve bu suretle mü'minlerin kalbine şüphe sokmağa çalışmışlardır. Oysa ki İslâm'ın bu konudaki hükmü o kadar açık ve kesin olmuştur ki, İbnu'l-Cevzî'nin de dediği gibi, isnadı en güvenilir kimselerden teşekkül etmiş olsa bile, "ma'kûle muhalif, usûle munakız" her hadîsi "mevzû" olarak değerlendirmekte tereddüt gösterilmemiştir⁶⁵⁵.

4. Irk, belde ve mezheb taassubu

Daha önceki bahislerimizde de temas ettiğimiz gibi, İslâm'ın araplar arasında zuhur etmesi ve ilk anda yine onlar arasında yayılması dolayısıyla gerek devlet işleri ve gerekse ilmî faaliyet, bidayette yalnız Araplara münhasır kalmış ve yalnız onlar tarafından tedvir edilmiştir. Fetihlerin başladığı ve giderek genişlediği sıralarda Hazreti Peygamber, fethedilen yerlere yine Arap olan ashabından ilmine güvendiği kimseleri muallim olarak göndermiş ve onlar vasıtasıyla halkın Kur'ân ve Sunnet ahkâmını öğrenmesini sağlamıştır. Hazreti Peygamberin vefatından sonraki devirlerde, bazı sahabîlerin muallim olarak gönderilmeleri işi yine devam etti; fakat fetihlerin çok daha genişlemiş olması dolayısıyla, ilim öğrenme işi, artık Araplara inhisar eden bir iş olmaktan çıkmış, Arap olmayan müslümanlara da intikal etmişti.

Eskiden beri bedevî olarak hayat süren ve kuru iklim şartlarıyla mücadele etmekten öte geçmeyen araplar, sanat ve medeniyetten yoksun ummî

653 Bu şahıs hakkında daha geniş bilgi için bkz. aynı eser, III. 561-563 ve İbnu'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, I. 47, 48.

654 İbnu'l-Cevzî, I. 105.

655 İbnu'l-Cevzî'nin bu görüşü hakkında bkz. *el-Mevzû'ât*, I. 106.

bir kavim olarak tavsif edilmişler, İslâm'ın zuhurundan sonra ise, Kur'ân ve Sunnetle ilgili bilgilerini göğüslerinde muhafaza etmeğe çalışmışlardır; çünkü tedvîn ve tasnîf gibi, ilimlerin muhafazasında ve gelişmesinde ilk mühim rolü oynayan vasıtalar, ummilikten ziyade sanat ve medeniyetin başta gelen unsurlarındandı. Bu sebeple ilimlerin tedvîn ve tasnîfi devrine girilmesi, İslâm'ın Arap olmayan kavimler arasında yayılmasından sonra sürat kazanmıştır.

Tâbî'ün ve etba'ı devirlerinde Sa'îd İbnu'l-Museyyib (Ö. 94), 'Alkame (Ö. 62), Şurayh (Ö. 78) ve İbrâhîm en-Naħa'î (Ö. 96) gibi şöhret kazanmış hâlis Arap ilim adamları yetişmiş olmakla beraber, bunların yanında isimleri zikredilen ve fakat Arap olmayan ilim adamlarının da bulunduğu ve bunların ekseriyeti teşkil ettikleri görülür. Dikkatı çeken diğer bir husus da, bu ilim adamlarının umumiyetle mevaliden olmalarıdır. Meselâ Mekke ulemasından Mucâhid İbn Cehr (Ö. 104), Benü Mahzûm'un mevlâsı idi ve İbn Abbâs'tan rivayet ettiği tefsîrle şöhret kazanmıştı. 'Ikrim (Ö. 109) de İbn 'Abbas'ın mevlâsı idi ve onun ilmine sâhip olmuştu. 'Aṭâ' İbn Ebî Rabâh (Ö. 114) Benü Fihr'in, Ebu'z-Zubeyr Muḥammed İbn Tedrus (Ö. 126) Ḥakîm İbn Hızâm'ın mevlâları idiler. Kufe ulemasından Sa'îd İbn Cubeyr (Ö. 95) Benü Vâlibe'nin, Başra ulemasından el-Ḥasan İbn Yesâr (Ö. 110) Zeyd İbn Şâbit'in, Muḥammed İbn Sîrîn (Ö. 110) anası Şafiyye Ebü Bekr eş-Şiddîk'ın mevlâsindendi. Bunların yanında, Sâlim İbn 'Abdillâh İbn 'Omer İbni'l-Ḥaṭṭâb (Ö. 106), el-Ḳâsım İbn Muḥammed İbn Ebî Bekr eş-Şiddîk (Ö. 107), 'Alî İbnu'l-Ḥuseyn İbn 'Alî İbn Ebî Tâlib (Zeynu'l-'Âbidîn) (Ö. 99) gibi babası Arap anası yabancı olanlar da vardı.

İbn Ebî Leylâ anlatır: Koyu bir Arap milliyetçisi olan 'İsâ İbn Mūsâ, bir gün bana şöyle sordu:

- Başra fakîhi kimdir?
- El-Ḥasan İbn Ebi'l-Ḥasan.
- Sonra kim?
- Muḥammed İbn Sîrîn.
- Nedir bunlar?
- Mevaliden.
- Mekke fakîhi kim?
- 'Aṭâ' İbn Ebî Rabâh, Mucâhid, Sa'îd İbn Cubeyr, Suleymân İbn Yesâr.
- Bunlar nedir?
- Mevalî.

- Medīne fukahası kimlerdir?
- Zeyd İbn Eslem, Muhammed İbnü'l-Munkedir, Nâfi', İbn Ebî Necîh.
- Bunlar nedir?
- Mevalî. Rengi değişti ve tekrar sordu:
- Kıubā ehlinin en fakīhi kimdir?
- Rabî'atu'r-Re'y ve İbn Ebi'z-Zinād.
- Bunlar nedir?
- Mevaliden. Yüzü karıştı ve sordu:
- Yemen fakīhi kimdir?
- Tāvūs, ođlu ve İbn Munebbih.
- Bunlar kim?
- Mevalî. Boyun damarları şişti, ayağa kalkarak sormağa devam etti:
- Ğorāsān fakīhi kimdir?
- 'Aťā' İbn 'Abdillah el-Ğorāsānî.
- Bu 'Aťā' ne?
- Mevlā. Yüzü daha çok karıştı, siyahlaştı; o kadar ki korktum. Sordu:
- řām fakīhi kim?
- Mekhūl.
- Bu Mekhūl ne?
- Mevlā. Yorgun ve bitkin bir halde nefes almağa başladı:
- Kūfe fakīhi kim?

Eğer korkmasaydım el-Ğakem İbn 'Uteybe ve 'Ammār İbn Ebî Suleymān diyecektim. Fakat işin kötüyeye varacağını düşünerek İbrāhim en-NaĞa'î ve eş-şa'ibî dedim. O yine sordu:

- Bunlar ne?
- Arap. Bunu iřitince "Allahu Ekber" dedi ve sükūn buldu⁶⁵⁶.

Zikrettiğimiz bu misal, İslām'ın Arap olmayan milletler arasındaki yayılmasından sonra ilmî hayata ve ilim adamlarına ışık tutacak bir mahiyet arzeder. Yukarıda ismi geçen zevatın, Arap olmasalar bile, ilim ve faziletleriyle İslām'a yaptıkları hizmetin büyüklüğu, elbetteki her türlü şüphenin üstündedir. Fakat bu misal, bize şunu da göstermektedir ki, İslām bayrağı altında toplanmış Arap ve Arap olmayan milletlerin muhtelif meslek ve mezheplerdeki tabakaları arasında ırk ve cinsiyet yönünden, zaman zaman, şid-

656 İbn 'Abd Rabbih, *el-İşdu'l-ferid*, III. 415-416.

detli münakaşalara varan fikir ayrılıklarının çıkma ihtimali fazlasıyla mevcuttur ve nitekim bu ihtilâfın çıktığı da görülmüştür. Ancak, ne çeşit fikir olursa olsun, dinî naslarla teyid edildiği zaman değer kazanabileceği inancının hakim olduğu bir devirde, ırk ve cinsiyet üstünlüğü ile ilgili münakaşalarda da bu çeşit naslara ihtiyaç hasıl olacağını hatırdan uzak tutmamak gerekir. İşte bu ihtiyaç, üzerinde durduğumuz sair konularda olduğu gibi, hem Arap kabileleri arasındaki riyaset ve tefahuru, hem de Araplarla diğer ırklara mensup milletler arasındaki üstünlük yarışını hedef tutan yeni tür hadislerin vaz'ına yol açmıştır. Bir taraftan Araplar, bu çeşit hadislerle, kendilerinin diğer millilere üstünlüklerini isbat etmeğe çalışırken, diğer taraftan, Arap olmayanlar da, bazan dil, bazan da şehir ve kasabalarıyla Araplara üstünlüklerini, yine kendi vazettikleri hadislerle ortaya koyma gayretine girişmişlerdir.

Arapların faziletini en bariz bir şekilde ortaya koyan şu hadis, mevzuât kitaplarında konu ile ilgili olarak yer alan tipik bir örnek teşkil eder: 'Alî'den gelen ve isnadında 'Anbese İbn 'Abdi'r-Rahman adında bir râvisi bulunan bu hadiste şöyle denilmiştir: "İnsanların hayırlısı Araplardır. Arapların hayırlısı Kureyş, Kureyş'in hayırlısı da Benû Hâşim'dir. Acem (Arap olmayan)in hayırlısı Fâris, siyahîlerin hayırlısı Nûbe, renklerin hayırlısı sarı, mahn hayırlısı saray, boyaların hayırlısı ise kınadır"⁶⁵⁷.

Yahyâ İbn Yezîd'in İbn 'Abbâs'a varan bir isnadla rivayet ettiği bir başka hadiste de şöyle denilmiştir: "Üç sebepten dolayı Arapları seviniz: Ben bir Arabım; Kur'ân arapçadır; ve cennet ehlinin kelâmı da arapçadır"⁶⁵⁸.

Siyahî (zenci) lerle ilgili olarak ileri sürülen bir hadiste, onlarla dostluk kurulması tavsiye edilmiş ve "çünkü aralarında cennet ehlinin efendilerinden üç kişi vardır: Luqmân el-Hakîm, en-Necâşî ve Bilâl" denilmiş⁶⁵⁹, bir başka hadiste ise, "siyahîlerde hayır olmadığı, bunların aç iken hırsızlık yaptıkları, karınları doyduğu zaman da zina işledikleri" ileri sürülmüştür⁶⁶⁰.

Bazı şehirlerin faziletleri, diğer bazılarının da zemmi hakkında uydurulan hadislerin de, bu ırk taassubunun birer tezahürü olduğuna şüphe yoktur.

657 İbn 'Arrâk, *Tenzihu's-Şerî'ati'l-merfû'a*, II. 36. Hadisin râvisi 'Anbese hakkında el-Buhârî, "terekühu" (onu terkettiler) ve "zâhibu'l-hadis" (hadisi boş) demiş; Ebû Hâtım ise, hadis vazettiğini söylemiştir. Bkz. Ez-Zehbî, *Mizân*, III. 301.

658 Es-Suyûtî, *el-Le'âl'l-maşnû'a*, I. 442. İbnü'l-Cevzî, hadisi 'Atâ'dan mursal olarak nakletmiştir. Bkz. *el-Mevzû'ât*, II. 41. El-Ukaylî hadis hakkında "munkerdir; aslı yoktur" demiştir. Ez-Zehbî ise, hadisin râvisi Yahyâ İbn Yezîd'in musahhaf olduğunu ve aslında Yahyâ İbn Bureyd' olmasını gerektiğini söylemiştir. Bkz. *Mizân*, IV. 365, 415.

659 Es-Suyûtî, *el-Le'âl'l-maşnû'a*, I. 448; İbn 'Arrâk, *Tenzihu's-Şerî'a*, II. 33.

660 Es-Suyûtî, aynı eser, I. 444; İbn 'Arrâk, aynı eser, II. 31.

Ebū Hurayra'dan merfū olarak rivayet edilen bir hadīste, dünyadaki dört şehir cennet, dört şehir de cehennem şehri olarak ilân edilmiştir: “Dünyadaki dört şehir cennet şehirlerindedir. Bunlar: Mekke, Medīne, Beytu'l-Mağdis (Kudüs) ve Dımaşk'tır, Dünyadaki dört şehir de cehennem şehirleridir. Bunlar da: El-Ḳuṣṭantīniyye (İstanbul), et-Ṭaberīyye, yanan Antalya ve San'ādır. Tatlı suların ve yağmur getiren rüzgârın kaynağı, Beytu'l-Mağdis kayasının altıdır”⁶⁶¹.

‘Abdu'l-Melik İbn ‘Antere'nin, babası ve cediti vasıtasıyla ‘Alī'den rivayet ettiği bir hadīste de şöyle denilmiştir: “Cennet kapılarından dünyada açılmış dört kapı vardır. Bunlardan birincisi İskenderiyye'dir. Sonra ‘Aşkalān ve Ḳazvīn gelir; fakat Cudde'nin bunlara üstünlüğü, Beytu'l-Ḥarām'ın diğer evlere üstünlüğü gibidir”⁶⁶².

‘Aşkalān, İskenderiyye ve Ḳazvīn'in beraberce medhini tazammun eden hadīsler yanında, her biri için ayrı ayrı uydurulmuş hadīsler de vardır. Mesele Ḳazvīn hakkında Enes İbn Mālik'ten geldiği ileri sürülen bir hadīste şöyle denilmiştir: “Sizin için ufuklar açılacak ve Ḳazvīn denilen bir şehir fethedilecektir. Bu şehirde kırk gün veya kırk gece kalan kimseye, üzerinde yeşil zümrüt, onun da üzerinde kırmızı yakuttan kubbe bulunan bir sütun verilir. Bu kubbenin altundan yapılmış 70 bin kapı kanadı vardır. Her kanatta Ḥūr-i ‘Ayn'dan bir zevce vardır”⁶⁶³.

Bunların yanında, Nuşaybīn'in, ‘Antakya'nın, Başra'nın ve Ḥorāsān'da bir çok yerin faziletleri hakkında daha pek çok misal zikretmek mümkündür.

661 İbnu'l-Cevzi, *el-Mevzū'āt*, II. 51; es-Suyūṭi, *el-Le'ālī'l-maṣnū'a*, I. 458-459; İbn ‘Arrāk, *Tenzīhu's-Şerī'a*, II. 48. Hadīsi ez-Zuhrī'den rivayet eden el-Velīd İbn Muḥammed el-Muvaḫḫarī (Ö. 181), hadīs imamları arasında genellikle zayıf bir râvi olarak tanınmış, Yahyā İbn Ma'in ise, onu yalancılıkla itham etmiştir. Bkz. ez-Zehebī, *Mizān*, IV. 346. İbn ‘Adi hadisin munker olduğumu söylemiş ve ez-Zuhrī'den yalnız el-Muvaḫḫarī tarafından rivayet edildiğini ileri sürmüş ise de, İbn ‘Asākir, Muḥammed İbn Muslim et-Ṭā'ifi'nin ona mütabeat ettiğini söylemiştir. Bkz. es-Suyūṭi, adı geçen eser, I. 459. Hadīste zikri geçen Şan'ā' şehrinin Yemen Şan'ā'ı değil, Rum diyarındaki Şan'ā' olduğu ileri sürülmüştür. Antakya el-Muḫterika denilen şehir ise, el-‘Abbās İbnu'l-Velīd İbn ‘Abdi'l-Melik tarafından yakılan Antakya'dır. Bkz. aynı yer.

662 İbnu'l-Cevzi, II. 52; es-Suyūṭi, I. 460. Hadīsın râvisi ‘Abdu'l-Melik İbn Hārūn, zayıf, kezzâb, deccâl ve hadīs vazeden bir kimse olarak taysif olunmuştur. Bu şahıs ve rivayeti hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Zehebī, *Mizān*, III. 666.

663 İbnu'l-Cevzi, II. 55; es-Suyūṭi, I. 463. Hadīsın Dāvūd İbnu'l-Muḥabber tarafından vazedildiği açıklanmıştır. Bu şahıs hakkında bkz. ez-Zehebī, *Mizān*, II. 20. Hadīsın İbn Mâce tarafından da *Sunen*'inde nakledildiğini söyleyen İbnu'l-Cevzi, asıl garabetin, ilmüne rağmen İbn Mâce'nin bu hadīsi kabul etmesinde bulunduğunu ve bazı kimselerin “eğer bu hadīs sahih olmasaydı böyle bir âlim onu zikretmezdi” diyerek muktezasınca amele ettiklerini, halbuki bunun, ülke ve vatan taassubundan meydana geldiğini ileri sürmüştür. Hadīsın İbn Mâce rivayeti için bkz. *es-Sunen*, II. 179.

Bunlar arasında bilhassa Bağdâd'ın ve Mısır'ın zemmiyle ilgili uydurma hadîslerin de yer almış olması dikkat çekicidir. Fakat bu şehirler, ister medhedilmiş olsun, ister zemmedilmiş olsun, bunlara delâlet eden hadîslerin hepsinin de ırk ve ülke taassubu neticesinde uydurulduklarına şüphe yoktur. Ancak vaz sebepleri kolaylıkla izah edilemeyen bir gurup hadîs vardır ki, bunlar haftanın günleriyle ilgili olup, Kur'ânı Kerîmdeki bazı âyetlerin tefisiri için israiliyyattan alınmış olmaları muhtemeldir.

Ebû Hurayra'ya varan ve zayıf ve meçhul râvilerden müteşekkil bir isnadla ileri sürülen bir hadîste şöyle denilmiştir: “Cumartesi günü hile ve desise günüdür; çünkü Kureyş, bu günde hile yapmak istemiş ve Allah Ta'âlâ da onlar hakkında “kâfirler sana hile yapmak isterler”⁶⁶⁴ âyetini indirmiştir. Pazar günü bina yapmak ve ağaç dikmek günüdür; çünkü cennet, bu günde nebatlanmış ve bu günde ağaçlandırılmıştır. Pazartesi günü, sefer ve ticaret günüdür. Salı günü kan günüdür; çünkü Âdem oğlu, kardeşini bu günde öldürmüştür. Çarşamba günü uğursuzluk günüdür; çünkü Allah, 'Âd kavmi üzerine fırtınayı bu günde göndermiştir. Firavun bu gün doğmuş, ilâh olduğunu bu gün iddia etmiş ve Allah onu bu gün helâk etmiştir. Perşembe günü sultanın huzuruna girme ve ihtiyaçları görme günüdür; çünkü İbrâhîm (a.s.) in Mısır hükümdarının yanına girdiği, karısını ona geri verdiği ve ihtiyaçlarını gördüğü gündür. Cuma günü de, kız isteme ve nikâh günüdür; çünkü Peygamberler, Cuma gününün hareketi dolayısıyla bu günde evlenirler”⁶⁶⁵.

İkinci asırda ortaya çıkan bazı fıkîh mezheplerinin yahut mezheb imamlarının medih veya zemmini istihdaf eden hadîs vazfını da, câhil mezheb taraftarlarının aşırı derecedeki taassubuna bağlamak mümkündür. Ashında bu imamlar, birbirlerini saymış, birbirlerinin görüşlerine saygı göstermiş ve hattâ birbirlerinden ilim almış olsalar bile, onların bazı taraftarları, cehaletin kazandırdığı taassupla karşısında oldukları imamı kötülemeyi veya bağlı buldukları mezheb imamını medhmetmeyi mezheplerine hizmet telakki etmişler ve bu hizmeti ifa ederken Hazreti Peygambere yalan isnad etmenin ağır vebalini de yüklenmiş olduklarını idrak edememişlerdir. Meselâ Ebû Hurayra'dan rivayet edilen bir hadîste Hanefî mezhebinin imamı Ebû Hânîfe medhedilmiş ve şöyle denilmiştir: “Ümmetim içinden ismi en-Nu'cman, künyesi Ebû Hânîfe olan bir adam çıkacak; bu, ümmetimin ışığı olacaktır”⁶⁶⁶.

664 Enfâl sûresi, 30.

665 İbnu'l-Cevzî, II. 71-72; es-Suyûtî, I. 481.

666 Bu hadîsi zikreden İbnu'l-Cevzî (II. 48), el-Ḥaṭîb'in şu sözünü de nakletmiştir: “Hadîs mevzûdur ve rivayetiyle el-Bürâkî teferrüd etmiştir. El-Hâkim'den bana nakledildiğine göre, Ebû 'Abdillâh el-Bürâkî, şika olan kimselerden pek çok menakîr vazetmiştir. En aşırı derecede olanı da Ebû Hânîfe ile ilgili olan hadîstir”.

Ebū Hanīfe ile ilgili olan bu hadīs, Ḥorāsān taraflarında bu şekilde yayılmış, İrāk'ta ise, ona bir de şu söz eklenmiştir: “Ümmetim içinden Muḥammed İbn İdrīs (eş-Şāfi‘) denilen bir adam daha çıkacak; bunun fitnesi, ümmetime iblisten daha zararlı olacak”⁶⁶⁷.

Ebū Hanīfe hakkında Enes İbn Mâlik'e varan değişik bir isnadla şu hadīs de uydurulmuştur: “Benden sonra, ismi en-Nu‘mân İbn Şābit olan ve Ebu Hanīfe diye künyelenen bir adam gelecek; bu, Allah'ın dinini ve sunnetimi ihya edecek”⁶⁶⁸. Bu hadīs de diğeri gibi batıl ve mevzûdur. İsnadında bulunan râvilerden Muḥammed İbn Yezîd, metrûk⁶⁶⁹, Suleymân İbn Ḳays ve Ebu'l-Mu‘allâ İbnu'l-Muhâcir, mechuldür; Ebân ise, yalancılıkla itham edilmiştir⁶⁷⁰.

5. Hikâyeciler ve vâ'izler

Hulefâ-i Râşidîn devrinin sonlarına doğru ortaya çıkan ve “kuşşâş” (hikâye anlatanlar) denilen bazı kimseler, câmi ve mescidlerde oturmayı ve çevrelerinde halka teşkil eden cemaata vâ'z ve nasihatta bulunmayı âdet haline getirmişlerdi. Ancak bunların bir kısmını, vâ'z ve nasihattan ziyade, halkın nazarında kazanacakları yüksek mertebe ve şöhret ilgilendiriyor ve vâ'zlarını, kendilerini bu gayeye ulaştıracak bir şekilde hazırlıyorlardı. Bunlar, şöhrete giden yolun, halkın dinî hislerini galeyana getirmek suretiyle tutulabileceğini bildikleri için, onları coşturacak şekilde vâ'zediyorlar, bazan da hazin konuşmalarla onları uzun uzun ağlatıyorlardı. Halk üzerinde en çok tesir eden vâ'zlar, cennet ve cehennem tasvirleriyle, buraların sonsuz nimetlerini veya azablarını ihtiva eden konuşmalardı. Her ne kadar Kur'ânı Kerîmde ve Hazreti Peygamberden rivayet edilen sahîh hadîslerde, cennet ve cehennem hakkında bir müslümana yetecek kadar bilgi verilmiş ise de, bu vâ'izler, bunlarla iktifa etmiyorlar, halkı daha çok ümidle neşelendirmek, yahut onlara daha çok hüüzün ve korku verip ağalatmak için daha bol ve değişik malzemeye ihtiyaç duyuyorlardı. Bu ihtiyacı gidermek için hadîs, inandırıcı olmak yönünden de eşsiz bir hazine teşkil ediyordu. Ancak mevcut olan sahîh hadîsler işlenmiş ve halk tarafından artık öğrenilmiş olduğu için, tesirlerini de yitirmişlerdi. Bu sebeple vâ'izler, yeni hadîsler uydurmayı, mesleklerinde başarılı olmanın başlıca çaresi olarak gördüler; zaten vâ'z kapısı geniş ölçüde açılmış ve bir çok kimse, gayelerini gerçekleştirmek için

667 Aynı yer.

668 Aynı yer.

669 Bkz. ez-Zehbî, *Mizân*, III. 459-Muḥammed İbn Ahmed İbn Yezîd es-Sulemî.

670 İbnu'l-Cevzî, II. 49.

bu kapıdan girmeğe başlamıştı. Vâ'izler için de aynı yönde adım atmayı engelleyecek Allah ve Peygamber korkusundan başka hiç bir engel yoktu; esasen onların kaiplerine böyle bir korku da yerleşmiş değildi⁶⁷¹.

İşte câmi ve mescidlere musallat olan bu "kuşşâş" eliyle ve sırf şöhret hürsü için pek çok hadis uydurulmuş ve Hazreti Peygamberin adı altında halk arasında yayılmıştır.

'Alî İbn Ebî Tâlib'e varan bir isnadla ortaya atılmış böyle bir hadîsi, bu rada misal olarak zikredebiliriz. Bu hadîste şöyle denilmiştir: "Cennette öyle bir ağaç vardır ki, üstünden elbiseler, altından da alaca bir at çıkar. Eğeri altundan, gemi inci ve yakuttan olan bu at, kanatlı olup, ne işer ne de hacet görür. Allah'ın evliyası onun kanatları üzerine otururlar ve diledikleri yere uçarlar. Onlardan daha aşağıda olanlar: Bize insaf ediniz. Ya Rab, onları, bu mertebeye getiren şey nedir ki? derler. Allah Ta'âlâ da şöyle buyurur: Siz iftar ederken onlar oruc tutuyor, geceleri siz uyurken onlar namaz kıyıyor, siz cimrilik ederken onlar infak ediyor, siz korkarken onlar düşmana karşı cihada çıkıyorlardı"⁶⁷².

İbnu'l-Cevzî'nin naklettiği bir haberden öğrendiğimize göre, Ahmed İbn Hanbel ve Yahyâ İbn Ma'ın, bir gün er-Ruşâfe mescidinde namaz kıldıkları bir sırada, bir kassas çıkar ve konuşmağa başlar: "Bize Ahmed İbn Hanbel ve Yahyâ İbn Ma'ın rivayet etti; onlara 'Abdu'r-Razzâk, Ma'mer'den, Ma'mer, Kâtâde'den, Kâtâde Enes'ten, Enes de Rasûlullah (s.a.s.) tan şöyle buyurduğunu nakletmiştir: Her kim *LA İLAHE İLLA'LLAH* derse, Allah, bu sözün her kelimesi için bir kuş yaratır. Bu kuşun gagası altundan, tüyleri ise mercandandır..." Kassasın bu rivayeti 20 varakı bulur. Ahmed İbn Hanbel bunları işitince Yahyâ İbn Ma'ın'e bakar; Yahyâ da Ahmed İbn Hanbel'e bakar ve sonra şöyle der: Sen ona böyle bir şey rivayet ettin mi? Arkadaşı şu cevabı verir: Vallahi bu sözleri ilk defa şu anda işittim. Kassas hikâyesini

671 Hazreti Peygamberden mutevatir olarak rivayet edilen hadîs malûmdur: "Her kim kasıdı olarak benim üzerine yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın". Bu hadîsin, hadîs uyduranlar için Allah ve Peygamber korkusunu telkîn eden ilk ihtar olarak gözönünde bulundurulması gerekirdi. Ancak bu korkunun, Allah'a ve Peygamber'e îman ile birlikte kalbe yerleşebileceği düşünülürse, îmandan yoksun kalplerde hiç bir ihtarın korku hâsil etmiyeceği de âşikârdır.

672 İbnu'l-Cevzî, III. 255. İbnu'l-Cevzî bu hadîsi naklettikten sonra şöyle demiştir: "Bu hadîs, Hazreti Peygamber üzerine vazolunmuş bir hadîstir. Üç âfeti vardır: Birincisi irsalidir; 'Alî İbnu'l-Huseyn, Alî İbn Ebî Tâlib'in devrine yetişmemiştir (ve bu sebeple hadîsi ondan almış olamaz). İkincisi, Muhammed İbn Mervân es-Suddî'dir ki hakkında kezzâb, metrûku'l-hadîş denilmiştir. Üçüncüsü ise, bundan daha açıktır ve o da Sa'd İbn Tarîf olup bu hadîsin vaz'ı ile itham olunmuştur. Zira bu şahıs, İbn Hibbân'ın açıkladığına göre, ihtiyaç ânında hemen hadîs uyduran bir kimse idi".

bitirdikten sonra kendisine verilen hediyeleri alır ve geride kalanları almak için oturur, beklemeğe başlar. Yahyâ İbn Ma'în eliyle işaret ederek adamı yanına çağırır. Kassas, hediye alacağı umudiyle koşarak yanlarına gelir. Yahyâ sorar: Bu hadîsi sana kim rivayet etti? Kassas: Ahmed İbn Hânel ve Yahyâ İbn Ma'în. Yahyâ: Yahyâ İbn Ma'în benim; bu da Ahmed İbn Hânel. Biz, Hazreti Peygamberden gelen böyle bir hadîs işitmedik. Eğer mutlaka yalan söylemek lâzım geliyorsa, bu bizim dışımızda kalsın. Kassas: Sen Yahyâ İbn Ma'în misin? Yahyâ: Evet. Kassas: Yahyâ İbn Ma'în'in bir ahmak olduğunu işitmemiştim; şu anda bu da gerçekleşti. Yahyâ: Benim ahmak olduğumu nasıl anladın? Kassas: Sanki sizden başka dünyada Yahyâ İbn Ma'în ve Ahmed İbn Hânel yok mu? Ben tam on yedi tane Ahmed İbn Hânel ve Yahyâ İbn Ma'în'den hadîs yazdım!.. Ahmed İbn Hânel eliyle yüzünü kapatır ve arkadaşına, bırak şunu gitsin, der. Kassas, onlarla alay eder bir şekilde yanlarından uzaklaşır⁶⁷³.

Bazı küssas, hadîs uydurdıkları halde, diğer bazıları da, işitikleri bir hikâye veya mevzû hadîse bir isnad düzüp onu halka rivayet etmişlerdir. İbnu'l-Cevzî'nin Ebû Hâtim'den naklen zikrettiği bir haber, bunun güzel bir örneğini teşkil eder. Ebû Hâtim şöyle anlatır: "Rağka ve Harrân arasında Eri-vân denilen bir şehre girdim ve câmide namaz kıldım. Namaz bittikten sonra önümüzdeki bir genç kalktı ve *haddeşenâ Ebû Hâlîfe* (Ebû Hâlîfe bize rivayet etti) diyerek Hazreti Peygambere varan bir isnadla "her kim bir müslümanın ihtiyacını giderirse, Allah da ona şöyle yapar" şeklinde bir hâdîs anlatmağa başladı. Sözüünü bitirdiği zaman ona: "Ebû Hâlîfe'yi gördün mü?" diye sordum, Kassas: "Hayır" dedi. "Onu görmediğin halde ondan nasıl rivayet edersin?" dediğim zaman da şu cevabı verdi: "Bizimle münakaşa etmek, mürüvetin azlığına delâlet eder. Ben yalnız bu isnadı bilirim. Bir hadîs işittiğim zaman da ona bu isnadı eklerim"⁶⁷⁴.

Devamlı konuştukları için hitabet sanatında ileri seviyeye ulaşmış olan küssas, konuşmalarını süsledikleri ve Hazreti Peygambere isnad ettikleri acib hikâyelerle halkı cezbetmeğe ve kendilerine inandıрмаğa muvaffak oldukları için, onların eliyle pek çok uydurma hadîs yayılmıştır. Bu sebeplerdir ki İbnu'l-Cevzî, hadîse en büyük belânın, Hazreti Peygambere yalan isnad etmekte bir günah ve bühtan görmeyen bu küssas cihetinden geldiğini söylemiştir⁶⁷⁵.

673 İbnu'l-Cevzî, I. 46.

674 Ayn eser, I. 47.

675 Ayn eser, I. 44.

6. Terğib ve terhib

Daha önce de açıkladığımız gibi, siyasî ve itikadî ihtilâfların müslümanlar arasında sebep olduğu husumet, gün geçtikçe şiddetini artırmış ve bölünmeler daha da çoğalmıştır. Bu durum, şüphesiz, İslâm'ın tesisine çalıştığı birlik inancına aykırı idi ve bundan hem din zarar görüyor, hem de müslümanlar, bütün kin ve gayızlarını İslâm'a karşı yöneltmiş olan iç ve dış düşmanlar karşısında son derece za'fa düşüyorlardı. Samimi müslümanların bu durumdan endişeye düşmemeleri elbetteki mümkün değildi. Bu endişe, tabii olarak onları bozulmuş olan birliğin yeniden tesisi için gayret sarfetmeğe ve bir takım tedbirler almağa yöneltti. Bu tedbirlerin başında, İslâm dininin ibadet ve itikad gibi çeşitli konulardaki görüşünün, Hazreti Peygamber devrindeki saf şekliyle halka öğretilmesi prensibi geliyordu. Bu öğretimin temel kaynağı da elbette Kur'ân ve Hadîslerdi. Müslümanların bu iki kaynağı en iyi bir şekilde bilmeleri ve onlar vasıtasıyla gelen emir ve nehiyleri en kusursuz biçimde tatbik etmeleri, kısacası Allah'a ve Peygamberine îman noktasında birleşmeleri, ilk devirde görülen vahdetin yeniden tesisini sağlayacaktı; bunda hiç kimsenin şüphesi yoktu.

Aslında bu düşünce, İslâm'ın özüne muvafıktır ve ilk devirden itibaren bütün müslümanlar üzerinde hakim bulunmaktadır. Bu sebeple, bilhassa İslâm'ın emir ve nehiyelerine uymak hususunda, gerek Kur'ânı Kerimde yer alan âyetler ve gerekse Hazreti Peygamberden sahîh olarak gelen hadîsler üzerinde titizlikle durulmuş, va'z ve nasihatlarda bunlar müslümanlara sık sık tekrarlanarak, onların emirlere uymaları, nehiyelerden sakınmaları sağlanmağa çalışılmıştır.

İhtilâfların veya husumetlerin geniş bölünmelere yol açtığı ikinci Hicrî asırda, bazı müslümanlar, bütün zühd ve takvalarına rağmen, cehaletin pençesine düşmekten kendilerini kurtaramamışlar; halkı, İslâm'ın emirlerine ısındırmak, nehiyelerinden sakındırmak için, Kur'ân ve sahîh hadîsler içerisinde yer alan hükümlerle iktifa etmiyerek yeni hadîsler vazetmişlerdir. Bu davranışın zımında, Hazreti Peygambere yalan isnad etmek dışında, İslâm dinini noksan ve kusurlu görmek gibi ağır bir ithamın da yer aldığı farakedememişlerdir. Zira bu kimseler, hadîs vaz'ı ile şunu demek istemişlerdir: "İslâm dini noksandır ve tamamlanmağa muhtaçtır; biz bu hadîslerle onu tamamlamağa çalıştık"⁶⁷⁶.

Müslümanları hayra yöneltmek ve şerrden uzaklaştırmak gayesiyle hadîs uyduran bu gibi kimseler, başta ibadetler olmak üzere İslâm dini içerisinde

676 Bkz. es-Suyûtî, *el-Le'âli'l-maşnû'a*, II. 469.

de yer alan her çeşit konuya girmişler ve o konuyla ilgili bir çok hadîs uydurmuşlardır. Meselâ bu konulardan birisi, Kur'ânı Kerîmin sûre sûre faziletleriyle ilgilidir. Bu cümleden olarak Ubeyy İbn Ka'b'tan şöyle bir hadîs rivayet edilmiştir: "Rasûlullah (s.a.s.) öldüğü sene Kur'ânı bana iki defa okudu ve Cibrîl (a.s.) in, kendisine, bana okuması için emrettiğini söyliyerek onun selâmını nakletti. Ben de Hazreti Peygambere, Kur'ânın sevabı hakkında Allahın kendisine öğrettiği bilgilerden bana da tahsis edilen bir şey bulunup bulunmadığını sordum. Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: Evet, ey Ubeyy; bir müslüman Fâtiha sûresini okuduğu zaman, ona, sanki Kur'ânın üçte birini okumuş gibi sevab yazılır. Her kim Baqara sûresini okursa, kadın ve erkek bütün mü'minlere tasaddukta bulunmuş gibi ecir kazanır. Her kim Âl-i 'Imrân'ı okursa, o kimseye, sûrenin her bir âyeti için cehennem köprüsünden geçiş emanı verilir. Her kim Nisâ sûresini okursa, ona, miras bırakmış kimselere tasaddukta bulunmuş gibi ecir verilir. Her kim Mâ'ide sûresini okursa, onun için on hasenat yazılır, on seyyiât silinir; aynı zamanda, yer yüzünde yaşamakta olan bütün Yahudî ve Hristiyanların sayısınca on derece yükseltilir. Her kim En'âm sûresini okursa, yetmiş bin melek ona duâ eder... Bu şekilde Kur'ânın sonuna kadar bütün sûrelerin sevabı zikredilmiştir"⁶⁷⁷.

Bu hadîsi *Mevzû'âtında* nakleden İbnu'l-Cevzî, onun hakkında şu bilgiyi vermiştir: "Ebû İshâk eş-Şa'lebi, *Tefsîrinde* hadîsi bölmüş ve her kısmı, ilgili olduğu sûrenin başında zikretmiştir. El-Vâhidî de ona tâbi olarak aynı işi yapmıştır. Onların bu hadîsi nakletmelerine hayret etmem; çünkü hadîs ahabından değillerdir. Fakat asıl hayret ettiğim şey, Ebû Bekr İbn Ebî Dâvûd'un, hadîsin muhal olduğunu bildiği halde, Kur'ânın faziletleriyle ilgili olarak tasnif ettiği kitabında onu bölerek nakletmesidir. Fakat daha kötüsü ekser hadîsçiler yönünden gelmektedir; çünkü bunların âdeti, batıl da olsa, hadîslerini tervec etmeleridir. Bu, onlar yönünden gelen büyük bir kötülüktür; zira Hazreti Peygamberden sahîh olarak şu hadîs varid olmuştur: "Bir kimse benden bir hadîs rivayet eder ve o hadîsin yalan olduğunu da bilirse, o kimse yalancılardan biri olur"⁶⁷⁸.

"Kur'ân sûrelerinin faziletleriyle ilgili olan bu hadîsin uydurma olduğuna şüphe yoktur. İsnadında bulunan Mağled İbn 'Abdi'l-Vâhid, İbn Hıbbân'ın açıkladığına göre munkeru'l-hadîs olan bir kimsedir ve şîka (güvenilir) olan kimselerin hadîslerine benzemeyen menâkîr rivayetiyle teferrüd etmiştir"⁶⁷⁹.

677 İbnu'l-Cevzî, I. 239-240.

678 Bu hadîs için bkz. Muslim, *Şahîh*, I. 9 (mukaddime).

679 İbnu'l-Cevzî, I. 239-240. Adı geçen râvi hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Zehabi, *Mizân*, IV. 83. Burada ez-Zehabi, mezkûr hadîsi bahis konusu ederek "eğer bu hadîs Mağled'in bir iftirası değilse onu kimin vazettiğini bilmiyorum" demiştir.

“Hadîsin bizzat kendi metni de uydurma olduğuna delâlet eder; zira bütün sûreler, istisnasız, kendilerine sevab yönünden uygun olan bir şekilde ve Hazreti Peygambere yakışmayan bir zafiyetle zikredilmiştir...Sûrelerin faziletleri hakkındaki hadîsi Meysere İbn ‘Abd Rabbih de rivayet etmiştir. Bu şahıs hadîs vazetmekle tanınmış bir kişi olup, bizzat kendisi de bunu itiraf etmiştir. ‘Abdurrahman İbn Mehdî ona: “şu sûreyi okuyan kimseye şu sevab verilir, hadîsini nereden getirdin?” dediği zaman Meysere: “Halkın Kur’ân kıraatına rağbetini artırmak için ben vazettim” cevabını vermiştir⁶⁸⁰.

Hayırlı olan şeye halkın rağbetini artırmak için hadîs uydurulduğu gibi, kötü olan şeyden onları uzaklaştırmak ve korkutmak için de çeşitli konularda bir çok hadîs uydurulmuştur. Meselâ insana sarhoşluk veren alkollü içkiler, gerek Kur’ân Kerimde yer alan âyetlerle ve gerekse Hazreti Peygamberden rivayet edilen sahîh hadîslerle haram kılınmıştır. Bununla beraber bu açık ve kesin nehiylerle iktifa etmeyen bazı kimseler, müslümanları içkiden uzaklaştırmak için başka hadîsler vazetmek ihtiyacını duymuşlardır. Bu cümleden olarak, ‘Abdullah İbn ‘Amr’a varan bir isnadla şu hadîs rivayet edilmiştir: “Her kim hamr (şarab) içerse, bu miğdesinde iken onun yedi vakit namazı kabul olunmaz; ve bu halde ölürse, kâfir olarak ölür. Eğer aklnı farzlardan uzaklaştırırsa, kırk günlük namazı kabul olunmaz ve bu halde iken ölürse, kâfir olarak ölür”⁶⁸¹.

‘Abdullah İbn ‘Omer’e de şu hadîs isnad edilmiştir: “Şarab içenlerle birarada oturmayınız; hastalarımı ziyaret etmeyiniz; cenazelerinde hazır bulunmayınız; zira şarab içen, kıyamet günü, yüzü kararmış, dili göğsüne sarkmış, salyaları akar ve görenleri tiksindirir bir şekilde dirilir”⁶⁸².

Bağdâd’ın ileri gelen zâhidlerinden Ahmed İbn Muhammed Gulâm Hâhil (Ö. 275), ilim sâhibi bir kimse olarak da tanınmıştı. Öldüğü zaman Bağdâd sokakları kalabalıktan tıkanmış; tabutu Başra’ya taşınmış ve mezarı üzerine bir de kubbe yaptırılmıştı⁶⁸³. Bununla beraber hadîs uleması, onun durumunu

680 İbnu’l-Cevzî, I. 40, 240-241. Meysere ile ilgili haberler hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Zehabi, *Mizân*, IV. 230-232. Mu‘emmil’den de şöyle bir haber nakledilmiştir: “Ubeyy İbn Ka’btan rivayet edilen Kur’ân sûrelerinin faziletleriyle ilgili hadîsi bir şeyh bana rivayet etti. Ona bu şeyhin kim olduğunu sordum. Medâyin’de, halen hayatta olan bir adam, dedi. Medâyin’e gidip o adamı buldum ve hadîsi rivayet edeni sordum. Vâsît’da bir şeyh, dedi. Vâsît’a gittim, onu da buldum. O, Başra’da, Başra’daki de Bağdâd’da yaşayan bir şeyhi tarif etti. Bu şeyhe hadîsi kimin rivayet ettiğini sorduğum zaman şu cevabı verdi: Hiç kimse. Fakat görüyoruz ki halk Kur’ân’dan uzaklaşıyor; onları Kur’ân’a yöneltmek için bu hadîsi biz vazettik”. İbnu’l-Cevzî, I. 241.

681 İbnu’l-Cevzî, III. 41.

682 Aynı eser, III. 42.

683 Ez-Zehabi, *Mizân*, I. 141.

açıklamaktan çekinmemiş ve ondan hadis almıyacağını kesinlikle belirtmişlerdir. İşte zühdü ve ilmiyle tanınmış olan bu şahıs, kendisine, rivayet ettiği hadislerin mahiyetini soran Ebū ‘Abdillāh en-Nihāvendī’ye “halkın kalbini düzeltmek için uydurduklarını” söyleyebilmiştir⁶⁸⁴. Onun, uydurduğunu itiraf ettiği hadislerden birisi Ebū Sa‘īd el-Ḥudrī’ye isnad edilmiştir; bu hadiste şöyle denilir: “Her kim bir oğlanı şehvetle öperse, Allah o kimseye lânet eder; şehvetle musafaha ederse namazı kabul olunmaz; şehvetle kucaklarsa kıyamet günü ateşten bir kırbaçla dövülür. Eğer onunla fık işlerse, Allah onu cehenneme sokar”⁶⁸⁵.

Âbid ve zâhid olduğu halde hadis vazeden kimseler, diğerlerine nisbetle daha çok tehlikeli olmuşlardır; çünkü bunlar, yaşayışları itibariyle halk üzerinde emniyet telkin etmişler ve sözlerine güvenilen kimseler olarak tanınmışlardır. Bu sebeple hiç kimse, böyle kimseler tarafından rivayet edilen bir hadisin mevzû olabileceği ihtimalini düşünmemiş, belki de onu, güvenilir bir kimsenin en sahih hadisi olarak kabul etmek durumunda kalmıştır. Maamafih hadis imamları böyle kimseleri de tenkid süzgecinden geçirmeyi ve hadis rivayetindeki durumlarını tesbit etmeyi ihmal etmemişlerdir. Meşhur imamlardan Yaḥyâ İbn Sa‘īd el-Kaṭṭān’ın bu konuda söylediği şu söz, çok dikkata şayandır: “Hiç kimsede, hayr ve zühde nisbet edilenlerde gördüğümde daha çok yalan görmedim”⁶⁸⁶.

İkinci asrın başından itibaren bütün süratiyle gelişmeğe başlayan hadis vazının çeşitli sebeplerini bazı örnekleriyle birlikte, bir kaç madde içerisinde açıklamaya çalıştık. Bu sebepler yanında, daha önce zikrettiklerimiz kadar yaygın olmamakla beraber, yine de bazı örnekleri görülen başka sebepler de vardır. Meselâ halife veya emirlere yaklaşmak ve onlardan hediye veya câizeler elde etmek, yahut âni kırgınlık hallerinde, bir kimseyi zemmetmek ve gerilmiş sınırları sakinleştirmek için hadis vaz edildiği görülmüştür. Meselâ Halife el-Mehdî’nin Muḳâtil İbn Suleymân hakkında söyleği şu söz dikkat çekicidir: “Muḳâtil’in bana ne söylediğini görüyor musun? Eğer dilersen ‘Abbās hakkında senin için hadis vaz edeyim, diyor. Ona, benim buna ihtiyacım olmadığını söyledim”⁶⁸⁷. Muḳâtil’in ‘Abbās hakkında hadis uydurmak için el-Mehdî’ye yaptığı bu teklifin, halifeye yaklaşmak ve onun gözüne girmek gayesine matuf olduğuna şüphe yoktur⁶⁸⁸.

684 Aynı yer ve İbnu’l-Cevzî, I. 40.

685 İbnu’l-Cevzî, III. 113; ez-Zehabî, *Mizân*, I. 142.

686 İbnu’l-Cevzî, I. 41.

687 Es-Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, s. 187; Ahmed M. Sâkir, *el-Bā’isu’l-ḥaşiğ*, s. 94.

688 H. 150 senesinde vefat eden Muḳâtil İbn Suleymân tefsir sahasında şöhret kazanmış bir kimse idi. Bu sebeple eş-Şâfi‘î, halkın tefsirde Muḳâtil’e muhtaç olduğunu söylemiştir. Bununla beraber bu şahıs, hadis sahasında yalancılıkla itham edilmiş ve hakkında “kezzâb” denilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. ez-Zehabî, *Mizân*, IV. 173-175.

Yine Halife el-Mehdî ile ilgili bir başka hikâye, Gıyâs İbn İbrahim en-Naḥa'î adındaki bir râvinin, aynı gaye ile Halîfenin huzurunda nasıl hadîs uydurmağa teşebbüs ettiğini gösterir. Anlatıldığına göre, Halife el-Mehdî, güvercin beslemekten ve onları bir takım müsabakalara sokmaktan hoşlanan bir kimsedir; fakat İslâm dini yönünden böyle bir tutkunun bazı mesuliyetler getireceği endişesini de içinden atamamaktadır. İşte bu endişenin Halifeyi daima rahatsız ettiğini her nasılsa farkedenden Gıyâs İbn İbrâhîm, onun huzurunda ve güvercinlerle meşgul olduğu bir sırada isnadiyle şu hadîsi rivayet etmiştir: “Müsabakalar, yalnız pençeli, tırnaklı veya kanatlı hayvanlarla yapılır”. Aslında bu hadîs, “müsabakalar, yalnız pençeli veya tırnaklı hayvanlarla yapılır” şekliyle sahih olan bir hadîstir⁶⁸⁹; yani, güvercin gibi kanatlı hayvanların da müsabakalar için yetiştirilebileceğine delâlet edecek “yahut kanatlı” ibaresini ihtiva etmemektedir. Fakat Gıyâs İbn İbrâhîm, Halîfenin gözüne girmek ve muhtemelen hediye almak için “yahut kanatlı” ibaresini uydurup sahih bir hadîsin sonuna eklemekten çekinmemiştir. Nitekim Halife el-Mehdî de, onun bu açıkgozlülüğünü farketmekte gecikmemiş ve Gıyâs'a “görüyorum ki kafan, Hazreti Peygambere yalan isnad eden bir kezzâbın kafası” diyerek onu kovalamış ve bir hadîsin tahrîfine sebep olan güvercinlerini de kestirmiştir⁶⁹⁰.

Âni kızgınlık hallerinde, buna sebep olan şeyleri kötölemek ve sükûna kavuşmak için hadîs uyduranların da bulunması, hadîs vaz'ının ilgi çekici ayrı bir tarafını gösterir. Okulunda öğretmeni tarafından dövüldüğü için ağlayarak eve gelen ve babasına hocasını şikâyetinde bulunan bir çocuğun hikâyesi, bunun güzel bir örneğini teşkil eder. Çocuk, babası Sa'd İbn Târîf'e hocası tarafından dövüldüğünü söyleyince, gazaba gelen Sa'd “vallahî, onları rezil ederim” demiş ve hemen oracıkta İbn 'Abbâs'a varan bir isnadla şu hadîsi uydurmuştur: “Çocuklarımızın hocaları, sizin en şer olanlarımızdır”⁶⁹¹.

Hicretin ikinci asrında, yukarıdan beri örnekleriyle birlikte çeşitli sebeplerini zikrettiğimiz hadîs vaz'ı, İslâm'ın ikinci teşri'î kaynağı olan Sunnet için, ortaya çıkabilecek tehlikelerin en büyüğü olmuştur. Bununla beraber, gerçek hadîsçiler, hadîs vaz'ının daha başlangıcından itibaren bu tenlikeyi

689 Bkz. Ebû Dâvûd, II. 28; et-Tirmizî, IV. 205; en-Nesâ'î, VI. 226-227; İbn Mâce, II. 205-206.

690 İbnü'l-Cevzî, I. 42; es-Suyûtî, *el-Le'âlî'l-maşnû'a*, II. 470; *Tedribu'r-râvî*, s. 187; Ahmed M. Şâkir, *el-Bâ'îşu'l-ḥaşîş*, s. 94. Gıyâs İbn İbrâhîm en-Naḥa'î'nin kezzâb ve hadîs vazeden bir kimse olduğunu söyleyen hadîs imamlarının görüşleri hakkında bkz. ez-Zehabî, *Mizân*, III. 337.

691 İbnü'l-Cevzî, I. 42; es-Suyûtî, *el-Le'âlî'l-maşnû'a*, II. 470. Sa'd İbn Târîf'in yalancı ve dilediği anda hadîs uyduran bir kimse olduğu hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Zehabî, *Mizân*, II. 122-124.

farkederek cerh ve ta'dil ilmini geliştirmekte gecikmemişler ve ortaya koydukları bazı kaidelere ve sert tedbirler sayesinde onu bertaraf etmesini bilmişlerdir.

C. CERH VE TA'DİL HAREKETİNİN DOĞUŞU

1. Cerh ve ta'dile yol açan miller

a. Hadis vaz'ı

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Hazreti Peygamber devrinde ve onun vefatından sonra sahabiler, hadis rivayetinde birbirlerinden şüpheler etmiyorlar, ufak tefek bazı itirazlar müstesna, birbirlerinin rivayet ettikleri hadisleri yalanlamıyorlardı. Keza tbi'undan olan hadisçiler de, sahabeden işittikleri hadislerin kabulünde tereddüt göstermiyorlar, daha doğrusu, Hazreti Peygambere ve onun Sunnetine olan inançları dolayısıyla, hadisin her türlü yalandan, tahrif ve tashiftten slim bir şekilde nakledildiğine samimi bir kalple inanıyorlardı. Fakat bu inanç uzun müddet devam etmedi. Halife 'Osmn İbn 'Affn'ın öldürülmesiyle başlayan ve birbirini takip eden olaylar, müslümanların huzur ve sknunu bozduğu gibi, hadislerle meşgul olan kimselerin biraz önce işaret ettiğimiz samimi inançlarını da yıkmakta gecikmedi; nk kendi aralarında alıp verdikleri hadisler arasına, hiç kimsenin bilmediği bir takım sözler sızmış, hadis adı altında, halk arasında dolaşmağa başlamıştı.

Hadisin ve dolayısıyla İslm'ın büyük bir tehlike ile karşı karşıya geldiğini anlamakta gecikmeyen sahabe ve tbi'nun ileri gelenleri, hadis naklinde ve kabulünde ihtiyaı elden bırakmamak ve çok titiz davranarak rvileri ve isnadları bilinen hadisleri almak gerektiğine inanmışlar ve bu inancın gereği olarak hadis rivayet eden kimseleri büyük bir titizlikle araştırmağa başlamışlardır. Rvilerle ilgili bu araştırmanın kk sahabiler devrinde, yani 'Al ile Mu'viye arasında cereyan eden ve bir takım fırkaların zuhuru na sebep olan mücadeleleri ve bu fırkaların çıkışını gören ve daha bir müddet yaşayan sahabe zamanında başladığına şüpheler yoktur; nk mevz hadislerin zuhuru ile ilgili bahislerimizde de açıklamağa çalıştığımız gibi, hadis vaz'ı, "fitne" tabir edilen bu dahil karşılıklardan sonra başlamıştır. Binaaleyh hadis rvileriyle ilgili ilk araştırmaların hadiste vaz' hareketinin zuhuru ile başlamış olması da tabiidir. Elimizde bu hususu teyid eden muhtelif haberler vardır ve bu haberlerin biri, aynı zamanda, hadiste isnad tatbikatının başlangıcıyla da ilgilidir. Muslim'in, *şahih*'in mukaddimesinde naklettiği bu haberden rendiğimize göre, İbn Srn (33-110 H) "nceden isnad hakkında sormuyorlardı; fakat fitne vakfı olunca rvilerinizin isimlerini bize söyleyin, demeğe başladılar. Bu suretle, sunnet ehlinde olanlara bakılır ve on-

ların hadisleri alınır, bid'at ehlinde olanlara bakılır ve onların hadisleri de alınmaz oldu" demiştir⁶⁹². İbn Sîrîn'in bu sözü, râvilerle ilgili araştırmaların, müslümanlar arasında ortaya çıkan fitne ile başladığını açık bir şekilde göstermektedir⁶⁹³. Bir başka haber yine Muslim tarafından nakledilmiştir. Bu habere göre, Buşeyr el-'Adevî, İbn 'Abbâs'a gelir ve "Hazreti Peygamber şöyle dedi; Hazreti Peygamber böyle dedi" diyerek hadis nakletmeğe başlar. Fakat İbn 'Abbâs'ın kendisini dinlemediğini görünce, ona "ne oldu ki, benim hadislerime kulak asmıyorsun?" der. İbn 'Abbâs da ona şu cevabı verir: "Biz, hadîse yalan karışmadan önce birisi "Hazreti Peygamber şöyle buyurdu" dediği zaman, gözlerimiz ona dikilir, kulaklarımız onun sözlerine eğilirdi; fakat insanlar hırçın ve uysal deveye bindikleri (yani iyi olsun kötü olsun her yola girdikleri) zaman, artık tanıdığımız şeylerden başkasını almaz olduk"⁶⁹⁴.

Hicrî 68 senesinde vefat etmiş olan İbn 'Abbâs'ın, "fitne" ile birlikte yalan hadislerin de ortaya çıkmağa başlaması üzerine her söylenen hadîsi kabul etmediklerini açık bir şekilde belirtmesi, hadis ve râvileri üzerinde yürütülen cerh ve ta'dil faaliyetinin hadîs vaz'ıyla birlikte başladığını gösterir. Gayet tabiidir ki, bu faaliyet neticesinde, her ne kadar daha sonraki devirlerde ortaya çıkan tabakat ve mevzuat kitapları ilk anda vücut bulmamış olsa bile, hadis rivayet eden kimseler göz hapsine alınarak hal ve gidişatları takip edilmeye ve yalan söyleyip söylemeyecekleri tesbit olunmağa başlanmıştır. Yukarıda ismini verdiğimiz ve hicretin 33 senesinde doğduğunu belirttiğimiz Muhammed İbn Sîrîn'in "bu ilim dindir; binaanaleyh dininizi kimden aldığınıza dikkat ediniz" sözü⁶⁹⁵, böyle bir tesbit faaliyetinin lüzumuna işaret ettiği kadar, bu faaliyetin İbn Sîrîn devrinde başlamış olduğunu da zımnen göstermektedir.

692 Bkz. I. 15.

693 *The Origins of Muhammadan Juris prudence* adlı eserin müellifi Joseph Schacht, Muhammed İbn Sîrîn'den nakledilen bu haberi ele alarak zikri geçen "fitne"nin, Emevî idaresinin sonlarına doğru halife Velîd İbn Yezîd'in öldürülmesiyle (H. 126) başladığını ileri sürer ve Muhammed İbn Sîrîn'in vefat tarihinin H. 110 olduğuna işaretle, ondan rivayet edilen bu haberin sahîh olarak ona isnad edilemeyeceğini iddia eder (adı geçen eser, s. 36-37). Müellif, her nedense, İbn Sîrîn'in vefatından 16 sene sonra vukua gelen bir dâhilî karışıklığı düşünmüş, fakat onun orta yaşlarında cereyan eden dâhilî harbi hesaba katmamıştır. İbn Sîrîn'in şahid olduğu ve rahatsızlıkla hakkında haber verebileceği fitneleri terkedip, onun vefatından sonra cereyan eden hâdisleri düşünmek, yahut İbn Sîrîn'in sözlerini bu hâdiselerle ilgili gösterip, sonra da onun gerçeğe uygun olmadığını ileri sürmek, hadîste tenkîd faaliyetinin bu kadar erken başlayabileceğini kabul edememenin bir neticesi olsa gerektir. Ve filhakıka müellif, muntazam bir isnâd tâtbiğinin, ikinci asrın başlangıcından daha eski olabileceğini kabul etmemektedir (adı geçen eser, s. 37)

694 Muslim, *Şahîh*, I. 13.

695 Aynı eser, I. 14.

b. Beşerî zafiyetler

Cerh ve ta'dil faaliyetinin başlamasında, daha önce üzerinde durduğumuz siyasi ve itikadî ihtilâflarla birlikte ortaya çıkan ve bu ihtilâfları besleyen hadis vaz'ı, ilk ve en mühim âmil olarak görülürse de, onun tek ve yegâne âmil olmadığı da aşikârdır.

Daha önceki bahislerimizde de gördüğümüz gibi, hadis, Hazreti, Peygamber devrinden itibaren dinî bir kaynak olarak değer kazanmış ve müslümanlar tarafından büyük bir titizlikle muhafaza edilemeğe başlanmıştır. Ancak bu titizlik ne derece büyük olursa olsun, fıtratı icabı hata yapmaktan masun olmayan insanın elinde bir hadisin, zaman zaman, bazı değişikliklere uğramayacağını iddia etmek de oldukça güçtür. Maamafih, böyle bir görüş ileri sürülürken, her hadisin mutlak surette değiştiği ve Hazreti Peygamberin ağzından çıktığı zamanki manâ ve mahiyetini kaybettiği şeklinde bir manâ anlaşılacak gerekir. Bizim belirtmek istediğimiz husus, her insanın, eline aldığı işi, kudreti ve ihtisası nisbetinde becerebilmesi yanında, becerebileceği işi ele alması keyfiyettir. Filhakika İslâm'ın ilk devri insanları arasında hâdisi ve hadîşçiliği gözönünde bulundursak, Hazreti Peygamberin binlerce ashabı içinden⁶⁹⁶ çok az bir kısmının hadîsle meşgul olduğunu görürüz⁶⁹⁷. Bu husus, bize şu gerçeği isbat eder ki, ilk devirde hadîsle meşgul olanlar, bu işi meslek veya ihtisas sahası yapanlar ve kaabiliyetlerini bu saha için geliştirenlerdir.

Yazının henüz inkişaf etmediği ve hadisin hâfızanın muhafazasına terkedildiği bir devirde işin güçlüğünü anlamak kolaydır ve buna yalnız kudretli ve kaabiliyetli kimselerin meyletmiş olmaları tabiidir. Böyle bir durumda ise, yapılan işte hataya düşme ihtimali çok daha azdır.

Sahabeyi takip eden tâbi'ün devrinde durum böyle değildir. Bir taraftan siyasi ve itikadî fırka taraftarları, yahut bazı mezheb dâileri kendi çıkarları için hadîs uydururlarken, diğer taraftan hadîse ve hadîs rivayetine ehil ol-

696 İbnu's-Şalâh'ın Ebü Zur'a er-Râzi'den naklen açıkladığına göre, Hazreti Peygamberle birlikte Tebûk gazvesine iştirak eden sahabîlerin sayısı 70 bin civarındadır. Veda Haccında 40 bin sahabî hazır bulunmuştur. Hazreti Peygamber vefat ettiği zaman, onu gören ve işiten Medîne ve Mekke ahâlisinden ve sair Araftan olan sahabî sayısı 114 bindir. *'Ulûmu'l-hadîs*, s. 267-268.

697 Hazreti Peygamberden çok hadîs rivayet etmekle şöhret kazanan ve "muksürün" denilen sahabîlerin sayısı, Ahmed İbn Hanbel'e göre sadece altıdır ve bunlar Ebü Hurayra, İbn 'Omer, 'Aîşe, Câbir İbn 'Abdillâh, İbn 'Abbâs ve Enes İbn Mâlik'tir. Bunlar arasında hadîsi en çok olan sahabî ise, Ebü Hurayra'dır. Bu sahabîlerin tercemei halleri incelenecek olursa, bunların diğer sahabîlere nazaran Hazreti Peygamberle en çok teması bulunan ve vakitlerinin çoğunu onun yanında geçiren sahabîler oldukları görülür. İbnu's-Şalâh *'Ulûmu'l-hadîs*, s. 266.

mayan kimseler bu sahaya el atmışlar, niyetlerinde samimî olsalar bile, gafletleri ve ehliyetsizlikleri dolayısıyla, kendilerine sahîh olarak gelen hadislerde yaptıkları tahrîf ve tashîflerle onları bozmuşlardır.

Ehil olmayanların hadis sahasına kolayca sızdıklarını ve orada tahribkâr bir rol oynadıklarını ortaya koyması bakımından el-Evzâ'î'nin şu sözü dikkata şayandır: "Bu ilim büyük bir şerefe sâhipti. Ricalin hufzunda iken ağızdan alınır ve müzakere edilirdi. Fakat ne zaman ki kitaba girdi, nuru kayboldu, ehil olmayanların eline düştü"⁶⁹⁸. Bu sözlerde büyük bir hakikat payının bulunduğuna şüphe yoktur. Filhakika, hadisin muhafazasının kitaba tevdi edilmesinden önceki devirlerde, bu iş hafıza ile yürütülmüş ve onun hafızada canlı olarak kalmasını sağlamak için müzakere kapısı daima açık tutulmuştur. Bu suretle, hataya düşüldüğü noktalarda, bu hatanın tashihi de müzakere sırasında mümkün olabilmıştır. Ancak, hadisle meşgul olmak, bu meşguliyeti meslek haline getirerek binlerce hadisi isnadlarıyla birlikte lufzetmek ve müzakere esnasında her isnadı ait olduğu metne, veya her metni ait olduğu isnada bağlamak, kudretli bir hafıza ve yüksek bir kaabiliyet işi olması dolayısıyla, her insanın kolayca nüfûz edebileceği bir saha olmamış ve yalnız ehil olanların elinde kalmıştır. Hadis kitabeteinin yaygınlaştığı ve hafızanın ikinci plana düştüğü devirlerde ise, bu güçlük ortadan kalmış ve ehil olmayan bir çok kimse, hafızaya dayanmaksızın yazıp rivayet ettikleri hadislerle bu ilmin şerefinden nasîblerini almak istemişlerdir. Ne var ki, ehliyetsizliğin neticesi olarak çeşitli kusurların, rivayet ettikleri hadislerle intikalinin önleyemedikleri gibi, kendilerini hadis tenkidçilerinin sert ve sert olduğu kadar da acı dillerine düşmekten kurtaramamışlardır.

Daha sonraları tedvin edilmeğe başlayan usûl kitapları gözden geçirilecek olursa, bu gibi kismelerin başlıca iki yönden tenkide tabi tutuldukları görülecektir. Birincisi, hadis rivayet eden kimsenin adaleti; ikincisi de, zabtı, yani hadis tahammül ve rivayetindeki dirayetidir. Adalatten maksat, râvinin takva ve mürüvvet sahibi olmasını sağlayan bir melekedir ki, tamamıyla onun diyanetine taalluk eder. Âdil kimse, işlerinde istikameti tam olan, fîsk ve fücûrdan uzak bulunan kimsedir⁶⁹⁹.

Adalet yönünden zayıf olan râvilerde umumiyet itibarıyla beş hal görülür ve bu haller, onların rivayet ettikleri hadislerden şiddetle sakınmayı gerektirir. Âdil olmayan bir râvide görülen bu hallerden birincisi, Hazreti Peygamberin hadisinde yalan söylemek, yahut hadis uydurmaktır ki, hadis vaz'ı

698 El-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Takvîdu'l-İlm*, s. 58.

699 İbu Ḥacer, *Hadis istilahları hakkında Nuḥbetu'l-fiker şerhi* (terceme: Talât Koçyiğit), s. 34, 57.

ile ilgili bahislerimizde bunun çeşitli sebepleri üzerinde durulmuştur. İkinci hal, râvinin hadîs uydurmasa bile, uydurulmuş hadîsleri rivayet etmesi ve toplum içerisinde yalan söyleyen bir kimse olarak tanınmasıdır. Bu hal, râvinin Hazreti Peygamberin hadîslerinde de yalan söyleyebilecek bir kimse olarak itham edilmesine ve dolayısıyla rivayet ettiği hadîslerden sakınılmasına sebep olur. Üçüncü hal, râvinin, İslâm'ın şiddetle haram kıldığı bazı ağır günahları irtikâb eden kimselerden olmasıdır ki, bu gibi kimselere fâsık denilmiştir. Fâsık, fuskından dolayı hadîs imamları tarafından cerhedilmiş ve rivayeti makbul sayılmamıştır. Dördüncü hal, râvinin bid'at sahibi olması ve çok defa bid'atını destekler mahiyette hadîsler rivayet etmekle şöhret kazanmasıdır. Bid'at, lugat yönünden bir şeye başlamak, onu ihdas ve inşa eylemek mânâsına gelir. İstilahta ise, dinin ikmalinden sonra ihdas olunan ve dine izafe edilen inanç ve amellerdir. Hadîs imamları, bid'at ehlinde olanları, bid'atları dolayısıyla tenkide tabi tutmuşlar ve rivayetlerini kabul etmemişlerdir⁷⁰⁰. Râvinin cerh veya tenkid edilmesine sebep olan beşinci hal de, onun mechul olması, yani adalet ve zabt yönünden durumunun bilinmemesidir. Bir râvi, umumiyet itibariyle, ya çok az hadîs rivayet ettiği için hadîşçiler arasında şöhret kazanmaz; yahutta isnad içinde, hadîşçiler arasında maruf olmayan bir isim, künye, lakab veya sıfatla zikredilir. Her iki halde de hakkında cerh veya ta'dil vakî olmadığı cihetle mechul kalan böyle bir râvinin hadîsi, bir ihtiyat tedbiri olarak kabul edilmez⁷⁰¹.

Zikrettiğimiz bu beş hal, râvinin adaletine veya diyanetine taalluk eder; aynı zamanda cerh ve ta'dil faaliyetinin zuhuruna yol açan âmillerden sayılır. Fakat yukarıda da işaret ettiğimiz gibi râviler adalet yönünden olduğu kadar zabt veya dirayet yönünden de tenkide tabi tutulmuşlardır. Çünkü zabtı zayıf olan bir râvide, yine bir evvelkinde olduğu gibi, umumiyetle beş hal görülür. Ya hatası çoktur, ya gâfildir; yahutta vehm üzere rivayet eder. Vehim, çok defa, râvinin, muttasıl olan bir hadîsi munkatı olarak, yahut bunun aksine, munkatı veya mursal olan bir hadîsi muttasıl olarak rivayet etmesine yol açar. Bazan da râvi, yine vehmi dolayısıyla bir hadîsi diğer bir

700 Bid'at, bazan iyi, güzel ve faydalı olduğu gibi, bazan da kötü ve zararlı olur. Bu itibarla bid'at, dinî yönden iki kısma ayrılmış, birincisine 'bid'at-ı hasene', ikincisine de "bid'at-ı seyyie" denilmiştir. Ancak hadîs istilahında bid'at bahis konusu olduğu zaman, daima kötü ve zararlı olan, yani İslâm'a aykırı düşen inanç ve itikadlar kasdedilmiştir. Meselâ şî'a, havaric, kaderiyye, cehmiyye, mutezile ve benzeri mezheblere mensûp olup bu mezheblerin görüşlerini müdafaa edenlere "mübtedi'a" veya "bid'at ehli" denilmiştir. Hadîs imamları, umumiyetle bid'at ehlinde olanların rivayetlerini kabul etmemişlerdir. Bununla beraber bazıları, mezhebinin dâilîğini yapmayan ve sözüne güvenilir olan bazı mübtedi'anın rivayetlerini kabule taraftardır.

701 Râvilerin adalete taalluk eden bu beş halden dolayı tenkid edilmeleriyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, *Hadîs istilahları hakkında Nuḥbetu'l-fiker şerhi*, s. 57 vd.

hadîse idhal eder. Râvinin, hadîsin isnadına veya metnine idrac ettiği bazı isim veya sözlerle, güvenilir râvilerin rivayetlerine muhalefet etmesi de ayrı bir cerh âmili sayılır. Bazan muhalefet, ya râvi isimlerinin değişmesiyle, yani baba isminin oğul, oğul isminin de baba yerine geçmesiyle, bazan da hadîs metnindeki ibarelerin takdim ve tehiriyle vukubulur. Bir diğer cerh sebebi de, râviye, ya yaşlılığı dolayısıyla, ya gözlerinin görmemesiyle, yahutta daima müracaat ettiği kitaplarının yanması veya zayi olması dolayısıyla ârız olan sui hıfzdır⁷⁰².

İşte, yukarıdan beri zikrettiğimiz bu haller, umumiyetle insanların maruz buldukları zafiyetlerdendir. Bazı sahalarda bunlar, bir insan için büyük bir kusur sayılmasa bile, dinin temelini teşkil eden hadîs bahis konusu olduğu zaman, bu zayıfların müsamaha ile karşılanması düşünülemez. Çünkü her hadîs, dinî bir hükmün kaynağı olabilecek bir değere sâhiptir. Bir hadîste, yukarıda zikrettiğimiz zâfiyetlerden her hangi birisinin sebep olacağı bir değişiklik, o hadîsten, farklı bir hükmün istihracına yol açar; bu ise, dinin geniş çapta zedelenmesi neticesini doğurur. İşte bu sebepler dolayısıyla ki, siyasi fırkaların zuhuru ile başlayan vaz^c hareketi, hadîs imamları için ilk mühim uyarı olmuş, bir taraftan hadîs uyduranlar tesbit edilmeğe çalışırken, diğer taraftan, rivayet sahasına atılan ve değişik derecelerde ehliyet noksanlıkları gösteren râviler araştırılmağa ve bu râvilerin hadîslerde sebep oldukları kusurlar açıklanmağa başlanmıştır.

Râvilerin hadîs rivayetlerine tesir eden zayıf halleri incelenirken, rivayeti kabule şayan olan kimselerin tesbiti ve bu kimselerde göze çarpan müşterek hallerin tayini de tabii olmak gerekir; çünkü bir râvide aranan şartın bulunmaması, çok defa, o şartın yerini tutan zayıf bir halin bulunmasına yol açar. Diyanet yönünden, îman vasfına sahip olmayan bir kimsede göze çarpacak ilk hal, elbetteki îmansızlık halidir. Keza dirayet yönünden iyi bir hafızaya sahip olmayan kimsenin hali de sui hıfzdır.

Hicretin ikinci asrında yaşamış ve üçüncü asrın hemen başında vefat etmiş olan meşhur imam eş-Şâfi'î (Ö. 204), hadîsi kabul edilen râviyi şu sözlerle tavsif etmiştir:

“Hadîs rivayet eden râvi dininde sika hadîsinde sıdk ile maruf; rivayet ettiği şeyi bilir (âkıl), hadîsin manâsını bozacak lafza vâkîf (âlim), hadîsi işittiği şekildeki harfleriyle rivayet eder, manâ üzere rivayet etmez (manâ üzere rivayet eder ve manâyı bozacak lafzı da anlayamazsa helâl haram veya haramı helâl yapabilir), hıfzından veya kitabından rivayet ederse hâfız, bir hadîsin rivayetinde diğer hâfızlarla birleşirse rivayet ettiği hadîs diğerlerinin

702 Daha geniş bilgi için bkz. aynı yer.

hadîsine uyar, mülâkî olduğu şeyhlerden işitmediği ve sikâtın Hazreti Peygamberden rivayet ettikleri hadîslere muhalif hadîsi rivayet etmez ve nihayet, hadîsi Hazreti Peygambere kadar muttasıl olur ise, böyle bir râvinin hadîsi kabul edilir⁷⁰³.

Eş-Şâfi'î'den nakledilen ve bir râvinin ta'dili için zarurî görülen bu haller, aslında, bizim yukarıda bahis konusu ettiğimiz cerh sebep teşkil eden hallerin mukabili olan hallerdir. Bu bakımdan, eş-Şâfi'î'nin ileri sürdüğü bu şartları da iki gurupta toplamak mümkündür. Birincisi, bizim de yukarıda işaret ettiğimiz râvinin diyanetine taalluk eden adalettir ki, eş-Şâfi'î bu hali "dininde sika" ibaresiyle ifade etmiştir⁷⁰⁴. İkincisi ise, râvinin zabtı olup, eş-Şâfi'î'nin ileri sürdüğü şartların hepsi bu hal içerisinde mündemiçtir. Buna göre, hadîs nakleden bir râvi, cerhte olduğu gibi, hem adalet hem de zabt yönünden ta'dil edilir ve sahîh vasfını hâiz hadîsin başlıca dayanağı sayılır.

2. Cerh ve ta'dil hareketinin neticeleri

Bir taraftan hadîs vaz'ının, diğer taraftan insanoğlunun yaratılışı dolayısıyla daima maruz kalabileceği çeşitli zafiyetlerin ortaya çıkardığı cerh ve ta'dil, aslında, tek bir gayenin gerçekleştirilmesine yöneltilmiş sistemli bir faaliyetten ibarettir. Bu tek gaye, Hazreti Peygamberin ağzından çıkmış olan gerçek sözleri tesbit etmek ve bunları zayıf ve sahte olanlarından ayırmaktır. Ancak böyle bir tesbit ve ayırım işine girişirken, önceden tayin edilmiş bazı ölçülere veya prensiplere şiddetle iktiyaç bulunduğunu düşünmemek mümkün değildir. Ve filhakika bu ihtiyaç, ilk anda, sahîh hadîsin vasfı üzerinde kendisini hissettirmiş ve nakledilen hadîslerden hangilerine sahîh vasfının ıtlak edileceği, tesbiti gerekli en mühim hususlardan birisi olmuştur. Çünkü ortada pek çok hadîs dolaşmaktadır ve bu hadîslerin bir kısmı güvenilir kimseler tarafından nakledilirken, diğer bir kısmı, daha önce işaret ettiğimiz beşerî zafiyetlerle malûl olan veya kendi çıkarları için yalan söylemekten çekinmeyen ve hattâ söyledikleri yalanı Hazreti Peygambere isnad edebilen kimseler tarafından nakledilmektedir. Nakledilen sıhhat yönünden çeşitli

703 Eş-Şâfi'î'nin mezkûr sözleri için bkz. el-Haţîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 23, 24.

704 İslâm vasfı, umumiyetle adaletin tafsili olarak zikredilir. Şüphesiz hadîs nakleden bir râvi bu dine taalluk eden meselelerle ilgili haberleri naklettiği için, bu nakillerin mes'ûliyetini de yüklenmektedir. Bu sebeple onun müslüman olması kadar tabii bir şey tasavvur edilemez. Aksi halde, İslâm'ın ikinci kaynağını teşkil eden hadîslerin, müslüman olmayan şahıslar tarafından ifsad edilmeyeceği hiç bir şeyle temin edilemez. Bundan dolayı, hadîs râvilerinin müslüman olmaları tabii görülmüş ve açık bir şart olarak belirtilmek lüzumunu hissedilmemiştir. Bununla beraber adalet vasfı içerisinde müslüman olan râvinin fîsk ve fücûrdan uzak, itikad ve ibadetiyle gerçek İslâm yasıflarına sâhip bulunması kastedilmiştir.

evsftaki bu hadîslerin en doğrusunu bulup çıkarmak, ancak, tayin edilmesi gerekli olan bu ölçüler sayesinde mümkün olur. O halde bu ölçülerin başında sahîh denilen hadîsin evsafa gelir. Bir hadîste hangi sıfatlar biraraya gelirse o hadîs sahîh olur? Bu soru, ister istemez, karşımıza sahîh denilen hadîsin tarifini çıkarmaktadır. Sahîhin tarifi, çok daha sonraki devirlerde tedvîn edilmeğe başlanan ıstılah kitaplarında görülmüş olsa bile, onun, cerh ve ta'dil faaliyetinin daha sistemli bir şekilde yürütülmeğe başladığı birinci hicrî asrın sonlarından itibaren hadîşçiler arasında formüle edilmiş olabileceğini düşünmek herhalde hatalı olmaz. Zira yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, râvilerin cerh ve ta'dili ile, sahîh hadîsin diğerlerinden ayırt edilmesi gaye edinilmiş ise, bu gayenin, sahîhin ne olduğunu bilmeden gerçekleştirilmesi mümkün görülemez. O halde sahîh hadîs nedir ve nasıl olmalıdır?

Cerh ve ta'dil hareketinin doğuşunda başlıca rol oynayan iki âmilden birincisi, yani hadîs vaz'ı bir tarafa bırakılırsa - aslında uydurulmuş sözleri hadîs adı altında zikretmemek lâzımdır - diğer âmil olan beşerî zafiyetlerin, umumiyetle iki gurupta toplandığını ve bunların, râvinin adaletine ve zabtına taalluk ettiğini bir önceki bahsimizde açıklamıştık. Eğer bir hadîs, râvilerden birinin veya birkaçının adalet ve zabtındaki zafiyetten dolayı sıhhat vasfını kaybediyorsa, bu takdirde sahîh hadîsin iki vasfı, veya iki şartı belirlenmiş olmaktadır. Bu iki vasf, râvilerin âdil ve zâbit olmalarıdır. Buna göre sahîhi, râvileri âdil ve zâbit olan hadîs olarak tarif etmek mümkündür. Ancak bu tarif henüz tam bir tarif değildir ve daha sonra da üzerinde duracağımız gibi, isnadın birinci asrın ikinci yarısında kullanılmaya başlandığı gözönünde bulundurulur ve hadîşçilerin ikinci asırda kesiksiz bir isnadı araştırmaları tabii görülürse, isnaddaki ittisalın da sahîhin tarifinde yer alması gereken üçüncü şart olduğunu kabul etmek gerekir. Bu şartı da alarak sahîhin tarifini yapmak gerekirse, râvileri âdil ve zâbit, isnadı muttasıl olan hadîstir, diyebiliriz. Filhakika bu tarifi, muhtemelen sahîhi ilk defa formüle eden el-Ḥaṭṭâbî (Ö. 388)'nin sözünde görmek mümkündür. Ebu Davud'un *Sunen*'ine yazdığı *Me'âlimu's-Sunen* adlı şerhinin mukaddimesinde "sahîh, senedi muttasıl, râvileri ta'dil edilmiş hadîstir" demiştir⁷⁰⁵. Daha sonraki usûl kitaplarında "sahîh hadîs, râvileri âdil ve zâbit, senedi muttasıl, şâz olmayan ve illeti bulunmayan hadîs" olarak tarif edilmiş ve sahîhin şâz ve illetten sâlim olması şart koşullmuş ise de⁷⁰⁶, bu iki şartın, el-Ḥaṭṭâbî tarafından yapılan tarifi manâsı içinde yer aldığı ve bu manâyı vuzuha kavuşturmak için daha sonraki tarife ilâve edildiği ileri sürülmüştür⁷⁰⁷. Nitekim el-'Irâkî (Ö. 806) yukarıda zikrettiğimiz el-Ḥaṭṭâbî'nin tarifine "râvinin zabtını, hadîsin şâz ve illetten selâmetini şart koşmadığı" için itirazda bulunmuş ve "şüphe yoktur ki

705 Bkz. I. 6.

zabt şarttır; çünkü hadîsinde hatası çok olan ve aşırı dereceye varan kimse terke müstehak olur” demişse de, es-Suyûtî, el-Haţţâbî’yi müdafa ederek tarifinde bu şartların yer aldığını, zira “râvileri ta’dîl edilmiş” ibaresini kullandığını ve bu ibare ile “râvileri âdil” demek arasında fark bulunduğunu ileri sürmüştür⁷⁰⁸. Filhakika bir râvinin âdil olduğunu söylemekle, ta’dîl edildiğini söylemek arasında belirli bir fark vardır. Âdil diyanet yönünden güvenilir bir kimseye delâlet ederse de, zabt yönünden mutlak surette kusursuzluğunu göstermez; fakat râvinin ta’dîl edildiği söylendiği zaman, hem adalet ve hem de zabt yönünden kusursuzluğu belirtilmiş olur. Bu açıklama gözönünde bulundurulursa, el-Haţţâbî’nin tarifini, kusursuz formüle edilmiş bir tarif olarak kabul etmek mümkündür.

Sahîh hadîsin tesbiti için, hadîslerin gerek rical yönünden ve gerekse isnadlarındaki ittisal yönünden tetkike tâbi tutulması, hadîsçilerin karşısına yeni meseleler çıkarmıştır. Çünkü bu tetkik neticesinde görülmüştür ki, her râvi, gerek adalet ve gerekse zabt yönünden zayıf sayılmıyacak bir derecede bulunursa bile, bir başka râvi, diğerinden çok daha üstün bir derecede olabilmektedir. Zayıf sayılmayan, fakat adalet ve zabt yönünden birbirinden farklı olan bir çok râvinin hadîsleri de sahîh olmakla beraber, bunların sıhhat dereceleri arasında da belirli bir farkın bulunması tabiidir; çünkü kuvvet yönünden sıhhati gerektiren adalet ve zabt derecelerinin farklı oluşu, zorunlu olarak, birbirinden farklı sahîh derecelerinin ortaya çıkmasına yol açar. İşte bu sebeptendir ki, hadîsçiler arasında, adalet ve zabt yönünden en üstün derecede bulunan râvilerin hadîsleri, en sahîh hadîsler olarak kabul edilmiştir. Daha sonraları tedvin edilmeğe başlayan usûl kitaplarında gördüğümüz sahîh lizâtihi ve sahîh ligayrihi, et-Tirmizî (Ö. 279) nin ilk defa formüle etmeğe çalıştığı hasen hadîsin⁷⁰⁹ lizâtihi ve ligayrihi çeşitleri, sahîhin birbirinden farklı derecelerine verilmiş isimlerden başka bir şey değildir. Bu, aynı zamanda cerh ve ta’dîl hareketinin sahîh hadîslerin sınıflandırılmasında ulaştığı ilk mühim neticedir.

Bazan bir râvi, ne kadar güvenilir olursa olsun, yaptığı bir hata dolayısıyla hadîsini diğer râvilerin rivayetine muhalif bir şekilde rivayet edebilir ve bu rivayetinde tek kalabilir; yani o hadîsi, o şekliyle ondan başka hiç kimse rivayet etmez. Bu takdirde o râvinin hadîsine sahîh vasfını itlak etmek elbette mümkün değildir. Eş-Şâfi’î (Ö. 204) nin *şâz* adını verdiği bu hadîs çeşidinde olduğu gibi, diğer çeşitli kusurlar sebebiyle zayıf rivayet gurubu içinde yer

706 Meselâ bkz. İbnu’s-Şalâh, *‘Ulûmu’l-hadîs*, s. 10.

707 Bkz. es-Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, s. 23.

708 Ayn yer.

709 Bkz. *Kitâbu’l-‘ılel (el-Câmi’*in sonunda). V. 758.

alan hadisleri, benzer rivayet gurupları içinde toplamak ve bunları birbirinden ayırdedebilmek için her birine ayrı bir isim vermek, hadislerin ve hadis râvilerinin tetkik ve tesbiti, yahut, bir başka ifade ile cerh ve ta'dili neticesinde mümkün olmuştur.

İleride de bahis konusu edeceğimiz isnadın, birinci asrın sonlarından itibaren sıkı bir şekilde sorulmağa başlandığı gözönünde bulundurulursa, hadislerin, ikinci asırda, râvileri arasındaki ittisal yönünden de tetkike tâbi tutulmuş olacağını garib karşılamamak gerekir. Aslında bu asır, sahabeyi gören ve onlardan hadis işiten tâbi'ün ile tâb'ûna yetişen ve onlardan hadis alan etba'ları ve nihayet bunları takip edenlerin asrıdır. Bir tâbi'inin bazan hadisini irsal ederek, yani asıl işittiği sahabîyi atlayarak doğrudan doğruya Hazreti Peygamberden rivayeti görüldüğü gibi, etba'larından birinin de bazan şeyhi olan tâbi'iyi, yahut tâbi'î ile birlikte sahabîyi atlayıp hadis rivayet ettiği görülen hususlardandır. Hadislerin tetkiki sırasında, isnadlarında görülen bu çeşit inkıta veya ittisal bozukluğu, hadîscilerin gözünden kaçmıyacak kadar bâriz olan rivayet kusurlarındandır ve bu kusurları ihtiva eden hadislerin zayıf hadis gurubu içine sokulmasında herhangi bir tereddüt gösterilmediği gibi, benzer kusurlarla illetli olanlarını bir isim altında toplamak da ihmal edilmemiştir. Nitekim isnadında sahabisi atlanmış rivayetlerin *mursel*, sahabeden sonraki tabakalarda bir veya bir kaç râvinin atlanmasına göre *munkatı'* veya *mu'zal* isimleri altında toplandığını, usûl kitaplarında kolaylıkla görmek mümkündür.

İşte, sahîh ve zayıf hadis çeşitleriyle ilgili olarak açıklamaya çalıştığımız bu bir kaç misal göstermektedir ki, ikinci asrın başlarından itibaren sistemli bir şekle giren cerh ve ta'dil hareketi, bir taraftan hadislerin ve hadis râvilerinin sıhhat ve güvenilir olmaları yönünden sınıflandırılmasını sağlarken, diğer taraftan, tedvini biraz daha geçikmiş olsa bile, bu hareketin temel prensip ve kaidelerini, tabir ve ıstılahlarını içinde toplayan, bunları inceleyen ve münakaşasını yapan *muştalahu'l-hadis* veya *uşûlu'l-hadis* ilminin doğuşunu hazırlamıştır.

3. Hadîste isnad tâtbihi

Hadis vaz'ına karşı cerh ve ta'dil hareketiyle birlikte başladığına şüphe bulunmayan isnad, İslâm'a hâs olan ve râvi isimlerini zikretmek suretiyle haberin ilk kaynağına kadar inmek imkânını veren bir rivayet sistemidir. İsnadın başlangıcı ile ilgili olarak bize oldukça açık ve kesin bir tarih veren Muhammed İbn Sîrîn'in sözlerini burada tekrar zikretmekte fayda vardır. Hicretin 110 senesinde vefat eden bu tanınmış tâbi'î imamdan, hadis râvi-

lerinin sorulup, güvenilir olanlarından hadis alındığını belirten şu sözler nakledilmiştir: “İlk zamanlar isnad sormuyorlardı; ne zaman ki *fitne* zuhur etti; bize kendilerinden rivayet ettiğiniz kimselerin isimlerini söyleyin, demeğe başladılar. Bu suretle ehl-i sunnetten olanlara bakıyorlar ve hadislerini alıyorlar; ehl-i bid’attan olanlara bakıyorlar, onların hadislerini de terkediyorlardı”⁷¹⁰. İbn Sîrîn’in bu sözünü kısa bir cümle ile özetlemek gerekirse diyebiliriz ki, “isnad, *fitne* zuhur ettikten sonra kullanılmaya başlanmıştır”.

Muhammed İbn Sîrîn, 110 senesinde vefat ettiğine ve fitneden sonra başlayan isnad tatbikine şahid olduğuna göre, yukarıda verilen haberde İbn Sîrîn’in bahis konusu ettiği “ilk zamanlar” sözünden, fitneden önceki devri anlamak güç değildir. Ancak İbn Sîrîn, sözünü ettiği fitneyi açıklamamış, onun hangi fitne olduğunu belirtmemiştir. Eğer İslâm tarihinde onun gördüğü, yahut bilgi sâhibi olduğu tek bir fitne çıkmış olsaydı, her halde bir müşkil kalmaz ve kastedtiği fitneyi anlamak güç olmazdı. Halbuki üçüncü Halife ‘Osmân İbn ‘Affân’ın öldürülmesini takip eden olaylar - ki bunlardan biri ‘Alî İbn Ebî Tâlib ile Hz. ‘Aişe arasında çıkmış ve Cemel vak’ası adıyla şöhret kazanmıştır. Diğeri ise, yine ‘Alî İbn Ebî Tâlib ile Mu‘âviye arasında patlak vermiş ve ‘Alî taraftarlarının bölünmesine sebep olmuştur - müslümanlar arasında fitne adıyla anıldığı gibi, Emevî Halifesi ‘Abdu’l-Melik İbn Mervân (65–68) ın hilâfetinden iki sene önce Hicâz’da Emevî idaresine karşı ayaklanan ve hilâfetini ilân eden ‘Abdullah İbnü’z-Zubeyr (63–73) hâdisesi ile 81 senesinde Basra’da patlak veren İbnü’l-Eş‘aş hâdisesi de birer fitne olarak isimlendirilmiştir. Nitekim İbn Keşîr, 81 inci sene olaylarından bahsederken bu son hâdiseyi “fitnetü İbni’l-Eş‘aş” (İbnü’l-Eş‘aş fitnesi) başlığı altında vermiştir⁷¹¹. Muhammed İbn Sîrîn’in, yukarıda zikrettiğimiz bu üç fitneden birini kastedtiğine şüphe yoktur; fakat asıl kastedilen fitnenin tesbitinde, hadis sahasındaki tesir ve neticeleri çok daha büyük olanını gözönünde bulundurmak da elbette zorunludur. Kanaatımızca ‘Abdullah İbnü’z-Zubeyr inanç ve İbnü’l-Eş‘aş fitneleri, tamamiyle siyasî olan ve neticeleri müslümanların ve akaidi üzerinde her hangi bir tesir icra etmeyen bazı anlaşmazlık ve mücadelelerden ibarettir. Hakim olan kuvvet diğerini imha etmiş ve hâdiseler böylece kapanıp gitmiştir. Bu hâdiselerin hadis rivayeti üzerinde büyük tesirleri olabileceğini iddia etmek güçtür. Oysa ki ‘Osmân İbn ‘Affân’ın öldürülmesini takip eden senelerde ve bilhassa ‘Alî İbn Ebî Tâlib ile Mu‘âviye arasındaki Şifî’nin harbinden sonraki durum böyle olmamıştır. Hilâfetin ‘Alî’den

710 Bu haberin rivayetleri için bkz. Muslim, *Şahih* (mukaddime), I, 15; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, I, 1, 28; Ahmed İbn Hanbel, *Kitâbu’l-İlel*, v. 114b; el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 122.

711 Bkz. *el-Bidâye ve’n-nihâye*, IX, 35.

Mu‘âviye’ye intikali, bilhassa ‘Ali taraftarları arasında büyük infial uyan-
dırılmış, ‘Ali’nin davranışını tasvib etmeyenler, ondan yüz çevirerek havaric
denilen fırkayı teşkil etmişlerdir. Havaricın teşekkülü ve Ali ile geride kalan
taraftarlarına cephe alması, ‘Ali taraftarları arasındaki birliği daha çok kuv-
vetlendirmiş ve bildiğimiz gibi şî‘a fırkasına daha canlı ve hareketli bir hayat
kazandırmıştır. İşte bundan sonradır ki şî‘a, inanç ve akaidiyle kendine hâs
bir mezhep olarak ve hilâfetin yalnız Ali ve evlâdının hakkı olduğunu ileri
sürerek mücadelesini sürdürmeğe başlamıştır. Daha önceki bahislerimizde
de açıkladığımız gibi aynı gaye uğrunda hadîs vaz‘ını da mubah saymaktan
çekinmemiş ve İslâm tarihinde bu işin öncüsü olmuştur. O halde Şifîn sava-
şını takiben birbirini tekfir eden iki büyük fırkanın zuhurunu ve hilâfet gayesiyle
hadîs vaz‘ının başlatılmasını İslâm tarihinde çıkmış en büyük fitne
olarak isimlendirmek, her halde hatalı bir davranış olmaz. Kanaatimizce
Muhammed İbn Sîrîn’in bahis konusu ettiği fitne de budur. Nitekim aynı
sözünde, fitnenin zuhurundan sonra hadîs rivayetinde isnad sorulmağa baş-
landığını belirtmiş ve “ehl-i sunnetten olanlara bakıyorlar onların hadîslerini
alıyorlar; ehl-i bid‘attan olanlara bakıyorlar, onların hadîslerini de terkedi-
yorlardı” demiştir. Onun bu sözünde belirttiği bid‘at ehlinin, başta şî‘a olmak
üzere, mezhepleri adına hadîs vazeden ve o sıralarda tarih sahnesine çıkmağa
başlayan murci‘e vs. gibi itikadî mezhebler olduğuna şüphe yoktur; zira bü-
tün bu mezheblerin, ileri sürdükleri İslâm dışı görüşler sebebiyle hadîşçiler
tarafından bid‘at ehli adı ile anıldıkları malûmdur. Esasen isnadın, hadîs
vaz‘ına karşı Hazreti Peygamberin gerçek sözlerini korumak maksadıyla bir
aksülamel (redd-i fiil) olarak ortaya çıktığı veya çıkması gerektiği düşünülürse,
bu çıkışın şî‘a gibi hadîs vazeden mezheblerle çok yakından ilgili ol-
duğunu kabul etmek gerekir.

Muhammed İbn Sîrîn’in isnad tatbikiyle ilgili sözlerini teyid eden bir
başka haber de, tanınmış hadîs imamlarından İbn Şihâb ez-Zuhrî hakkında
gelir. Ez-Zuhrî, hicretin 50 nci senesinde Medîne’de doğmuş, küçük yaşta,
henüz bir çocuk iken 80 gece içinde Kur‘ânı Kerîmi hıfzetmiş, sonra da ‘Ab-
dullah İbn Sa‘lebe İbn Su‘ayr’dan neseb ilmini öğrenmiştir. Daha sonra Me-
dîne fakihlerinden Sa‘îd İbnü’l-Museyyib’in fıkıh derslerini takip etmiştir.
Sekiz sene boyunca Sa‘îd’le mücaleset eden ez-Zuhrî, “Fuğahâ-i Seb‘a” adıyla
şöhret kazanan diğer imamlardan da fıkıh ve hadîs almış⁷¹², daha sonra Şâm’a
seyahat etmiştir. Emevî halifeleri nezdinde büyük itibar kazandığı gibi,

712 Fuğahâ-i Seb‘a (yedi fakih), Hicâz ulemasına göre: Sa‘îd İbnü’l-Museyyib (Ö. 105),
el-Kâsum İbn Muhammed İbn Ebî Bekr es-Şiddîk (Ö. 107), ‘Urva İbnü’z-Zubeyr (Ö. 94), Hâ-
rice İbn Zeyd İbn Şâbit (Ö. 99), Ebü Seleme İbn ‘Abdirrahman İbn ‘Avf (Ö. 94), ‘Ubeydullah
İbn ‘Abdillah İbn ‘Utbe İbn Mes‘ûd (Ö. 98) ve Suleymân İbn Yesâr (Ö. 107) dir.

‘Omer İbn ‘Abdi’l-‘Aziz’in emriyle hadisleri ilk tedvîn eden bir kimse olarak da tanınmıştır. İbn Şihâb ez-Zuhrî, hicretin 124 üncü senesinde vefat etmiştir⁷¹³.

İşte Muhammed İbn Sîrîn ile aynı devirde yaşamış olan bu meşhur hadis imâmı, Mâlik İbn Enes’in açıkladığına göre, hadis rivayetinde isnadı ilk kullanan kimsedir⁷¹⁴. Burada şunu hemen belirtmek gerekir ki, isnadın ilk defa ez-Zuhrî tarafından kullanıldığı söylenmiş olması, her halde onun bu konuda gösterdiği şiddetli titizlikten kinaye olsa gerekir; yoksa evveliyetin ona atfedilmesinden, ez-Zuhrî’ye kadar isnadın Araplar arasında bilinmediği manâsını çıkarmamak lâzımdır. Zira ez-Zuhrî’den önce sahabe de, hadisi birbirlerinden aldıkları veya Hazreti Peygamberden işittikleri zaman onu kimden aldıklarını belirtiyorlardı. Fakat o zamanlar aralarında yalan câri olmadığı için bu konuda fazla titizlik göstermiyorlardı. Nitekim Buşeyr el-‘Adevî, İbn ‘Abbâs’a gelipte *ķale Rasûlu’llah (s.a.s.)* diye hadis rivayet etmeğe başlayınca, İbn ‘Abbâs onu dinlememişti de Buşeyr, ne oluyor ki, ben sana Rasûlu’llahtan hadis söylüyorum da sen dinlemiyorsun? deyince İbn ‘Abbâs ona şu cevabı vermişti: “Bizler bir kere (yalancılığın zuhur etmesinden önce) bir kimseyi, Rasûlullah buyurdu ki, derken duyduk mu gözlerimizi süratle ona çevirir ve kulaklarımızı ona verir dinlerdik. İnsanlar sa‘b (hurçın) ve zelûl (uysal) deveye bindikleri (yani medh ve zemm edilen her mesleğe yöneldikleri) zaman artık tanıdığımız şeylerden başkasını almaz olduk”⁷¹⁵.

Ez-Zuhrî’nin isnad tatbiki üzerinde gösterdiği titizliği, isnadı ihmal eden kimseleri ikaz etmesinden anlamak mümkündür: Medîne’de İshâk İbn ‘Abdillah, ez-Zuhrî’nin meclisinde oturmuş “Rasûlullah (s.a.s.) buyurdu ki” diyerek hadis rivayet etmeğe başlamıştı. Ez-Zuhrî onu hemen durdurmuş ve “sana ne oluyor? Allah seni katletsin, yâ İbn Ebî Ferve! Allah’a karşı bu cür’etin nedir? Hadîsini isnad et! Bize ipi ve halkası olmayan hadisleri rivayet ediyorsun” diyerek azarlamıştır⁷¹⁶. Ez-Zuhrî’nin, bu çeşit ihtar ve ikazları, isnad zikretmeden hadis nakleden herkese yönelttiği anlaşılmaktadır. El-Velîd İbn Muhammed aynı konuda şöyle der: “Ez-Zuhrî ile birlikte Ebû Hâzim’e uğramıştık. Hazreti Peygamber şöyle buyurdu, diyerek hadis nakletmeğe başlayınca, ez-Zuhrî ona şöyle dedi: Ne o, ipi ve halkası olmayan hadisler görüyorum?”⁷¹⁷.

713 Ez-Zuhrî’nin tercemesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Talât Koçyiğit, *İbn Şihâb ez-Zuhrî* (İlâhiyat Fakültesi Dergisi. Cilt: XXI, s. 51-74)

714 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, IV. 1, 74.

715 Muslim, Şahih (mukaddime), I. 13.

716 El-Ħakim Ebû ‘Abdillah, *Ma‘rifet ‘ulûmi’l-Ħadîs*, s. 6; Ebû Nu‘aym, *Ħilye*, III. 365.

717 Ebû Nu‘aym, *Ħilye*, III. 365; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, IX. 345.

Ez-Zuhrî'nin isnada verdiği ehemmiyeti gösteren haberlerin en dikkat çekici olanı, isnadı Şâm hadisçileri arasında yayması ve onun ciddi bir şekilde hadis rivayetinde kullanılmasını sağlamış olmasıyla ilgili olan haberdir. El-Velid İbn Muslim'in naklettiğine göre "Şâm halkı, Rasûlullah şöyle buyurdu, diyerek hadis rivayet ederdi. Ez-Zuhrî onlara: Yâ ehle's-Şâm! Ne oluyor ki hadislerinizi ipsiz ve halkasız görüyorum? diye hitap ettikten sonra herkes isnad kullanmağa başladı"⁷¹⁸. Bu haber, Şâm'da muntazam bir isnad tatbikinin, ez-Zuhrî'nin ikaz ve ihtarları neticesinde başladığını göstermeğe yeterlidir. Bununla beraber, aynı haberden çıkartabileceğimiz bizce çok daha önemli bir netice, Medîne'den Şâm'a müteaddit defalar gidip gelen ez-Zuhrî'nin, Medîne'de isnadı ihmal eden bazı şahısları ikaz etmesine rağmen, diğer tarafta, bütün Şâm halkına aynı ikazı yöneltmiş olmasıdır. Bu husus açıkça göstermektedir ki, İslâm'ın beşiği ve hadisin kaynağı olan, aynı zamanda Dâru's-Sunne adıyla anılan Medîne'de isnad umumiyetle bilindiği hâlde, bu merkezden bir hayli uzak olan Şâm'da bilinmemektedir; yahut hiç olmazsa Medîne'deki kadar yaygın değildir; fakat ez-Zuhrî, ikazları ile Şâm ehli arasında da isnad kullanılmasını sağlamıştır⁷¹⁹.

Hadîste muntazam bir isnad tatbikinin mevzû hadislerin zuhurundan sonra başladığını, Muhammed İbn Sîrîn'in bu konudaki sözünü de gözönünde bulundurarak yukarıda açıklamıştık. Ez-Zuhrî'nin isnad üzerinde bu kadar titizlik göstermesine sebep olan âmilin de, yine hadis vaz'ı olduğuna şüphe yoktur. Ez-Zuhrî de diğer hadis imamları gibi hadis vaz'ının İslâm için arzettiği büyük tehlikenin farkında ve buna karşı tedbirler almanın gerekli olduğuna inanmaktadır. Nitekim bu tehlikeye karşı hadisleri yazılı olarak toplamayı bir tedbir çaresi olarak görmüş ve "eğer Şark tarafından bilmediğimiz ve kabul etmediğimiz bir takım hadisler gelmemiş olsaydı, ne bir hadis yazardım, ne de yazılmasına izin verirdim" demiştir⁷²⁰.

718 Ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, V. 148.

719 Burada bir hususu hatırlatmakta fayda vardır: Arapçada, bazan, umuma delâlet eden ibareler kullanıldığı halde, bunlarla husus kastedilir ve eğer bu manâ anlaşılmazsa yanlış neticelere varılır. Bu bakımdan ez-Zuhrî'nin *yâ ehle's-Şâm* (ey Şâm halkı) sözünden bütün Şâm halkını anlamamak lâzımdır. Eğer bu manâ anlaşılırsa, ez-Zuhrî'nin, Şâm halkı arasında isnad kullanılmasını sağlamasının güçlüğü ileri sürülerek konuyla ilgili haber üzerine şüpheye düşülebilir. Halbuki mezkûr haberde zikredilen *ehlu's-Şâm* veya *Şâm halkı*'ndan maksat, sadece Şâm'da hadisle meşgul olan ve hadis rivayet eden kimselerdir. Bunların sayıca çok olmadıklarını tahmin etmek güç değildir. Medîne'den gelmiş, halifeler nezdinde ilmiyle büyük itibar kazanmış ez-Zuhrî gibi bir hadis imamının, Dimaşk mescidinin bir köşesinde, Şâm hadisçilerinin teşkil ettiği bir halkada, onlara isnadın ehemmiyetini anlatması ve bu suretle hadis rivayetinde isnad kullanılmasını sağlamış olması her halde güç bir iş olmasa gerektir.

720 El-Hatîb el-Bağdadî, *Takyîdu'l-İlm*, s. 107-108.

Ez-Zuhrî'nin sözünde "bilinmeyen ve kabul edilmeyen hadislerin geldiği Şark tarafı" olarak ifade edilen yerin İrak olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Çünkü İrak, 'Ali İbn Ebî Tâlib'e bey'at edilmesinden ve Küfe'nin hilâfet merkezi olarak seçilmesinden sonra şî'anın toplu olarak yaşadığı başlıca ülke haline gelmiş, 'Ali ve evlâdı adına girilen mücadelede yalan ve dolanın karrargâhı olmuştur. Hadis vaz'ının ilk defa şî'a eliyle başlatıldığı düşünülürse, İrak'ın, mevzû hadislerin tevziinde oynadığı rolü tahmin etmek güç değildir. Nitekim İmam Mâlik bu ülkeyi sahte para basılan bir darbhane (dâru'z-zarb) ye benzetmiş ve hadis vaz'ını kasederek "şî'iler burada geceleri basar gündüzleri harcarlar" demiştir⁷²¹. İmam Mâlik'in bir nevi hadis imalathanesi olarak tavsif ettiği İrak, ez-Zuhrî'nin mezkûr sözünde, bilinmeyen ve kabul edilmeyen bir takım hadislerin üretildiği "Şark tarafı" olarak ifade edilmiştir. Filhakika, ez-Zuhrî'nin Iraklılara yönelttiği bir başka sözünde bu husus açık bir şekilde görülmektedir. Ma'mer İbn Râşid'in "işittim" diyerek naklettiği bu habere göre ez-Zuhrî Iraklılara şöyle hitap etmiştir: "Yâ ehle'l-İrak (ey İrak halkı)! Hadis bizden bir karış olarak çıkıyor; fakat sizde bir kulaca ulaşıyor"⁷²². Bu sözden, Medîne'de rivayet edilen bir hadisin, İrak'a varınca nasıl tağyir ve tebdil edilerek şî'anın görüş ve inançlarını destekler bir şekle sokulduğunu kolayca anlamak mümkündür.

İşte, hadis vaz'ının İslâm dini için arzettiği büyük tehlikeyi hissedenlerden biri olan ez-Zuhrî, bu tehlikeyi önlemenin başlıca çaresi olarak, bir taraftan Halife 'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz (99-101) in hadislerin tedvini ile ilgili emrine uyararak, bidayette hadis kitabetine muhalif olmasına rağmen, onları yazılı olarak toplamağa başlamış, diğer taraftan hadis rivayet edenlerin devamlı bir şekilde kontrol edilmelerini sağlamak maksadıyla rivayetlerinde isnad zikrini zarurî görmüş ve her gittiği yerde, isnad zikretmeyen veya hadis aldığı kimselerin isimlerini rivayetten önce açıklamayan kimseleri ikaz ederek isnad kullanmağa zorlamıştır. Bilhassa Hicâz'dan bir hayli uzak olan Şâm hadisçilerinin onun bu ikazları neticesinde isnad kullanmağa başladıkları gözönünde bulundurulursa, hadisin kaynağı ve aynı zamanda ez-Zuhrî'nin kendi ülkesi olan Hicâz'da da onun muntazam bir şekilde kullanıldığını kabul etmek gerekir. Bütün bunlar, Muhammed İbn Sîrîn'in fitneden sonra isnad tatbikinin başladığını belirten mezkûr sözlerini kesinlikle teyid eder ve her hangi bir tereddüde mahal bırakmaz.

D. HADİSİN TEŞRİİ DEĞERİ ÜZERİNDE MÜNAKAŞALAR

1. Haber çeşitleri

Bazı şeyler vardır ki bunlar, yalnız Allah'ın insana bahşettiği akıl sayesinde bilinir. Meselâ bir, ikinin yarısıdır; dört, iki tane ikinin biraraya gel-

721 Ez-Zehabî, *el-Muntekâ min Minhâci's-Sunne*, s. 88.

722 Ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, V. 143.

mesinden hasıl olur. Yahut, ortada yaratılmış bir şey varsa, mutlaka onun bir de yaratıcısı vardır; yaratıcı olmadan yaratılmış bir şeyin olması mümkün değildir. Bunlar, aklın insana kazandırdığı bilgilerdendir. Diğer bazı şeyler ise, duyu (his) organları vasıtasıyla bilinir. Meselâ insanın söylediği bir sözü, yahut yaptığı bir hareketi bilmek bu yolla olur. Söylenen sözün bilinmesi, onu kulakla işitmeğe, yapılan bir fiilin bilinmesi ise, onu gözle görmeğe bağlıdır. Bazan da söylenen bir sözü işitmeyen, yahut yapılan bir fiili görmeyen kimse, onları işiten veya gören kimsenin haberi sayesinde bilebilir. İşte bu gibi hallerde söylenen sözü veya yapılan fiili haber veren her şahsın sözünde sadık olmaması dolayısıyla, haberin de doğru veya yalan olması ihtimali vardır. Haberin doğruluğu, ya onu haber verenlerin çokluğu dolayısıyla yakinen bilinir; yahutta diğer bazı karineler yardımı ile onun doğruluğu üzerinde zanna dayanan bir kanaat hasıl olur. Hazreti Peygamberin hadisleri de onun söz ve fiillerinden ibaret olduğuna göre, bunların bilinip öğrenilmesi de ancak haber yolu ile mümkün olur, ve bu bilgi biraz önce işaret olunduğu gibi, onları haber verenlerin durumuna göre ya kesindir, yahutta kesinlikten ziyade zannidir. İşte, daha sonraki asırlarda tedvîn edilmeğe başlayan usûl kitaplarında Hazreti Peygamberin söz ve fiilleriyle ilgili haberler, vazedilmiş bazı kaidelerin yardımı ile bu yönden değerlendirilmiş ve ortaya çıkan haber çeşitleri verilerek bunların tarifleri yapılmıştır.

Haberlerin bize gelişi itibariyle doğrulukları hakkında kesin kanaata varılanlarla, doğru olup olmadıkları bazı karineler yardımı ile tesbit olunanlar, usûl kitaplarında iki gurupta mütalââ edilmiş, birincisine *mutevatir* ikincisine ise *âhâd* haberler denilmiştir.

Hakkında haber verilen söz veya fiili bizzat işitip gören ve sonra da onu işitme veya görme imkânını bulamayan kimselere haber verenlerin sayı bakımından çok olması halinde bu haber *mutevatir* olur. Eğer haberin müteâkıp nesillerde ağızdan ağıza nakli bahis konusu olursa, yine mezkûr çokluk *mutevatirin* şartı olarak bâkî kahr; aksi halde, yani çokluğun sayıca azalması halinde, haber *mutevatir* olmaktan çıkar.

Mutevatirin şartı olan bu çokluğun sayıca belirlenmesi hususunda usûl müellifleri her hangi bir zorlamağa gitmemişlerdir. Bununla beraber mezkûr çokluğu yine de tarif ve tavsif ederek, onun, kasden veya gayri kasdî olarak bir yalan üzerinde ittifak edemeyecek bir çokluk olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir⁷²³. Bu şartları muhtevi olarak gelen *mutevatir* haber, onu işitenler için *ilm-i yakîn* ifade eder. Bir başka deyişle o haberin doğruluğu hakkında kesin ve reddi mümkün olmayan bir inanç veya kanaat hasıl olur⁷²⁴.

723 Meselâ bkz. *Hadis istılahları hakkında Nuḥbetü'l-fiker şerhi*, s. 22-23.

724 Ayn yer.

Mutevatir haber, bizâtihi kesinlik ifade etmesi dolayısıyla hadîs ilminin araştırma konusu içine alınmamıştır; çünkü araştırmadan maksat, hadîsin sahîh olanını sakîm veya zayıf olanından ayırmaktır. Sahîh olanı tesbit edildikten sonra onunla amel edilir. Halbuki mutevatir haber gelişi itibariyle sahîhtir; sıhhati kesindir; araştırmaya tâbi tutulmaksızın onunla amel edilmesi gerekir.

Mutevatir olmayan ikinci gurup haberlere gelince, bunlara âhâd denildiğini yukarıda zikretmiştik. Usûl kitaplarında âhâd haberler geliş yollarına göre, üç gurupta mütalâa edilmişlerdir. Bu haberler ya bir kişi vasıtasıyla gelmiştir ki bunlara *garib* veya *ferd* adı verilmiştir. Yahut iki kişi vasıtasıyla gelmiştir ve *azîz* denilmiştir. Yahutta üç veya üçün üstünde bir kalabâhk vasıtasıyla gelmiştir; bunlara da *meşhûr* adı verilmiştir. Ancak bu sonuncuda bahis konusu edilen üçün üstündeki kalabâhk, haberi mutevatir yapan kalabalık değildir.

Âhâd kelimesi, lugat yönünden *vâhîd* veya *aḥad* (bir kişi) in çoğuludur. Bu manâda *haber-i vâhîd*'e "bir kişinin haberi" demek gerekir. Ancak biraz önce de açıkladığımız gibi, hadîsle ilgili usûl kitaplarında *haberü'l-vâhîd* veya *aḥbâru'l-âhâd* terkihi, ıstılâhî bir manâ kazanmış ve genellikle mutevatirin dışında kalan (meşhûr, azîz ve garîb gibi) haberlere tahsis edilen bir tabir olmuştur.

Hadîs ilminin konusu, sahîh olduğu kadar zayıf olma ihtimali de bulunan âhâd haberlerdir. Bu bakımdan hadîs uleması, mutevatir haberlerin aksine, âhâddan olan her haberi, gerek râvileri yönünden ve gerekse senedinin ittisali yönünden tetkike tâbi tutmuşlar ve sahîhini zayıf ve sakîm olanından ayırmayı gaye edinmişlerdir. Daha önce işaret ettiğimiz ve tarifini verdiğimiz sahîh hadîsle, hasen ve zayıf hadîsler, âhâdın sıhhat yönünden yapılmış üç ayrı bölümüne delâlet eder.

Usûl kitaplarında mutevatir haberin ilm-i yakîn ifade ettiği, İslâm ulemasının ittifaka yakın bir kanaati olarak belirtildiği halde, haber-i vâhîd hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür: Bazılarına göre haber-i vâhîd zan, bazılarına göre de ilim ifade eder. Onun zan ifade etmesi, râvisinde yanlışlık ihtimalinin bulunması dolayısıyledir. İbn Ḥazm'e göre bu görüşte olanlar, hanefîler, şâfi'îler, mâlikîlerin çoğunluğu, mutezile ve havarictir⁷²⁵. Maamafih âhâd haberler üzerindeki bu türlü münakaşaların, tamamıyla ıstılâha münhasır kaldığı, mutezile ve havaric dışındaki mezheplerin hiç birinin, âhâd yolla sâbit olan sunnetin dinde huccet olarak kullanılmasını hiç bir zaman reddetmediği ve hattâ onunla amel etmenin vücûbu üzerinde birleştiği görülmektedir.

725 Bkz. *el-Iḥkâm*, I. 119.

Bizim, yukarıdan beri haberler ve onların kısımları hakkında özet olarak vermeğe çalıştığımız bilgi, dördüncü asırdan itibaren tedvîn edilmeğe başlayan usûl kitaplarına istinad etmektedir. Halbuki üzerinde durduğumuz ikinci asırda, haberlerin taksimiyle ilgili istihlaların yukarıda açıkladığımız şekliyle yerleşmiş olduğunu gösteren her hangi bir kayda rastlanmaz. Her ne kadar ikinci asırda yaşamış ve üçüncü asrın başında vefat etmiş olan eş-Şâfi'î (Ö. 204), haber-i vâhid tabirini kullanmış ve bu haberin, bazı şartların tahakkuku ile huccet olduğu görüşünü şiddetle savunmuş ise de, onun anladığı haber-i vâhid, daha sonrakilerin anladığı manâda 'azîz ve meşhûr denilen çeşitlerini de içine alan haber değil, fakat yalnız bir kişinin yine bir kişiden rivayet ettiği haberdir. Eş-Şâfi'î buna *haber-i hâşşa* da demiştir. Nitekim *er-Risâle* adlı meşhur eserinde, en azından huccet olabilecek haberin tarifini yapmasını isteyen kimseye bu haberi şöyle tarif etmiştir: "Hazreti Peygambere, yahut ondan sonraki bir şahsa müntehî olana kadar bir kişinin bir kişiden rivayet ettiği haberdir"⁷²⁶. Ancak eş-Şâfi'î'ye göre, böyle bir haberle huccet, bazı şartların biraraya gelmesiyle kaim olur. Bu şartlar şöyle sıralanmıştır: Haberi rivayet eden kimsenin, dininde şîka, sözünde şıdk ile marûf, ne rivayet ettiğini iyi bilip anlar (âkıl), lafız yönünden hadîsin manâsını bozacak şeylere vâkıf, hadîsi işittiği şekilde harfiyyen rivayet eder, manâ üzere nakletmez,-çünkü manâ üzere nakleder ve manâyı bozacak şeyleri de bilmezse helâli harama çevirebileceğini anlamaz; fakat hadîsi harfiyyen rivayet ederse böyle bir endişeye mahal kalmaz, eğer hıfzından rivayet ederse hâfız, kitabından rivayet ederse onu iyi bellemiş, bir hadîsin rivayetinde başkalarıyla birleşmişse hadîsinin onların hadîsine muvafık, mülâkı olduğu kimseden işitmediği şeyi rivayet etmek suretiyle mudellis olmaktan ve sikâtin Hazreti Peygamberden rivayet ettikleri şeye muhalif olarak hadîs rivayet etmekten berî olması lâzımdır. İşte bu şartlar, kendisinden hadîs rivayet ettiği kimsede de bulunmalıdır ve bu hal mevsûl olarak Hazreti Peygambere veya onun dînündeki kimseye varıncaya kadar devam etmelidir. Böyle olunca haber-i vâhid huccettir"⁷²⁷.

Eş-Şâfi'î tarafından ileri sürülen bu şartlar, bizim daha önce üzerinde durduğumuz ve tarifini verdiğimiz sahîh hadîsin şartlarıdır; bütün hadîs âlimleri bu şartlar üzerinde ittifak etmişler ve bu şartları ihtiva eden hadîsin sahîh olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır: Eş-Şâfi'î bu şartlarla, bir taraftan sahîh hadîsi vâfederken, diğer taraftan, haber-i vâhidin huccet olmasını sağlayan vasıfları sıralamıştır ve onun nazarında haber-i vâhid, daha sonraları kelimenin kazandığı, meşhur,

726 Bkz. s. 369.

727 Aynı eser, s. 370-371.

aziz ve garib çeşitlerini içine alan ıstılah manâsı değil, delâlet ettiği lugat manâsıdır; yani onun, Hazreti Peygambere mevsûl olarak müntehi olana kadar yalnız bir kişinin bir kişiden rivayet ettiği haberdır.

Eş-Şâfi'î'nin haber-i vâhüde kastedtiği bu manâyı görüşünü isbat etmek için ileri sürdüğü delillerinde de açıkça görmek mümkündür. Haber-i vâhüdün tesbitinde kendisinden bir haber, yahut bir delâlet, yabutta bir icmâ nassı zikretmesini isteyen kimseye, eş-Şâfi'î şu delilleri ileri sürmüştür:

1) “Hazreti Peygamber buyurmuştur ki: Benim sözümlü dinleyip ezberleyen ve olduğu gibi başkasına duyuran kimse (‘abd)nin yüzünü Allah ağartırım. Bazan fıkıh hâmilî fakih olmayana, bazan da kendisinden daha fakih olana nakleder. Üç şey vardır ki, müslümanın kalbi hiç bir zaman onlara kapalı kalmaz: İşlediğini sırf Allah için ihlâsla yapmak, müslümanlara nasihat etmek ve müslüman cemaatından ayrılmamak; zira duâları onları arkalarından çepre çevre kuşatmıştır”.

Bu hadisinde Hazreti Peygamber, sözünün dinlenip ezberlenmesini ve olduğu gibi bir başkasına duyurulmasını emrettiği zaman, bu emrin muhatabı olan kişi (‘abd), tek bir kişidir. Bu, Hazreti Peygamberin, ancak, sözünün kendisine duyurulan kişi için huccet olabilecek bir kimseye duyurmayı emrettiğine delâlet eder⁷²⁸.

2) Bir adam, oruçlu olduğu halde karısını öper; fakat sonradan bu hareketinden büyük bir endişeye düşerek karısını mesele hakkında sorması için Hazreti Peygamberin evine gönderir. Kadın Ummu'l-mu'minin Umm Seleme'nin yanına girer ve hâdiseyi ona anlatır. Umm Seleme, Hazreti Peygamberin de oruçlu iken öptüğünü haber verir. Kadın evine döner ve kocasına Umm Seleme'nin sözünü nakleder. Ne ver ki adam, biz Peygamber gibi değiliz; Allah dilediği şeyi Peygamberine helâl kılar, diyerek meseleyi büyütür. Kadın tekrar Umm Seleme'ye gider. Bu sefer yanında Hazreti Peygamberi de bulur. Rasûlü'llah (s.a.s.) meseleyi öğrenince Umm Seleme'ye “benim de aynı şeyi yaptığımı bildirmedin mi?” der. Umm Seleme “bildirdim; fakat kocası, biz Allah'ın Rasûlü gibi değiliz, diyerek meseleyi büyütmüş” cevabını verince, Hazreti Peygamber sinirlenir ve “Allah'a yemin ederim ki, ben sizin en çok müttékî olanımız ve Allah'ın hududunu en iyi bileninizim” buyurur.

Eş-Şâfi'î bu habere istinaden der ki: Hazreti Peygamberin Umm Seleme'ye “bu işi benim de yaptığımı haber vermedin mi?” sözünde, Umm Seleme'nin kendisinden naklettiği haberin, kabulü câiz olan haberlerden olduğuna

728 Aynı eser, s. 401-403.

delâlet vardır; çünkü Hazreti Peygamber, Umm Seleme'ye kendisinden haber vermesini emrettiği zaman, ancak, onun haberinde, haber verdiği kimse için huccet olan şeyi emretmiştir⁷²⁹. Bir başka ifade ile, Hazreti Peygamber, kendisinden naklen Umm Seleme'nin vereceği haberin işiten kimse için huccet olduğunu bilerek zevcesine "benim de aynı şeyi yaptığımı o kadına haber vermedin mi?" demiştir. Bu, Hazreti Peygamber nazarında sıdk ehlinde olan zevcesinin, yani tek bir kişinin haberidir.

3) İbn 'Omer'den rivayet olunduğuna göre Kûbâ'da sabah namazı kılınırken bir haberci gelir ve Hazreti Peygambere Kur'ân (dan bir âyet) inzal olduğunu ve kibleye dönülmesinin emredildiğini haber verir. Önceden yönleri Şam ciheti (Kûdüs) ne dönüktü; haberden sonra Ka'be'ye dönmüşlerdir.

Kûbâ'lılar Ansarın önde gelenlerinden olup fıkıh ehli idiler. Kendileri için bir huccet bulunmadıkça Allah'ın farz kıldığı kibleyi terketmezlerdi. Hazreti Peygamberle karşılaşmadılar. Kiblenin tahvili hakkında Allah'ın inzal ettiği âyeti işitmediler. Haber-i âmme ile değil, fakat Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin sunneti ile ve bizzat ondan işiterek daha önce bir kibleye yönelmişlerdi. Halbuki şimdi, haber-i vâhidle, yani kendilerince sıdk ehlinde olan bir kişinin kiblenin tahvili hakkında Hazreti Peygamberden getirdiği haberle, üzerlerine farz olan kiblede bir başka kibleye dönüyorlardı ve bunu da, sıdk ehlinde olan bir kimsenin haberiyle huccetin sâbit olduğunu bilerek yapıyorlardı. Eğer kiblenin tahvili hakkında Hazreti Peygamberden gelen haber-i vâhidi kabul etmeleri farz değil de caiz şeylerden olsaydı -aşında farzdır- Hazreti Peygamber onlara şöyle derdi: Siz bir kibleye yönelmişsiniz. Benden bizzat işitmedikçe, yahut âmmenin, yahutta bir kişiden fazla kimselerin benden getirecekleri haberle sizin için huccet kaim olmadıkça bu kibleyi terketmemeniz gerekirdi⁷³⁰.

4) Enes İbn Mâlik anlatır: "Ebû Tâlha, Ebû 'Ubeyde İbnu'l-Cerrâh ve Ubeyy İbn Ka'b'a hurma şarabı dağıtırdım. Bir gün bir haberci geldi ve şarabın haram kılındığını söyledi. Bunun üzerine Ebû Tâlha: Yâ Enes! Kalk ve şu şarap kabını kır, dedi. Kalktım ve bir taşla kabı kırdım".

Bu haberde ismi geçen sahabîlerin ilim ve mevkilerinin üstünlüğünü, Hazreti Peygamberle sohbetlerinin derecesini hiç kimse inkâr etmez. Şarab helâldi ve içiyorlardı. Fakat bir haberci geldi ve onun haram kılındığını haber verdi. Şarap kaplarının sâhibi olan Ebû Tâlha onların hemen kırılmasını emretti. Ne o, ne içlerinden bir diğeri ve ne de hepsi: "Biz şarabın helâl ol-

729 Aynı eser, s. 405-406.

730 Aynı eser, s. 406-408.

duğunu biliyoruz. Hele Allah'ın Rasûlünü görelim; yahutta haber-i âmme (mutevatir haber) bize gelsin, (sonra şarabı terkederiz)" demediler. Onlar helâl olan bir şeyi dökmenin israf olduğunu bildikleri için bunu yapmazlardı; israfçı değillerdi. Yaptıkları şeyi Hazreti Peygambere haber vermeyi ihmal etmedikleri gibi, haber-i vâhid kabul edilir bir şey olmasaydı, Hazreti Peygamber de onun kabulünden onları nehyetmekten geri kalmazdı⁷³¹.

5) Hazreti Peygamber Mu'âz İbn Cebel'i Yemen'e göndermiş ve kendisine itaat edenlerin etmeyenlerle savaşmasını, Allah'ın üzerlerine farz kıldığı şeyleri onlara öğretmesini, vâcib olan sadakayı onlardan almasını emretmişti. Hazreti Peygamberin Mu'âz İbn Cebel'i seçmesi, yemenlilerin onu tanımaları, mevkiine ve doğruluğuna güvenmeleri dolayısıyla idi⁷³². Böyle bir kimsenin haberi onu işitenler için huccet olmasa idi, Hazreti Peygamber Mu'âz ile birlikte haberleri huccet olabilecek bir kalabalığı Yemen'e göndermekten geri kalmazdı.

6) 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭâb cenin hakkında Hazreti Peygamberden her hangi bir haber bulunup bulunmadığını araştırırken, Ḥamel İbn Mâlik İbni'n-Nâbiğa çıkmış ve ona şu haberi nakletmiştir: Bir gün iki karımdan biri hâmile olan diğerine sopa ile vurdu ve karnındaki ceninin ölü olarak doğmasına sebep oldu. Bu hâdise üzerine Allah'ın Rasûlü *gurra* ile, yani vuranın ötekine bir köle veya câriye vermesi ile hükmetti. 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭâb bu haberi duyunca şöyle demiştir: Eğer bunu işitememiş olsaydım başka bir hüküm-diğer bir rivayete göre, nerede ise kendi re'yimizle hüküm-verecektik⁷³³.

7) 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭâb şöyle diyordu: "Diyet aklı bâliğ olan kadın içindir. Kadın kocasının diyetinden hiç bir şeye vâris olmaz". Fakat ez-Zahhâk İbn Sufyân çıkıp da Hazreti Peygamberin, kendisine "Eşyem ez-Zıbâbi'nin diyetinden karısını vâris kulmasını yazdığını" haber verince, 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭâb kendi görüşünden rücû etmiştir⁷³⁴.

Eş Şâfi'î, bu son iki habere *İhtilâfu'ül-hadis* adlı eserinde de temas etmiş ve şöyle demiştir: "Bu haberler, haber-i vâhidin, onu haber verenin sıdkına güvenildiği zaman kabul edilmesi gerektiğine delâlet ederler. Eğer böyle bir haberi her hangi bir hal dolayısıyla reddetmek icabetseydi, her şeyden önce 'Omer İbnu'l-Ḥaṭṭâb bunu yapar ve meselâ ez-Zahhâk'e "sen Necid ehlinde birisin" ve Ḥamel İbn Mâlik'e de "sen Tihâme ehlinde birisin. Her ikiniz de Hazreti Peygambere görmediniz; yahut onunla sohbetiniz çok az. Ben ve

731 Aynı eser, s. 409-410.

732 Aynı eser, s. 416.

733 Aynı eser, s. 427

734 Aynı eser, s. 426

muhacirûn ile ansardan bir çok kimse onunla beraberdik. Ondan naklettiğiniz bu haberler nasıl bizim meçhulümüz kaldı da siz öğrendiniz? Her ikiniz de rivayet ettiğiniz haberde tekinsiz. Onları sizlerden başka rivayet eden olmadı. Yanılmamız veya unutmamız mümkündür” diyebilirdi. Fakat bunları söylememiş ve kadının kocasının diyetine vâris kılınması ile düşük cenin hakkında kendi görüşünü terkederek rivayet edilen bu haberlere tâbi olmuştur. ‘Omer’in düşük cenin hakkındaki görüşü, eğer cenin canlı düşerse diyeti yüz deve, idi; ölü düşerse hiç bir şey lâzım gelmez, diyordu. Allah, elçisi dili ile diledeği şeye mahlûkatın ibadet ve ittibanı zaruri kılar. Hiç kimse, Hazreti Peygamberden gelen bir haber için kendi görüşüne dayanarak niçin ve nasıl suallerini sıralamağa ve sözüne güvendiği kimsenin haberini -bu haber yalnız bir kişi tarafından rivayet edilmiş olsa bile- reddetmeğe mezûn değildir⁷³⁵.

Eş-Şâfi‘î’nin, haber-i vâhüdün huccet olarak tesbitinde ileri sürdüğü delilleri daha da çoğaltmak mümkündür. Bu delillerin hepsi, onun, haber-i vâhüdi tek bir kişinin haberi olarak anladığını gösterir. Nitekim bu husus, kiblenin tahvili ile ilgili haber hakkında eş-Şâfi‘î’nin “eğer haber-i vâhüdle huccet sâbit olmasa idi, Hazreti Peygamber onlara şöyle derdi: Siz bir kibleye yönelmişsiniz. Benden bizzat iştimedikçe, yahut âmmenin, yahutta bir kişiden fazla kimselerin getirecekleri haberle sizin için huccet kaim olmadıkça bu kibleyi terketmemeniz gerekirdi” meâlindeki sözlerinde açıkça görülmektedir. Eş-Şâfi‘î bu sözde, haber-i vâhüd yanında haber-i âmme dediği mutevatir haberle, bir kişiden fazla kimselerin naklettikleri haberi de zikretmiş ve bir kişinin haberiyle huccetin sâbit olduğu, bunun için haber-i âmmenin veya bir kişiden fazla kimselerin haberinin şart olmadığı görüşünü savunmuştur.

Eş-Şâfi‘î’nin haber-i vâhüd hakkındaki bu görüşü, birbirinden çok az fasılalarla vefat etmiş olan diğer mezheb imamlarının da görüşleridir; yani hepsi de haber-i vâhüdi huccet olarak kabul etmişler ve mezheplerinin tesisinde bu haberleri kullanmışlardır. Ancak yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, haber-i vâhüdle huccet, râvinin adalet ve zabtı gibi bazı şartların vücûdu ile sâbit olur. Bu konuda, elbette ki, her imamın kendine hâs bazı şartları vardır ve bu şartlar biraraya gelmedikçe haberin kabulü mümkün olmaz. Bu bakımdan bir imamın kabul ettiği haber, diğer bir imam tarafından kabul edilmemiş ise, bu, hiç şüphesiz şarta müteallık ihtilâflar yüzündendir.

İkinci hierf aşırda haber-i vâhüdle ilgili genel kanaat bu olunca, haberlerin mutevatir, meşhur, azîz ve garîb olarak çeşitli kısımlarda mütalâa edilmelerinin, bunlardan hangilerinin ilm-i yakîn veya zan ifade ettikleri, yahut

735 Bkz. İhtilâfu’l-ĥadîs (Kitabu’l-Umm’un VII. cildinde), VII, 20-21; keza bkz. *er-Risâle* s. 429 (I No. lu dipnot).

hangilerinin yalnız ameli hangilerinin de hem ameli hem itikadî sahalarda hüccet olmağa sâlih buldukları hususunda daha sonraki devirlerde şiddetini artıran münakaşaların bir neticesi olduğuna kolayca hükmedilebilir. Filhakika sonraları ortaya çıkan ve haber-i âhâdın itikadî konularda hüccet olarak kabul edilemeyeceği görüşüne meyleden bazı kanaatlara rağmen, kabir azabı, munker nekir, havz, şefaât, muvâhidlerin bir müddet sonra cehennem ateşinden kurtarılmaları ve ru'yetu'llah gibi itikadî konular, ehli sunnet mezheplerinin iman edilmesi gereken akaid konuları içinde yer almıştır ki, bu konuların hepsi de âhâd yolla gelmiş hadîslerden alınmıştır.

2. Hadîslerin değeri üzerinde münakaşalar

İmamet ve hilâfet meselesinin müslümanlar arasında sebep olduğu anlaşmazlık, oldukça erken bir devirden itibaren silâhlı çatışmaya dönüşmüş, bu çatışma ise, daha önce de açıkladığımız gibi, kendi görüşlerinde haklı olduklarını iddia eden ve bu görüşlerini dinî nasslarla teyid etmeğe çalışan birbirine düşman fırkaların doğmasına yol açmıştır. Dinî nassa dayanma ihtiyacı, bazan kendisini o kadar şiddetle hissettirmiştir ki, bu fırkalar, nass bulamadıkları zaman onları düzmek veya uydurmak zorunde kalmışlar ve çok iyi bildiğimiz gibi, mevzû hadîsler böyle bir faaliyetin neticesi olarak birden bire ortaya çıkmış ve kısa zaman içinde sayıları bir hayli kabarmıştır.

Hadîsin İslâm dinindeki yeri ve değeri malûmdur. Kur'ânı Kerîmden sonra teşriin ikinci kaynağı oluşu, kitabımızın baştarafında da işaret ettiğimiz gibi, muhtelif Kur'ân âyetleriyle kat'iyet kazanmıştır. Onun bu değerini isbat etmek için başka delillere elbette ihtiyaç yoktur. Nitekim ikinci asurdan itibaren ortaya çıkmağa başlayan fıkıh mezheplerinin teşekkülünde hadîslerin oynadığı rol de bunun bir başka delilidir. Fakat mevzû hadîslerin zuhurundan ve geniş çapta yayılmasından istihrac edebileceğimiz bir değer hükmü daha vardır ki, biz bunu, garîb karşılanmaması gereken bir espri içinde belirtmek istiyoruz. Bu da hadîsin değerine paralel olarak hadîs vaz'ının gelişmiş olmasıyla ilgilidir. Gerçekten, bir şey ne kadar değerli ise, ona sahip olma arzusu da o kadar şiddetli olur. Eğer bu kaideyi, imamet ve hilâfet kavgalarının ortaya çıkardığı fırkaların dinî bir nass olarak hadîse duydukları ihtiyaç yönünden ele alacak olursak, diyebiliriz ki, eğer hadîs müslümanlar arasında bu derece kesin bir değer ifade etmemiş olsaydı, ne bu fırkalar hadîs vaz'ına mukabil İslâm'ın kebîreden saydığı yalancılığını yüklenmek lüzûmunu hissederlerdi; ne de onların dışındakiler kendi gayeleri için aynı gabaveti işlerlerdi. Oysa ki onlar, hadîs vaz'ını yegâne kurtarıcı bir çare olarak görmüşler ve her şeye rağmen bu işi gerçekleştirmişlerdir. Bu da, hadîsin şüphe götürmez üstünlüğünü gösteren bir delildir. Maamafih vazettikleri hadîsler,

gerçekte, onlara bir kurtuluş yolu sağlayamamışsa, bu elbette, Allah'ın doğrulara yardımı ve asıl hadisçilerin onların oyunlarını bozmaları sayesinde olmuştur.

Hadisin kısaca işaret ettiğimiz bu üstün değeri müslümanlar arasında yaygın bir şekilde kabul edilmiş olmakla beraber, ikinci asırda hadise karşı yeni bir cereyanın başlatıldığı anlaşılmaktadır. Bu cereyan kısmen veya tamamen, hadisin İslâm teşriindeki asliyetini inkâr esasına dayanmış; bu suretle hadis, yalancılara uydurdukları sözlerle onu ifsad etmeğe çabşanların yanında, bir de inkârcıların tasallutuna maruz kalmıştır.

Hadisi kısmen veya tamamen inkâr edenleri, bize, eş-Şâfi'î haber vermektedir. Hadisin yılmaz müdâfilerinden biri olan bu büyük imam, *el-Umm* adlı eserinde üç tâifeden bahsetmiş ve bunlarla yaptığı münakaşaları özetlemiştir⁷³⁶. Eş-Şâfi'î'nin verdiği bilgiye göre, bu üç taifeden biri, Kur'ânın hadise muhtaç olmadığı ve esasen hadis râvilerinin, hata, unutkanlık ve yalandan sâlim bulunmadıkları cihetle, hadisin İslâm teşriinin asıllarından biri olamayacağı görüşünü ileri sürerek onu tamamen inkâr etmiştir. Diğer bir taife, hadisin Kur'âna zâid bir hüküm getiremeyeceğini ve ancak onu beyan edebileceğini ve dolayısıyla Kur'ânda asılları bulunan ve beyan mahiyetinde vârid olan hadislerin alınabileceğini ileri sürerek onları kısmen reddetmiştir. Üçüncü taife ise, râvileri adalet ve zabt yönünden ne derece güvenilir olurlarsa olsunlar, âhâd yolla gelen hadislere itimad edilmeyeceğini, bu sebeple yalnız mutevatir olan hadislerin alınabileceğini iddia ve dolayısıyla hadislerin tamamına yakın bir kısmını inkâr etmiştir.

Eş-Şâfi'î, hadisleri tamamen reddeden tâifeden bahsederken şöyle der: "Ashabının mezhebine göre ilim ehline mensup birisi bana dedi ki: Sen bir Arabsın. Kur'ân senin mensup olduğun milletin dili ile nâzil oldu. Sen Kur'ânı iyi bilirsin. Bu kitapta Allah'ın inzal ettiği farzlar vardır. Birisi bunlardan şüphe etse, yahut Kur'ânda iltibasa düşse, onu hemen tövbeye davet edersin; tövbe etmese öldürürsün. Allah Ta'âlâ Kur'ân hakkında "onu her şeyi beyan için indirdik" buyurur. Allah'ın farz kıldığı bir şey hakkında, senin, yahut bir başkasının, bir defa bu farz âmmdır; bir başka defa da hâstır, yahut bir defa o şeydeki emir farzdır, bir başka defa da delâlettir, demeniz nasıl câiz olur? Aralarında böyle ayırımlar yaptığın pek çok şey vardır. Elinde bir, iki, yahut, üç hadis var; birisinden rivayet ediyorsun; o bir başkasından, o da bir başkasından; böylece isnadı Hazreti Peygambere kadar ulaşıyor Bununla beraber sen ve senin mezhebinde olanlar, karşılaştığımız, hatta sıdk ve hâfıza yönünden başkalarının üstünde tuttuğunuz kimselerden hiç birini, yine de

736 Bkz. *Kitâbu'l-umm*, VII. 250.

galattan, unutkanlıktan ve hatadan tebriye etmiyorsunuz. Ve hattâ görüyorum ki, bir çok kimseler hakkında, fulan şu hadiste, fulan da bu hadiste hata etti, diyorsunuz. Birisi, kendisiyle helâl veya haram kıldığınız ilm-i hâssa (haber-i vâhud) dan bir hadîs hakkında “Hazreti Peygamber bunu söylemedi; siz yahut onu size rivayet eden hataya düştünüz; veya siz yahut onu size rivayet eden yalan söylediniz” dese, onu tövbeye davet etmiyorsunuz; ona “bu söylediğin ne kadar kötü bir söz” demekten öte bir şey de söylemiyorsunuz. Hiç Kur’ân ahkâmı ile, durumlarını açıkladığımız böyle bir kimsenin haberi arasında tefrik yapmamak câiz olur mu? Siz böyle kimselerin haberlerini Allah’ın kitabı yerine koyuyor, onlarla verip, onlarla menediyorsunuz...⁷³⁷.

Görüldüğü gibi, eş-Şâfi’î’ye hadîsin değeri hakkında bu sözleri söyleyen şahıs, Kur’ândan başka bir şey kabul etmemekte ve râvileri, yalandan, hatadan ve nisyardan berî olmayan hadîsin Kur’ân mertebesine yükseltilmesine ve onunla Kur’ân âyetlerinin tahsis, takyid veya tafsil yolu ile beyan edilmesine karşı koymaktadır. Oysa ki eş-Şâfi’î, yukarıda bir kısmını naklettiğimiz bu münakaşada, muhatabına verdiği cevapta, Allah Ta’âlâmın, Hazreti Peygamberin emrine tâbi olmayı üzerimize farz kıldığını ve “Rasûl’ün size getirdiğini alın, nehyettiği şeyden de sakının” buyurduğunu belirtmiş, Hazreti Peygamberin devrine yetişmeyen ve onu görmeyen kimselerin, onun emrine tâbi olmak hususundaki farzı edâ edebilmelerinin de ancak haber yolu ile mümkün olabileceğini söylemiştir⁷³⁸. Keza eş-Şâfi’î’nin açıkladığına göre, namaz, zekât ve hacc gibi mücmel olarak zikredilen farzların, hadîsin beyanı olmaksızın anlaşılıp edâ edilmesi de mümkün değildir⁷³⁹.

Eş-Şâfi’î, hadisleri tamamen reddeden mezhebe mensup bir şahısla yaptığı bu münakaşa sırasında, hakkında Kur’ân nassı bulunan şeylerle ilgili hadîslerin kabul edilebileceğini, fakat bunun dışındaki haberlerin kabul edilmemesi gerektiğini ileri süren taifeyi de zikreder⁷⁴⁰ ve bunların da, hakkında Kur’ân nassı bulunmadıkça hiç kimse üzerine her hangi bir farzın terettüb etmeyeceğine dair birinci taifenin sahip olduğu görüşe yakın görüşler ileri sürdüklerini açıklar. Eş-Şâfi’î’ye göre bu görüş de, nâsîh ve mensûhun, hâs ve âmmin bilinmesine imkân vermez⁷⁴¹.

Eş-Şâfi’î’nin haber-i hâssa dediği haber-i vâhudi reddeden üçüncü taife hakkında verdiği bilgi de şöyledir: “Bir taife de, haberleri tesbit etmenin

737 Aynı eser, VII. 250.

738 Aynı eser, VII. 251.

739 Aynı eser, VII. 252.

740 Aynı yer.

741 Aynı yer.

ümmet için lüzumlu olduğu hususunda bize muvafakat etti. Benim, sunneti reddedenlere karşı huccet olarak kullandıklarımı, onlar da sunnetin huccet olduğunu isbat için yeterli görüyorlar ve buna muhalefet edenleri şiddetle sıkıştırıyorlar. Onlardan bir gurup toplu olarak ve münferid halde benimle konuştular. Onların münferiden ve toplu olarak benimle ne konuştuklarını ve benim onlara ne cevap verdiğimi nakletmek için aynen bellemiş değilim. Onların delillerini çürütmeğe gayret ettim. Söylediğim bazı şeyleri ve kimlere söylediğimi, onları ilzam edeceğini bilerek zikrediyorum. Allah'tan beni korumasını ve muvaffak kılmasını dilerim. Onların söyledikleri şeylerden bir kısmı şöyledir: Hâkim olsun müfti olsun, ancak ihata ettikleri cihetle hükmedip fetva verebilirler. İhata, zâhirde ve bâtında hak olan ve Allah'ın dinde kendisiyle şahadet olunan ilimdir. Bu ise, Kitapla, üzerinde icmâ hasıl olan sunnetle ve insanların hakkında birleşip ayrılığa düşmemeleriyle hasıl olur. Bu takdirde hüküm daima birdir. İşte böyle olduğu zaman onları kabul etmemiz lâzım gelir. Meselâ öğle namazı dört rik'attır; çünkü üzerinde niza yoktur; hiç bir müslüman ona karşı gelmemiştir. Hiç kimsenin ondan şüphe etmesi mümkün değildir..."⁷⁴².

Görüldüğü gibi bu taife de, hadislerin mühim bir kısmını reddederken, kabul edilebilecek hadis cinsini tavsif etmiş ve bunun, müslümanların topluca üzerinde ittifak ettikleri, şüphe ve tereddüde mahal olmaktan uzak haber cinsinden olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Onların bu görüşünden anlaşıldığına göre, bir veya bir kaç kişi tarafından rivayet edilen hadis ki daha sonraları usûlcüler bunlara ahâd adını vermişlerdir; râvileri ne derece âdil ve zâbit olurlarsa olsunlar, hataya düşmekten ve nisyan illetine maruz kalmaktan masûn bulunmadıkları cihetle kabule şâyân değildir. Buna mukabil müslümanların kabulünde ittifak ettikleri hadisler ise âmme tarafından yine ittifakla nakledildikleri için bunlar üzerinde hiç kimsenin şüphe ve tereddüdü olamaz. Bu taifenin hadislerle ilgili bu görüşü kısaca özetlenmek gerekirse, diyebiliriz ki, ahâd yolla gelen hâdisler kabule şâyân değildir ve dinde huccet olarak kullanılamaz. Kabule şâyân olan hâdisler ise, yalnız âmmenin rivayeti olan ve mutevatir denilen hadislerdir.

Eş-Şâfi'î, bu üç taifenin iddialerını, bahis konusu ettiği münakaşa sırasında kısaca cevaplandırmıştır. Fakat bunlara karşı onun asıl cevabı *er-Risâle* adlı meşhur eserinde yer almıştır. Bu cevaplar, hadîsi kısmen veya tamamen inkâr etmekte muannid olmayan her aklı selim sâhibini ikna edecek mahiyettedir.

Eş-Şâfi'î, hadîsi kısmen veya tamamen reddeden bu üç fırkayı, yahut münakaşa ettiği fırka mensuplarını zikretmemiş, onların kimler olduğunu

742 Aynı eser, VII, 254-255.

açıklamamıştır. Bununla beraber *Tārīhu't-teşri' el-İslāmī* müellifi Şeyh el-
Huzarī, hadîsleri külliyyen reddeden taifeyi bahis konusu ederek şu görüşü
ileri sürmüştür: “Eş-Şâfi'î bu görüşe sahip olan kimsenin şahsiyyetini açık-
lamamıştır; tarih hakkında da bize açıklayıcı hiç bir bilgi vermemiştir. Ancak
müteâkıp bahiste hebr-i hâssayı reddeden kimselerle yaptığı münakaşa sıra-
sında, hadîsleri külliyyen reddeden mezheb sahibinin Başra'ya mensup ol-
duğunu tasrîh etmiştir. Bu sıralarda Başra, kelâmî ilimlerin hareket merkezi
idi ve mutezile mezhebi burada neş'et etmiş, ileri gelenleri ve yazarları bu-
rada yetişmişti. Bunlar hadîs ehline karşı husumetleriyle de marûf idiler.
Her halde hadîsleri reddeden görüş sahipleri bunlardan olacaktı. Bu zan,
bende, Ebu Muhammed Abdullah İbn Muslim İbn Kuteybe (Ö. 276) nin *Te'-
vîlu muhtelifi'l-hadîs* adlı kitabını gördükten sonra daha da kuvvetlendi. İbn
Kuteybe, bu kitabın baş tarafında “Allah seni tâatıyla mes'ûd, sıyanetiyle
muhafaza ve hak yolda rahmetiyle muvaffak edip kendi ehlinde kılımsın. Ba-
na kelâm ehlinin hadîs ehline küfrettiklerini, onları imtihana çektiklerini ve
kitaplarında bol bol onları zemmederek yalaneîhkle ve mütenakız hâdis ri-
vayet etmekle suçladıklarını yazıyorsun” dedikten sonra, en-Nazzâm ve el-
Câhîz gibi mutezilenin ileri gelen kelâmîcılarının hadîs ehline nasıl hücum
ettiklerini anlatmıştır⁷⁴³.

El-Huzarī'nin, hadîsleri külliyyen reddeden bu taifenin kimler olduğu
hakkındaki tahmininde bir hakikat payının bulunduğuna şüphe yoktur. Zira
mutezilenin bütün ileri gelen imamları haber-i âhâdî kabul etmedikleri gibi,
mutevatir haberlerin de bazan yalan olduğunu ileri sürerek onların delil ola-
rak alınamayacağını iddia eden mutezili imamlar vardır. Bunu anlamak için
mutezileden söz eden bazı kaynaklara göz atmak yeterlidir.

3. Mutezile ve hadîs

a. Vâşiliyye fırkası

İlk mutezile imamlarından Vâşil İbn 'Atâ'ya nisbetle onun görüşünde
olanların teşkil ettiği fırkaya Vâşiliyye denilmiştir.

Müslümanlar arasında zuhur eden siyasî mücadelenin, tesiri akaid üze-
rinde de görülen fikir ayrılıklarına sebep olduğunu ve bunun neticesinde bir
takım itikadî mezhablerin ortaya çıktığını daha önceki bahislerimizde ince-
lemiştik. Mutezilenin doğuşundan bahsederken de, 'Osmân İbn 'Affân'ın öl-
dürülmesinden ve 'Ali ile Mu'âviye arasında çıkan savaştan sonra müslüman-
lar arasında yoğunlaşan iman-küfür münakaşalarına temas etmiş ve bu sıra-

743 El-Huzarī'nin bu görüşleri için bkz. *Tārīhu't-teşri' el-İslāmī*, s. 185-86.

larda el-Hasan el-Başrî (Ö. 110) nin talebesinden biri olan Vâsıl İbn ‘Aṭâ’ (Ö. 131) nın, murtekibu’l-kebîre (büyük günah sahibi)nin mü’min de kâfir de olmadığı, fakat menzile beyne menzileteynde (iman ile küfür arasında) bulunduğu görüşünü ortaya atarak hocasından itizal ettiğini ve bu itizalin, ileride mutezile adıyla anılacak olan büyük bir itikadî mezhebin doğumu olduğunu açıklamıştık. El-Hasan el-Başrî, Başra’nın ileri gelen imamlarından ve Başra câmiinde bir kürsüsü ve etrafında bir de ilim halkası bulunuyordu. Vâsıl İbn ‘Aṭâ’ ise, bu halkayı teşkil eden ve el-Hasan el-Başrî’den ilim alan talebeden birisi idi. Bu bakımdan mutezilenin doğum yeri Başra oluyordu; doğum tarihi ise, birinci asrın sonları ile ikinci asrın başlarına rasthyordu.

El-Hasan el-Başrî’ye karşı davranışıyla yeni doğan mezhebe bir de ad bulmuş olan Vâsıl İbn ‘Aṭâ’, hocasından ve diğer müslümanlardan değişik bazı görüşlerle ayrılmıştır. Ebû Manşûr el-Bağdâdî (Ö. 429), Vâsılıyye fırkasından bahsederken, hâricîlerden Ezâriḳa’nın, Şufriyye’nin, Necedât ve İbâzıyye’nin murtekibu’l-kebîre hakkındaki görüşlerini zikretmiş, bu arada tâbi-ûn uleması ile ekserî ummetin görüşüne de işaret ettikten sonra, Vâsıl İbn ‘Aṭâ’nın bütün bu görüşlerden farklı bir görüşle ortaya çıktığını ileri sürerek onun hakkında şu bilgiyi vermiştir:

“Sonra Vâsıl üçüncü bir bid‘atla seleften ayrıldı. O, kendi asrında bütün müslümanların, ‘Alî ve ashabı, Ṭâlḩa, Zubeyr, ‘Āiše ve diğer Cemel ashabı hakkında muhtelif görüşlere sâhip olduklarını görüyordu: Hâricîler, Ṭâlḩa, Zubeyr, ‘Āiše ve taraftarlarının Cemel vak’asında ‘Alî ile dövüştükleri için kâfir olduklarını, ‘Alî’nin ise, bu vak’ada ve Mu‘âviye ile Şiffin’de dövüşüp tahkîme başvuruncaya kadar haklı, fakat tahkîmden sonra onun da kâfir olduğunu iddia etmişlerdi. Ehl-i sunnet ise şu görüşe sâhipti: ‘Alî onlarla dövüşmekte haklı idi; onlar ise âsî idiler ve ‘Alî ile dövüşmekte hataya düştüler. Fakat hataya düşmeleri şehadetlerini iskat edecek küfür de değildir, fîsk da. Bu görüşle ehl-i sunnet, her tarafa mensup iki âdil kişinin şehadetini makbul sayıyordu. Vâsıl İbn ‘Aṭâ’ ise gerek hâricîlerin ve gerekse ehl-i sunnetin görüşüne muhalefetle, iki fırkadan birinin fâsık olduğunu, ancak bunlardan hangisine fâsık denileceğini bilmediğini ileri sürmüştür. Buna göre ya ‘Alî ile Hasan, Huseyn, İbn ‘Abbâs, ‘Ammâr İbn Yâsir, Ebû Eyyûb el-Anşârî gibi diğer bir çok taraftarları, yahutta Ṭâlḩa, Zubeyr, ‘Āiše ve Cemel’deki diğer taraftarları fâsikdir. Bu itibarla Vâsıl, “iki taraftan birer kişi, meselâ ‘Alî ve Ṭâlḩa, yahut ‘Alî ve Zubeyr en basit şeyde şehadette bulunsalar, ikisinden birinin fâsık olduğunu bildiğim için şehadetlerini kabul etmem; fakat bu iki kişi yalnız bir tarafa mensup olursa o zaman kabul ederim” diyor-du”⁷⁴⁴.

744 Bkz. *el-Farḩ beyne’l-firak*, s. 71-72.

Görüldüğü gibi, mutezilenin ilk imamlarından sayılan Vâsıl İbn 'Atâ, bu görüşü ile, ilk hadis kaynakları olan ve Hazreti Peygamberden pek çok hadis rivayet ettikleri bilinen ummu'l-minin 'Aişe, 'Ali İbn Ebî Tâlib ve İbn 'Abbas gibi sahabenin ileri gelenlerini, kesinlikle bilmediğini söylese bile, fâsik olmakla itham ediyor ve şahadetlerini batıl sayıyordu. Hadis rivayetinin, şahadetin bir çeşidi olduğu gözönünde bulundurulursa, Vâsıl'ın, Cemel vakasına adı karışmış bir çok sahabenin rivayetlerini reddetmiş olduğu kolayca anlaşılır.

b. 'Amriyye fırkası

Vâsıl İbn 'Atâ'nın yakın arkadaşı olan ve onunla birlikte mutezile mezhebinin kurucularından sayılan 'Amr İbn 'Ubeyd'e mensup olanlara 'Amriyye denilmiştir. El-Bağdâdî'nin açıkladığına göre 'Amr İbn 'Ubeyd, "kaderin reddi bid'atında, menzile beyne menzileteyn dalâletinde ve Cemel vakasında iki tarafa mensup birer şahsın şahadetlerinin reddi görüşünde Vâsıl'a iştirak etmiştir. Hattâ bu son görüşte Vâsıl'dan da ileri giderek Cemel'de birbiriyle dövüşen iki tarafın her ikisinin de fâsik olduklarını iddia etmiştir. Bu suretle Vâsıl yalnız iki tarafa mensup iki kişinin şahadetlerini reddetmişken, 'Amr İbn 'Ubeyd, ister yalnız bir tarafa mensup olsun, ister her iki tarafa mensup olsun, şahadetlerini merdûd saymıştır; çünkü ona göre her iki taraf da fâsiktir. Vâsıl ve 'Amr'den sonra gelen mutezile imamları bu meselede birbirlerinden ayrılmışlardır. En-Nazzâm, Mu'ammer ve el-Câhiz, Vâsıl'ın görüşüne tâbi olmuşlar, Havşeb ve Hâşim el-Evkas ise, başların necat bulunduğunu, etba'm ise helâk olduğunu ileri sürmüşlerdir."⁷⁴⁵

Görüldüğü gibi 'Amr İbn 'Ubeyd de Vâsıl İbn 'Atâ' gibi, hattâ ondan daha ağır bir şekilde bazı ileri gelen sahabileri fâsik ile itham etmiş, onların şahadetlerini iskat etmek suretiyle rivayet ettikleri hadislerin makbul olmadığını açıkça ileri sürmüştür. Zaten mutezile imamı olması dolayısıyla kaderiyyeden sayılan 'Amr İbn 'Ubeyd, kader inancını şiddetle red ve bu konuda Hazreti Peygamberden rivayet edilmiş sahîh hadisleri de aynı şiddette inkâr eden bir kimse olarak da tanınmıştır. El-Hatîb el-Bağdâdî'nin açıkladığına göre 'Amr İbn 'Ubeyd, başta 'Abdullah İbn Mes'ûd ve Enes İbn Mâlik gibi tanınmış kimselerin de bulunduğu onüç sahabinin Hazreti Peygamberden rivayet ettikleri "bir kimse anasının karnında 40 gün kaldıktan sonra kan pıhtısı haline gelir; sonra et ve kemik teşekkül eder. Bundan sonra Allah ana rahmine bir melek gönderir; bu meleğe şu dört emir verilmiştir: Doğacak olan insanın rızıkı; eceli; âsî veya mutî olacağını tesbit etmek. Allah'a

745 Aynı eser, s. 72-73.

kasem ederim ki, içinizden biri veya bir kimse, cehennem ehlinin amelini işler; öyle ki cehenneme girmesine bir kulaçlık mesafe kalır; fakat kitap (kader) öne geçer ve o kimse cennet ehline yaraşır bir iş işleyerek cennete girer. Bir başkası cennet ehlinin işini işler; cennete girmesine bir iki kulaçlık mesafe kalır; fakat kitap öne geçer ve o kimse cehennem ehline yaraşır bir iş işleyerek cehenneme girer⁷⁴⁶ hadîsini işittiği zaman şöyle demiştir: “Eğer bu hadîsi (onun râvilerinden olan) el-A‘meş söylerken işitseydim ona yalancı olduğumu söyledim. Zeyd İbn Vehb söylerken işitseydim cevap vermezdim. ‘Abdullah İbn Mes‘ūd söylerken işitseydim kabul etmezdim. Peygamber söylerken işitseydim reddederdim. Allah böyle söyleseydi O’na da derdim ki: Sen bu esas üzere bizden misak almadın”⁷⁴⁷.

Bu haber, bir kaderiyye imamı olan ‘Amr İbn ‘Ubeyd’in, kaderi isbat eden ve Hazreti Peygamberden bir çok sahabî tarafından rivayet edilen⁷⁴⁸ sahîh bir hadîsi, inancına aykırı düştüğü için hangi yollarla reddettiğini açık bir şekilde göstermektedir.

c. Huzeliyye fırkası

Ebu’l-Huzeyl Muhammed İbnu’l-Huzeyl el-‘Allâf (Ö. 227 veya 235) a nisbetle onun görüşünde olan mutezileye Huzeliyye adı verilmiştir. Mutezile Vâşıl İbn ‘Atâ ve ‘Amr İbn ‘Ubeyd ile tarih sahnesine çıkmış olmakla beraber, sistemli bir mezheb olma hüviyetini Ebu’l-Huzeyl sayesinde kazanmıştır. İslâm’a aykırı bir çok görüşleri yüzünden şiddetli hücumlara maruz kaldığı gibi, tekfir de edilmiştir. Hattâ onu tekfir edenler arasında kendi mezhebine mensup olan imamlar bile vardır. El-Bağdâdî’nin bildirdiğine göre⁷⁴⁹, el-Murdâr adıyla maruf meşhur mutezile imamı, Ebu’l-Huzeyl’in fezayihü ve kendine hâs dalâletleri sebebiyle tekfiri hakkında büyük bir kitap telif etmiştir. Keza meşhur mutezili el-Cubbâ‘î’nin de Ebu’l-Huzeyl’e reddiye mahiyetinde ve onu tekfir eden bir kitabı vardır.

Ebü Manşür el-Bağdâdî, Ebu’l-Huzeyl’in altıncı fezayihü olarak bize şu bilgiyi vermiştir: Ebu’l-Huzeyl’e göre Peygamberler ve diğerleri hakkında, artık havastan uzak kalmış şeylerin ahbar yolu ile bilinmesi, aralarında cennet ehlinen bir veya daha fazla kimselerin bulunması şartı ile en az yirmi kişi ile mümkün olur. Aralarında cennet ehlinen birisi bulunmadıkça, yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayan tavatür sayısına bâliğ olsalar bile, kâfir

746 Hadîs için bkz. el-Buhârî, *Şahîh*, VII. 210; Muslim, *Şahîh*, IV. 2038.

747 El-Hatîb’in bu haberi için bkz. *Târîhu Bağdâd*, XII. 172.

748 İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI. 384.

749 Bkz. *el-Farâğ beyne’l-firak*, s. 73.

fâsik olanların haberiyle huccet kaim olmaz. Dört kişinin altındakilerin haberi hiç bir hüküm ifade etmez. Dördün üstünde ve yirmiye kadar olan kişilerin haberiyle ilmin vukuu muhtemeldir; fakat bazan da bu ilim vukubulmaz. Bununla beraber haberi yirmi kişi rivayet eder, aralarında da cennet ehlinden birisi bulunursa, bu haber mutlak surette ilim ifade eder.

El-Bağdâdî, Ebu'l-Huzeyl'in haberler hakkındaki bu görüşünü naklettikten sonra, şu açıklamayı yapmak lüzumunu hissetmiştir: Ebu'l-Huzeyl'in, aralarında cennet ehlinden birisinin bulunduğu yirmi kişinin haberinin huccet olacağı yolundaki iddiası, şer'î ahkâmıla ilgili haberleri faydasız hale getirmek gayesini güder; çünkü o, aralarında bulunmasını şart koştuğu cennet ehlinden birisi ile, itizal, kader, ve Allah'ın makdûratını yok etmek hususunda kendi bid'atına mensup olan kimseyi kasetmektedir. Çünkü bu görüşte olmayan kimse, onun itikadınca, mü'min olmadığı gibi cennet ehlinden de değildir. Ebu'l-Huzeyl'den önce hiç kimse böyle bir bid'atı, yani yirmi kişinin rivayeti şartını ileri sürmemiştir.⁷⁵⁰

Görüldüğü gibi Ebu'l-Huzeyl, Hazreti Peygamberden dine müteallık bir hadîsin huccet olarak kullanılabilmesi için, onun en az yirmi kişi tarafından rivayet edilmesini ve bu yirmi kişi arasında bir veya daha fazla mutezili görüşlü kimsenin bulunmasını şart koşturmuştur. Bu şartı ihtiva etmeyen bir hadîs, onun nazarında makbul değildir. Eğer el-Buhârî, Muslim ve diğer tanınmış hadîs imamlarının, mezheplerinin dâ'iliğini yapan bid'at ehlinden ve dolayısıyla mutazile görüşünde olanlardan hadîs nakletmedikleri gözönünde bulundurulursa, bugün elimize bulunan bütün hadîs kitaplarının ihtiva ettikleri hadîsleri Ebu'l-Huzeyl'in şartına uymadığı için bir kalemde çizip atmak gerekmektedir. Çünkü bu hadîsleri rivayet edenler arasında, Ebu'l-Huzeyl'e göre cennet ehlinden olan tek bir mutezili yoktur.

d. Nazzâmiyye fırkası

Ebu'l-Huzeyl'in kız kardeşinin oğlu olan ve en-Nazzâm adıyla tanınan Ebû İshâk İbn Seyyâr (Ö. 231), kendi görüşüne bağlı olan mutezililerle Nazzâmiyye fırkasını meydana getirmiştir. Başra'da yaşayan en-Nazzâm, daha çocukluğundan itibaren seneviyye ve semeniyye dinlerine mensup bazı kimselerle temas etmiş, daha sonraları felsefe ile meşgul olarak bu sahada kendine hâs bazı görüşler ileri sürmüştür⁷⁵¹. Devamlı olarak zındıklarla teması, İslâm'ın ashna ve fer'ine müteallık bir çok meselede tahrir edici bir görüşü benimsemesine vesile olmuştur. Meselâ Kur'ânı Kerimin i'câzını reddetmiş,

750 Aynı eser, s. 77.

751 Aynı eser, s. 79.

uslûp ve tertibindeki güzelliğin bir mucize olmadığını, insanların da onun gibisini ve hattâ ondan daha güzelini telif edebileceklerini ileri sürmüştür.⁷⁵².

Ümmetin her asırda re'ý ve istidlâl yönünden hataya düşebileceğini iddia eden en-Nazzâm, kıyas ve icma'ı teşriin asılları olarak da reddetmiştir. Daha mühimmi, mutevatir haber nakilcilerinin, sayı itibariyle ne kadar çok olurlarsa olsunlar, her birinin değişik gaye ve maksatları bulunduğu için, yalan üzerinde ittifak etmelerinin mümkün olduğunu ileri sürerek bu çeşit haberlerin de kesinlik ifade edemeyeceği iddiasında bulunmuştur.⁷⁵³.

En-Nazzâm'ın sahabe ve hadisçiler hakkındaki çirkin sözleri, kendisi gibi bir mutezile imamı olan el-Câhiz tarafından da nakledilmiştir. Ebu Mansûr el-Bağdâdî'nin, el-Câhiz'in *Kitâbu'l-Ma'arif*'inden naklettiğine göre en-Nazzâm, hadis ashabını ve Ebû Hurayra'dan rivayetlerini ayıplamıştır; çünkü ona göre Ebû Hurayra insanların en yalancısıdır⁷⁵⁴. En-Nazzâm, 'Omer İbnu'l-Ḥattâb'a da dil uzatmış ve onun hem Hudeybiyye'de, hem de Hazreti Peygamberin vefatı sırasında şüpheye düştüğünü, Fâtıma'yı dövüp ona miras vermediğini, hacc mu'asını nehyettiğini, mevalilerin Arap kadımlarıyla evlenmelerini haram kıldığını, teravih namazını bir bid'at olarak ihdas ettiğini ileri sürmüş, diğer bazı tasarruflarından dolayı onu kötülemiştir. Keza 'Osmân İbn 'Affân'a bazı azil ve tayinleri, 'Abdullah İbn Mes'ûd'a kader ve inşikâku'l-kamer hadislerini rivayeti dolayısıyla ta'netmiş, re'ý ve icihadlarından dolayı kötülemediği hiç bir sahâbî bırakmamıştır.⁷⁵⁵.

Görüldüğü gibi en-Nazzâm, bir taraftan mutevatir ve dolayısıyla âhâd haberleri reddedip başta sahabe olmak üzere bu haberlerin râvilerini kötüleyerek, diğer taraftan kıyas ve icma'ı reddederek İslâm teşriinin bütün kaynaklarını kurutma yolunu tutmuş, Kur'ânı Kerîme de dil uzatmak suretiyle dini temelinden yıkmak istemiştir.

Hicretin ikinci asrında yaşayan ve yaşayışlarını üçüncü asrın başlarında da devam ettiren bazı mutezile imamlarının, Hazreti Peygamberin hadisleri ve hadis ashâbı hakkındaki kanaatlarını öğrendikten sonra, eş-Şâfi'î ile haberlerin değeri üzerinde münakaşa eden fırka mensuplarının kimler olduğunu tahmin etmekte ve bu tahmini kuvvetli bir kanaat olarak açıklayan el-Ḥuzarî'ye hak vermekte her halde güçlük çekilmeyecektir. Mutezile, bir taraftan felsefî inançları, diğer taraftan hadis ve hadisçiler hakkındaki menfî kanaat-

752 Aynı eser, s. 87.

753 Aynı yer.

754 Aynı eser, s. 89.

755 Aynı yer.

larıyla İslâm tarihinde büyük bir fitnenin ilk ateşleyicileri olmuşlardır. Üçüncü asrın başlarında, halku'l-*Qur'ân* inancı ile ilgili olarak açtıkları kampanyada, zamanın hadîs ve fıkıh imamlarını, bu inancın kabulüne zorlamışlar, aklın kabul edemeyeceği işkenceleri, bu inancı kabul etmeyen imamlara reva görmüşlerdir.

E. HADİSLERİN TEDVİN VE TASNİFİ

I. Tedvin ne demektir?

Tedvin, lugatta cemetmek, toplamak manâsına gelir. Yazılı sahîfeleri biraraya getirerek iki kapak arasında bir kitap yapmak, bu manâda tedvinin tam karşılığıdır⁷⁵⁶. Sahîfelerin, kitabı vücuda getiren, yahut başka bir ifade ile, tedvini yapan kimse tarafından yazılmış olması şart değildir. Bununla beraber, kendi yazdığı sahîfelerle bir kitap vücuda getirebileceği gibi, başkaları tarafından yazılmış sahîfeleri de biraraya getirebilir, yani tedvîn edebilir.

Hazreti Peygamberin hayatında bazı sahabîlerin onun hadîslerini yazarak “*şahîfe*” adı verilen küçük çapta kitaplar vücuda getirdiklerini görmüş-tük. ‘Abdullah İbn ‘Amr İbni’l-‘Âş’ın “*Şādika*” adını verdiği hadîs sahîfesi, yahut Hemmâm İbn Munebbih’in Ebū Hurayra’dan yazdığı ve “*Şahîha*” adını verdiği bir başka sahîfe, bunların arasında en çok şöhret kazananları idi. Ancak biz, kitabımızın baştarafında bu sahîfelerden ve onların yazılışından bahsederken “tedvîn” tabirini kullanmamış, daha çok, yazma işine delâlet etmek üzere “*kitâbet*” lafzını tekrarlamıştık. Filhakika konu ile ilgili kaynaklarda, “*kitâbet*” ile “*tedvîn*” in, hattâ daha sonra bahis konusu edeceğimiz “*taşnîf*”in, ayrı ayrı zamanlarda hadîs toplama işine delâlet etmek üzere birbirinden farklı manâlarda kullanılmış oldukları görülür. *Kitâbet*, Hazreti Peygamber ve sahabe devrindeki hadîs yazma işine delâlet etmektedir. Tedvin, toplamak manâsına geldiğine göre, Hazreti Peygamber ve sahabe devrinde böyle bir faaliyetin mevcut olduğunu gösterecek hiç bir delîle sahip değiliz. Sadece, bazı sahabîler, Hazreti Peygamberden bizzat işittikleri hadîsleri yazmışlar, fakat bu sahabîlerden hiç biri, kendi işittiği hadîsler yanında, diğer sahabî arkadaşlarının işittikleri hadîsleri de toplayıp yazmayı düşünmemiş, yahut düşünmüş olsa bile böyle bir işe teşebbüs etmemiştir. Nitekim en meşhur sahîfe sâhibi ‘Abdullah İbn ‘Amr, “*Şādika*” adını verdiği sahîfesine bakmak isteyen Mucâhid’e “bu, benim Rasûlu’llah (s.a.s.) tan işittiğim *eş-Şahîfe eş-Şādika*’dır ve benimle Rasûlu’llah (s.a.s.) arasında bu hadîsleri

756 Kelimenin manâsı için bkz. İbn Manzûr, *Tâcu'l-‘arûs*, IX. 204.

bana nakleden hiç kimse yoktur” derken⁷⁵⁷, sahifeyi, Hazreti Peygamberden yalnız kendisinin işittiği hadislerden meydana getirdiğini açık bir şekilde belirtmiştir. Keza Hemmâm İbn Munebbih’in sahîfesi de, yalnız Ebû Hurayra’nın Hazreti Peygamberden naklettiği hadislerden müteşekkildir. Bu da gösteriyor ki, sahabe devrinde toplama faaliyeti yok, fakat bazı sahabilerin, yazabildikleri nisbette, Hazreti Peygamberden işittikleri hadisleri yazma faaliyetleri vardır ve hadis tarihinde bu faaliyete *kitâbetu’l-hadîş* denilmiştir.

Tedvin, muhtelif sahabiler tarafından yazılmış olan sahîfeleri birarada toplayarak bir kitap meydana getirmek manâsına gelebileceği gibi, yine muhtelif sahabilerin rivayet etmiş oldukları hadisleri yazıp bir kitapta toplamak manâsına da gelir. Buna göre tedvinin kitabete nazaran çok daha geniş ve sistemli bir toplama faaliyetinden ibaret olduğu ve bu faaliyetin hadis tarihinde kitabetten sonra başladığı anlaşılmaktadır.

Tasnif kelimesi ise, diğerlerinden daha farklı bir manâya sahiptir. Eğer hadisleri tedvin eden kimse (mudevvin), kitabını meydana getirirken, onları konularına göre sınıflandırır ve meselâ salâtla ilgili olanlarını bir bölümde, zekâtla ilgili olanlarını ayrı bir bölümde zikrederse, “muşannaf” denilen bir eser vücuda getirmiş olur ki, onun yapmış olduğu bu iş, hadisleri konularına göre “tasnif” etmekten ibarettir. Hadis tarihinde tasnif de tedvinden sonra başlamıştır.

Görüldüğü gibi, kitabet olsun, tedvin veya tasnif olsun, her üçü de, bir bakıma hadis toplayıp yazmak manâsına gelse bile, gerek zaman bakımından ve gerekse sistem ve şümûl bakımından birbirinden ayrılmakta ve değişik toplama ve tertip faaliyetlerine delâlet etmektedir.

2. Hadis tedvininin başlangıcı

Hazreti Peygamber ve ashabi devrinde bazı sahabilerin hadis yazdıklarını ve bir takım sahîfeler vücuda getirdiklerini biliyoruz. Ancak yukarıda açıkladığımız manâda sistemli bir toplama faaliyetinin, sahabe devrinden sonra, yani birinci asrın sonlarıyla ikinci asrın başlarında başladığı anlaşılmaktadır. Şurası muhakkaktır ki, böyle konuda rakkamla tesbit edilmiş kesin bir tarih ileri sürmek elbette mümkün değildir. Bununla beraber, tedvinin başlangıcı ile ilgili olarak gelen bazı haberler, konuya ışık tutacak bir mahiyettedir. Bu haberlerin bir kısmı, hadis rivayetinde isnad tatbikinden bahsederken ismi üzerinde durduğumuz İbn Şihâb ez-Zuhrî ile ilgilidir. Ez-Zuhrî (50-124) bu haberlerde “hadisleri ilk tedvin eden kimse” olarak görülür. Bu konuda Mâlik İbn Enes’in şu sözü bilhassa çok şöhret kazanmıştır: “Evvelu

⁷⁵⁷ İbn Sa‘d, *Tabakât*, VII, 2, 189; ez-Zehabi, *Târîhu’l-İslâm*, III, 38.

men devvene'l-hadîse İbn Şihâbin" (hadîsi ilk tedvin eden kimse İbn Şihâbin)⁷⁵⁸. Mâlik'in bu sözünü teyid eden bir başka haber de, ez-Zuhrî'nin bizzat kendisinden nakledilir. Ez-Zuhrî şöyle demektedir: "Bu ilmi benim tedvinimden önce hiç kimse tedvin etmemiştir"⁷⁵⁹.

İbn Şihâb ez-Zuhrî'nin hadîs toplamak ve topladığı hadîsleri yazmak hususunda büyük gayret sarfettiğini gösteren çeşitli haberler gelir. Bu haberlerden birisinde, onun *ṭalebu'l-ʿilm* yolundaki refiki Şâlih İbn Keysân şöyle demektedir: "Ben ve ez-Zuhrî, ṭalebu'l-ʿilm için biraraya geldik ve suneni yazalım dedik. Hazreti Peygamberden gelenleri yazdık. Sonra ez-Zuhrî, sahâbeden gelenleri de yazalım; onlar da sunnettendir, dedi. Ben, değildim, dedim. O yazdı, ben yazmadım; o muvaffak oldu, ben kaybettim"⁷⁶⁰. Ebu'z-Zinâd 'Abdullah İbn Zekvân'dan da, aşağı yukarı aynı manâya gelen şu haber nakledilmiştir: "Biz helâl ve haramla ilgili haberleri yazardık. İbn Şihâb ez-Zuhrî ise işittiği her şeyi yazıyordu. Ona ihtiyaç olduğu zaman anladım ki ez-Zuhrî halkın en âlimidir"⁷⁶¹. Yine Ebu'z-Zinâd'dan gelen bir başka rivayette onun şöyle dediği görülür: "Ez-Zuhrî ile birlikte ulemayı dolaşırdık. Yanında bazı lâvha ve sahîfeler bulundurur, işittiği her şeyi onlara yazardı"⁷⁶². Ez-Zehabî, Ebu'z-Zinâd'ın bu haberini naklettikten sonra şu açıklamayı yapmak lüzumunu hissetmiştir: "Ez-Zuhrî, yazıya ihtiyaç duymayacak kadar hafız idi. Her halde o yazıyor, yazdıklarını hıfz ediyor, sonra da onları imha ediyordu"⁷⁶³.

Ez-Zehabî tarafından ileri sürülen bu görüşün, ez-Zuhrî'nin hadîs kitabini hoş karşılamadığına delâlet eden bazı haberlere müstenid olduğu anlaşılacaktır. Filhakika daha ilk devirde, Hazreti Peygamberin müslümanları hadîs yazmaktan menettikten sonra, buna tekrar izin vermiş olmasına rağmen, müslümanlardan bazılarının kitabeti halâ herih görmekte devam ettikleri bilinen hususlardandır⁷⁶⁴. Bu kerahetin, işittikleri hadîsleri sahîfelere yazıp da hâfızlarına yerleştirmeyen kimselere karşı duyulan bir hoşnutsuzluktan ileri geldiğine şüphe yoktur. Çünkü hadîs, İslâm dininin temelidir ve onu Hazreti Peygamberin ağzından çıktığı şekilde muhafaza edebilmek için son derece dikkat ve ihtimam göstermek lâzımdır. Bu dikkat ve ihtimam ne

758 Bu haber için bkz. Ebu Nu'aym, *Hilye*, III. 363; İbn 'Abdî'l-Berr, *Câmi' beyâni'l-ʿilm*, I. 76; İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IX. 345; el-Kettânî, *er-Risâle el-Mustatrafâ*, s. 4.

759 El-Kettânî, *er-Risâle el-Mustatrafâ*, s. 4.

760 Ebu Nu'aym, *Hilye*, III. 360; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, V. 145; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehziib*, IX. 448.

761 İbn Hacer, *Tehzîb*, IX. 448.

762 Ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, V. 137; *Tezkiretu'l-huffâz*, I. 109.

763 Bkz. *Târîhu'l-İslâm*, V. 137.

764 *Kerâhetu't-tâbi'in et-takyide* başlığı altında, hadîs yazmayı hoş görmeyen bazı tâbi'iler hakkındaki haberler için bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyidu'l-ʿilm*, s. 45-48.

derece büyük olursa olsun, bazan insanın, fıtratı icabı hata yapmaktan sâlim olmadığı da bir gerçektir. İşte bu sebeptendir ki, ilk devirlerde hadîsini yazan fakat iyi bellemeyen kimseler, işin kolay tarafına yöneldikleri ve hadîse gereği gibi ihtimam göstermedikleri için hoş karşılanmamışlardır. Bu hoşnutsuzluk ise, tabii olarak, kolaylığa vasıta olan kitabete de yönelmiş ve bir çok hadîsçi, hadîs huzmı bir gelenek haline getirebilmek gayreti ile kitabeti herih görmeğe devam etmişlerdir. Hattâ bunlar arasında, kitabeti herih görmelerine rağmen, hâfızaları için yine de ondan faydalanmak yolunu tutanlar vardır. Bazıları, işittikleri hadîsleri daha kolay hıfzedebilmek için yazmışlar, sonra imha etmişlerdir⁷⁶⁵. Bazıları, yazdıklarını imha ettikleri için sonradan pişmanlık duymuşlar⁷⁶⁶; bazıları, ömürlerinin bir kısmında veya bütün ömür boyunca hiç yazmadıkları için nâdim olmuşlar⁷⁶⁷; bazıları da, ya ömürlerinin sonunda yazdıkları bütün kitapları yakmışlar, yahutta ölümlerinden sonra yakılmasını vasiyyet etmişlerdir⁷⁶⁸. Bütün bunlar, hadîsi, bu işe ehil olmayanların tasallutundan korumak için başvurulan bir takım tedbirlerden ibaretti. Bu itibarla, yukarıda bahis konusu ettiğimiz İbn Şihâb ez-Zuhrî'nin hadîs kitabetiyle ilgili olarak birbirine zat haberler görülürse, bunu, haberlerin mev-sûkiyyetini hedef alan bir şüphe ile izah etmeğe çalışmak, bizi yanlış neticelere sevkeder. Filhakika ez-Zuhrî hakkında bu çeşit mütenakız haberler gelmiştir. Meselâ yukarıda da zikrettiğimiz Sâlih İbn Keysân ile Ebu'z-Zinâd'ın haberlerinden, ez-Zuhrî'nin, işittiği her şeyi yazdığını öğreniyoruz. Bunlara ilâveten bir başka haberde, ez-Zuhrî'nin karısının, onun kitaplarından şikâyet ettiğini ve ona “bunlar, üzerime getireceğin üç eşten daha çekilmez” dediğini görüyoruz⁷⁶⁹. Buna karşılık diğer bazı haberler, ez-Zuhrî'nin kitap sâhibi olmadığına delâlet ederler. Qurra İbn Şuveyl'in açıkladığına göre, ez-Zuhrî'nin elinde kavminin nesebi ile ilgili kitaptan başka yazılı hiç bir şey yoktur⁷⁷⁰. Başka bir haberde ise, Yûnus İbn Yezîd, ez-Zuhrî'ye kitaplarını çıkarmasını istemiş, ez-Zuhrî de onu elinden tutup odasına götürmüş ve câriyesinden kitaplarını getirmesini istemiştir. Ez-Zuhrî şüir yazılı bazı sahîfeler çıkararak “bende bunlardan başka bir şey yok” demiştir⁷⁷¹. Mâlik İbn Enes'e göre de, ne Sa'îd İbnü'l-Museyyib'in, ne el-Kâsım'ın, ne 'Urva'nın ve ne de ez-Zuhrî'nin öldükleri zaman hiç bir kitabları yoktur⁷⁷².

765 Bu konuda gelen haberler için bkz. aynı eser, s. 58-60.

766 Aynı yer.

767 Aynı yer.

768 Aynı eser, s. 61-63.

769 İbn Hallikân, *Vafeyatü'l-a'yan*, III. 317; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, I. 162.

770 Ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm*, V. 143; *Tezkiretu'l-huffâz*, I. 111.

771 Ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm*, V. 145.

772 Ez-Zehabî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I. 111.

Her halde zıt görünümlü bu haberler dolayısıyla olacaktır ki ez-Zehebî, yukarıda zikrettiğimiz açıklamayı yapmış ve “ez-Zuhrî, yazıya ihtiyaç duymayacak kadar hâfız idi. Her halde o yazıyor, yazdıklarını hafız ediyor, sonra da onları imha ediyordu” demiştir. Fakat bu hususta gelen haberlerin mahiyeti ne olursa olsun, işin gerçek olan yönü şudur ki, ez-Zuhrî, talebu'l-İlme başladığı küçük yaşından itibaren Hazreti Peygamberden ve ashabından gelen haberleri yazmış, yazdıklarını da hafzetmeyi ihmal etmemiştir. Nitekim bu geniş çaptaki faaliyeti dolayısıyla hadisçiler arasında ilk müdevvin olarak tanınmıştır.

Ez-Zuhrî'nin tedvin faaliyetine, Emevî halifesi 'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz (99-101) resmî bir hüviyet kazandırmıştır. İslâm ülkesinin genişlemesi, hadis bilenlerin bu ülkenin birbirinden uzak muhtelif şehir ve kasabalarına dağılması, daha kötüsü, şî'a, râfıza havâric gibi siyasî, murci'e kaderiyye mutzile gibi iktidî mezheplerin zuhuru ile müslümanların çeşitli fırka ve hiziblere bölünmesi, nihayet bunlara paralel olarak hadîste vaz' (uydurma) hareketinin başlaması, tâ'at yönünden Kur'anla eşit derecede kıymeti haiz olan hadîs (sunnat) in karşısına, eşine rastlanmaz bir tehlike olarak dikilmiş, bu tehlikenin bertaraf edilmemesi halinde hadislerin tamamen yokolacağı, İslâm'ın geleceğini düşünen her müslüman tarafından kolayca idrak edilir hale gelmiştir. İşte bu durumda hadisçiler, cerh ve ta'dîl faaliyetini başlatarak, hadîs rivayet edenleri gözaltında tutmağa ve sıkı bir tenkid süzgecinden geçirdikten sonra güvenilir olanları olmayanlardan ayırmağa, her birinin rivayet ettiği hadisleri sıhhat veya zafiyet yönünden derecelendirmeğe yönelmişlerdir. Hadisçiler bu faaliyeti sürdürürken, fıkıhı, ilmi ve takvası yanında çok hadîs rivayetiyle de tanınan ve imam olarak kabul edilen Halife 'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz⁷⁷³de, sahîh hadislerin ancak bir kitapta toplanması halinde korunabileceği inancı içinde, Medîne'de âmili olan Ebû Bekr İbn Muhammed İbn 'Amr İbn Hâzm⁷⁷⁴e şu emri göndermiştir: “Hazreti Peygamberin hadislerini, sunnetlerini, 'Amra Bint 'Abdirrahman'ın rivayet ettiği hadisleri araştır ve yaz; zira ben, ilmin kaybolmasından ve ulemanın ölüp gitmelerinden korkuyorum”⁷⁷⁵.

Her ne kadar mezkûr haberin bazı rivayetlerinden, bu emrin yalnız Medîne vâlisi Ebû Bekr İbn Hâzm'e yazıldığı zannına varılırsa da, diğer bazı

773 Tercemesi hakkında bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehziib*, VII. 475-478.

774 Tercemesi hakkında bkz. aynı eser, XII. 38-40.

775 Bu haber için bkz. İbn Sa'îd, *Tabakât*, II. 2, 134; el-Buhârî, *Şahîh*, I. 33; el-Buhârî, mezkûr haberi bâb başlığında sonra talik etmiş, İbn Hacer de şerhinde (*Fethu'l-bârî*, I. 140), bunun, tedvinin başlangıcına delâlet ettiğini söylemiştir. Ed-Dârimî, *Sunen*, I. 126; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-İlmi*, s. 105-106; el-Herevî, *Zemmu'l-kelem*, I. 70.

rivayetlerden Halifenin, aynı emri, idaresi altında bulunan diğer vâkilere ve hadisle meşgul olan bazı ulemaya da gönderdiği anlaşılmaktadır. Nitekim el-Ḥaṭīb'in bir rivayetinde, Halifenin, bu emri "Medīne ehline" (ilā ehli'l-Medīne)⁷⁷⁶, es-Suyūṭi'nin Ebū Nu'aym'den naklen verdiği haberde de "her tarafa" (ilā'l-āfāk) yazdığı⁷⁷⁷ belirtilmiştir. Esasen Halifenin, tedvin işini ciddî surette gerçekleştirmeye niyet ettiği düşünülecek olursa, tedvinle ilgili emrini, yalnız Ebū Bekr İbn Ḥazm'e değil, fakat bu işi yapmağa ehil olanların bulunduğu her tarafa göndermiş olması aklı daha yakın gelmektedir. Nitekim bu emri alanlarından birisi de, yukarıda ismini ilk mudavvin olarak zikrettiğimiz İbn Şihāb ez-Zuhrī idi. Kendisinden nakledilen bir haberden öğrendiğimize göre ez-Zuhrī şöyle demektedir: "Omer İbn 'Abdi'l-ʿAziz bize sunenin toplanmasını emretti. Ona defter defter yazdık. O da idaresi altında bulunan her yere bu defterlerden birer nüsha gönderdi"⁷⁷⁸.

'Omer İbn 'Abdi'l-ʿAziz'in tedvinle ilgili emrini ilk gerçekleştiren ve topladığı hadisleri Halifeye gönderen kimse yine ez-Zuhrī olmuştur. Zira aynı emri alan Ebū Bekr İbn Ḥazm, işi nihayete erdirip yazdığı kitapları göndere-medeyen Halife vefat etmiş, topladığı hadisler de kendi elinde kalmıştır⁷⁷⁹. Mâlik İbn Enes'in, sonradan, "bu kitapların ne olduğunu Ebū Bekr İbn Ḥazm'in oğlu 'Abdullah'a sordum; kaybolduğunu söyledi" demesi de⁷⁸⁰, konu ile ilgili olarak zikrettiğimiz diğer haberlerin doğruluğunu teyid eder.

Mezkûr haberler, tedvin faaliyetinin ez-Zuhrī ile başladığını ve Halife 'Omer İbn 'Abdi'l-ʿAziz'in bu husustaki emri ile resmen teşvik ve takip edildiğini göstermektedir. Ancak burada dikkat edilmesi ve yanlış anlaşılması gereken bir hususa işaret etmekte fayda vardır: Her ne kadar ez-Zuhrī ilk mudavvin olarak kabul edilmiş ise de, bu, onun muasırları arasında ondan başka hadis toplayan kimselerin bulunmadığı manâsında anlaşılmalıdır. Hadis kitabedinin daha Hazreti Peygamber hayatta iken başladığı ve giderek yaygınlaştığı gözönünde bulundurulursa, ez-Zuhrī'den daha yaşlı tâbi'ün arasında, kitabeti kerih gören bazı kimseler bulunsaydı bile, muhtelif sahabilerden işittikleri hadisleri yazan kimselerin de bulunduğu inkâr edilemez. Onların bu faaliyetini de hadis tedvini içinde mütalâa etmemek için hiç bir sebep yoktur. Bununla beraber ez-Zuhrī'nin ilk mudavvin olarak tanınması, bu sahadaki faaliyetinin çok daha geniş ve semereli olması sebebiyledir. Ma'mer İbn Râşid'in "biz, ez-Zuhrī'den pek çok hadis öğrendiğimizi zannederdik; fa-

776 Bkz. *Takvîdu'l-ʿilm*, s. 106.

777 Bkz. *Tenvîru'l-havâlik* (mukaddime), s. 6.

778 İbn 'Abdi'l-Berr, *Câmi' beyani'l-ʿilm*, I. 76.

779 Bkz. es-Suyūṭi, *Tenvîru'l-havâlik*, I. 6; el-Kettânî, *er-Risâletü'l-mustafrafa*, s. 4.

780 Bkz. İbn Ḥacer, *Tehzîbu't-tehziib*, XII. 39.

kat Halife el-Velid İbn Yezid öldürölüp de (126) hazinelerinden Mervān ailesi için ez-Zuhrī'den yazılan ilmin kitaplar halinde hayvan sırtında taşındığını görölnce, ondan öğrendiklerimizin ne kadar az olduğunu anladık" sözü⁷⁸¹, ez-Zuhrī'nin bu sahadaki faaliyetinin büyüklüğüne delâlet ettiğı gibi, o devirde ez-Zuhrī'den başka her hangi bir hadîsçi hakkında da söylenmemiştir.

3. Hadîslerin tasnifi

Birinci hicri asrın sonu ile ikinci hicri asrın başı, hadîs tedvininin başlangıcı olarak kabul edilmekle beraber, asıl hadîs eserlerinin ortaya çıkışı, ikinci asrın ilk yarısından sonraki devreye rastlar. Ez-Zuhrī'nin tedvin faaliyetiyle ilgili olarak Şâlih İbn Keysān'dan naklen yukarıda zikrettiğimiz haber hatırlanacak olursa, ez-Zuhrī'nin Hazreti Peygamberden gelen sunen yanında, sunnetten olduğu görüşü ile sahabeden gelen haberleri de toplayıp yazdığı görülecektir. Hattâ Ebu'z-Zinād'ın aynı manâda söylediğı "biz, helâl ve haramla ilgili haberleri yazardık. İbn Şihâb ez-Zuhrī ise işittiğı her şeyi yazıyordu" sözü, ez-Zuhrī'nin, Hazreti Peygamberin hadîslerinden başka diğeri bir çok söz ve haberleri de topladığını göstermektedir. İşte bu durum, ez-Zuhrī ile başlayan tedvin faaliyetinin ilk devredeki genel görünüşünün bir yanını teşkil eder. Bu görünüşün diğeri yanı ise, tıpkı Hazreti Peygamberin hayatta bulunduğu sıralarda bazı sahabilerin ondan işittikleri bazı sözleri, birbiri arkasına yazdıkları gibi, tedvin devrinin başlangıcında da, toplanan haberlerin aynı şekilde ve basit bir sıra ile yazılmış olmasıdır. Bu tarzda meydana getirilen bir kitabın, aranan bir hadîsi içinde bulmak yönünden ne kadar güç ve kullanışsız olduğu kolayca anlaşılır. İşte bu güçlük, tedvin devrinin başlangıcından çok kısa bir zaman sonra hadîsçiler tarafından da farkedilmiş; gerek mümkün olduğu kadar Hazreti Peygamberin hadîslerini toplayan kitaplar meydana getirmek ve gerekse bu kitapların daha kolay bir şekilde kullanılmasını sağlamak için, hadîslerin gelişi güzel sıralanması yerine konularına göre tertib ve tasnif olunması cihetine gidilmiştir. Bu suretle meydana getirilen kitaplarda her hadîs konusu ile ilgili bölümde yer alıyor ve meselâ salâtla ilgili olanını salât, yahut zekâtla ilgili olanını da zekât bölümünde arayıp bulmak kolaylaştırılmış oluyordu. "Musannaf" denilen bu çeşit eserler yanında, hadîsleri sahabî râvilerinin isimleri altında biraraya getiren bir başka tasnif şekli daha vardı ve bu kitaplara da "musned" adı verilmişti. Ancak musned eserlerin çıkışı, musannaf denilen diğeri eserlerden çok kısa bir zaman sonraya rastlar.

781 Ebū Nu'aym, *Hilye*, III. 361; İbn Keşir, *el-Bidāye ve'n-nihāye*, IX. 344; ez-Zehabi, *Tārīhu'l-İslām*, V. 141.

Muṣṭalaḥu'l-ḥadīse dair ilk tedvin edilen eserin müellifi olan er-Rāmahurmuzī (Ö. 360), ilk musannıflar hakkında bize şu bilgiyi vermiştir: “Bildiğime göre hadîsleri ilk defa tasnif edip bâblara ayıran kimse, Başra'da er-Rebî' İbn Şubeyh (Ö. 160), Sa'îd İbn Ebî 'Arûbe (Ö. 156), Yemen'de 'Abd diye adlandırılan Hâlid İbn Cemîl ve Ma'mer İbn Râsîd (Ö. 153), Mekke'de İbn Curreyc (Ö. 150), sonra Kûfe'de Sufyân es-Şevrî (Ö. 161) Başra'da Hammâd İbn Seleme (Ö. 167) ve yine Mekke'de Sufyân İbn 'Uyeyne (Ö. 198), Şâm'da el-Velîd İbn Muslim (Ö. 195), Rey'de Cerîr İbn 'Abdi'l-Ḥamîd (Ö. 182), Ḥorâsân ve Merv'de 'Abdullah İbnü'l-Mubârek (Ö. 181), Vâsıt'da Huşeym İbn Beşîr (Ö. 193) ve bu asırda Kûfe'de İbn Ebi Zâ'ide (Ö. 193), İbn Fuṣayl (Ö. 196) ve daha sonraları Yemen'de 'Abdurrazzâk İbn Hemmâm (Ö. 211) ve Ebü Ḳurra Mûsâ İbn Ṭarîḳ olmuştur”⁷⁸².

İbn Hacer de, hadîslerin Hazreti Peygamber, ashabı ve kibar-ı tâbi'în devrinde tedvin edilmediğine temasla şöyle demiştir: “... Bu devirde hadîsler iki sebepten dolayı câmilerde mudevven ve muretteb değildi. Birincisi, Muslim'in *Şahih*'inde de sâbit olduğu gibi, Kur'ânı Kerîmle karışma korkusundan dolayı sahabenin tedvinden menedilmeleri; ikincisi ise, hâfizalarının vüs'ati ve zihinlerinin akıcılığı idi. Çoğu yazı bilmiyordu. Fakat tâbi'ûn devrinin sonlarına doğru ulemanın muhtelif şehirlere dağılması, havâric, ravafız ve kader münkirleri gibi bid'at ehlinin ortaya çıkması üzerine, âsârın tedvini ve bâblara göre tasnifi başladı. Bu işe ilk defa girenlerin başında er-Rebî' İbn Şubeyh, Sa'îd İbn Ebî 'Arûbe ve diğerleri vardı. Bunlar, üçüncü tabaka gelinceye kadar her bâbı ayrı ayrı tasnif ediyorlardı. İmam Mâlik *el-Muwat'â'* adını verdiği kitabını tasnif etti. Bu kitapta Hiçâz ehlinin hadîsini toplamış, sahabenin sözlerini, tâbi'ûn ve daha sonrakilerin fetvalarını da mezcederek onu telif etmişti...”⁷⁸³.

Gerek er-Rāmahurmuzî ve gerekse İbn Hacer tarafından tasnifin başlangıcı ile ilgili olarak verilen bu bilgi, şu hususunu açıkça göstermektedir ki, hadîslerin konularına göre tasnif edilip bâblara ayrılması işi, ez-Zuhrî ile başlayan tedvin faaliyetinin hemen akabinde vukubulmuştur ve tedvin ile tasnif arasında uzun bir zaman aşımı yoktur. Yukarıda isimleri zikredilen ilk musannıfların vefat tarihlerine dikkat edilecek olursa, bunlardan büyük bir kısmının 124 senesinde vefat etmiş olan ilk mudevvin ez-Zuhrî devrine yetişmiş oldukları kolayca anlaşılır. Bu bakımdan tedvin ve tasnif faaliyetinin, hadîs tarihinde birbiri arkasından başladığını söylemek mümkündür. Ancak, yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, her ikisi de aynı değil, fakat

782 Bkz. *el-Muḥaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, s. 611-613.

783 İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 4-5.

ayrı ayrı faaliyetlerden ibarettir. Bu itibarla tedvin ile tasnifi birbirinden ayırmak ve her ikisinin başlangıç tarihlerini birbiriyle karıştırmamak lâzımdır. Bununla beraber, meselâ musteşrik I. Goldziher, ikisi arasındaki farkı idrak edememiş ve her ikisinin başlangıcı hakkında verilen ayrı ayrı tarihler arasında bir tenakuz bulunduğunu iddia ederek tedvinin başlangıç tarihini çok daha sonralara götürmeğe çalışmıştır⁷⁸⁴. Goldziher'in tarihî gerçeklere aykırı düşen bu iddiasını bahis konusu eden Fuat Sezgin şöyle der: "Hadislerin *Şahife* adlı bir takım yazılı vesikalara dayandığını göstermek hususunda selefi Sprenger'in mesaisini devam ettiren Goldziher, aksine İslâmî kaynaklar tarafından gösterilen ilk tedvin çağını takriben bir asır kadar geç başlatmak ve bu devri Zuhri'den ilk musned hadis kitaplarının meydana geldiği üçüncü asır başlarına kadar indirmek istiyor. Bu tedvin işinin başlangıcına, kitabında ayırmış olduğu kısım ehemmiyetli bir yer işgal eder (Muh. Stud. 208-211). Hadislerin tedvin devrini değiştirmek veya bir asır kadar tehir etmek için, takip ettiği yol oldukça çetrefildir ve tezadları bizzat kitabında mevcuttur. Nedense bir defa tasavvur etmiş olduğu neticeye varmak için bazı garib izahları vardır. Bunun münakaşasına girişmeden evvel kaydedelim ki, Goldziher'in tezad olarak tasavvur ettiği ve dolayısıyla ortadan kaldırmağa çalıştığı iki ayrı menşee vardır. Bunlardan biri hadislerin tedvini, diğeri ise, hadislerin tasnifidir. İslâmî kaynakların bu ikisi için ileri sürmüş oldukları tarif bâriz şekilde birbirinden ayrıdır. Birincisi için *evvelu men devvene'l-hadis*, ikincisi için *evvelu men şannefe'l-kutub* tabirini kullanırlar. Birincisiyle hadislerin kitaplarda toplanmasını, ikincisiyle müdevven hadislerin muayyen bâblara göre tasnifini kasdederler. İşte kaynakların bu iki mebdede için mevzu bahsettiği tarih ayrıdır ve şüphesiz ki tedvin tasniften evveldir. Nasılsa Goldziher bu farka dikkat etmemiş, yani tedvin ile tasnif devrini birbirinden ayırmamış ve dolayısıyla İslâmî kaynakların bu ikisi için farklı olarak gösterdiği iki tarih arasında bir tezadın mevcut olduğunu farzetmiş, birini ortadan kaldırmağa çalışarak, tedvine ait haberleri ve kaynaklarını zayıf addederek bu neticeye ulaşmıştır..."⁷⁸⁵.

4. İlk hadis eserleri

Hadis istilahlarına dair ilk eseri telif etmekle şöhret kazanan er-Râmahurmuzi'nin, ilk musannıflardan verdiği bazı isimleri yukarıda zikretmiştik. İkinci asırda kitap tasnif edenlerin hepsi, şüphesiz ki, bu isimlerden ibaret değildir. Bununla beraber bu isimler, çoğunun eserleri zamanımıza kadar

784 Bkz. *Études sur la tradition Islamique*, s. 265-267.

785 Fuat Sezgin'in bu tenkidi için bkz. *Buhari'nin kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 11-12.

intikal etmemiş olsa bile, tasnif faaliyetinin, İslâm'ın çok erken bir devrinde başladığını göstermek bakımından büyük ehemmiyeti haizdir. Konumuzun ağırlığını hadîs tarihi teşkil ettiğine göre, ikinci asırda ortaya çıkan hadîs eserlerine ve müelliflerine işaret etmek elbette ki faydalı olacaktır.

İkinci asırda telif ve tasnif edilen hadîs eserlerini başlıca beş gurupta toplamak mümkündür: a) Siyer ve mağazî kitapları; b) Sunen kitapları; c) Câmi'ler; d) Musannaflar; e) Belirli bir konuya tahsis edilmiş kitaplar.

a. Siyer ve mağazî kitapları

İslâm'ın başlangıcından itibaren müslümanların, Hazreti Peygamberin hadîsine büyük ilgi duydukları, onları sahîfeler veya büyük hacimde kitaplar halinde yazıp topladıkları malûmdur. Bu hadîsler arasında onun ibâdât, muamelât ve ukubâta ait sözleri bulunduğu gibi, ahlâkına, şemailine, Mekke ve Medîne hayatına ve gazvelerine ait haberler de yer alıyordu. Tedvin devri başladığı zaman, bazı müellifler, Hazreti Peygamberin dinle ilgili hadîslerini toplarken, bazıları da, Mekke ve Medîne'deki yaşayışı, Peygamberlikten önce ve sonraki şahsî hayatı, fiil ve davranışları, ahlâkı, kısacası sîreti ve gazveleri ile ilgili haberleri de toplamayı ihmal etmediler. Bu haberler, müslümanların alışık oldukları hadîs görünümünde nakledildiği için, daima onları nakledenlerin isimlerini ihtiva eden birer isnad zincirine bağlanmış ve mevsikeyetleri de, umumiyetle, bu isnadlarda yer alan nakilcilerin güvenilir olup olmamaları ile tesbit edilmiştir.

Hazreti Peygamberin sîret ve mağazisine tahsis ve hadîs usûlü ilminin kaidelerine uygun bir şekilde tasnif edilen bu kitaplar, daha sonraki devirlerde ortaya çıkacak olan büyük hacimdeki tarihî eserlerin ilk denemeleri sayılabilir. Nitekim bu eserlerde de rivayet usûlü terkedilmemiş ve her tarihî haber, hadîslerde görüldüğü gibi, bir isnad zincirine bağlı olarak nakledilmiştir. Bu bakımdan İslâm'da tarih bilimi, hadîs ilminin içinden çıkan ve onun tenkîd ve tevsîk metodlarından yararlanarak gelişen bir branş olarak görülür.

Siyer ve mağazî ile ilgili ilk kitaplar, birinci asrın sonlarına doğru tasnif edilmeğe başlamıştır. Kaynaklardan öğrendiğimize göre, ilk *Mağazî* tasnif edenler, Medîne'nin tanınmış âlim ve fakihlerinden 'URVA İBNU'Z-ZUBEYR İbni'l-'Avvâm el-Esedî (Ö. 94)⁷⁸⁶, Ebû 'Amr 'Âmir İbn Şerâhîl EŞ-ŞA'BÎ (Ö.

786 Tercemesi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, V. 132; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. el-Buhârî, *Târîh*, IV. 1, 31-32; Ebû Nu'aym, *Hilye*, II. 176-183; İbn Hâlikân, *Vafeyât*, II. 418-421; ez-Zehbî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I. 62-63; İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, VII. 180-185.

103)⁷⁸⁷, Ebü Bekr Muhammed İbn Muslim İbn 'Ubeydillah İbn 'Abdillah İbn Şihâb EZ-ZUHİRİ (Ö. 124)⁷⁸⁸, MÜSÂ İBN 'UKBE İbn Ebî 'Ayyâş el-Esedî (Ö. 141)⁷⁸⁹, Ebü 'Abdillah Muhammed İBN İŞHÂK İbn Yesâr (Ö. 150)⁷⁹⁰, MA'MER İBN RÂŞİD Ebü 'Urva el-Ezdi (Ö. 153)⁷⁹¹, EBÛ MA'ŞER Naciğ İbn 'Abdirrahman es-Sindî (Ö. 170)⁷⁹², 'ABDU'L-MELİK İbn Muhammed İBN EBİ BEKR İbn 'Amr İBN HAZM (Ö. 176)⁷⁹³, EL-MUTEMİR İbn Suleymân et-Teymî (Ö. 187)⁷⁹⁴, Ebü Eyyüb YAHYÂ İBN SA'İD İbn Ebân el-Umevî el-Küfî (Ö. 194)⁷⁹⁵, Ebu'l-'Abbâs EL-VELİD İBN MUSLİM EL-Umevî ed-Dimaşki (Ö. 195)⁷⁹⁶dir.

İkinci asırda Hazreti Peygamberin şiretine tahsis edilmiş ilk kitabın ise, yukarıda *Mağâzi*'sine işaret ettiğimiz İbn Şihâb ez-Zuhri (Ö. 124) tarafından

787 Tercemesi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VI. 171-178; İbn Kuteybe, *el-Ma'arif* s. 198-199; el-Haṭib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII. 227-233; Ebü Nu'aym, *Hilye*, IV. 310-338; İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, II. 227-229; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 79-88; İbn Hacer, *Tehzîb*, V. 65-69.

788 İbn Sa'd, *Tabakât*, II. 2, 135-136; el-Buhârî, *Târîh*, I. 1, 221; İbn Kuteybe, *el-Ma'arif*, s. 208; Ebü Nu'aym, *Hilye*, III. 360-381; İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IX. 340-348; İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, III. 317-319; ez-Zehbî, *Târîhu'l-İslâm*, V. 136-152; *Tezkire*, I. 108-113; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX. 445-451.

789 Tercemesi için bkz. İbn Ebî Hâtim, *Taḫdimetu'l-cerh*, s. 22; en-Nevevî, *Tehzîbul-esmâ'*, II. 118; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 148; İbn Hacer, *Tehzîb*, X. 360-363; el-Kettânî *er-Risâle el-Mustaṭrafa*, s. 82; Fuat Sezgin, *GAS*, 286-287.

790 Tercemesi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII. 2, 67; İbn Kuteybe, *el-Ma'arif*, s. 215; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 142; el-Haṭib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I. 214-234; İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, III. 405-406; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 172-174; *Mizânü'l-'itidâl*, III. 468-475; İbn Hacer *Tehzîb*, IX. 38-46; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 80; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 288-290.

791 Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, V. 397; el-Buhârî, *Târîh*, IV. 1, 378-379; İbn Kuteybe, *el-Ma'arif*, s. 221; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, IV. 1, 255-257; en-Nevevî, *Tehzîbul-esmâ'*, II. 107; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 190-191; *Mizân*, IV. 154; İbn Hacer, *Tehzîb*, X. 243-246; Fuat Sezgin, *Hadis Musannafatının Mehdei ve Ma'mer İbn Râşid'in Câmî'i*, *Türkiyat Mecmuası* 12/1955, s. 215-234; *GAS*, I. 290-291.

792 Bkz. İbn Kuteybe, *el-Ma'arif*, s. 220; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 142; el-Haṭib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII. 457-462; İbn Hacer, *Tehzîb*, X. 419-422; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 291-292.

793 Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 329-330.

794 Bkz. el-Buhârî, *Târîh*, IV. 2, 49; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, IV. 1, 402-403; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 266-267; *Mizân*, IV. 142; İbn Hacer, *Tehzîb*, X. 227-228.

795 İbn Kuteybe, *el-Ma'arif*, s. 224; el-Haṭib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII 132-134; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 325-326; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI. 213-214.

796 Mağaziyi Vekî' den daha iyi bildiği ve yetmişe yakın musannafatı olduğu söylenir. Tercemesi için bkz. el-Buhârî, *Târîh*, IV. 2, 152-153; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 332; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 302-304; *Mizân*, IV. 347-348; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI. 151-155; İbnü'l-İmâd, *Şe-zerât*, I. 344; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 293.

telif edildiği söylenir⁷⁹⁷. Keza İbnu'n-Nedîm'in işaret ettiğine göre, *Mağâzî* sâhibi İbn İshâk (Ö. 150)in da bir *Kitâbu's-Sîre*'si vardır⁷⁹⁸.

b. Sunen kitapları

Fıkıh bâblarına göre tasnif edilmiş ahkâm hadislerini mhutevi kitaplara *Sunen* adı verilmiştir. Bu kitaplarda yer alan hadisler, Hazreti Peygamberin söz, fiil ve takrirlerinden ibaret olan ve merfû sayılan haberlerdir. Bu bakımdan sunenlerde mevkûf ve maktû olan, yani sahabe ve tâbi'ünün kendilerine ait bulunan söz veya fiillerine rastlanmaz. Ahkâm hadisleri, umumiyetle, insanların Allah'a karşı olan kulluk görevleriyle, kendi aralarında birbirlerine karşı olan insanlık görevlerini ve birbirleriyle münasebetlerini düzenleyen hükümleri muhtevi naslardır. Bu bakımdan, bir sunen kitabında yer alan hadisleri, İbâdât, muâmelât ve ukûbâta ait olmaları itibariyle üç grupta toplamak mümkündür. Buna göre, bir sunenin muhtevası incelenecek olursa, umumiyetle, şu konulardaki hadislerin tasnife tâbi tutuldukları görülür: Tahâret, şalât, zekât, hacc, şavm, nikâh, talâk, cihâd, vaşiyet, ferâiz, harâc, cenâze, yemîn ve nezîr, buyû', aqziye, eşribe, atıme, tıb, libâs, fiten, melâhım, hüdûd, diyât sunne, edeb. Bu konuların her biri "kitâb" başlığı altında zikredilir (Kitâbu't-tahâre, Kitâbu's-şalât, Kitâbu'z-zekât gibi) ve her kitab, konusunun genişliğine göre muhtelif sayıda "bâb"lara ayrılır.

İkinci asrın başlarında tedvin ve tasnif faaliyetinin başlaması ile ortaya çıkan ilk hadis eserleri "Sunen" denilen bu çeşit koleksiyonlar olmuştur. Bu asırda *Sunen* tasnif eden hadisçiler şunlardır:

MEKÛL İbn Ebî Muslim EŞ-ŞÂMÎ (Ö. 112)⁷⁹⁹, Ebu'l-Velîd (Ebü Hâlid) 'Abdu'l-Melik İbn 'Abdi'l-'Azîz İBN CUREYC (Ö. 150)⁸⁰⁰, SA'İD İBN EBİ 'ARÛBE Mihrân el-'Adevî el-Başri (Ö. 156)⁸⁰¹, Ebu'l-Hâriş Muhammed

797 Bkz. el-Kettâni, *el-Mustatrafâ*, s. 79.

798 Bkz. *el-Fihrist*, s. 142.

799 Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII. 2, 160-161; el-Buhâri, *Târîh*, IV. 2, 21; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 332; Ebü Nu'aym, *Hilye*, V. 177; 193; ez-Zehabi, *Tezkire*, I. 107-108; *Mizân*, IV. 177-178; İbn Hacer, *Tehzib*, X. 289-293; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 404.

800 Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, V. 361-362; el-Buhâri, *Târîh*, III. 1, 422-423; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, II. 2, 356-358; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 330; el-Hatib el-Bağdâdi, *Târîhu Bağdadâd*, X. 400-407; İbn Hâlikân, *Vafeyât*, II. 338; ez-Zehabi, *Tezkire*, I. 169-171; *Mizân*, II. 659; İbn Hacer, *Tehzib*, VI. 402-406. Fuat Sezgin, *GAS*, I. 91.

801 Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII. 2, 33; el-Buhâri, *Târîh*, II. 1, 462; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 331; ez-Zehabi, *Tezkire*, I. 177-178; *Mizân*, II. 151-153; İbn Hacer, *Tehzib*, IV. 63-66; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 91.

İbn 'Abdirrahman İbni'l-Muğire İbni'l-Hâriş İBN EBİ Zİ'P el-Ğuraşî (Ö. 159)⁸⁰², İBRÂHİM İBN TAHMÂN İbn Şu'be el-Ğorâsânî (Ö. 163)⁸⁰³, Ebû Seleme HÂMMÂD İBN SELEME İbn Dînâr (Ö. 167)⁸⁰⁴, 'ABDULLAH İB-NU'L-MUBÂREK İbn Vâzih el-Ğanzalî et-Temîmî (Ö. 181)⁸⁰⁵, Ebû Sa'îd Yahyâ İbn Zekeriyyâ İBN EBİ ZÂ'İDE el-Vâdî'î el-Küfî (Ö. 183)⁸⁰⁶, Ebû Mu'âviye HUŞEYM İBN BEŞİR İbn Kâsım el-Sulemi (O. 183)⁸⁰⁷, Ebu'l-'Abbâs EL-VELİD İBN MUSLİM el-Umevî ed-Dımaşķî (Ö. 195)⁸⁰⁸, Ebû 'Abdirrahmân MUĞHAMMED İBN FUZAYL İbn Gazvân ez-Zabbî (Ö. 195)⁸⁰⁹.

c. Câmî'ler

İkinci asırda tasnif edilen bazı hadis kitaplarına da *Câmî'* adı verilmiştir. Câmî'ler de Sunenler gibi ibâdât, muâmelât ve ukûbâta ait bâblara göre tasnif edilmiş hadisleri ihtiva ederler; ancak Câmî'lerin ihtiva ettikleri hadisler, sadece bu konularla ilgili hadislerden ibaret değildir. Bunlara ilâveten, Câmî'lerde, çok daha değişik konulardaki hadislere de yer verilmiştir. Meselâ Câmî'lerde bulunan Kur'ânın faziletleri, tefsiri, yaratılışın başlangıcı, geçmiş peygamberler, menâkıb, Hazreti Peygamberin sîreti ve mağazîsi, halîfeleri ve ashabının faziletleri, iman, tevhîd ve bunun gibi diğer bazı konulara ait ha-

802 Bkz. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 213; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-erh*, III. 2, 313-314; el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, III. 333; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 329; İbn Hâlikân, *Vafeyât*, III. 323; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 191-193; *Mizân*, III. 620; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX. 303-307.

803 Bkz. el-Buhârî, *Târîh*, I. 1, 294; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-Cerh*, I. 1, 107-108; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 338; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI. 105-111; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 213; *Mizân*, I. 38; İbn Hacer, *Tehzîb*, I. 129-131; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 92-93.

804 Bkz. el-Buhârî, *Târîh*, II. 1, 21-22; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 220; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-erh*, I. 2, 140-142; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 331; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 202-203; *Mizân*, I. 590-595; Ebû Nu'aym, *Hilye*, VI. 249-257; İbn Hacer, *Tehzîb*, III. 11-16; el-Kettânî, *el-Mustatrefa*, s. 31.

805 Bkz. el-Buhârî, *Târîh*, III. 1, 212; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 223; İbn Ebî Hâtim, *Takdimetu'l-erh*, s. 262-281; Ebû Nu'aym, *Hilye*, VIII. 162-190; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X. 152-169; İbn Hâlikân, *Vafeyât*, II. 237-239; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 274-282; el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, III. 350; İbnu'l-İmâd, *Şezerat*, I. 295; İbn Hacer, *Tehzîb*, V. 382-387; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 95.

806 Bkz. el-Buhârî, *Târîh*, IV. 2, 273-274; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-erh*, IV. 2, 144-145; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 267-268; *Mizân*, IV. 374; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI. 208-210.

807 Bkz. el-Buhârî, *Târîh*, IV. 2, 242; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 221; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-erh*, IV. 2, 115-116; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV. 85-94; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 248-249; *Mizân*, IV. 306-308; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI. 59-63; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 38.

808 Bkz. 796 No. lu dipnot.

809 İbn Sa'd, *Tabakât*, VI. 389; e-Buhârî, *Târîh*, I. 1, 207-208; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 222; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-erh*, IV. 1, 75; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 330; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 315; IV. 9-10; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX. 405-406; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 96.

dislere Sunenlerde rastlanmaz. Bu bakımdan Cāmi'ler, ismin de delâlet ettiği gibi, akla gelebilecek her konudaki müşkilin halli için başvurulabilecek en mufassal hadîs koleksiyonları sayılır.

İkinci asırda Cāmi^c adı verilen bu tip eserlerin ilk musannıfı MA'MER İbn RÂŞİD el-Ezdî (Ö. 153)⁸¹⁰dir. İki yazma nüshası zamanımıza kadar intikal eden⁸¹¹ ve 'Abdurrazzâk İbn Hemmâm'ın *Muşannaḥ* adlı eserinin sonunda neşredilen bu kitap hadîs tarihi yönünden büyük bir ehemmiyeti hâizdir⁸¹².

El-Cāmi'u'l-Kebîr ve *el-Cāmi'u's-Şağîr* adlı iki eseriyle Ebû 'Abdillâh SUFYÂN İbn Mesrûk eṣ-ŞEVRÎ el-Kûfî (Ö. 161)⁸¹³, REBÎ' İBN HÂBİB el-Bıṣrî (Ö. 170)⁸¹⁴, 'ABDULLAH İBN VEHB İbn Muslim el-Fihri el-Ḳuraşî (Ö.197)⁸¹⁵ ve SUFYÂN İBN 'UYEYNE İbn Meymûn el-Hilâlî (Ö. 198)⁸¹⁶, yine bu asırda Cāmi^c tasnif eden hadîşçilerdir.

d. Musannaḥlar

İkinci asırda ortaya çıkan ve *Muşannaḥ* denilen bazı hadîs kitapları vardır ki, bunlar, *Sunen* denilen hadîs kitaplarından ayrı bir özellik taşımazlar. Muhtemelen bu eserlerde de fıkıh ahkâmına muteallık hadîsler tasnife tâbi tutuldukları için, yapılan işe delâlet etmek üzere, *muşannaḥ* tabiri kullanılmış-

810 Bkz. 791 No.lu dipnot.

811 Bkz. Fuat Sezgin, *Hadîs Musannaḥatının mebd'ei ve Ma'mer İbn Râşid'in Cāmi'i*, Türiyat Mecmuası 12/1955, s. 215-234.

812 Aynı makale.

813 Bkz. İbn Sa'd, *Ṭabaḳât*, VI. 257-260; el-Buhârî, *Târîḥ*, II. 2, 93-94; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 328-329; İbn Ebî Hâtim, *Taḥdîmetu'l-cerḥ*, s. 55-126; *Kitâbu'l-cerḥ*, II. 1, 222-227; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîḥu Bağdâd*, IX. 151-174; Ebû Nu'aym, *Ḥulye*, VI. 356-393; VII. 3-144; İbn Hâlikân, *Vaḳeyât*, II. 127-128; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 203-207; *Mizân*, II. 169; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV. 111-115; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 518-519.

814 Bkz. el-Buhârî, *Târîḥ*, II. 1, 277; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerḥ*, I. 2, 457; İbn Hacer, *Tehzîb*, III. 241; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 93.

815 Cāmi'inin bir kısmı papirüsler üzerinde bulunmuş olup, halen Dâru'l-Kutub el-Miṣriyye'de bulunmaktadır ve 1942 senesinde Dawid-Weil tarafından neşredilmiştir. Cāmi'inin Kıyâmet'le ilgili bölümünü dinlerken üzerine gelen bir baygınlık, 'Abdullah İbn Vehb'in ölüm sebebi olarak zikredilir. Tercemesi hakkında bkz. İbn Sa'd, *Ṭabaḳât*, VII. 2, 518; el-Buhârî, *Târîḥ*, III. 1, 218; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerḥ*, II. 2, 189-190; İbn Hâlikân, *Vaḳeyât*, II. 240-242; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 304-306; *Mizân*, II. 521-523; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI. 71-74; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 466.

816 Bkz. el-Buhârî, II. 2, 95; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 221; İbn Ebî Hâtim, *Taḥdîmetu'l-cerḥ*, s. 32-54; *Kitâbu'l-cerḥ*, II. 1, 225-227; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 330; Ebû Nu'aym, *Ḥulye*, VII. 270-318; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîḥu Bağdâd*, IX. 174-184; İbn Hâlikân, *Vaḳeyât*, II. 129-130; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 262-265; *Mizân*, II. 170-171; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV. 117-122; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 96.

tır. Bununla beraber şuna da işaret edebiliriz ki, *Muşannaf'lar*, *Câmi'* denilen eserler gibi her konudaki hadisleri ihtiva etmeseler bile, *Sunen'lerden* farklı olarak, *Câmi'*lerde yer alan konulardan bazılarıyla ilgili hadislere de yer vermişlerdir. Bu bakımdan *Muşannaf'ları*, ihtiva ettikleri konular yönünden, *Sunen'ler* ile *Câmi'*ler arasında mütalaa etmek mümkündür.

İkinci asırda *Muşannaf* denilen eserleriyle şöhret kazanmış imamlar, HÂMMÂD İBN SELEME İbn Dinâr (Ö. 167)⁸¹⁷ ve VEKİF İBNU'L-CERRÂH İbn Muleyh (Melîh) er-Ru'âsî (Ö. 197)⁸¹⁸ dir. Ancak İbnu'n-Nedîm, *Fihrist*'inde (s. 331) her iki *Muşannaf'ı* da *Kitâbu's-Sunen* adı altında zikretmiştir ki, bu, bizim *Sunen'ler* ile *Muşannaf'lar* arasında büyük bir fark bulunmadığına dair biraz önce işaret ettiğimiz görüşü doğrular.

e. Belirli bir konuya tahsis edilmiş kitaplar

İkinci asırda telif edilen hadis kitaplarından bir kısmının da, *Câmi'*lere vücut veren çeşitli konulardan birine tahsis edildikleri görülür. *Sunen* olsun *Câmi'* olsun *Muşannaf* eserlerde bu konular, umumiyetle "kitâb" adı altında zikredildikleri için, belirli bir konuya tahsis edilmiş müstekil eserlere de umumiyetle "kitâb" adı verilmiştir.

SUFYÂN İbn Mesrûk İbn Sa'îd EŞ-ŞEVİRÎ el-Küfî (Ö. 161)⁸¹⁹'nin *Kitâbu'l-Ferâ'iz* ve *Kitâbu't-Tefsîr*'i; Ebu's-Salt ZÂ'İDE İBN KUDAME es-Şekâfî el-Küfî (Ö. 161)⁸²⁰'nin *Kitâbu'l-Menâkıb*, *Kitâbu'z-Zuhd* ve *Kitâbu't-Tefsîr*'i; İBRÂHİM İBN TAHMÂN İbn Şu'be el-Ḥorāsânî (Ö. 163)⁸²¹'nin *Kitâbu'l-Menâkıb*, *Kitâbu'l-İydeyn* ve *Kitâbu't-Tefsîr*'i; ABDULLAH İBNU'L-MUBÂREK İbn Vâzih el-Ḥanzalî et-Temîmî (Ö. 181)⁸²²'nin *Kitâbu'z-Zuhd ve'r-Rakâ'ik*, *Kitâbu'l-Birr ve's-Sıla*, *Kitâbu't-Tefsîr*, *Kitâbu'l-Cihād*'i; Ebü Mu'âviye HUŞEYM İBN BEŞİR İbn Kâsım es-Sulemî (Ö. 183)⁸²³'nin *Kitâbu't-*

817. Bkz. 804 Nolu dipnot.

818. Bkz. İbn Sa'îd, *Tabakât*, VI. 394; el-Buhârî, *Târîh*, IV. 2, 179; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 221; İbn Ebî Ḥatîm, *Takdîmetu'l-cerh*, s. 219-232; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 331; Ebü Nu'aym, *Ḥilye*, VIII. 368-380; el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII. 496-512; ez-Zehebi, *Tezkire*, I. 306-309; *Mizân*, IV. 335-336; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI. 123-131; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 96-97.

819. Bkz. 813 No.lu dipnot.

820. Bkz. İbn Sa'îd, *Tabakât*, VI. 263; el-Buhârî, *Târîh*, II. 1, 395; İbn Ebî Ḥatîm, *Kitâbu'l-cerh*, I. 2, 613; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 330; ez-Zehebi, *Tezkire*, I. 215-216; İbn Hacer, *Tehzîb*, III. 306-307.

821. Bkz. 803 No.lu dipnot.

822. Bkz. 805 No.lu dipnot.

823. Bkz. 807 No.lu dipnot.

Tefsîr'i; Ebû Bişr İSMÂ'İL İBN 'ULEYYE el-Esedî (Ö. 193)⁸²⁴ nin *Kitâbu'l-Tahûre*, *Kitâbu's-Şalât*, *Kitâbu'l-Menâsik* ve *Kitâbu't-Tefsîr*'i, Ebû Muhammed İSHÂK İBN YÛSUF İbn Mirdâs el-Ğuraşî el-Vâsiî EL-EZRAĞ (Ö. 195)⁸²⁵ m *Kitâbu's-Şalât*, *Kitâbu'l-Menâsik* ve *Kitâbu'l-Kırâ'ât*'ı; MUHAMMED İBN FUZAYL İbn Gazvân İbn Cerîr ez-Zabbî (Ö. 195)⁸²⁶ nin *Kitâbu'd-Du'â*, *Kitâbu'z-Zuhd*, *Kitâbu's-Şıyâm* ve *Kitâbu't-tefsîr*'i; VEKÎ' İBNU'L-CERRÂH İbn Muleyh er-Ru'âsî (Ö. 197)⁸²⁷ nin *Kitâbu'z-Zuhd* ve *Kitâbu't-Tefsîr*'i.

Burada, musannaf hadis eserlerinden olmakla beraber, *Sunen* veya *Câmi*'lerden farklı olarak değişik bir isimle zikredilen ve ikinci asrın ortalarında hadis tarihine girmiş bulunan bir kitap ve onun musannfı üzerinde ayrıca durmak istiyoruz. Bu kitap *el-Muvattâ'* adıyla şöhret kazanmıştır ve musannfı da, kitabı kadar şöhrete ulaşmış olan büyük imam MÂLİK İBN ENES (Ö. 179) tir.

Mâlik İbn Enes ve el-Muvattâ'

Kendi adı altında kurulmuş olan fıkıh mezhebi Mâlikiyye'nin meşhur imamı, aynı zamanda, Hazreti Peygamberle birlikte bir çok gazvelere iştirak etmiş olan sahabî Ebû 'Âmir'in torunu Mâlik İbn Enes İbn Mâlik İbn Ebî 'Âmir el-Aşbahî, 93 senesinde Medîne'de dünyaya gelmiş ve uzun müddet yanından ayrılmadığı 'Abdurrahman İbn Hürmüz başta olmak üzere Medîne'nin diğer âlimlerinden ilim almıştır. Hadis işittiği meşhur imamlar arasında İbn 'Omer'in kölesi Nâfi', Muhammed İbnü'l-Munkedir, Ebu'z-Zubeyr, İbn Şihâb ez-Zuhrî, 'Âmir İbn 'Abdillah, 'Abdullah İbn Dînar bulunur. Kendisinden riveyet eden imamlardan bazıları ise, kendi şeyhlerinden olan Yahyâ İbn Sa'îd el-Anşârî, ez-Zuhrî, İbn Cureyc, Yezîd İbn 'Abdillah, el-Evzâ'î, Sufyân eş-Şevrî, Sufyân İbn 'Uyeyne, Şu'be, 'Abdullah İbnü'l-Mubârek, eş-Şâfi'î, İbn 'Uleyye, Ebû Hânife'nin talebelerinden Muhammed eş-Şeybânî ve daha bir çok kimsedir.

Mâlik İbn Enes, hadis ilminde, râvi tenkidinde (cerh ve ta'dîl), Kitap ve Sunnetten hüküm istihracında büyük şöhret kazanmış ve onun bu sahalardaki üstünlüğü, akranları ve asrının ileri gelen imamları tarafından da

824 Bkz. el-Buhârî, *Târîh*, I. 1, 342; İbn Kıteybe, *el-Ma'ârif*, s. 221; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 331; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, I. 1, 153-155; ez-Zehebî, *Mizân*, I. 216-220; İbn Hacer, *Tehzîb*, I. 275-279.

825 Bkz. el-Buhârî, *Târîh*, I. 1, 406; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, I. 1, 238; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 333; ez-Zehebî, *Tezkire*, I. 330; İbn Hacer, *Tehzîb*, I. 257-258.

826 Bkz. 809 No.lu dipnot.

827 Bkz. 818 No.lu dipnot.

teslim edilmiştir. Hazreti Peygambere karşı olan sevgisi ve hurmeti, Sunnete ve dolayısıyla hadîse olan büyük bağlılığının başlıca âmili olarak görülür. İleri yaşına ve vücutça çok zayıf olmasına rağmen, Medîne’de her hangi bir hayvana binmez “burada Allah’ın Rasûlü medfûn bulunurken binmem” derdi. Hadîs rivayetine başlamadan önce de abdest alır, yatağının başına vakar ve heybetle oturur, sonra rivayet ederdi. Bu suretle Hazreti Peygamberin hadîsini yüceltmiş olurdu. Hadîs aldığı kimseler üzerinde de titizlikle durur; onların güvenilir (şika), zühd ve takva sâhibi olmaları yanında hadîs ehlinde olmalarını da şart koşardı.

Mâlik İbn Enes, 147 senesi civarında bir mihnete maruz kalmış ve Halife el-Manşûr’un vâlisi tarafından kırbaçla dövülmüştür. Bu hâdisenin sebebi hakkında çeşitli görüşler ileri sürülür. Bazılarına göre Mâlik, Halifenin kaza teklifini reddettiği için bu muameleye maruz kalmıştır; çünkü bu teklifi reddetmekle Abbasî hükümdarlarına, işlerinde yardım etmekten kaçınmış oluyordu. Diğer bazılarına göre de Mâlik, Medîne’de Halîfeye karşı ayaklanmış olan Muhammed en-Nefsu’z-Zekiyye lehinde fetva vermiş olduğu için dövülmüştür. Diğer bazıları ise, Halifenin ikrah ile talâkın sahîh olmadığına dair gelen hadîsi rivayetten menetmesine rağmen, Mâlik’in mezkûr hadîsi rivayet etmesini mihnetin sebebi olarak ileri sürmüşlerdir; çünkü Halîfeye karşı ayaklananlar, bey’atın ikrah ile vukubulduğunu ileri sürüyorlar ve bunu, ikrah ile talâkın sahîh olmadığını belirten hadîse kıyasla, hilâfetin de sahîh olmayacağını iddia ediyorlardı. Maamafih, bir hacc mevsiminde Hicâz’a gelen Halife Ebû Ca’fer el-Manşûr, vukubulan hâdiseden haberi bulunmadığını beyan ederek Malik’ten özür dilemiş ve hattâ bazı haberlerden anlaşıldığına göre, Hazreti Peygamberin hadîslerini biraraya getiren bir de kitap telif etmesini istemiştir. Mâlik, Halifeden gelen bu istek üzerine *el-Muvattâ’* adını verdiği meşhur kitabını tasnif etmiştir.

İbn Hacer, *el-Muvattâ’*ın tasnifine tekaddüm eden devri de tavsif ederek şöyle der: “Hazreti Peygamberin âsârı, ashâbı ve kibar-ı tâbi’ın devrinde iki sebepten dolayı câmi’lerde müdevven ve müretteb değildi. Birincisi, Muslim’in *Şahih*’inde de sâbit olduğu gibi, Kur’ânı Kerimle karışma korkusundan dolayı sahabenin tedvinden menedilmeleri; ikincisi ise, hâfizalarının genişliği ve zihinlerinin akıllığı idi. Çoğu yazı bilmiyordu. Fakat tâbi’ün devrinin sonlarına doğru ulemanın muhtelif şehirlere dağılması, havaric, râfıza ve kader münkirleri gibi bid’at ehlinin ortaya çıkması üzerine, âsârın tedvini ve bâblara göre tertibi başladı. Bu işe ilk defa girişenlerin başında er-Rebi’ İbn Şubeyh, Sa’id İbn Ebî ‘Arûbe ve diğerleri vardı. Bunlar, üçüncü tabaka gelinceye kadar her bâbı ayrı ayrı tasnif ediyorlardı. İmam Mâlik *el-Muvattâ’* adını verdiği kitabını tasnif etti. Bu kitapta, Hicâz ehlinin hadîsini toplamış,

sahabenin sözlerini tâbi'ün ve daha sonrakilerin fetvalarını da mezcederek onu telif etmişti"⁸²⁸

Hazreti Peygamberin hadisleri yanında sahabenin söz ve fetvalarına da yer verilerek telif edilen bu kitabı, İmam Mâlik, şeyhlerine arzetmiş, onların muvafakatlarını bildirmelerinden sonra da ona *el-Muvattâ'* adını vermiştir⁸²⁹. İmam el-Evzâ'î'nin, kitabı Mâlik'e kırk günde okuyup arzetmesi üzerine onun, "benim kırk senede telif ettiğimi siz benden kırk günde aldınız" demesi⁸³⁰, kitabın telifinde gösterilen gayret ve titizliğe delâlet eder.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Mâlik, *Muvattâ'*'i ile ilk musannıflardan olduğu gibi, rivayet olunan hadislerin kabulünde ihtiyatı elden bırakmayan ve onları metin ve isnad yönünden şiddetle tenkid eden imamların da başında gelir. Bu bakımdan, kesinlikle bilinmese bile, hadis ilminin cerh ve ta'dile ait kaidelerinden mühim bir kısmının Mâlik İbn Enes tarafından ortaya konulduğu ileri sürülebilir.

İmam Mâlik'in, hadislerin kabulünde gösterdiği bu ihtiyat ve hadis râvileri hakkında giriştiği şiddetli cerh dolayısıyla *Muvattâ'*'i, en sahîh hadis kitapları arasında yer almıştır. Nitekim eş-Şâfi'î, "yer yüzünde ilim yönünden Malik'in kitabından daha sahîh bir kitabın bulunduğunu bilmiyorum" derken bu gerçeği ifade etmiştir⁸³¹. Her ne kadar gerek İbnu's-Salâh ve gerekse İbn Keşir, eş-Şâfi'î'nin, el-Buhârî ve Muslim'in, *Şahîh*'lerini telif etmeden önce bu sözü söylediğini, zira *el-Muvattâ'*'in tasnif edildiği devirde İbn Cureye, İbn İshâk, Ebû Kurra Mūsâ İbn Târiq, 'Abdurrâzâk İbn Hemmâm ve daha bir çok kimsenin musannafları bulunduğunu ve *el-Muvattâ'*'in bunlardan daha sahîh ve faydalı olduğunu söylemişlerse de⁸³², bazı imamların, *el-Muvattâ'*'i *Şahîhân*'ın telifinden sonra da en sahîh kitap kabul eden görüşleri yine bakî kalmıştır.

Netice olarak, *el-Muvattâ'*'ın sıhhat yönünden derecesi hakkında ortaya çıkan görüşleri guruplandırmak gerekirse, denebilir ki, Mâlik'in, râvilerin cerh ve ta'dilindeki şiddeti, hadisleri kabulündeki ihtiyatı ve titizliği dolayısıyla *el-Muvattâ'*, el-Buhârî ve Muslim'in *Şahîh*'lerinden önce gelir.

Bazılarına göre iki *Şahîh* ayarında veya mertebesindedir.

Diğer bazılarına göre ise, iki *Şahîh*'in altındadır ve bu görüş, ekserî hadîşçilerin görüşüdür. Nitekim es-Suyûtî, konu ile ilgili olarak İbn Hacer'den

828 *Hedyu's-sâri*, I. 4.

829 Es-Suyûtî, *Tenvîru'l-havâlik*, s. 7.

830 Aynı yer.

831 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 14; İbn Keşir, *İhtîşâru 'ulûmi'l-hadîs*, s. 31.

832 Aynı yer.

şu görüşü nakletmiştir: "Mâlik'in kitabı, kendi nazârında ve mürsel munkaṭıf ve bunun gibi bazı zayıf hadîslerle ihticac etmenin gerekli olduğu hususunda kendisine tâbi olanların nazârında sahihtir. Fakat el-Buḥârî'nin kitabındaki munkaṭıf hadîslerle *Muvattâ'*daki munkaṭıf'ler arasında fark vardır. *Muvattâ'*'daki munkaṭıf hadîslerin çoğunu, Malik şeyhlerinden bu şekilde işitmiştir ve onun nazârında bunlar birer huccettir. Halbuki el-Buḥârî, kendi kitabındaki-leri, eğer bir başka yerde mevşûl olarak zikretmişse, bunların isnadlarını, hafifletmek maksadıyla kasden hafzetmiştir; yahut şartına uygun değilse, kitabın mevzuu dışına çıkarmak maksadıyla isnadlarını terketmiş, fakat hadîsleri de, ya istişhad, isti'nâs, yahutta bazı Kur'ân âyetleri için tefsir kasdıyla nakletmiştir. Bu bakımdan el-Buḥârî'nin munkaṭıf (ta'lik)ları, *Muvattâ'*'ın hilâfına, onu, mücerred sahih kitap olmaktan çıkarmamıştır"⁸³³.

Maamafih, İbn Hacer'in bu görüşüne karşılık, şu hususu da gözönünde bulundurmakta fayda vardır: *Muvattâ'*da yer alan dört hadîs müstesnâ, diğer mürsel ve munkaṭıf olanların hepsinin de başka yollarla rivayet edildikleri ve bu bakımdan *Muvattâ'* hadîslerinin de sahih hadîsler arasında yer aldıkları söylenmiş; hattâ İbn 'Abdi'l-Berr tarafından, *Muvattâ'*'ın mürsel ve munkaṭıf hadîslerinin mevşûl rivayetlerini gösteren bir kitap bile telif edilmiştir⁸³⁴.

*Muvattâ'*da yer alan hadîslerin sayısı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu konudaki ihtilâfın Mâlik'ten rivayet edilen *Muvattâ'* nüshalarının çokluğundan ve her bir nüshanın birbirinden farklı oluşundan ileri geldiğine şüphe yoktur; zira bazılarında bulunan fazlalıklar diğer bazılarında mevcut değildir. Es-Suyûtî'nin Ebû Bekr el-Ebhurî'den naklen verdiği rakamlara göre, Hazreti Peygamber ile sahabe ve tâbi'ündan gelen âsârın hepsi 1720 dir. Bunların musned olanları 600, mürsel olanları da 222 dir. 613 mevkûf, 285 de maktû, yani tâbi'î sözleri vardır⁸³⁵.

Mâlik'in, bu hadîslerin naklinde takip ettiği yol, umumiyetle, konunun başında, Hazreti Peygamberden gelen hadîsleri, sonra da sahabe ve tabi'ündan vârid olan âsârı vermek olmuştur. Sahabe ve tâbi'ündan tercih ettiği kimselerin hemen hepsi medîneli olanlardır; çünkü Mâlik Medîne dışına çıkmamıştır. Bazan hadîsin akabinde, Medîne'de üzerinde ittifak olunan bir re'yi, veya ameli, bazan da her hangi bir kelime ile ilgili tefsiri, veya bir cümle- nin izahını vermiştir.

Muvattâ', muhtevası itibariyle hem bir hadîs kitabı, hem de bir fıkıh ve kanun kitabıdır⁸³⁶.

833 Es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 41.

834 Es-Suyûtî, *Tenvîru'l-havâlik*, s. 8.

835 Aynı yer.

836 Mâlik İbn Enes'in tercemesi hakkında bkz. el-Buḥârî, *Târîh*, IV. 1, 310; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 218; İbn Ebî Hâtim, *Takdimetu'l-cerh*, s. 11-32; *Kütabu'l-cerh*, IV. 1, 204-206; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 294-295; Ebû Nu'aym, *Hilye*, VI. 316-355; İbn Hallikân, *Vasfeyât*, III. 284-287; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, X. 174-175; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 207-213; İbn Hacer, *Tehzîb*, X. 5-9; el-Mes'ûdî, *Murûcû'z-zeheb*, III. 350.

III. BÖLÜM

TASNİFİN ALTIN ÇAĞI: KUTUB-İ SİTTE DEVRİ

(III. Hicrî Asır)

I. Tasnife hız veren âmiller

a. Kelâm ilminin doğuşu

Birinci hicrî asırda, müslümanlar arasında ortaya çıkan siyasî ihtilâfların giderek itikada dönüştüğü ve İslâmî inanç üzerinde, yahut hiç olmazsa, ilk müslümanların akaidini teşkil eden bir takım meselelerde cidal ve münakaşalara sebep olduğu, önceki bahislerimizde yeterince açıklanmış; bu cidal ve münakaşaların ise, zamanla, mürci'e, mutezile, kaderiyye, cebriyye gibi çeşitli akaid mezheplerinin doğmasına yol açtığı gösterilerek bunlar hakkında lüzumlu bilgi verilmişti. İşte bu akaid mezheplerinin doğuşuna sebep olan cidal ve münakaşalar, aynı zamanda, "Kelâm" adı verilen yeni bir ilmin de başlıca kaynağı olmuştur. Filhakika daha sonraki devirlerde, bazı müellifler tarafından verilen "Kelâm" ile ilgili tarifler, bu görüşümüzü kesinlikle teyid eder. Meselâ el-Fârâbî (Ö. 339) ye göre "Kelâm sanatı, şeriat koyucusunun tasrih ettiği bazı mahdut amel ve itikadların müdafaasında ve onlara muhalif çeşitli söylentilerin temizlenip atılmasında, insanın sâhip olduğu kudrettir. Bu, amel ve ittikadlara göre ikiye ayrılır. Ancak kelâm sanatı, "fıkıh"tan ayrıdır; zira "fıkıh", şeriat koyucusunun açıkça ortaya koyduğu amel ve akîdeleri alır; onları asıl kabul eder ve sonra bu asıllardan, gerekli olan diğer amel ve itikadları istinbat eder. Buna göre mutekellim (kelâmcî), "fakîh"ın istinbattan önce asıl olarak kullandığı delillerin müdafiidir"⁸³⁷.

El-Fârâbî'nin bu tarifinden açıkça anlaşılıyor ki, "Kelâm"ın aslı, ister Allah Ta'âlâ olsun, ister O'nun Rasûlü olsun, Şâri' (şeriat koyucusu) tarafından vazolunan dinî asılların müdafaasından ibarettir.

El-Gazâlî (Ö. 505) de, kelâm hakkında şu görüşü ileri sürmüştür: "Ehl-i sunnet akîdesini, ehl-i bid'atın teşvişinden muhafaza etmek kelâmın gayesi-

837 Bkz. *İhşâ'u'l-Şulûm*, s. 107-108.

dir. Allah, kullarına Rasûlünün dilinde, din ve dünyalarının selâmeti bakımından hak olan bir akîde vermiştir. Sonra da şeytan, mübtediannın kalbine, sunnete muhalif şeyler ilka etmiştir. Onlar, şeytanın bu telkinleriyle hak olan akîdeyi teşviş etmek üzere iken, Allah, mutekellimûn taifesini vücuda getirip davalarını sunnetin zaferi için, ehl-i bid'atın telbisatını çıkarıp atacak müretteb bir kelâm ile harekete geçirmiştir. Bunun neticesinde de Kelâm ilmi ve ehli ortaya çıkmıştır"⁸³⁸.

El-Gazâlî'nin bu görüşü de, kelâmın, İslâm akaidinin müdafaasını ve ona aykırı düşen sapık görüşlere karşı korunmasını gaye edinen bir ilim olarak ortaya çıkması yönünden, el-Fârâbî'nin tarifiyle uyuşur.

"Kelâm ilmi, delil iradı ve şüphenin izalesiyle akaid-i diniyyenin isbatıdır" derken el-İcî (Ö. 756)⁸³⁹, "akaid'-i diniyyeyi yakînen hasıl olan delillerle bilmektedir. Mevzuu bu akaidin isbatıdır" derken de et-Teftâzânî (Ö. 792)⁸⁴⁰, gerek el-Fârâbî'den ve gerekse el-Gazâlî'den farklı bir şey söylemiş değillerdir.

Kelâm, İslâm akaidinin isbatını ve onun yabancı fikirlere karşı korunmasını gaye edinen bir ilim olduğuna göre, bu ilmin temelinde, cidal ve münakaşadan oluşan bir taşın yattığını anlamamak mümkün değildir. Bu bakımdan, konunun başında da işaret ettiğimiz gibi, müslümanlar arasında siyasî ihtilâflardan sonra başlayan akaid müteallık münakaşalar, Kelâm ilminin doğuşunu hazırlayan başlıca âmiller olmuştur.

Ancak, şurasını da gözden uzak tutmamak gerekir ki, akaidle ilgili sistemli münakaşalar, ilk defa ortaya çıkışı hakkında daha önce yeterli bilgi verdiğimiz mutezile mezhebi tarafından başlatılmış; bu mezhebin bilhassa kadim Yunan felsefesi ile meşguliyeti ve aklı, nakle dayanan dinî nasslara takdimi, kendine has mutezile kelâmının doğmasına vesile olduğu gibi, ileride, mutezile de dahil olmak üzere "bid'at ehli" arasında sayılan diğer mezheb kelâmcılarına karşı mücadeleye girişecek olan ehl-i sunnet kelâmının doğmasına da öncülük etmiştir. Bu bakımdan Kelâm ilminin doğuşunu, mutezilenin doğuşu ile bir mütalaa etmekte her hangi bir mahzur yoktur. Bununla beraber, mutezile ile birlikte bid'at ehlinden sayılan diğer mezhepler kelâmının, Kelâm ilminden sayılıp sayılamıyacağı konusu, müteahhürün arasında münakaşa konusu edilmiştir; çünkü bunlara göre "kelâmın konusu, Muhammed'in dinine müteallık akaidin isbatıdır. Bu da akîdeye konu teşkil eden meselelerin teslimiyetle kabul edilip sonra akla istinad eden bürhan ile takviyesidir.

838 *El-Munkız mine'z-zalâl*, s. 132 vd.

839 Bkz. *Azudu'd-Dîn el-İcî, Şerhu'l-Mevâkıf*, I. 14-15.

840 *Şerhu'l-Makâşid*, I. 5.

Kelâmda şerhın akıl ile teyidi ve akîdenin Kitap ve Sunnette varid olan meselelerden olması şarttır. Bu iki şarttan birisinin bulunmaması halinde, kelâm asla kelâm olmaz⁸⁴¹. Bid‘at ehlinin kelâmında ise, İslâm şeriatına uymayan, hattâ ona aykırı düşen bir çok mesele akaid içerisinde mütalaa edilmiş ve onların akıl yolu ile isbat ve müdafaası yapılmışa çalışılmıştır. Bu ise, tabii olarak, sunnete bağlı müslümanlar arasında tepki ile karşılanmıştır. Nitekim yukarıda kelâmıla ilgili sözlerini naklettiğimiz el-Gazâlî ve el-İcî’de bu hususu açıkça müşahede etmek mümkündür. El-Gazali, “kelâm ilminin gayesi, ehl-i sunnet akîdesini, ehl-i bid‘atın teşvişinden muhafaza etmektedir... Onlar, şeytanın telkinleriyle hak olan akîdeyi teşviş etmek üzere iken, Allah mütekellimûn tâifesini vücûda getirip davalarını sunnetin zaferi için ehl-i bid‘atın telbistanı çıkarıp atacak müretteb bir kelâm ile harekete geçirmiştir” derken, kelâmın konusunun Kitap ve Sunnete dayanan akaid olduğuna işaret etmiş; ehl-i bid‘at kelâmını kelâmdan saymadığını da, mütekellimûn taifesinin sunnetin zaferi için yaratıldığını söylemekle açıklamıştır. El-İcî ise, Kelâm ilmini, “delil iradı ve şüphenin izalesiyle akaid-i dîniyyenin isbatıdır” sözü ile tarif ederken, mezkûr akaidin İslâm dininden alınması gerektiği görüşünde el-Gazâlî’ye tâbi olmuş, fakat tarifine eklediği “hasım her ne kadar bizim nazarımda hatalı da olsa, onu yine kelâm ulemasından addederiz” sözü ile⁸⁴², bid‘at ehlinin kelâmı görüşünde el-Gazâlî’den ayrılmıştır. Maamafih ehl-i bid‘at kelâmı hakkında ortaya çıkan münakaşaların mahiyeti ne olursa olsun, işin gerçek olan yönü, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, kelâmın mutezeile ile birlikte tarih sahnesine çıkmış olmasıdır.

Mutezilenin ehl-i sunnete muhalif kaldığı bir çok akaid meselesinden bilhassa iki tanesi, usûl-i dinde çok büyük ehemmiyeti haizdir. Bunlardan birincisi insanın fiilleri (ef‘âlul-‘ibâd) ile ilgilidir. Mutezileye göre fiillerin gerçek hâlikî (yaratıcısı), Allah değil, insandır. Bu sebepledir ki insan, sevab ve ıakaba müstahak olur. Mutezile, bu görüşü ile kaderi red, Hazreti Peygamberden rivayet edilen kaderle ilgili hadisleri inkâr ve başta sahabe olmak üzere bu hadislerin râvilerini yalancılıkla itham etmiştir. Halbuki ehl-i sunnete göre insanın fiillerini Allah yaratır. Bu yaratmada insanın kesb ve ihtiyarının hiç bir rolü yoktur. Her şey Allah’ın takdiri içerisinde cereyan eder. Hazreti Peygamberden bu konuda rivayet edilen ve muteber kitaplarda yer alan hadisler sahihtir; bu hadisleri geldiği şekliyle kabul etmek lâzımdır.

Mutezilenin ehl-i sunnete muhalif kaldığı ikinci konu, Allah Ta‘âlânın sıfatları ile ilgilidir. Mutezileye göre Allah, sem‘ (işitme), başsar (görme), ilim, hayat, kudret ve kelâm gibi zâtı ile kaim sıfatlardan münezzehtir; çünkü bu

841 Taşköprüzade, *Mevzû‘atü’l-‘ulûm*, I. 594.

842 *Şerhu’l-Mevâkıf*. I. 15.

sıfatlar isbat edildiği takdirde kadîmin teaddüdü gerekir. Ehl-i sunnet ise, bu sıfatların, Allah Ta'âlânın zâtının ne aynı ne de gayrı, fakat zâtı ile kaim, kadîm olduğu görüşündedir.

Mutezilenin sıfatlarla ilgili bu ta'tîl görüşü, fer'î bir meselede ciddî sonuçlar veren yeni bir ihtilâf konusu ortaya çıkarmıştır. Bu konu, Allah Ta'âlânın kelâmından ibaret olan Kur'ânı Kerîmle ilgilidir: Kur'ân, Allah'ın kelâmı olduğuna göre, kadîm midir yoksa hâdis ve mahlûk mudur? Mutezile, Allah'ın zâtı ile kaim, sıfatlarını ve dolayısıyla kelâm sıfatını reddettiği için, O'nun kelâmı olan Kur'ânın da muhdes ve mahlûk olduğunu, ihtiyaç ânında harflerin ve seslerin yine mahlûk olan bir cisim üzerinde yaratıldığını, Peygamberin de bu sesleri işittiğini ileri sürmüştür. Ehl-i sunnet ise, Allah'ın zâtı ile kaim kadîm sıfatlarını isbat ettiği için, kelâmının da kadîm olduğunu ve dolayısıyla Kur'ânı Kerîmin mahlûk olamayacağını kabul etmiştir.

Ancak, ehl-i sunnet veya ilk devirlerde onların temsileileri olan hadîşçiler, sıfatlar hakkında veya Kur'ânı Kerîm hakkında, yukarıda zikrettiğimiz görüşü benimsemiştir, derken, onların, Hazreti Peygamberden ve onun ahabından gerek haber olarak ve gerekse genel inanç olarak, kendilerine ulaşan bilgi dışında her hangi bir görüş veya kanaata sahip olmadıklarını da belirtmek isteriz. İslâm akaidi ile ilgili olarak bildikleri ve inandıkları her şey, sadece Hazreti Peygamberden ahabı vâsıtasıyla gelen haberlerin ve Kur'ânı Kerîm âyetlerinin öğrettiklerinden ibarettir. Kur'ânı Kerîm, Allah'ın sıfatlarından bahisle onları isbat ediyordu. Keza Hazreti Peygamberden nakledilen sahîh haberler de Kur'ânı Kerîmi teyid ediyordu. Kader meselesinde de durum aynı idi. Hazreti Peygamber çeşitli sözleriyle, insanın iyi veya kötü davranışlarına göre üzerine tereddüb edecek sevab ve ıkanı gösterirken kaderi reddetmiyor, aksine isbat ediyor ve ona inanmayı islâm'ın şartları içinde zikrediyordu.

Kur'ânı Kerîmin, Allah'ın kelâmı olması dışında, mahlûk veya gayr-i mahlûk olduğu hakkında Hazreti Peygamberden tek bir söz nakledilmemiş, müslümanlar arasında da bu konuda müsbet veya menfi hiç bir inanç teşekkül etmemiştir. O halde mesele bir akîde meselesi değildi.

Mutezilenin zuhuru ve Yunan felsefesi ile meşgul olmağa başlaması, daha garibi, İslâm dinini bu felsefenin ışığı altında izah etmeğe kalkışması, o zamana kadar hakim olan İslâm akaidini ters yüz etti. İnanılması gereken hususlar saf dışı edilirken, yeni inançlar ihdas edildi. Hadîşçiler de bu inançları benimseyenler diye tehdit edildiler, işkenceye tâbi tutuldular. Kur'ânı Kerîme ve Hazreti Peygamberden naklettikleri haberlere dayanan inançlarını terketmişler diye de haberleri yalanlandı; kendileri yalancılıkla itham edildi. Bunlara dair elimizde pek çok örnekler vardır.

b. Hadîsçilerin itham edilmeleri

Mutezilenin, başta sahabe olmak üzere hadisle meşgul olan ve onu sırf dinin bir kaynağı olduğu için nakleden hadîsçileri, hiç bir kayda tabi olmadan itham etmeleri, prensiplerine ve felsefe ile terbiye ettikleri akıllarına aykırı düşen hadîslerin yalan olduğunu iddia edebilmek için başvurulmuş bir çare olarak görülür. Nitekim bu husus, Ahmed Emin tarafından da tesbit edilmiş ve şöyle denilmiştir: “Bu mezhebin mutezilenin akla tanımış olduğu tam hakimiyetten neşet eden bir yanı da, prensiplerini vazedip onlara gerçek bir îmanla bağlandıktan sonra, bu prensiplere aykırı düşen âyetleri tevîl, hadîsleri ise inkâr etmeleri ve bunları büyük bir cür’et ve sarahatla yapmalarıdır. Bu sebeple onların hadîs karşısındaki mevkileri, çok defa, onun sıhatinden şüphe, bazan da inkâr edenlerin mevkiidir. Çünkü onlar, akıl üzerinde hadîsin değil, hadîs üzerinde aklın hükmünü kabul ederler”⁸⁴³.

Mutezilenin hadîsler karşısındaki bu tutumunu, meşhur mutezile imamlarından el-Câhîz’ın, kendisi gibi bir mutezile imamı olan en-Nazzâm hakkındaki şu sözleri de teyid eder: “Eğer en-Nazzâm’ın aklı, hadîsle rivayet olunan hakikatı kabul etmezse, hadîsi garîp bir şiddetle inkâr eder. Meselâ kedilerin medhî, köpeklerin de zemmi hakkında ve birincisini ikincisine tafdil eden bir çok hadîs nakledilmiştir. İslâm’da kedi sevilir; artığı temizdir. Köpek ise mekrûhtur; artığı da pistir. Bununla beraber en-Nazzâm, aklına dayanır; hadîsçilere hitap ederek şöyle der: Kediyi köpeğe tercih edip Peygamberden köpeğin öldürülmesi, kedilerin ise bakılıp terbiye edilmesiyle ilgili hadîsler rivayet ettiniz. Bununla beraber kedinin bütün faydası fareleri yemesinden ibaret. Halbuki o, sesi ve güzelliği için beslediğiniz kuşlarımızı da yer. Evinizdeki zararlarından dolayı affınıza mazhar olsa bile, komşunuzun evindeki zararlarından dolayı onu affedemezsiniz. Bunlara ilâveten kedi, akrep, yılan, çeşitli pis böcek ve haşaratla bir çok zehirli şeyleri yediği halde, siz kalkıp kedinin artığı temiz, köpeğinki ise pis diyorsunuz. Köpeğin faydaları sayılamayacak kadar çok olduğu halde, bununla yetinmeyip söylediklerinizi Peygamberinize izafe ediyorsunuz”⁸⁴⁴.

El-Câhîz’ın bu sözlerinden açıkça anlaşılıyor ki, en-Nazzâm’ın aklı, kedi ile köpeği sadece menfaat yönünden mukayese ettikten ve köpeğin kediye nisbetle daha çok faydalı olduğu kanaatine vardıldıktan sonra, Hazreti Peygamberden nakledilen ve sahîh olduklarında şüphe bulunmayan kadîslerin⁸⁴⁵ şeriat

843 *Zuħa'l-İslâm*, III. 85.

844 Aynı eser, III. 116-117.

845 Meselâ köpekelerin ağız sokup yalayarak kirlettikleri kapların yedi defa yıkanmasıyla ilgili emirler için bkz. el-Buhârî, *Şahîh*, I. 51; Muslim, *Şahîh*, I. 234-235. Aynı hadîsler dört *Sunen* tarafından da nakledilmiştir. Köpeklerin öldürülmesi, sonra da av ve çoban köpeklerine müsadde edilmesi hakkındaki hadîsler için bkz. el-Buhârî, *Şahîh*, IV. 99; Muslim, *Şahîh*, III. 1200-1204. Kedi artığının necis olmadığını ifade eden hadîsler için bkz. Ebû Dâvûd, *Sunen*, I. 18; et-Tirmizî, *Sunen*, I. 153-155; en-Nesâî, *Sunen*, I. 55; İbn Mâce, *Sunen*, I. 149-150.

yönünden sebab-i vürûdündaki hikmetini araştırmak lüzumunu hissetmeden reddetmiş, sonra da hadîsçilere hitaben “söylediklerinizi Peygamberinize izafe ediyorsunuz” diyerek onları yalancılıkla itham etmiştir. Bugün bile sokaklarda başıboş dolaşan kedilerden çok köpeklerin toplanıp öldürüldüğü düşünülürse, asırlarca önce Hazreti Peygamberin köpekler hakkında söylediği sözleri, mutezile imamı en-Nazzâm’ın hangi aklı muhakeme ile reddettiğini araştırmak, her halde lüzumsuz bir iş olmasa gerektir.

Mutezile kelâmclarının, prensiplerine aykırı düşen hadîsleri reddetmek için râvileri kötölemelerini ve yalancılıkla itham etmelerini, aslında, daha önce de açıkladığımız gibi, Cemel vak’asına karışmış bazı sahabileri nasıl fâsik olmakla itham ettiklerini gördükten sonra, aşırı bir cür’et saymamak gerekir. Hattâ meşhur bir mutezile imamı olan Sumâme İbnu’l-Eşras’ın Cuma günü namaza giden müslümanları işaret ederek “bak şu öküzlere, bak şu eşeklere” demesi, sonra da Hazreti Peygamberi kasederek “bu Arab halkı ne hale soktu” diye ilâve etmesi yanında⁸⁴⁶, hadîsçilerin yalancılıkla itham edilmeleri çok daha hafif kalmaktadır. Bütün bunlar, mutezilenin, sahih olduğunu bilseler bile, Hazreti Peygamberden gelen bir hadîse tâbi olmayacak kadar dinî kayıddan uzak, buna mukabil kendi umdelerine sıkı sıkıya bağlı bir mezheb olduğunu gösterir.

İbn Kuteybe, mutezilenin hadîsçileri itham etmeleriyle ilgili olarak bazı sözlerini nakleder. Bu nakle göre mutezile der ki: “Hadîsçilerin garib olan hallerinden biri de, Yahyâ İbn Ma’ın, ‘Alî İbnu’l-Medîni ve benzeri imamların cerhine uyarak yalancı olduğunu kabul ettikleri bir şeyhten marûf olan hadîsleri yazmamalarıdır. Halbuki yine bunlar, hiç bir sahabinin muvafakat etmediği, ‘Omer, ‘Oşmân ve ‘Â’işe’nin yalancı olarak ilân ettikleri Ebû Hurayra’nın hadîslerini rivayet ederler ve delil olarak kullandılar. Keza ‘Omer ve ‘Â’işe’nin yalancı olduğunu söyledikleri ve hakkında “biz, Rabbımızın Kitabını ve Peygamberimizin sunnetini bir kadının sözü için terketmeyiz” dedikleri Fâtıma Bint Kays’ın sözü ile hükmederler. Gaylân, ‘Amr İbn ‘Ubeyd, Ma’bed el-Cuheni ve ‘Amr İbn Fâ’id gibi bazı kimseleri kadere nisbet ederler ve onlardan hadîs almazlar; fakat yine kaderiyyeden olan Kâtâde, İbn Ebî ‘Arûbe, İbn Ebî Necih, Muhammed İbnu’l-Munkedir ve İbn Ebî Zi’b gibilerden hadîs rivayet ederler. ‘Alî ile ‘Oşmân’ı müsavî addeden, yahut ‘Alî’yi ‘Oşmân’dan üstün gören bir şeyhi cerhederler; fakat el-Muhtâr’ın sancağını taşıyan Ebu’t-Tufeyl ‘Amir İbn Vâsile’den ve Câbir el-Cu’ffi’den hadîs alırlar. Halbuki her ikisi de ric’a akidesine inanan kimselerdendir. Bütün bunlara ilâveten hadîsçiler, rivayet ettikleri şeylerde halkın en câhilleri, taleb ettikleri şey-

846 İbn Kuteybe, *Te’vilu muhtelifi’l-hadîs*, s. 60.

lerden en az haz alanlarıdır. İlmün şekli, hadîsin ismiyle kanaat etmişlerdir. Fulan kimse rivayet yollarını iyi bilir, hadîs râvisidir, derler de, yazdığını iyi bilir veya bildiği ile âmildir, demeyi terketmişlerdir. Bunlardan elli sene boyunca kendisine hayvan sırtında gelinip hadîs alınan birine, bir kuyuya düşen fareden sual sorulsa, kuyunun temiz olduğunu söyler. Bir başkasına Allah Ta‘âlânın “rîhun fihâ sır” sözü hakkında sorulsa, şiddetli soğuk mânâsına gelen “şır” kelimesini, çok defa geceleri sesi duyulan bir haşereye atfeder. Bir başkası “seb‘atin” ve “seb‘ine”den rivayet eder; fakat bunların Şu‘be ve Sufyân olduğunu anlamaz⁸⁴⁷.

Mutezile kelâmcıları, İbn Kuteybe’den naklen zikrettiğimiz bu sözlerinden de anlaşıldığı gibi, aralarında hiç bir ayırım yapmaksızın bütün hadîsçileri kötümüşler, sonra da bu kötiledikleri kimseler tarafından rivayet olunan hadîslerin dinde delil olarak kullanılmıyacağını ileri sürüp daha önceki bahislerimizde de açıklandığı gibi, onları kısmen veya tamamen reddetmişlerdir.

Aslında bir hadîşçinin kötülenmesi, daha doğrusu, hadîs ilmindeki kendine has tabiri ile zayıf ve kusurlu taraflarının ortaya konulmak suretiyle cerh edilmesi, garib karşılanmaması gereken bir husustur. Hadîşçilerin bizzat kendileri de bu konu üzerinde titizlikle durmuşlar ve kendi meslektaşlarını hiç çekinmeden cerhetmişlerdir. Bu faaliyetin bir neticesi olarak meydana getirilen rical kitapları ve bilhassa bu kitapların zu‘afâya tahsis olunanları, bunun en açık delillerinden birini teşkil eder. Ancak, hadîşçilerin kendi meslektaşlarını cerh etmeleriyle mutezile kelâmcılarının hadîşçileri kötümeleri arasında gaye ve maksad yönünden belirli bir fark vardır ve bu fark, amel ve itikadın meydana getirdiği İslâm şeriatının temelini teşkil eden sunnetin özüne müteallik bir anlayıştan ileri gelir. Hadîşçiler, daha önce de açıkladığımız gibi, sahîh olan sunneti tesbit etmek, zayıf ve uydurma olanından ayırmak gayesiyle râvilerin cerhini zarurî görmüş ve bununla ilgili usûl ve kaide-leri geliştirme gayretine girişmiş iken, mutezile kelâmcıları, meşgul olmağa başladıkları felsefenin ışığı altında, İslâm akaidine başka bir yön verme arzusuna kapılmış; bu arzunun gerçekleştirilmesi işinde sunnet veya hadîsin lüzumsuzluğunu ve hattâ onun kendi prensiplerine çok defa aykırı düştüğünü görerek onu bertaraf etme çarelerine başvurmuşlardır. Nitekim bu çareler de, bazan haber-i âhâdın ve hattâ mutevatirin delil olma keyfiyetini reddetmek, bazan da, bütün hadîşçileri kütülemek ve yalancılıkla itham etmek şeklinde tezahür etmiştir.

⁸⁴⁷ Bu iki isim, noktasız yazıldığı zaman “yedi” ve “yetmiş” manâlarında “seb‘a” ve “seb‘ü” şeklinde de okunabilir. Aynı eser, s. 10.

Hazreti Peygamberden, Allah Ta'âlânın sıfatlarını isbat eden sayısız hadis nakledilmiş olmasına ve bu hadislerin Kur'ânı Kerîmde yer alan sıfat âyetlerini teyid ve tafsil edici bir mahiyeti bulunmasına rağmen, mutezile kelâmcıları, aynı çarelere başvurarak bu hadisleri reddetmiş, Kur'ân âyetlerini ise, kendi felsefi görüşleri doğrultusunda tevîl etme cihetine gitmişlerdir. Keza kaderle ilgili olarak ve kaderi isbat eden bir çok hadis aynı şekilde reddedilmiş, kaderin nefyi bâbında Hazreti Peygamberden tek bir hadis nakledilmemiş olmasına rağmen, mutezile kelâmcıları, felsefi görüşlerine uygun olarak kaderi inkâr etmekte tereddüt göstermemişlerdir⁸⁴⁸.

Allah Ta'âlânın âhirette mü'minler tarafından görüleceği, muhtelif hadislerde açık bir dille ifade edilmiş, buna karşılık görülmesinin imkânsız olduğuna delâlet eden tek bir hadis vârid olmamış iken, mutezile kelâmcıları, prensiplerine aykırı olduğu için, ru'yet hadislerini red, Kur'ân âyetlerini de garîb bir biçimde tevîl etmişler ve ru'yetin imkânsız olduğunu ileri sürmüşlerdir⁸⁴⁹. Buna benzer daha pek çok örneklerinin gösterilmesi mümkün olan mutezili faaliyetlerin en dikkat çekici olanı, halku'l-*Qur'ân* inancında takip ettikleri yoldur. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Kur'ânı Kerîmin mahlûk veya gayri mahlûk olduğunu gösteren hiç bir dinî nass ve müslümanlar arasında bu konuda yerleşmiş her hangi bir inanç mevcûd değilken, mutezile kelâmcıları, halku'l-*Qur'ân* bir akîde konusu yapmışlar ve müslümanları bu akîdeyi ikrar etmeğe zorlamışlardır. Bu hâdise, muhatabın hadisçiler olması yönünden hadis tarihinde ve İslâm fikir hayatında önemli bir yer işgal eder.

c. *Halku'l-*Qur'ân* inancı ve mihnet*

Halku'l-*Qur'ân* inancı, Allah Ta'âlânın sıfatlarının ve bilhassa kelâm sıfatının nefyi neticesinde ortaya çıkmış bir görüştür. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, gerek Kur'ânı Kerîmde ve gerekse Hazreti Peygamberin hadislerinde zikredilen sıfatlar, müslümanlar arasında, tanıtıldıkları şekiliyle kabul edilmiş, onların, Allah'ın zâtı ile kaim kadîm sıfatlar olduğuna inanılmıştır. Bunun ötesinde hiç kimse, cidal ve münakaşaya varacak bir görüşe sâhip olmamıştır. Ancak, mutezile mezhebinin zuhurundan sonra sıfatlar meselesi, Kur'ân ve hadîsin çizdiği çerçeve dışında münakaşa edilen bir konu haline gelmiş, bu iki kaynak tarafından açıklanmadığı için, insanın bilmesine imkân olmayan bir takım meseleler, sanki kabul edilmesi gereken birer akide imiş gibi, müslümanlara telkin edilmeğe başlanmıştır. Kelâm sıfatının nefyi neticesinde ortaya çıkan halku'l-*Qur'ân* inancı bunlardan birini teşkil eder.

848 Daha geniş bilgi için bkz. Talât Koçyiğit, *Hadisçilerle kelâmcılar arasındaki münakaşalar*.

849 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Talât Koçyiğit, *Kur'ân ve Hadîste ru'yet meselesi*.

Kur'anı Kerîmin bir çok âyetlerinde, Allah Ta'âlânın konuşma sıfatına işaret edildiği, bazı peygamberlerle arada hiç bir vasita olmadan doğrudan doğruya konuştuğu, onlara hitap ettiği, açık ve tereddüde yer vermeyecek bir üslûb içinde görülür. Bu bakımdan Allah Ta'âlâ "Mutekellim" dir ve O'nun bu sıfatı, zâtı ile birlikte ezelden beri mevcuttur; bir başka ifade ile kadîmdir. Kur'anı Kerîm de O'nun kelâmından başka bir şey değildir. Mutezile kelâmcıları, bu görüşün aksine, Allah Ta'âlânın diğer sıfatları gibi kelâm sıfatını da reddetmiş, ancak kelâmı ihtiyaç ânında bir cisim üzerinde yarttığını, dolayısıyla Kur'anın da yaratılmış olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Aslında sıfatların ta'tili ve Kur'anın mahlûk olduğu görüşü İslâm tarihinde ilk defa Ca'd İbn Dirhem tarafından ortaya atılmıştır. İkinci asrın başlarında, son Emevî halifesi Mervân İbn Muhammed (1227-132) in mürebii olan Ca'd, muhtemelen Şâm hristiyanlarından aldığı bu görüşü, müslümanlar arasında yaymağa başlayınca, Şâm'dan tardedilmiştir. Bundan sonra Kûfe'ye gelmiş ve orada karşılaştığı Cehm İbn Şafvân (Ö. 128) a da aynı görüşü telkin etmiştir. Ne var ki halkın akîdesini ifsad eden faaliyetleriyle dikkatı çeken Ca'd İbn Dirhem, Halife Hişam İbn 'Abdi'l-Melik (105-125) in emriyle 'Irâk vâlisi Hâlid İbn 'Abdillah el-Çaşri tarafından bir Kurban bayramı sabahı boynu vurularak öldürülmüştür⁸⁵⁰.

Ca'd İbn Dirhem'in öldürülmüş olması, akîdesinin yayılmasını önlememiştir. Zira Kûfe'deki talebesi Cehm İbn Şafvân onun faaliyetini devam ettirmiş ve sıfatların ta'tili görüşünde mutezile kelâmcılarının hocası olmuştur. Nitekim mutezile, bu görüşü Cehm'den aldığı için, hadisçiler arasında "cehmiyye" adıyla de şöhet kazanmıştır. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki, Abbasî halifelerinin zındıklara karşı takındıkları sert tavır ve onları öldürmek için her yerde takip etmeleri, ta'til akîdesinin serbestçe yayılmasına engel oluyordu. İbn Keşir'in bir haberinden öğrendiğimize göre, Halife Hârûn er-Reşid (170-193), kendi eliyle bir damı öldürmüş ve yanına gelenlere şöyle hitap etmiştir: "Onu Kur'anın mahlûk olduğunu söylediği için öldürdüm ve bu suretle Allah'a daha çok yakın olmak istedim"⁸⁵¹.

Abbasî halifelerinin İslâm dışı inançlara karşı bu sert davranışları, ancak Halife el-Me'mûn (198-218) devrine kadar devam etmiş, el-Me'mûn'un hilâfet makamına geçmesinden sonra da mutezilenin en parlak yıldızı doğmuştur. El-Me'mûn, felsefî ilimlere büyük meyli olan, tesis ettiği "Dâru'l-Hikme" de Rûm diyarından getirttiği kadîm Yunan felsefesine ait kitapları terceme ettirip mutezilenin istifadesine sunan⁸⁵², sık sık tertip ettiği ilmî münazara-

850 İbn Keşir, *el-Bidâye*, X. 19.

851 Aynı yer.

852 El-Makrizî, *el-Huât*, IV. 183.

larda mutezile imamlarına aşırı derecede yakınlık gösteren bir halife idi. Bu imamlardan bilhassa Şumâme İbnu'l-Eşras, Ebu'l-Huzejl el-ʿAllâf ve Bişr İbn Gıyâs'ın Halife üzerindeki tesirleri pek büyük olmuştur⁸⁵³. Nitekim Halife ile mutezile imamları arasındaki bu yakınlığın neticesinde, el-Me'mûn, halku'l-Ḳur'ân inancını devletin resmî akidesi olarak ilân etmekten çekinmemiş; 218 senesinde Bizans seferine çıktığı bir sırada, Bağdâd'taki nâibi İshâk İbn İbrâhîm'e ilk mektubunu yazarak, Kur'ânın mahlûk olduğu görüşünde hadîşçilerin ikrar ve itiraflarını almasını emretmiştir. Bunu takip eden ikinci mektubunda, hadîşçilerden yedi kişinin seçilip kendisine gönderilmesini istemiş, bunların ikrarlarını bizzat alacağını bildirmiştir. Nâib, tanınmış imamlardan Yahyâ İbn Ma'în (Ö. 233) başta olmak üzere, *Ṭabaḳât* müellifi İbn Sa'd (Ö. 230), Ahmed İbn İbrâhîm ed-Devraḳî (Ö. 246), Zuheyr İbn Harb (Ö. 234) ve diğer üç kişiyi Halifenin karargâhına göndermiştir. Bağdâdta iken nâibin huzurunda halku'l-Ḳur'ânı ikrar etmeyen bu hadîşçiler, Halifenin karargâhında ve ölüm tehdidi karşısında ikrar etmek zorunda kalmışlar ve Bağdâd'e geri gönderilmişlerdir.

Halifenin üçüncü ve dördüncü mektupları, başka hadîşçilerin ikrara davet edilmeleri, ikrar etmeyenlerin ikrarlarının sağlanması için Halifenin karargâhına gönderilmeleri ile ilgili emirleri ihtiva ediyordu. Nâib bu emirler gereğince aralarında Ahmed İbn Hanbel'in de bulunduğu bir çok hadîşçi toplamış ve bunlara Halifenin mektuplarını okuyarak halku'l-Ḳur'ânı ikrar etmelerini istemiştir. Tehdit karşısında bir çokları ikrar etmiş, Ahmed İbn Hanbel ve Muhammed İbn Nüh ikrar etmedikleri için zincire vurularak Ṭarsûs'a doğru yola çıkarılmışlardır. Onlar yolda iken Halifenin ölüm haberi gelmiş, bu arada meşakkate dayanamayan Muhammed İbn Nüh da vefat ettiği için, Ahmed İbn Hanbel tek başına Bağdâd'a geri getirilmiştir.

Halife el-Me'mûn'un ölümü, hadîşçiler yönünden hiç bir rahatlık sağlamamış, aksine çok daha acı günlerin gelmesine sebep olmuştur. Çünkü yerine geçen kardeşi el-Mu'tasım (218-227), el-Me'mûn'un vasiyetine uyarak halku'l-Ḳur'ân inancının telkîni işindeki faaliyetini devam ettirmiştir. Her şeyden önce, Bağdâd'ın büyük imamı Ahmed İbn Hanbel'in ikrarında büyük fayda mülâhaza eden yeni Halife, önce onu 14 ay gibi uzun bir süre hapis tuttuktan sonra sarayına getirtmiş ve ikrarını almağa çalışmıştır. Ancak Ahmed İbn Hanbel'in ağzından Kur'ânın Kelâmu'llah olduğunu beyan eden söz dışında hiç bir cevap alamamış, bayılıncaya ve vücûdunda yaralar açılıncaya kadar kırbaçlanması da ikrarını sağlamadığı için nihayet onu evine iade etmiştir.

853 El-Bağdâdî, *el-Farḳ beyne'l-firâḳ*, s. 104; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, X. 275, 279.

Halife el-Mu'tasım'ın Ahmed İbn Hanbel'i serbest bırakmasında, içine düştüğü büyük bir korkunun rol oynadığına şüphe yoktur. Zira sarayda işkencenin devam ettiği sıralarda, Bağdâd halkının Ahmed İbn Hanbel'in sıhhatinden endişeye düşerek saray etrafında toplanması ve büyük hâdiselerin çıkması ihtimali, Halifeyi korkutmuş; önce yaralarını tedavi ettirerek bedence sıhhatte olduğunu halka gösterip isbatlamış, sonra da ailesine teslim etmiştir.

Halifenin içine düştüğü bu korku, halku'l-Kur'an inancından imtinama ve hattâ vâlilerine de bu işten el çekmeleri için emir vermesine bile sebep olmuştur. Bu bakımdan, Ahmed İbn Hanbel'in serbest bırakıldığı 219 senesinden itibaren bu mesele bir müddet unutulmuştur. Ne var ki yerine geçen el-Vâsık (227-232), mutezile imamlarının teşvik ve telkinleriyle bu işi yeniden başlatmıştır. *Musned* adlı hadis eserlerinin ilk müelliflerinden sayılan Nu'aym İbn Hammâd, halku'l-Kur'ânı ikrar etmediği için Samarrâ'da hapsedilmiş, 228 senesinde hapiste iken vefat etmiştir⁸⁵⁴. İmam eş-Şâfi'i'nin talebesi Ebû Ya'kûb el-Buveytî de aynı sebepten hapsedilmiş ve 231 senesinde vefat edinceye kadar hapis kalmıştır⁸⁵⁵. Eş-Şâfi'i'nin ashabından olan er-Rebî' İbn Suleymân, el-Buveytî'yi bir hayvan üzerinde, ayak bileğinden ve boynundan bir ucunda 40 rıtl (bir rıtl 12 okkadır) ağırlığında tûba bulunan bir zincire vurulmuş olarak gördüğünü ve onun şöyle dediğini anlatır: "Allah, mahlûkatı kun (ol) kelâmı ile yaratmıştır. Eğer "kun" mahlûk olursa, mahlûku bir mahlûk yaratmış demektir. Allah'a kasem ederim ki, ben bu demirlerin altında öleceğim; ta ki benden sonra gelenler, bu uğurda demirler altında ölenlerin de bulunduğunu bilsinler"⁸⁵⁶.

Halife el-Vâsık tarafından öldürülen hadisçilerden birisi de Ahmed İbn Naşr el-Huzâ'î idi. Onun adı, halku'l-Kur'anın sebep olduğu mihnete son vermek için Halife ile onun teşvikçisi bazı mutezile şeyhlerine karşı hazırlanması düşünülen bir tertibe de karışmıştı. Ancak bu tertip başarıya ulaşmadan Halife tarafından haber alınmış ve Ahmed İbn Naşr yakalanarak halku'l-Kur'ânı ikrara davet edilmiştir. Ehl-i sunnet akîdesine şiddetli bağlılığı ile tanınan Ahmed, bu davete icabet etmeyince, boynu bir ipe bağlanarak gerdirilmiş, sonra da bizzat Halifenin bir kılıç darbesi ile başı gövdesinden ayrılmıştır. Bu baş, önce Şarkî Bağdâd'ta, sonra da Garbî Bağdâd'ta halka teşhir edilmiştir. Teşhir esnasında başın bir kulağına asılmış olan ve el-Vâsık tarafından yazılan bir kâğıtta şu ibareler bulunuyordu: "Bu baş, Allah'ın

854 *Ez-Zehebî, Tezkire*, I. 418.

855 İbn Hallikân, *Vafeyât*, V. 62.

856 İbnu'l-Cevzi, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed*, s. 398.

Emîru'l-mu'minîn eliyle katlettiği kâfir, müşrik, dâll Ahmed İbn Naşr'ın başıdır. Kur'anın mahlûkiyeti ve teşbihin nefyi hakkında deliller getirilerek tövbe etmesi ve hakka dönmesi istenmiş, fakat inadı yüzünden buna yanaşmamıştır. Onun cehenneme girmesini ve elîm âkıbetine kavuşmasını kolaylaştıran Allah'a hamdolsun. Emîru'l-mu'minîn bu mesele hakkında ona sorduğu halde, o teşbihi ikrar etmiş ve küfür ile konuşmuştur. Bu sebeple onun kanını ve lânetlenmesini Emîru'l-mu'minîn helâl kılmıştır⁸⁵⁷.

El-Vâsik'ın, Ahmed İbn Naşr'ı öldürdükten sonra yaptığı işten nedamet duyduğu ve hattâ kendisini buna teşvik eden mutezile şeyhlerinden İbn Ebî Du'ad'ı azaladığı söylenir⁸⁵⁸. Gerçek olan şudur ki, mutezile imamları ile yukarıda adları verilen bazı Abbâsî halifeleri tarafından halku'l-Kur'an yüzünden hadisçilerin başına açılan mühnet, arzu ettikleri netice yönünden başarıya ulaşmamış; Halife el-Vâsik tuttuğu yoldan nâdim olsa da olmasa da, kendisinden sonra yerine geçen el-Mutevekkil (232-247), hilâfetinin ikinci senesinden itibaren bu devri tamamen kapamıştır. Önce, Kur'an hakkındaki cidal ve münakaşaları yasaklamış, sonra da halku'l-Kur'an inancının izharını kesinlikle menetmiştir⁸⁵⁹. Aynı zamanda, Muş'ab ez-Zubeyri, İshâk İbn Ebî İsrâ'îl, İbrâhîm İbn 'Abdillah el-Herevî, 'Abdullah İbn Ebî Şeybe ve kardeşi 'Osmân İbn Ebî Şeybe gibi bazı hadisçileri toplayarak onlara hediyeler dağıtmış, câmi ve mescidlerde yeniden hadîs rivayet etmelerini emretmiştir⁸⁶⁰. Bu bakımdan, el-Mutevekkil devri sunnetin bid'ata karşı kesin zafer kazandığı bir devir olarak bilinir. Bundan sonra mutezilenin yıldızı artık sönmeğe başlamış, bazı halife ve hükümdarların zoraki gayretleriyle zaman zaman parladığı görülmüş olsa bile, bu parlaklık onu kısa bir zaman sonra tamamiyle yok olmaktan kurtaramamıştır.

d. Genel değerlendirme

İkinci asrın ilk yarısı ortalarında zuhur eden ve giderek geliştikten sonra, üçüncü asrın yine ilk yarısında tamamiyle kuvvetten düşen mutezile ile, onun eliyle ortaya çıkan Kelâm ilmi hakkında özet halinde vermeğe çalıştığımız bilgi, bize şu gerçeği göstermiştir ki, mezheb, kuruluş gayesi itibariyle hadîsi ve hadisçileri hedef olarak seçmemiş olsa bile, müdafaa etmeğe çalıştığı prensipler yönünden, hadîs ve hadisçilerle ters düşmüş; bunun neticesinde, iki taraf arasında ithamlara varan sert tartışmalar çıkmış, hattâ mezhep men-

857 Et-Taberî, VII. 326-330; es-Subkî, *Tabakâtu's-Sâfiyye*, I. 215; el-Ya'qûbî II. 589; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, VII. 15.

858 El-Bağdâdî, *el-Farâğ*, s. 104.

859 Es-Subkî, *Tabakâtu's-Sâfiyye*, I. 215.

860 İbnu'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed*, s. 357.

suplarının Halife el-Me'mûn vasıtasıyla sultayı ele geçirmelerinden sonra, karşı tarafın tehdit ve işkencelerle imha edilmesi cihetine bile gidilmiştir.

Mutezile imamları, iyi veya kötü davranışlarını, akli ve felsefî görüşlerini halka telkîn edebilmek gayesiyle plânlarken, hadisçilerin de sunnete dayalı inançlarını yaymak için gayret göstermiş olmalarını tabii karşılamak gerekir. Ashında hadisçilerin dinî konularda sâhip oldukları inanç, mutezileden farklı olarak, Kur'ân ve hadîste buldukları nassların ifade ettikleri mânâdır; çünkü nassın sıhhati onlar için sâbit olduktan sonra, o nass mutlak surette inanç hasıl eder. Bu bakımdan hadisçiler için yapılması gereken ilk iş, her biri bir amel veya bir inancı gerektiren hadîs metinlerinin rivayeti ve daha kolay istifade edilmesi için kitaplarda biraraya getirilmesidir. Halbuki mutezileye göre durum farklıdır. Onlar için nassın sıhhati, mânâsının prensiplerine uygun olarak gelmesi halinde değer ifade eder. Aksi halde nassın sıhhatini ve dolayısıyla nassı inkâr etmekte tereddüt göstermezler.

İşte, ikinci asırda hadisçilerle mutezile kelâmcıları arasında ortaya çıkan ve üçüncü asrın başında en şiddetli şeklini alan bu görüş ayrılığı, hadisçilerin, Hazreti Peygamberin sunnetine dayalı amel ve itikadı, kelâmcıların eski Yunan felsefesi ile terbiye edip geliştirdikleri akli muhakemelerinden ve onun tahripkâr tesirlerinden korumak için yoğun bir tedvin ve tasnif faaliyetine girişmelerine vesile olmuştur. Bu suretle meydana getirilen kitaplarda, sıhhatleri tesbit edilmiş, gerek mutezilenin ve gerekse diğer mezheplerin görüşlerini çürütecek hadislerin biraraya getirilmesine bilhassa dikkat edilmiştir. Nitekim bu asırda telif edilen ve sıhhati ile ün salan *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*'deki îman, tevhîd, kader, Kitap ve Sunnete sarılma, haber-i âhâd gibi bölümler ve bu bölümler içinde yer alan hadisler, kitabın, kesinlikle İslâm dinini mutezile ve benzeri mezheplerin tasallutundan korumak maksadıyla hazırlandığını isbat eder. Buna benzer bölümleri Muslim'in *Şaḥîḥ*'inde de görmek mümkündür.

Kutub-i Sıtte musannıfları arasında bulunan İbn Mâce'nin bu konuda takip ettiği yol çok daha açık ve kesindir. *Sünen* adlı eserine, sunnete tâbi olmanın gerekli olduğunu gösteren hadisleri biraraya getirmekle başlamış, bunu sırasıyla, hadîsin ehemmiyeti, hadîste kasden yalan söylemenin kötülüğü, Hulafa-i Raşîdinin sunnetine ittiba, bid'at ve cidalen, keyfi rey ve kıyastan sakınma, îman, kader, ashabın faziletleri, havaric, cehmiyye (mutezile)nin inkâr ettiği hususlar, iyi ve kötü olan sunnet (yol) i takip edenler, sunneti ihya edenler ve diğer bâblar takip etmiştir. İbn Mâce, bu bâblarda zikrettiği hadislerle, mutezile ve benzeri mezheplere Hazreti Peygamberin ağzından cevap vermek ve onların İslâm dışı görüşlerini çürütmek gayesi gütmüştür.

Kutub-i Sitte'nin zuhuru dolayısıyla hicretin üçüncü asrını, hadîs tasnifinin altın çağı olarak tavsif ederken, bu asırda tasnife hız veren âmillerin başında, mutezile ve benzeri mezheplerin zuhurunu, Kelâm ilminin doğuşunu ve kelâmcılarla hadîşçiler arasında ortaya çıkan mücadeleyi zikretmiş bulunuyoruz. Ancak şunu hatırdan uzak tutmamak gerekir ki, tasnife hız veren âmiller sadece bunlardan ibaret değildir. Daha önce çeşitli vesilelerle üzerinde durduğumuz hadîs vaz'ı da, tedvin ve tasnife hız veren âmillerin başında hatırlanması gereken hususlardan biridir. Çünkü sahîh hadîslerin belirli kitaplarda toplanması halinde, bu kitaplar dışında kalan hadîslere itibarın azalacağı tabiidir. Her ne kadar hiç bir hadîs toplayıcısı, kitabında bütün sahîh hadîsleri toplamayı gaye edinmemiş ise de, hiç olmazsa topladığı hadîsler arasına mevzû olanlarını karıştırmamağa dikkat sarfettiği için, vücûda gelen kitaplara güven içinde müracaat etmek imkânı hasıl olmuştur. Bu bakımdan hicretin üçüncü asrı, sahîh hadîs kitaplarının vücûd bulduğu, müteakıb asırlara bu konuda artık yapılması gerekli fazlaca bir işin bırakılmadığı bir devir olarak görülür. Hadîs hâfızı büyük imamların çoğunluğu bu asırda yaşamış; hadîslerin isnadlarına, isnadların illetlerine, ricalin cerh ve tadîl yönünden mertebelerine vâkıf meşhur üstadlar yine bu asırda yetişmiş ve sahîh hadîs mecmuaları bu asırda onların eliyle vücûd bulmuştur. Bu asrı takip eden devirlerde her ne kadar bazı müstakıl hadîs eserlerinin telif edildiği görülürse de, asıl telif faaliyeti, üçüncü asırda ortaya çıkmış olan eserlerdeki hadîslerin bir kitap içinde cem'ine, yahut isnadlarının hazfedilmek suretiyle ihtisarına, yahutta mustedrek veya mustahreclerinin yapılmasına hasredilmiştir. Keza müteakıb asırlarda telif edilen rical tarihi ile ilgili eserlerin bilgi yönünden kaynağı, üçüncü asır müellifleri olduğu gibi, ricalin cerh ve tadîli hakkında ileri sürülen görüşlerin asıl sâhipleri de, yine bu asır imamlarıdır. İşte, üçüncü asrın hadîs ilmi yönünden bu üstün özellikleri dolayısıyledir ki onu altın çağı olarak vasıflandırmayı uygun gördük.

2. Hadîs eserleri ve müellifleri

Birinci asrın sonlarına doğru önce tedvin daha sonra tasnif faaliyetinin başlaması üzerine telif edilen ve ikinci asır boyunca telifi devam eden hadîs eserlerini, siyer ve mağazi, sunen, câmi', musannaf ve belirli konulara tahsis edilenler olmak üzere beş guruba ayırarak zikretmiştik. Üçüncü asırda ise bu faaliyet daha çok süratlenmiş ve vücûda getirilen eserlerle bu asır, hadîs tarihinin en parlak devri olmuştur. Bir taraftan yukarıda zikrettiğimiz beş gurupla ilgili yeni ve daha güvenilir eserler tasnif edilirken, diğer taraftan, bu guruplar dışında yeni tasnif şekilleri ortaya çıkmış ve hadîs ilminin çeşitli konularında ve bilhassa usûle müteallık kitaplar telif edilmeğe başlamıştır. El-Buhârî, Muslim, en-Nesâ'î, Ebû Dâvûd, et-Tirmizî ve İbn Mâce gibi imam-

lar *Cāmi*^c ve *Sunenlerini* bu aşırda tasnif ederek *Kutub-i Sitte* adıyla maruf olan ve Kur'ânı Kerîmden sonra İslâm'ın en mühim kaynağı sayılan altı sa-hîh kitaba vücûd vermişlerdir.

Biz, daha önce yaptığımız gibi, burada da, hadîs eserlerine, tasnif şekil-lerine göre guruplara ayırarak müellifleriyle birlikte işaret edeceğiz. Bu kitap-ların çoğu zamanımıza kadar intikal etmemiş olsa bile, zikredeceğimiz isimler, müslümanların hadîse ne derece ehemmiyet verdiklerini göstermeğe yetecek-tir. Burada bir hususa daha işaret etmekte fayda vardır: Muhtelif şekillerde tasnif edilmiş hadîs eserlerini, önceki bölümde yaptığımız gibi, müelliflerinin vefat tarihlerine göre bir sıraya koyarak zikretmeğe çalışacağız. Bir asırlık zamanı, Hicrî 100 senenin başlangıç ve bitimine göre aldığımız için, üçüncü asrın ilk senelerinde vefat etmiş olan bir musannıf, üçüncü asır musannıfları arasında yer almıştır. Oysa ki bu musannıf, ömrünün en uzun zamanını ikinci asırda geçirmiştir; belki kitabını da yine ikinci asırda tasnif etmiştir. Bu bakımdan onu ikinci asır musannıfları arasında zikretmek elbette ki daha doğru olurdu. Ancak böyle yapıldığı takdirde, asırlar arasında belirli bir hudud tesbit etmek imkânı kalmaz, iki asır arasında yaşamış olan bir musannıfın asrını belirtmek güçleşmiş olurdu. Biz, sadece asırlar arasında bir hudud tes-bit etmek maksadıyla, kusurlu da olsa, diğer yolu tercih ettik. Her musannı-fın vefat tarihi verildiğine göre, onun yaşadığı asrı tayin etmek elbette güç olmayacaktır.

a. Siyer ve mağaziler

İslâm tarihinin ilk ve temel kaynağını teşkil eden ve birinci asrın ikinci yarısından itibaren telifine başlanan siyer ve mağaziler, üçüncü asırda da ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Bu asrın başlarında vefat eden Ebû 'Abdil-lah Muḥammed İbn 'Omer EL-VÂKİDÎ (Ö. 207)⁸⁶¹, Şâm, Mısır, 'Irâk ve Afrika gibi çeşitli ülkelerin fethi ile ilgili olarak telif ettiği eserler yanında, *Kitâbu'l-Mağâzi* ve *Kitâbu's-Sîre* adlı eserleriyle de şöhret kazanmış ve bu sahanın büyük üstadlarından biri sayılmıştır. Muḥammed İbn İshâk'ın *Mağâzi*'sini ihtisar ederek, yeni ilâvelerle ona ayrı bir değer kazandıran Ebû Muḥammed 'Abdu'l-Melik İBN HİŞÂM İbn Eyyüb el-Ḥımyerî (Ö. 218)⁸⁶² ise, *Sîret İbn Hişâm* denilen eseriyle şöhret kazanmıştır. Bugün bu eser, kendi sahasında başvurulmuş en mühim kaynaklardan biri sayılır.

861 Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII. 2. 77; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 226; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 150-151; el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV. 33; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II. 18; el-Ḥa-tîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III. 3-21; İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, III. 470-473; İbn Ḥacer, *Teh-zîb*, IX. 363-368; İbn Kesir, *el-Bidâye*, X. 261; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafâ*, s. 81-82; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 294-297.

862 İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, II. 349-350; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II. 45.

Ebū Aḥmed (Ebū ‘Abdillāh) MUḤAMMED İBN ‘Ā’İZ İbn Aḥmed el-Ḳuraṣī (Ö. 233)⁸⁶³ nin *Kitābu’l-Mağāzī*’si de üçüncü asırda telif edilen eserler arasında yer alır.

b. Musnedler

Üçüncü asırda ortaya çıkan ve hadîsleri, diğerk hadîs eserlerinden farklı bir şekilde tasnife tâbi tutan kitaplar, *Musnedlerdir*. Sunen, musannaf ve câmi’ adı verilen eserlerde hadîslerin konularına göre tasnif edildiğini, her müstakıl konuya “kitab” denildiğini ve “kitab”ın da, konunun genişliğine göre muhtelif sayıda “bâb”lara ayrıldığını önceki bölümde zikretmiştik. İlk defa üçüncü asırda ortaya çıkan ve *Musned* denilen hadîs eserlerinde ise, biraz önce de işaret ettiğimiz gibi, farklı bir tasnif yolu takip edilmiştir. Bu eserlerde, hadîslerin konuları nazarı dikkata alınmamış, fakat, kitaba alınması düşünülen hadîsler, ya onları rivayet eden sahabî, yahutta sahabîden sonraki râvilerden birinin ismi altında biraraya getirilmiştir. Bu suretle, meselâ, Ebū Hurayra’nın Hazreti Peygamberden rivayet ettiği hadîsler, konuları ne olursa olsun, Ebū Hurayra ismi altında, İbn ‘Abbās’ın rivayet ettiği hadîsler de, keza İbn ‘Abbās’ın ismi altında biraraya getirilerek, bir kitap içinde muhtelif sahabîlerin hadîslerinden müteşekkil bir mecmua telif edilmiştir. *Musned* kelimesinin, lugat yönünden “isnad edilmiş” manâsına geldiği gözönünde bulundurulursa, musned eserlerde, Hazreti Peygamberden rivayet edilen hadîslerin isnad edildikleri sahabî râvilerine delâlet etmek üzere bu çeşit eserlere “Musned” denildiği kolayca anlaşılır.

Musnedlerin, bazan, hadîslerin sahabî râvilerinden sonraki rical isimlerine göre de tertip edildikleri görülür. Meselâ Ebū Ḥanîfe tarafından rivayet edilen hadîsler, Ebū Ḥanîfe’nin ismi altında, yahut eş-Şâfi’î tarafından rivayet edilen hadîsler de eş-Şâfi’î’nin ismi altında biraraya getirilirse, bir Musned telif edilmiş olur. Nitekim daha sonraki devirlerde Ebū Ḥanîfe’nin rivayet etmiş olduğu hadîsler bir kitap içinde toplanmış ve bir *Musnedu Ebî Ḥanîfe* meydana getirilmiştir.

Musnedlerin ilk defa üçüncü asırda telif edilmeğe başlandığına yukarıda işaret etmiştik. Kaynaklardan öğrendiğimize göre, bu evveliyet, bazı hadîsçiler tarafından EBŪ DĀVŪD Suleymān İbn Dāvūd İbni’l-Cārūd ET-ṬAYĀLİSĪ (Ö. 203, 204)⁸⁶⁴ ye nisbet edilmiş ve ilk defa Musned tasnif eden kim-

863 Bkz. el-Buhārî, *Tārîḫ*, I. 1, 207; İbn Ebi Hâtım, *Kitābu’l-cerḫ*, IV. 1, 52; ez-Zehabî, *Mizān* III. 589; İbn Keşîr, *el-Bidāye*, I. 312; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX. 241-242; İbnu’l-‘Imād, *Şezerât*, II. 78; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafâ*, s. 82; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 301.

864 Bkz. İbn Sa‘d, *Ṭabaḫāt*, VII. 2, 51; el-Buhārî, *Tārîḫ*, II. 2, 11; İbn Ebi Hâtım, *Kitābu’l-cerḫ*, II. 1, 111-113; el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Tārîḫü Bağdād*, IX. 24-29 ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 351-352; *Mizān*, III. 203-204; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV. 182-186; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafâ*, s. 46; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 97-98.

senin o olduğu ileri sürülmüştür. Ancak Hâcî Halife'ye göre, bugün *Musnedu't-Tayâlisî* adıyla şöhet kazanan bu eser, gerçekten Ebü Dävüd e't-Tayâlisî tarafından tasnif edilmiş olsa idi, onun, diğer musned musannıflarına tekaddümü dolayısıyla, *Musned*'i de ilk tasnif edilen musned olurdu. Oysa bu *Musned*, Yünus İbn Hâbib'in Ebü Dävüd'tan rivayet ettiği hadîsleri bir kitapta toplayan bazı horasanlı hâfızlar tarafından meydana getirilmiştir. Bu bakımdan, kitaptaki hadîsler, Ebü Dävüd'un rivayet ettiği hadîsler olsa bile, kitabın telif tarihi daha sonraki devirlere aittir. Nitekim Ebü Dävüd tarafından rivayet edilmiş daha pek çok hadîs vardır ki, bunlar, *Musned*'de yer almamıştır⁸⁶⁵.

Ebü Dävüd'dan sonra daha pek çok kimse *Musned* tasnif etmiştir: Ebü 'Abdillâh Muhammed İbn Yüsuf İbn Vâkıd İbn 'Osmân ez-Zabbî EL-FİR-YÂBÎ (Ö. 212)⁸⁶⁶; ESED İBN MÜSA İbn İbrâhîm el-Umevî (Ö. 212)⁸⁶⁷; Ebü Muhammed 'UBEYDULLAH İBN MÜSÂ EL-'ABSÎ el-Küfî (Ö. 213)⁸⁶⁸; EBÜ İSHÂK İbrâhîm İbn ES-SÜRİNÎ el-Muttavi'î (Ö. 213)⁸⁶⁹; Ebü Bekr 'Abdullah İbnu'z-Zubeyr İbn 'İsâ EL-ĤUMEYDÎ el-Esedî (Ö. 219)⁸⁷⁰; Ebü 'Alî EL-ĤUSEYN İBN DÄVÜD el-Maşşîşî "SUNEYD" (Ö. 226)⁸⁷¹; Ebu'l-Ĥasan MUSEDDED İbn Muserhed el-Esedî el-Başrî (Ö. 228)⁸⁷²; Ebü 'Abdillâh NU'AYM İBN ĤAMMÂD İbn Mu'âviye EL-ĤUZÂ'Î el-Mervezî (Ö. 228)⁸⁷³

865 Bkz. *Keşfu'z-zunûn*, II. 1679.

866 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 333; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 376; *Mizân*, IV. 71-72; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX. 535-537; İbnu'l-'İmâd, *Şezerât*, II. 28; el-Kettânî, *el-Mustatrafâ*, s. 51; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 40.

867 Bkz. el-Buhârî, *Târîh*, I. 2,50; İbn Ebî Hâtim, *Kütübu'l-cerh*, I. 1, 338; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 402; *Mizân*, I. 207; İbn Hacer, *Tehzîb*, I. 260; el-Kettânî, *el-Mustatrafâ*, s. 47; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 354-355.

868 Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VI. 279; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 226; İbn Ebî Hâtim, *Kütübu'l-cerh*, II. 2, 334-335; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 353-354; *Mizân*, III. 16; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII. 50-53; İbnu'l-'İmâd, *Şezerât*, II. 29; *el-Kettânî*, *el-Mustatrafâ*, s. 47.

869 İbn Ebî Hâtim, *Kütübu'l-cerh*, I. 1, 141-142; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 414-415; el-Kettânî, *el-Mustatrafâ*, s. 213.

870 Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, V. 368; el-Buhârî, *Târîh*, III. 1, 96-97; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 229; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 413-414; İbn Hacer, *Tehzîb*, V. 215-216; İbnu'l-'İmâd, *Şezerât*, II. 45-46; el-Kettânî, *el-Mustatrafâ*, s. 50; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 103-104.

871 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kütübu'l-cerh*, II. 1, 326; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 459-460; *Mizân*, I. 534; II. 236; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV. 244-245; İbnu'l-'İmâd, *Şezerât*, II. 59.

872 Bkz. el-Buhârî, *Târîh*, IV. 2. 72-73; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 229; İbn Ebî Hâtim, *Kütübu'l-cerh*, IV. 1, 438; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I. 341-345; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 421-422; İbn Hacer, *Tehzîb*, X. 107-109; İbnu'l-'İmâd, *Şezerât*, II. 66; el-Kettânî, *el-Mustatrafâ*, s. 47.

873 Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII. 2, 205-206; el-Buhârî, *Târîh*, IV. 2. 100; İbn Ebî Hâtim, *Kütübu'l-cerh*, IV. 1, 463-464; el-Ĥatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII. 306-314; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 418-420; *Mizân*, IV. 267-270; İbn Hacer, *Tehzîb*, X. 458-463; İbnu'l-'İmâd, *Şezerât*, II. 67; el-Kettânî, *el-Mustatrafâ*, s. 47; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 104-105.

Ebū Zekerıyyā' YAḤYA İBN 'ABDİLḤAMİD EL-ḤİMMÂNİ el-Küfî (Ö. 228)⁸⁷⁴; Ebū Ca'fer 'ABDULLAH İBN MUḤAMMED İbn 'Abdillah el-Cu'fî el-Buḥārî EL-MUSNEDÎ (Ö. 229)⁸⁷⁵; Ebu'l-Ḥasan 'ALİ İBNU'L-CA'D İbn 'Ubeyd el-Hâşimî el-Cevherî (Ö. 230)⁸⁷⁶; EBŪ ḤAYŞEME Zuheyr İbn Ḥarb İbn Şeddād en-Nesā'î (Ö. 234)⁸⁷⁷; EBŪ BEKR İBN EBİ ŞEYBE 'Abdullah İbn MuḤammed İbn İbrāhîm İbn 'Osmān el-'Absî el-Küfî (Ö. 235)⁸⁷⁸; Ebū Ya'qūb İŞḤĀK İbn Maḥled İBN RAHŪYE el-Ḥanzalî el-Mervezî (Ö. 238)⁸⁷⁹; Ebu'l-Ḥasan 'OSMÂN İBN EBİ ŞEYBE el-Küfî (Ö. 239)⁸⁸⁰; Ebū 'Abdillah AḤMED İbn MuḤammed İBN ḤANBEL İbn Hilāl İbn Esed ez-Zuhlî eş-Şeybānî (Ö. 241)⁸⁸¹; Ebu'l-Ḥasan MUḤAMMED İBN ESLEM İbn Sâlim İbn

874 İbn Sa'd, *Ṭabaḳât*, VI. 287; el-Buḥārî, *Târîḫ*, IV. 2, 291; İbn Ebî Ḥâtim, *Kitâbu'l-cerḥ*, IV. 2, 168-170; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 423; *Mizân*, IV. 392-393; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, XI. 243-249; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 67; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafâ*, s. 47.

875 Bkz. İbn Ebî Ḥâtim, *Kitâbu'l-cerḥ*, II. 2. 162; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 492-493; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, VI. 9-10; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 67; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafâ*, s. 47-48.

876 Bkz. İbn Sa'd, *Ṭabaḳât*, VII. 2, 80; el-Buḥārî *Târîḫ*, III. 2, 266; İbn Ḳuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 229; İbn Ebî Ḥâtim, *Kitâbu'l-cerḥ*, III. 1, 178; el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫü Bağdâd*, XI. 360-366; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 399-400; *Mizân*, III. 116-117; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, VII. 289-293; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 68; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafâ*, z. 68; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 105.

877 Bkz. el-Buḥārî, *Târîḫ*, II. 1, 429; İbn Ebî Ḥâtim, *Kitâbu'l-cerḥ*, I. 2, 591; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 335; el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫü Bağdâd*, VIII. 482-484; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 437; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, III. 342-344; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 80; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafâ* s. 47; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 107.

878 Bkz. İbn Sa'd, *Ṭabaḳât*, VI. 288; İbn Ebî Ḥâtim, *Kitâbu'l-cerḥ*, II. 2, 160; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 334; el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫü Bağdâd*, X. 66-71; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 432-433; *Mizân*, II. 490; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, VI. 2-4; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 80; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, X. 315; Tanrıbirdî, *en-Nucûm*, II. 282; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafâ*, s. 31, 34, 50; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 108-109.

879 Bkz. el-Buḥārî, *Târîḫ*, I. 1, 379-380; İbn Ebî Ḥâtim, *Kitâbu'l-cerḥ*, I. 1, 209-210; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 335; Ebū Nu'aym, *Ḥilye*, IX. 234-238; el-Ḥaṭîb, *Târîḫü Bağdâd*, VI. 345-355; İbn Ebî ya'lâ, *Ṭabaḳātu'l-Ḥanâbile*, I. 109; İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, I. 179-180; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 433-435; *Mizân*, I. 182-183; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, I. 216-219; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 89; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafâ*, s. 49; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 109-110.

880 İbn Sa'd, *Ṭabaḳât*, VI. 288; İbn Ebî Ḥâtim, *Kitâbu'l-cerḥ*, III. 1, 166-167; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 334; el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫü Bağdâd*, XI. 283-288; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 444; *Mizân*, III. 35-39; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, VII. 149-151 İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 92; İbn Keşîr, *el-Bidâye* X. 318; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafâ*, s. 50-97.

881 Bkz. el-Buḥārî, *Târîḫ*, I. 2, 5; İbn Ebî Ḥâtim, *Taḳdimetu'l-cerḥ*, s. 292-313; *Kitâbu'l-cerḥ*, I. 1, 68-70; Ebū Nu'aym, *Ḥilye*, IX. 161-233; el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫü Bağdâd*, IV. 412-423; İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, I. 47-49; İbn Ebî Ya'lâ, *Ṭabaḳātu'l-Ḥanâbile*, I. 4-20; Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Aḥmed* (Mısır 1349); ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 431-432; *Târîḫü'l-İslâm*, I. 58-131 (Aḥmed M. Şakir'in *Musned* neşri mukaddimesi); İbn Ḥacer, *Tehzîb* I. 72-76; es-Subkî, *Ṭabaḳātu's-Şâfi'iyye*, I. 199-221; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, X. 325-343; Tanrıbirdî, *en-Nucûm*, II. 304-306; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 96-98; Ebū Zehre, *Aḥmed İbn Ḥanbel* (Kâhire 1949); el-Kettânî, *el-Mustaṭrafâ*, s. 14, 24, 34, 46, 60, 90, 111; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 502-509.

Yezîd el-Kindî EṬ-ṬŪSÎ (Ö. 242)⁸⁸²; Ebû 'Abdillâh Muḥammed İbn Yahyâ İBN EBÎ 'OMER el-'Adenî ED-DARAVERDÎ (Ö. 243)⁸⁸³; Ebû Ca'fer AHMED İBN MUNÎ 'İbn 'Abdirrahman el-Bağavî el-Bağdâdî (Ö. 244)⁸⁸⁴; Ebû İshâk İBRÂHİM İBN SA'D EL-CEVHERÎ eṭ-Ṭaberî el-Bağdâdî (Ö. 244, 247, 249)⁸⁸⁵; Ebû 'Abdillâh AHMED İBN İBRÂHİM İbn Keşîr ED-DEVRAKÎ el-'Abdî el-Bağdâdî (Ö. 246)⁸⁸⁶; Ebû Muḥammed 'ABD İBN ḤAMİD İbn Naşr el-Kissî (Ö. 249)⁸⁸⁷; Ebû 'Abdillâh Muḥammed İbn Hişâm İbn Şebîb İbn Ebî Hîre ES-SEDŪSÎ el-Başrî el-Mıŝrî (Ö. 251)⁸⁸⁸; Ebû Ya'kûb İSHÂK İBN MANŞŪR İbn Behrâm EL-KEVSEC el-Mervezî (Ö. 251)⁸⁸⁹; Ebû'l-Ḥasan 'Alî İbnu'l-Ḥasan ez-Zuhlî EL-EFTAS en-Neysâbüri (Ö. 251 den sonra)⁸⁹⁰; Ebû Yûsuf YA'KŪB İBN İBRÂHİM İbn Keşîr ED-DEVRAKÎ (Ö. 252)⁸⁹¹; Ebû ya'kûb İSHÂK İBN BEHLŪL İbn Ḥassân ET-TENŪḤÎ el-Enşârî (Ö. 252)⁸⁹²; Ebû 'Abdillâh Muḥammed İbn İsmâ'îl İbn İbrâhîm İbni'l-Muğîre EL-BU-

882 Bkz. İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-cerh*, III. 2, 201; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 532-534 İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 100-101; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 48.

883 Bkz. ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 501; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, IX. 588-520; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 104; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 50; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 110-111.

884 Bkz. el-Buhârî, *Târîh*, I. 2, 7; İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-cerh*, I. 1, 77-78; el-Ḥatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V. 160-161; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 481-482; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, I. 84-85; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 105; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 49.

885 Bkz. İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-cerh*, I. 1, 104; el-Ḥatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI. 93-95; İbn Ebî Ya'la, *Ṭabaḳâtu'l-Ḥanâbile*, I. 94; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 515-516; *Mizân*, I. 35-36; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, I. 123-125; İbnu'l-İmâd *Şezerât*, II. 113; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 48.

886 Bkz. el-Buhârî, *Târîh*, I. 2, 7; İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-cerh*, I. 1, 39; el-Ḥatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV. 6-7; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 505; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, I. 10-11; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 110; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 112.

887 Bkz. ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 534; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, VI. 435-457; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 120; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 50; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 113.

888 Bkz. İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-cerh*, IV. 1, 117; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, IX. 496; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 53.

889 Bkz. İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-cerh*, I. 1, 234; İbn Ebî Ya'la, *Ṭabaḳâtu'l-Ḥanâbile*, I. 113-115; el-Ḥatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI. 362-364; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 524-525; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, I. 249-250; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 51; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 509.

890 Bkz. ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 529; *Mizân*, III. 121; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 126; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 48.

891 Bkz. İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-cerh*, IV. 2, 202; el-Ḥatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV. 277-280; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 505-507; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, XI. 381-382; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 126.

892 Bkz. İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-cerh*, I. 1, 214-215; el-Ḥatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI. 366-369; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 518-519; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 126; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 48.

HÂRİ el-Cu'fî (Ö. 256)⁸⁹³; Ebü 'Abdillâh MUHAMMED İbn 'Abdillâh İBN SENCER el-Curcânî (Ö. 258)⁸⁹⁴; Ebü Mes'ûd AHMED İBNU'L-FURÂT İbn Hâlid ez-Zabbî er-Râzî (Ö. 258)⁸⁹⁵; Ebü Ca'fer AHMED İBN SİNÂN İbn Esed İbn Hıbbân el-Vâsıtî (Ö. 259)⁸⁹⁶; Ebu'l-Hüseyn MUSLİM İbnu'l-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbüri (Ö. 261)⁸⁹⁷; Ebü Yûsuf YA'KÛB İBN ŞEYBE İbni's-Şalt İbn 'Uşfür es-Sedüsî (Ö. 262)⁸⁹⁸; EBÛ ZUR'Â 'Ubeydullah İbn 'Abdi'l-Kerîm İbn Yezîd ER-RÂZÎ (Ö. 264)⁸⁹⁹; Ebü Bekr AHMED İBN MAN-ŞÛR İbn Seyyâr ER-RAMÂDÎ (Ö. 265)⁹⁰⁰; Ebü Yâsir 'AMMÂR İBN RECÂ' et-Tağlebî (Ö. 267)⁹⁰¹; Ebü Ca'fer AHMED İbn Mehdî İBN RUSTEM el-İşbahânî (Ö. 272)⁹⁰²; EBÛ UMEYYE Muhammed İbn İbrâhîm İbn Muslim el-Huzâ'î ET-ŞARSÛSÎ (Ö. 273)⁹⁰³; Ebü 'Abdirrahmân BAKİY İBN MAHLED İbn Yezîd el-Kurtubî (Ö. 276)⁹⁰⁴; Ebü 'Amr Ahmed İbn Hâzîm İBN EBÎ 'UZRE el-Gıfârî el-Kûfî (Ö. 276)⁹⁰⁵; Ebü 'Abdillâh MUHAMMED İBNU'L-HÛSEYN el-Kûfî (Ö. 277)⁹⁰⁶; Ebü Sa'îd 'Osmân İbn Sa'îd İbn Hâlid es-Sicistânî ED-DÂRİMÎ (Ö. 280)⁹⁰⁷; Ebü Muhammed el-Hâriş İbn Muhammed

893 Tercemesi ileride verilecektir.

894 Bkz. ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 578-579; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 138.

895 Bkz. İbn Ebî Hâtim *Kitâbu'l-cerh*, I. 1, 67; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, IV. 343-344; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 544-545; İbn Hacer, *Tehzîb*, I. 66-67; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 138; el-Kettânî, *el-Musta'rafâ*, s. 48, 65; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 135.

896 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, I. 1, 53; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 521; İbn Hacer, *Tehzîb*, I. 34-35; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 137; el-Kettânî, *el-Musta'rafâ*, s. 51.

897 Tercemesi ileride verilecektir.

898 Bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIV. 281-283; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 577-578; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, XI. 35; Tanrıbirdî, *en-Nucûm*, III. 37; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 146; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 144.

899 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Takdimetu'l-cerh*, s. 328-349; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd* X. 326-337; İbn Ebî Ya'îlâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I. 199-203; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII. 30-34; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 145.

900 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, I. 1, 78; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 564-565; *Mizân*, I. 158; İbn Hacer, *Tehzîb*, I. 83-84; el-Kettânî, *el-Musta'rafâ*, s. 49.

901 Bkz. *Kitâbu'l-cerh*, III. 1, 395; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 561-562. el-Kettânî, *el-Musta'rafâ*, s. 49.

902 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, I. 1, 79; el-Kettânî, *el-Musta'rafâ*, s. 51.

903 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, III. 2, 187; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 581; *Mizân*, III. 447; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX. 15-16; el-Kettânî, *el-Musta'rafâ*, s. 52.

904 Bkz. İbn Ebî Ya'îlâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I. 120; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 629-631; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, XI. 56-57; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 169; el-Kettânî, *el-Musta'rafâ*, s. 56; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 152.

905 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, I. 1, 48; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 594-595; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, XI. 56; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 168-169; el-Kettânî, *el-Musta'rafâ*, s. 51; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 149.

906 Bkz. el-Kettânî, *el-Musta'rafâ*, s. 52.

907 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, III. 1, 153; İbn Ebî Ya'îlâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I. 221; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 621-622; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, XI. 69; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 176; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 600-601.

İBN EBİ USĀME Dāhīr ET-TEMİMİ el-Bağdādī (Ö. 282)⁹⁰⁸; İSMĀ'İL İBN İŞĤĀK el-Kāzī (Ö. 282)⁹⁰⁹; Ebu'l-Ĥasan 'ALĪ İBN 'ABDĪ'L-'AZĪZ İbni'l-Merzubān İbn Sābūr EL-BAGAVĪ (Ö. 287)⁹¹⁰; Ebū 'Alī el-Ĥuseyn İbn Muĥammed İbn Ziyād el-'Abdī en-Neysābūrī EL-ĶABBĀNĪ (Ö. 289)⁹¹¹; Ebū İshāk İBRĀHĪM İBN İŞĤĀK ET-TŪSĪ (Ö. 290 dan önce)⁹¹²; Ebū 'Abdirrahman TEMİM İBN MUĥAMMED İbn Mu'āviye et-TŪsĪ (Ö. 290 dan sonra)⁹¹³; Ebū Yahyā 'ABDURRAĥMĀN İBN MUĥAMMED er-Rāzī (Ö. 291)⁹¹⁴; Ebū Bekr Aĥmed İbn 'Amr İbn 'Abdī'l-Ĥāhĥ EL-BEZZĀR el-Başrī (Ö. 292)⁹¹⁵; Ebū Bekr AĥMED İBN 'ALĪ İbn Sa'īd EL-MERVEZĪ (Ö. 292)⁹¹⁶; Ebū 'Abdillāh MUĥAMMED İBN NAŞR el-Mervezī eş-Şāfī'ī (Ö. 294)⁹¹⁷; Ebū İshāk İBRĀHĪM İBN MA'ĶİL İbni'l-Ĥaccāc EN-NESEFĪ (Ö. 295)⁹¹⁸; Ebū Ca'fer Muĥammed İbn 'Abdillāh İbn Suleymān el-Ĥazramī el-Kŭfī MUṬAY-YEN (Ö. 297)⁹¹⁹.

Üçüncü asırda telif ettikleri *Musned*'leriyle şöhret kazanmış bu hadisçiler arasında, ismi üzerinde durulmağa değer pek çok imam vardır. Ancak biz, *Musned*'i zamanımıza kadar intikal eden ve hadis tarihinde müstesna bir yeri bulunan Aĥmed İbn Ĥanbel üzerinde durmakla iktifa edeceğiz

908 Bkz. el-Ĥaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫü Bağdād*, VIII. 218-219; ez-Zehebī, *Tezkire* I. 619-620; *Mizān*, I. 442-443; İbn Keşir, *el-Bidāye*. XI. 72; İbnu'l-'İmād, *Şezerāt*, II. 178; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 160.

909 Bkz. İbn Ebī Ĥatim, *Kitābu'l-cerĥ*, I. 1, 158; e-Zehebī, *Tezkire*, I. 625-626; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 51.

910 Bkz. ez-Zehebī, *Tezkire*, I. 622-623; *Mizān*, III. 143; İbn Ĥacer, *Tehzīb*, VII. 362-363; İbn Keşir, *el-Bidāye*, XI. 82; Tanribirdī, *en-Nucūm*, III. 121; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 49; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 161.

911 Bkz. Ez-Zehebī, *Tezkire*, I. 680-682; İbn Ĥacer, *Tehzīb*, II. 368-369; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 52.

912 Bkz. el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 52.

913 Bkz. aynı eser, s. 49. ez-Zehebī, *Tezkire*, I. 675-676.

914 Bkz. Aynı eser, s. 53.

915 Bkz. el-Ĥaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫü Bağdād*, IV. 334-335; ez-Zehebī, *Tezkire*, I. 653-654; *Mizān*, I. 124-125; İbnu'l-'İmād, *Şezerāt*, II. 209; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 51; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 162.

916 Bkz. ez-Zehebī, *Tezkire*, I. 663-664; İbn Ĥacer, *Tehzīb*, I. 62; İbnu'l-'İmād, *Şezerāt*, II. 209; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 52-53; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 162.

917 Bkz. el-Ĥaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫü Bağdād*, III. 315-318; ez-Zehebī, *Tezkire*, I. 650-653; İbn Ĥacer, *Tehzīb*, IX. 489-490; es-Subkī, *Ṭabaḫātu's-Şāfī'īyye*, II. 20-26; İbn Keşir, *el-Bidāye*, XI. 102-103; İbnu'l-'İmād, *Şezerāt*, II. 216-217; Tanribirdī, *en-Nucūm*, III. 161; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 51; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 494.

918 Bkz. ez-Zehebī, *Tezkire*, I. 686-687; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 53.

919 Bkz. İbn Ebī Ĥatim, *Kitābu'l-cerĥ*, III. 2. 298; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 337-338; ez-Zehebī, *Tezkire*, I. 662-663; *Mizān*, III. 607; İbnu'l-'İmād, *Şezerāt*, II. 226; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 48; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 163.

Ahmed İbn Hanbel ve Musned'i

Büyük hâfız, fakîh, kendi adı altında kurulmuş olan fıkıh mezhebinin imamı, muhaddis Ebû 'Abdillah Ahmed İbn Muhammed İbn Hanbel İbn Esed ez-Zuhlî eş-Şeybânî el-Mervezî el-Bağdâdî, 164 sebesinde Bağdad'da doğmuştur⁹²⁰. Henüz küçük yaşında iken Ebû Hanife'nin talebesi Ebû Yûsuf'un fıkıhla ilgili derslerine devam etmiş ise de, bu fıkıhın daha ziyade re'ye müstenid olması dolayısıyla Ahmed İbn Hanbel'i cezbetmemiş ve bir müddet sonra Ebû Yûsuf'un derslerini terketmiş, ondan yazdığı re'yle ilgili kitaplara da bir daha iltifat etmemiştir⁹²¹.

Ahmed İbn Hanbel, Ebû Yûsuf'tan ayrıldıktan sonra, hadîs imamlarından Huşeym İbn Beşîr el-Vâsıtî (Ö. 183) ile karşılaşmış ve onun vefatına kadar dört sene müddetle ondan hadîs dinlemiş, muhtemelen *Sunen*'inin bazı bölümlerini de yazmıştır.

186 senesine kadar Bağdad'tan ayrılmayan Ahmed İbn Hanbel, bu seneden sonra Küfe, Başra, Hicâz ve Yemen'e seyahat etmiş ve oralarda bulunan âlimlerden hadîs almıştır. Bu arada dört defa da hacc farizasını ifa etmiştir. Hacc için yaptığı seferlerin ilkinde İmam eş-Şâfi'î ile karşılaşmış ve ondan Kureyş ensabı ile bazı hadîslerini yazmıştır⁹²².

Ahmed İbn Hanbel, 40 yaşına kadar hadîs öğrenmek ve ilmini artırmak için çalışmış, seyahat etmiş, fakat bu müddet zarfında hadîs rivayet etmekten, yahut ders vermekten şiddetle kaçınmıştır. Hazreti Peygambere sevgisi ve onun sunnetine bağlılığı, onu bu şekilde hareket etmeğe sevketmiştir; çünkü örnek aldığı büyük insanın peygamberliği de bu yaşta başlamıştı.

Ahmed İbn Hanbel, 40 yaşından sonra hadîs rivayet etmeğe ve ders vermeğe başladığı zaman, ilminin en yüksek mertebesine erişmiş, hadîsle ilgili meselelere vukufu, şeyhleri ve akranları arasında büyük bir şöhrete kavuşmuş bulunuyordu. Şeyhi 'Abdurrazzâk İbn Hemmâm (Ö. 211), onu diğer şeyhlerle mukayese ederek şöyle der: "Bize en kudretli hâfız eş-Şâzkûnî geldi; hadîs ricalini en iyi bilen Yahyâ İbn Ma'în geldi; fakat bunların hepsini birden kendi şahsında cemedden Ahmed İbn Hanbel gibi bir imam daha gelmedi"⁹²³.

920 Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed*, s. 13 vd. Ahmed İbn Hanbel'in tercesmesini veren kaynakların listesi için bkz. 881 No. lu dipnot.

921 Ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm (Musned'in Ahmed M. Şakir neşrinde yer almıştır I. 58-131)*.

922 İbn Keşîr, *el-Bidāye*, X. 326.

923 İbnu'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed*, s. 69.

Ahmed İbn Hanbel'in fıkıh sahasındaki bilgisinin büyük bir kısmı, sahâbeden gelen kavil ve fetvalara dayanır. Bunlar Kitap ve Sunnetten sonra dinin en mühim kaynağını teşkil ederler. Çünkü sahâbiler, Hazreti Peygamberle birlikte yaşamış, onun söz, fiil ve takrirlerine tam manasıyla vâkif olmuş kimselerdir. Kavilleri ve fetvaları, Kur'ânın nasslarına, yahut Hazreti Peygamberin icthadlarına başkalarımkinden daha yakın ve gerçeğe daha uygundur. Bu sebeple, sahâbeden gelen her eser, Hazreti Peygamberin hadîsi mertebesinde olmasa bile, hadîsten sonra başvurulması gereken en kuvvetli delildir. İşte Ahmed İbn Hanbel bu görüşe bağlı kalarak, mecbur olmadıkça fetva vermemiş, veya kendi re'yi ile hüküm istinbat ve istihracında bulunmamıştır. Küçükluğünde Ebû Yûsuf'un derslerini terketmesine ve re'y fikhına iltifat etmemesine sebep olan başlıca âmil de, her halde bu görüş olacaktır. Yetiştigi çevre onu bu şekilde hazırlamıştır.

Ahmed İbn Hanbel'in hadîs ve sunnet sevgisi, Kuteybe İbn Sa'îd (Ö. 240) in şu sözlerinde en açık ifadesini bulmuştur: "Ahmed'i seven bir kimse gördüğün vakit, bil ki o, sunneti seven bir kimsedir"⁹²⁴. Onun bu hadîs ve sunnet sevgisi, Halife el-Me'mûn, mutezilenin direktifleri altında başlattığı halku'l-Kur'ânla ilgili mihnet olaylarında da sarsılmamış ve Ahmed İbn Hanbel, 14 ay hapis yatmasına ve bayılıncaya kadar kırbaçlanmasına rağmen, sunnete aykırı bulduğu halku'l-Kur'ân inancını ikrar etmemiştir. Ahmed İbn Hanbel, 241 senesinde yine Bağdad'ta vefat etmiştir.

Ahmed İbn Hanbel, telif ettiği *Musned* adlı eseriyle de büyük şöhret kazanmıştır. Bir müslümanın dinî konularda ihtiyaç duyduğu her meselenin çözümünde başvurabileceği hadîsleri ihtiva etmesi bakımından büyük ehemmiyeti haiz olan bu kitap, bütün hadîs imamlarının takdirini kazanmış ve hadîste daima başvuru bir kaynak olmuştur. *Musned* de, Ahmed İbn Hanbel'in yaşadığı asırda telif edilen diğer *Musned*ler gibi sahâbi isimlerine göre tertip edilmiş ve her hadîs konusu nazarı dikkata alınmaksızın, onu Hazreti Peygamberden rivayet eden sahâbinin ismi altında zikredilmek suretiyle birer sahâbi musnedi meydana getirilmiştir. Ebû Bekr eş-Şddîk'ın musnediyle başlayan eserde, önce Ebû Bekr tarafından rivayet edilen hadîsler biraraya getirilmiş, bunu sırasıyla Hulefa-i Râşidinin ve diğer sahâbilerin musnedleri takip etmiştir.

Ahmed İbn Hanbel, *Musnedini*, 700 binin üzerinde topladığı hadîsler arasından seçtikleriyle meydana getirmiştir. *Musnedde* mevcut hadîslerin kesin bir sayımı yapılmamış olmakla beraber, mükerrerlerle birlikte 40 bine, mükerrer-

924 Ez-Zehbi, *Târîhu'l-İslâm* (Musned'ten).

rerler hariç 30 bine yakın hadis bulunduğu söylenir⁹²⁵. Bununla beraber kitabın, bütün sahîh hadisleri içine aldığı elbette ki ileri sürülemez. Nitekim İbn Keşîr de bu hususa işaret ederek, pek çok hadîsin *Musned*in dışında kaldığını, hattâ ileri sürüldüğüne göre, *Sahîhânda* hadîsleri bulunan 200 kadar sahabînin *Musned*de yer almadığını söylemiştir⁹²⁶.

Musned, Ahmed İbn Hanbel'in hayatında iki oğlu Şâlih ve 'Abdullah ile, kardeşinin oğlu Hanbel tarafından Ahmed'ten işitilmiş ve rivayet edilmiştir. Bu bakımdan *Musned*'i bu üç kişi dışında Ahmed İbn Hanbel'den işiten olmamıştır⁹²⁷. Ne var ki bugünkü *Musned* nüshası, 'Abdullah İbn Ahmed'in babasından rivayet ettiği nüsha olmakla beraber, bu nüshaya, 'Abdullah'ın başkalarından işittiği hadislerle nüshayı 'Abdullah'tan rivayet eden Ebü Bekr el-Ka'î'nin bazı hadîsleri de ilâve edilmiş; bu ilâveler fazla bir yekûn tutmasa bile, bizzat Ahmed İbn Hanbel'in telifi olan *Musned*'e bazı gölgeler düşürmüştür.

Musned'de yer alan hadislerin sıhhat derecesi hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bazılarına göre, *Musned*'de bulunan hadisler huccettir. Bu görüşte olanların istinad ettikleri en mühim delil, Hanbel İbn İshâk'ın, amcası Ahmed İbn Hanbel'den naklettiği sözlerdir. Hanbel şöyle der: "Amcam, beni, oğulları Şâlih ve 'Abdullah'ı topladı. *Musned*'i bize okudu. Bu sebeble bizden başka onu tam olarak amcamdan işiten yoktur. Sonra bize dedi ki: Bu kitabı ben, topladığım 750 bin hadis içinden titizlikle telif ettim. Müslümanlar Hazreti Peygamberin bir hadisinde ihtilâfa düştükleri zaman buna müracaat etsinler. Bu kitapta buldukları her hadis bir huccettir"⁹²⁸. Ebü Mûsâ el-Medîni de bu görüşe uygun olarak şöyle der: "Bu kitap hadisçiler için büyük bir asıl, güvenilir bir kaynaktır. İşitilmiş pek çok hadis arasından seçilip telif edilmiş ve onu, mutemed bir imam, ihtilâf halinde müracaat edilen bir kaynak kılmıştır"⁹²⁹.

Musned'in hadisleri hakkında ileri sürülen diğer bir görüş, aralarında zayıf ve hattâ mevzû (uydurma) olanların da bulunduğunu göstermektedir. Bu görüşün temsilcilerinden olan el-'Irâkî, yukarıda ismi geçen Ebü Mûsâ el-Medîni'ye ve onun Ahmed İbn Hanbel'den naklettiği "hadis eğer *Musned*-

925 Ebü Mûsâ el-Medîni, *Hâşâ'îşu'l-Musned* (Ahmed M. Şâkir tarafından *Musned* mukaddimesinde nakledilmiştir) I. 23; keza bkz. es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 101.

926 Bkz. *İhtîşâru'ulümi'l-hadîş ma'a şerhi el-Bâ'isi'l-hâşîş*, s. 33-34; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 101.

927 İbnü'l-Cezerî, *el-Muş'adu'l-Ahmed fi hatmi Musnedi'l-İmâm Ahmed*, (Ahmed M. Şâkir tarafından *Musned* neşrinde nakledilmiştir, I. 29).

928 Ebü Mûsâ el-Medîni, *Hâşâ'îşu'l-Musned* (*Musned*, I. 21).

929 Aynı yer.

de yoksa huccet değildir” sözüne itirazda bulunarak şöyle der: “Bu söz açık değildir. Eğer bununla, *Musned*’de bulunan her hadîsin huccet olduğu, bulunmayanların da huccet olmadığı kastedilmiş ise, *Şaḫihān*’da yer alan bazı hadîslere *Musned*’de rastlanmamaktadır. Zayıf hadîslerin mevcudiyeti ise muhakkaktır. Hattâ mevzû hadîsler bile vardır ve ben bunları bir cüzde toplamış bulunuyorum. Ahmed İbn Ḥanbel’in oğlu ‘Abdullah tarafından *Musned*’e ilâve edilmiş hadîsler arasında zayıf ve mevzû olanlar da vardır”⁹³⁰.

Maamafih İbn Ḥacer, el-‘Irâkî’nin bir cüzde topladığını söylediği *Musned*’in mevzû hadîslerini - bunların sayısı sadece dokuzdur - ele almış, bunlara İbnu’l-Cevzî’nin *Mevzû‘at*’ında zikrettiği diğer bazı *Musned* hadîslerini de ilâve ederek, her birinin asılları bulunduğunu göstermeğe ve mevzû oldukları iddiasını çürütmeğe çalışmıştır⁹³¹. Nitekim es-Suyûtî’nin de naklettiği gibi İbn Ḥacer, *Musned*’in hadîsleri hakkında şöyle demiştir: “*Musned*’de üç veya dört hadîs müstesnâ aslı bulunmayan hiç bir hadîs yoktur. Bu üç veya dört hadîs ise, ya üzeri çizilmesi emredildiği halde unutilan, yahutta çizildikten sonra üzerinden tekrar yazılan hadîslerden ibarettir”⁹³².

Netice itibariyle Ahmed İbn Ḥanbel’in *Musned*’i, müslümanlar arasında büyük itibar görmüş bir hadîs mecmuasıdır. İçerisinde yer alan bir kaç şüpheli hadîs, mevcut hadîslerin çokluğuna nisbetle mecmuanın bütününe gölge düşürecek mahiyette değildir ve bunlar da Ahmed İbn Ḥanbel’in rivayetinden olmayıp oğlu ‘Abdullah ve ondan rivayet eden el-Ḳatî‘î’nin ilâve ettikleri hadîsler arasındadır. Ahmed İbn Ḥanbel’in *Kitâbu’l-‘İlel ve ma‘rifeti’r-ricâl*’ini gözden geçirenler, onun, ‘İlel ve ricâl hakkında geniş bilgisini ve hadîslerin seçiminde gösterdiği büyük titizliği kolayca tesbit edebilirler. Böyle bir bilgi ve titizliğin semeresi olan *Musned*’in kıymeti de elbette o derece yüksek olmak gerekir.

c. Sunenler

Fıkıh bâblarına göre tasnif edilmiş ahkâm hadîslerini ihtiva eden ve *Sunen* denilen kitapların ikinci asrın başlarından itibaren telif edilmeğe başladığını daha önce zikretmiştik. Bu çeşit kitapların tasnifi üçüncü asırda da devam etmiş ve bu asrın ikinci yarısında, hadîs tarihinin en meşhur *Sunen*’leri ortaya çıkmıştır. Altı sahîh hadîs kitabı (Kutub-i Sitte)’nın dördünü teşkil eden *Sunen*’ler ve müellifleri hakkında ayrıca bilgi vermeden önce, üçüncü asırda tasnif edilen *Sunen*’lerin musannıf isimlerine işaretle iktifa edeceğiz.

930 Es-Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, s. 100.

931 İbn Ḥacer’in bu eseri *el-Ḳavlu’l-musedded fi’z-zebbi‘ani’l-Musned* adı ile şöhret kazanmıştır.

932 Es-Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, s. 101.

'ABDU'L-VAHHĀB İbn 'Atā' EL-ĤAFFĀF (Ö. 204)⁹³³; Ebū Ca'fer Muḥammed İbnu's-Şabbāh ED-DŪLĀBĪ er-Rāzī el-Bağdādī el-Bezzār (el-Bezzāz) (Ö. 227)⁹³⁴; Ebū 'Osmān SA'İD İBN MANŞŪR İbn Şu'be el-Mervezī el-Belhī (Ö. 227)⁹³⁵; Ebū 'Amr SEHL İBN EBİ SEHL ZENCELE er-Rāzī el-Ḥayyāt el-Eşter (Ö. 240)⁹³⁶; Ebū Muḥammed el-Ḥasan İbn 'Alī el-Ḥallāl EL-ḤULVĀNĪ (Ö. 242)⁹³⁷; Ebū Muḥammed 'Abdullah İbn 'Abdiraḥman İbni'l-Fazl İbn Behrām İbn 'Abdi's-Şamed et-Temīmī ED-DĀRİMĪ es-Semerḳandī (Ö. 255)⁹³⁸; Ebū Bekr Aḥmed İbn Muḥammed İbn Hānī' et-Ṭā'ī el-Bağdādī EL-EŞREM (Ö. 261)⁹³⁹; Ebū 'Abdillah Muḥammed İbn Yazīd İBN MĀCE el-Ḳazvīnī (Ö. 273)⁹⁴⁰; EBŪ DĀVŪD Suleymān İbnu'l-Eş'as İbn İshāk el-Ezdi es-Sicistānī (Ö. 275)⁹⁴¹; Ebū 'İsā Muḥammed İbn 'İsā İbn Sevre es-Sulemī ET-TİRMİZĪ (Ö. 279)⁹⁴²; Ebū İshāk İsmā'īl İbn İshāk İbn İsmā'īl el-Cehzamī EL-EZDĪ (Ö. 282)⁹⁴³; Ebū Muslim İbrāhīm İbn 'Abdillah İbn Muslim İbn Mā'ız el-Başrī EL-KECCĪ (Ö. 292)⁹⁴⁴; Ebū Muḥammed Yūsuf İbn Ya'qūb İbn Ḥammād İbn Zeyd İbn Dirhem EL-EZDĪ (Ö. 297)⁹⁴⁵;

933 İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, VII. 2. 76; İbn Ebī Ḥatim, *Kitābu'l-cerḥ*, III. 1. 72; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 333; ez-Zehabī, *Mizān*, II. 681; İbn Ḥacer, *Tehzīb*, VI. 450-453.

934 Bkz. ez-Zehabī, *Tezkire*, I. 441-443; *Mizān*, III. 584; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 27.

935 Bkz. el-Buḥārī, *Tārīḥ*, II. 1. 516; İbn Ebī Ḥatim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 1. 68; ez-Zehabī, *Tezkire*, I. 416-417; *Mizān*, II. 159; İbn Ḥacer, *Tehzīb*, IV. 89-90; İbn Keşir, *el-Bidāye*, I. 299; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 27; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 104.

936 Bkz. İbn Ebī Ḥatim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 1. 198; ez-Zehabī, *Tezkire*, I. 452; İbn Ḥacer, *Tehzīb*, IV. 251-252; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 28.

937 Bkz. İbn Ebī Ḥatim, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 2. 21; el-Ḥaṭib el-Bağdādī, *Tārīḥu Bağdād*, VII. 365-366; ez-Zehabī, *Tezkire*, I. 522-523; İbn Ḥacer, *Tehzīb*, II. 302-303; İbnu'l-İmād, *Şezerāt*, II. 100; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 27-28.

938 Bkz. İbn Ebī Ḥatim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 2. 99; el-Ḥaṭib el-Bağdādī, *Tārīḥu Bağdād*, X. 29-32; ez-Zehabī, *Tezkire*, I. 534-536; İbn Ḥacer, *Tehzīb*, V. 294-296; Tanrıbirdi, *en-Nucūm*, III. 22-23; İbnu'l-İmād, *Şezerāt*, II. 130; es-Suyūṭī, *Tedribu'r-rāvi*, s. 101-102; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 25; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 114-115.

939 Bkz. İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 334-335; el-Ḥaṭib el-Bağdādī, *Tārīḥu Bağdād*, V. 110-112; İbn Ebī Ya'lā, *Ṭabaḳātu'l-Ḥanābile*, I. 66-74; ez-Zehabī, *Tezkire*, I. 570-572; İbn Ḥacer, *Tehzīb*, I. 78-79; İbn Keşir, *el-Bidāye*, XI. 108; İbnu'l-İmād, *Şezerāt*, II. 141-142; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 60, 111. Fuat Sezgin, *GAS*, I. 509-510.

940 Tercemesi ileride ayrıca verilecektir.

941 Tercemesi ileride ayrıca verilecektir.

942 Tercemesi ileride ayrıca verilecektir.

943 Bkz. 909 No.lu dipnot.

944 Bkz. İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 338; el-Ḥaṭib el-Bağdādī, *Tārīḥu Bağdād*, VI. 120-124; ez-Zehabī, *Tezkire*, I. 620-621; İbnu'l-İmād, *Şezerāt*, II. 210; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 27; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 162.

945 Bkz. İbnu'l-İmād, *Şezerāt*, II. 227; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 28.

Ebū ‘Abdirrahman Aḥmed İbn Şu‘ayb İbn ‘Alī İbn Sinān İbn Baḥr el-Ḥorāsānī EN-NESĀ’İ (Ö. 303)⁹⁴⁶.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, bu isimler arasında İbn Mâce, Ebū Dāvūd, et-Tirmizī ve en-Nesā’ī, en çok şöhret kazanan kimseler olmuştur. Bu dört hadīs imamın *Sunen*’leri de, ihtiva ettikleri hadīsler yönünden, diğer *Sunen*’lere nisbetle daha sahīh addedilmiş ve *Kutub-i Sitte* içerisinde *Sunen-i Erba‘a* adıyla tanınmıştır. Bu dört *Sunen*’i kendi aralarında da de recelendirmeye tâbi tutan hadīsçiler, en-Nesā’īnin *Sunen*’inin, diğerlerinden daha sahīh olduğunu ve onu, sırasıyla, Ebū Dāvūd, et-Tirmizī ve İbn Mâce’nin *Sunen*’lerinin takip ettiğini söylemişlerdir. Burada adı geçen imamların tercemeleri ve *Sunen*’leri hakkında özet bilgi vermeyi faydalı buluyoruz.

i. En-Nesā’ī ve *Sunen*’i

Ebū ‘Abdirrahman Aḥmed İbn Şu‘ayb İbn ‘Alī İbn Baḥr İbn Sinān İbn Dinār en-Nesā’ī, 215 senesinde Ḥorāsān’ın Nisā’ kasabasında doğmuştur⁹⁴⁷. Onbeş yaşında iken Kuteybe İbn Sa‘īd el-Belḥī’ye seyahat etmiş, ondört ay yanında kalarak ondan hadīs işitmiştir. Bundan sonra bütün Ḥorāsān’ı, Ḥicāz ‘Irāk, Sūriye ve Mısır’ı dolaşarak oralarda bulunan hadīsçilerden hadīs toplamıştır. Onun hadīs aldığı kimseler arasında İshāk İbn Rāhūye, İshāk İbn Ḥabīb, Ebū Dāvūd Suleymān İbnu’l-Eş‘as, İshāk İbn Manşūr el-Kevsec, Kuteybe İbn Sa‘īd, İshāk İbn Mūsā, İbrāhīm İbn Sa‘īd, İbrāhīm İbn Ya‘kūb, ‘Alī İbn Ḥuer ve daha pek çok kimse vardır.

En-Nesā’ī hadīs ilminde ve bilhassa râvilerin cerh ve ta‘dilinde, zamanının başvurulan ve görüşü alınan imamlarından biri olmuştur. Et-Tāc es-Subkīnin, babası imam es-Subkī’den ve hâfiz ez-Zehebî’den naklettiğine göre, en-Nesā’ī, *Şahīh* sahibi Muslim İbnu’l-Ḥaccāc’tan daha hâfizdir ve *Sunen*’i de *Şahīhān*’dan sonra zayıf hadīsî en az bulunan bir kitaptır. Hattâ bazıları, İslâm’da onun musannafı gibi bir kitabın vazolunmadığını ve onun diğer musannafların en üstünü olduğunu ileri sürmüşlerdir. İbnu’s-Subkī, İbn Mende, Ebū ‘Alī en-Neysābūrī, el-Ḥaṭīb el-Bağdādī ve ed-Dārakuṭnī’ye göre, en-Nesā’ī’nin *Sunen*’inde bulunan bütün hadīsler sahīhtir.

En-Nesā’ī *es-Sunenu’l-Kubrā*’yı tasnif ettiği zaman bazı prensler ona bu kitapta bulunan bütün hadīslerin sahīh olup olmadığını sormuşlar, o da

946 Tercemesi aşağıda verilecektir.

947 Ḥorāsān’ın müslümanlar tarafından fethi sırasında, bu kasabanın erkekleri, müslüman ordusunun geldiğini haber alınca kasabayı terkedip gitmişler ve geride yalnız kadınları bırakmışlardır. Müslümanlar, kasabada kadınlar (nisā’) dan başka kimsenin bulunmadığını anlayınca, bunlar öldürülmez, diyerek kasabayı terketmişlerdir. Bundan sonradır ki burası “kadınlar” manâsında *Nisā’* ile isimlendirilmiştir.

bazı hadislerin ma'lûl olduğunu, bu sebeple hepsinin sahîh sayılamıyacağını söylemiştir. Kendisinden zayıf hadislerin ayklanması istenince, bu kitabı ihtisar etmiş ve *el-Muctebâ* adını verdiği ikinci *Sunen*'i meydana getirmiştir. İşte, diğerlerine nisbetle daha küçük hacimde olan bu muhtasar, hadisçiler arasında sıhhati ile şöhret kazanmış, aynı zamanda, *Kutub-i Sitte* arasında *Sahîhân*'dan sonraki mertebeyi almıştır. Bu bakımdan, bir hadîsin en-Nesâ'î tarafından rivayet edildiği söylendiği zaman, bu hadîsin, *el-Muctebâ*'da yer aldığı anlaşılır.

Sunen'in Ebû Dâvûd ve et-Tirmizî'nin *Sunen*'lerine tekaddüm etmesi, en-Nesâ'î'nin, hadislerin tetkik ve seçiminde çok daha titiz, bu hususta ortaya koyduğu şartların çok daha sert olması sebebiyledir. Nitekim el-Ĥâkim en-Neysâbüri ve el-Ĥaţib el-Baġdâdî, en-Nesâ'î'nin rical ile ilgili olarak ortaya koyduğu şartların, Muslim'in şartlarından da şiddetli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Söylendiğine göre, en-Nesâ'î'nin şartı, terki üzerinde ittifak edilmemiş kimselerin, irsal ve inkıtadan sâlim, muttasıl isnadla sahîh olan hadislerini nakletmektir. Bununla beraber Ebû Dâvûd ve et-Tirmizî'nin hadîs aldığı pek çok kimseden, en-Nesâ'î hadîs nakletmediği gibi, *Şahîhân*'ın bazı ricalinden de hadîs almaktan çekinmiştir. Bu sebepledir ki en-Nesâ'î'nin, el-Buĥârî ve ve Muslim'in şartlarından çok daha şiddetli şartları bulunduğu ileri sürülmüştür⁹⁴⁸.

En-Nesâ'î hayatının mühim bir kısmını Mısır'da geçirmiş ve eserlerini orada tasnif etmiştir. Ölümünden bir sene önce Mısır'dan ayrılıp Şâm'a geldiği zaman, bazı kimseler, ona Mu'âviye'nin üstünlüğüne delâlet eden hadisler rivayet etmesini istemişlerdir. En-Nesâ'î bunlara "Mu'âviye'nin üstün olduğunu ve bazı faziletleri bulunduğunu bilmiyorum" cevabını verince üzerine yürümüşler ve husyelerine vurdıkları tekmelerle onu mescidden dışarı atmışlardır. Bu hâdiseden sonra Filistin'in Remle kasabasına gelen en-Nesâ'î, çok geçmeden, 303 senesinde vefat etmiştir⁹⁴⁹.

ii. Ebû Dâvûd ve *Sunen*'i

Ebû Dâvûd Suleymân İbnu'l-Eş'as İbn İshâk el-Ezdi es-Sicistânî, 202 senesinde Sicistân'da doğmuş, küçük yaşından itibaren hadîs toplamak için seyahata çıkarak, Ĥorâsân, İrâk, Sûriye, Mısır ve Ĥicâz hadisçilerinden hadîs yazmıştır. Bu hadisçiler arasında el-Buĥârî, Muslim'in şeyhlerinden

948 *Hâşiyetu's-Sindî alâ Sunen en-Nesâ'î* (mukaddime), I. 3.

949 En-Nesâ'î'nin tercemesi için bkz. İbn Ĥallikân *Vafeyât*, I. 59-60; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 698-701; İbn Ĥacer, *Tehzîb*, I. 36-39; es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II. 83-84; İbn Keşîr *el-Bidâye*, XI. 123-124; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 239; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 167-169.

Ahmed İbn Hanbel, ‘Osmân İbn Ebî Şeybe, Kuteybe İbn Sa‘îd, Muslim İbn İbrâhîm, Suleymân İbn Harb, Ebu'l-Velîd et-‘Tayâlisî, ‘Abdullah İbn Mesleme el-‘Kacnâbî, Musedded, Yahyâ İbn Ma‘în ve daha pek çok kimse vardır.

Ebû Dâvûd, gerek muasırları ve gerekse daha sonrakiler tarafından pek çok medhedilmiştir. Mûsâ İbn Hârûn’a göre o, dünyada hadîs için, âhrette ise cennet için yaratılmıştır. Ebû Bekr es-Sâgânî ve İbrâhîm el-‘Harbî de “nasıl demir, Dâvûd (aleyhisselâm) için yumuşatılmış ise, hadîs de Ebû Dâvûd için aynı şekilde kolaylaştırılmıştır” demişlerdir. Rivayet olduğuna göre Sehl İbn ‘Abdillah et-Tusterî, Ebû Dâvûd’u ziyaret etmiş ve Hazreti Peygamberin pek çok sahîh hadîsini rivayet ettiği için, Ebû Dâvûd’un dilinden öpmüştür.

Ebû Dâvûd, kendisinden rivayet olunan bir haberden öğrenildiğine göre 500 bin hadîs yazmış, bunlardan yalnız ahkâmı ilgili olmak üzere 4800 hadîs seçerek meşhur *Sunen*’ini meydana getirmiştir. Bu bakımdan kitabı, fıkıh bâblarını ve bu bâblarla ilgili hadîsleri en mükemmel bir şekilde cemedin bir eser sayılır. Onun tanınmış şârihlerinden biri olan Ebû Suleymân el-‘Hat-‘tâbî, şerhinin mukaddimesinde şöyle der: “Din ilminde Ebû Dâvûd’un *Sunen*’i gibi şerefi büyük bir kitap tasnif edilmemiştir. Halk arasında büyük kabul görmüş, tabakalarının ve mezheplerinin farklılığına rağmen ulemâ ve fukahâ arasında hakem, ‘Irâk, Mısır, Mağrib ve diğer ülkelerin bir çok şehirlerinde hadîs musannıflarına örnek olmuştur. Her ne kadar Hürâsân ehli arasında el-Buḥârî ve Muslim’in *Şahîh*’leri itibar görmüş ve sahîh tasnifinde onların şartı gözönünde tutulup örnek alınmışlarsa da, Ebû Dâvûd’un *Sunen*’i, daha çok fıkıh ahkâmını ihtiva etmesi yönünden diğerlerinden üstün addedilmiştir”. Yine el-‘Hat-‘tâbî, İbnu'l-‘Arabî’nin “bir kimsenin elinde ilim olarak Allah’ın Kitabı ve bir de Ebû Dâvûd’un *Sunen*’i bulursa, o kimse başka hiç bir şeye muhtac olmaz” sözüne işaretle şöyle der: “Şüphesiz bu böyledir. Allah Ta‘âlâ dinle ilgili her şeyi Kitabında zikretmiş, ancak bunlardan bazısının beyanını Peygamberine bırakmıştır. Bu bakımdan Hazreti Peygamberin Sunneti, Kur’ânın beyanıdır. Ebû Dâvûd, Sunnet ve fıkıh ahkâmı ile ilgili hadîsleri toplamak suretiyle kendinden öncekilerin ve sonrakilerin yapmadıkları bir işi yapmış, Kur’ân ve kendi *Sunen*’inden başka bir şeye ihtiyacı bırakmamıştır”.

Ebû Dâvûd, *Sunen*’de naklettiği 4800 hadîsi sıhhat yönünden üç guruba ayırmıştır: Sahîh olanlar, sahîh görünenler ve sahihe yakın olanlar. Bununla beraber ona göre yalnız dört hadîs bile bir insana dini için kâfi gelir. Bu hadîsler şunlardır: “Ameller niyetlere göre değerlendirilir”. “Malâyânîyi terketmek kişinin İslâmının güzelliğindedir”. “Mü’min, kendisi için rıza gös-

terdiğine kardeşi için de rıza göstermedikçe tam mü'min olamaz". "Helâl açıktır; haram da açıktır; bunların arasında müteşâbihât vardır".

Ebû Dāvūd kitabında, sahîh olan, sahihe benzeyen ve sahihe yakın olan hadisleri nakletmiştir. Bununla beraber, naklettiği hadisler arasında zayıf olanlar bulunduğu zaman, bunların zayıf olduklarını açıklamayı da ihmal etmemiştir. Ebu Dāvūd'un zayıflığına işaret etmediği hadisler ise, onun nazarından sâlih olan hadislerdir ve bunların da bazıları bazısından daha sâhihtir. Buna göre, kitabında yer alan böyle bir hadis, eğer *Şahîhân*'dan birisinde nakledilmemiş ve sahîh ve hasen hadisleri birbirinden ayırt edebilen bir imam tarafından da sahîh veya zayıf olduğu belirtilmemiş ise bu takdirde o hadis, Ebu Dāvūd nazarında "hasen" olan bir hadistir; bunun dışındakiler ise sahîh olanlardır. Ebu Dāvūd'un zayıf olduğuna işaret ettiği halde, yine de kitabında naklettiği hadisler, o bâbda sahîh veya hasen hadis bulamadığı durumlarda nakletmek zorunda kaldığı hadislerdir; zira ona göre zayıf hadis, re'iden daha kuvvetlidir.

Ebû Dāvūd *Sunen* dışında daha pek çok kitap tasnif etmiştir. Hayatının son senelerini, sonradan yerleşmiş olduğu Başra'da geçirmiş ve 275 senesinde vefat etmiştir⁹⁵⁰.

iii. Et-Tirmizî ve Sunen'i

Ebû 'İsâ Muḥammed İbn 'İsâ İbn Sevre es-Sulemî et-Tirmizî, 209 senesinde Tirmiz'de doğmuştur. Her hadis imamı gibi o da küçük yaşından itibaren hadis toplamağa başlamış, bu maksatla yaptığı seyahatlarda pek çok hadisçi ile karşılaşmıştır. İmam el-Buḥârî'ye tilmiz olduğu gibi, Kuteybe İbn Sa'îd, İshâk İbn Mūsâ, Muḥammed İbn Gaylân, Sa'îd İbn 'Abdirrahman, Muḥammed İbn Beşşâr, 'Alî İbn Hucr, Aḥmed İbn Muni', Muḥammed İbnü'l-Muḡennâ, Sufyân İbn Vekî' ve daha bir çok kimseden hadis almıştır. Bir çok şeyhin değer verdikleri tilmizleri için yaptıkları gibi, el-Buḥârî de, et-Tirmizî'den bir hadis nakletmek suretiyle onun hâfıza, ilim ve takvadaki üstünlüğüne şahadet etmiştir.

Hadis imamlarının et-Tirmizî hakkında söylenmiş pek çok sitayişkâr sözleri vardır. 'Abdurrahman İbn Muḥammed el-İdrisî'nin ifadesine göre et-Tirmizî, "hadis ilminde kendisine iktida olunan imamlardan biridir. Câ-

950 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerḥ*, II. 1, 101-102; el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫü Bağdâd*, IX. 55-59; İbn Ebî Ya'îlâ, *Ṭabakâtu'l-Hanâbile*, I. 159-162; İbn Ḥallikân, *Vaṣeyât*, II. 138-140; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 591-593; İbn Hacer, *Tehzib*, IV. 169-173; es-Subkî, *Ṭabakâtu's-Şâfi'iyye*, II. 48; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, XI. 54-56; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II. 167; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 149-152.

mi⁶, *Tarih* ve *İlel* kitaplarını tasnif etmiş, hâfızası örnek gösterilen bir imam-
dı. Kendisinden rivayet olunduğuna göre, bir şeyhe ait iki cüz hadîs yazmış,
fakat bu hadîsleri şeyhten işitmemişti. Bir gün Mekke yolunda bu şeyhle
karşılaşır. İki cüzün yanında olduğunu düşünerek hadîsleri işitmek için ondan
izin ister. Şeyh kabul edince, bineğinden iki cüz çıkarır; fakat bu sırada şeyh
de hadîsleri okumağa başlamıştır. Ne var ki et-Tirmizî, eline aldığı cüzlerin
boş olduğunu görür ve asıl yazılı cüzleri yanına almamış olduğunu anlar.
Şeyh, hâfızasından hadîsleri okuma işini bitirince, et-Tirmizî'ye sonra da
elindeki cüzlere bakar ve boş olduklarını görür. Bunun üzerine et-Tir-
mizî'ye “benden utanmıyor musun?” diyerek onu azarlar. Et-Tirmizî duru-
mu ona anlatır ve hadîslerini ezbere bildiğini ve dilerse kendisine tekrar ede-
bileceğini söyler. Ancak şeyh, buraya gelmeden önce hazırlanmış olabileceğini
söyliyerek kabul etmez. Et-Tirmizî, şeyhten başka hadîsler okumasını ister;
o da hâfızasından kırk hadîs okur. Et-Tirmizî de bunları tek bir harf değişik-
liği yapmadan aynen tekrar eder. Şeyh onun bu hâfıza kudreti karşısında
hayretini gizleyemez ve senin gibisini görmedim, der”.

Et-Tirmizî'nin fıkah bâblarına göre tasnif ettiği *Sunen* kitabı, değişik
konulardaki bâbları da ihtiva ettiği için *el-Câmi'u's-Şahîh* adıyla de şöhret
kazanmıştır. İçinde yer alan hadîsler, sahîh, hasen ve zayıf olmak üzere üç
grupta toplanır. Her hadîsi zikrettikten sonra, o hadîsin hangi gruptan
olduğunu “bu hadîs sahîhtir” veya “bu hadîs hasendir” gibi sözlerle belirtir.
Keza zayıf olduğuna işaret ettiği hadîslerin zayıflık sebeplerini açıklamayı
da ihmal etmez. Et-Tirmizî'yi diğer musannıflardan ayıran bir özelliği de,
bazı hadîslerin derecesine işaret ederken, sahîh, hasen ve garîb kelimelerini
çeşitli şekillerde birleştirerek, hiç kimsenin kullanmadığı bazı tabirlere yer
vermesidir. Meselâ bir hadîsin sıhhat derecesini belirtmek için “bu hadîs
hasen sahîhtir”, “bu hadîs hasen garîbtir” “bu hadîs sahîh garîbtir”, “bu hadîs
hasen sahîh garîbtir” tabirlerini sık sık kullanmıştır.

Et-Tirmizî, kitabında, “hasen”le kastedtiği manâyı açıklamış ve “bu
kitapta hasen olarak zikrettiğimiz hadîsle, bize göre isnadı hasen olanı kas-
dettik. Şâzz olmayan, isnadında şüpheli şahıslar bulunmayan ve aynı mealde
sair yönlerden de rivayet edilen her hadîs bize göre hasendir” demiş olmakla
beraber, “hasen”in “şahîh”le veya “garîb” le ayrı ayrı yahut müştereken
teşkil ettiği birleşik tabirler hakkında hiç bir açıklama yapmamış, bu tabir-
lerle, hadîsin sıhhat yönünden hangi derecelerine işaret etmek istediğini be-
lirtmemiştir. Bu sebepten muahhar imamlar, ilk defa et-Tirmizî tarafından
kullanılan bu tabirlerin delâlet ettikleri dereceleri tesbit etmeğe çalışmışlar
ve birbirinden farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Et-Tirmizî'nin kitabı, en-Nesâ'î ve Ebû Dâvûd'un kitaplarına nisbetle üçüncü derecede yer almıştır. Hadîs ilminin usûle müteallık bazı meselelerinde bu kitap bir asıl kabul edilse ve sonunda bir de "Kitâbu'l-Çihl" adını taşıyan bir bölümü bulunsa bile, et-Tirmizî'nin, en-Nasâ'î ve Ebû Dâvûd tarafından zayıf addedilen bazı râvilerden hadîs nakletmesi, derecesini diğer iki kitabın altına düşürmüştür. Bununla beraber onu *Kutub-i Sitte*'nin üçüncü sırasında zikredenler de vardır. Meselâ Hâcî Halife, *Keşfu'z-Zûnûn*'unda şöyle der: "*Kutub-i Sitte*'nin üçüncüsüdür. Müellifine nisbetle şöhret kazanmış ve *Câmi'u't-Tirmizî* denilmiştir Ona *Sunen* de denir; fakat birinci isim daha meşhurdur". İmam Ebû İsmâ'îl 'Abdullah İbn Muḥammed el-Anşârî ise, et-Tirmizî'nin kitabını, el-Buḥârî ve Muslim'in kitaplarına tercih eder. Zira ona göre, el-Buḥârî ve Muslim'in kitaplarından yalnız âlimler istifade eder; et-Tirmizî'nin kitabı ise halkın her ferdi için faydalıdır.

Et-Tirmizî, 279 senesinde doğduğu yer olan Tirmiz'de vefat etmiştir⁹⁵¹.

iii. İbn Mâce ve *Sunen*'i

Ebû 'Abdillah Muḥammed İbn Yezîd İbn 'Abdillah İbn Mâce el-Ḳazvînî, 219 senesinde dünyaya gelmiş, hadîs yazmak için Rey, Başra, Küfe, Bağdâd, Şâm, Mısır ve Hicâz'a seyahat etmiştir. Hadîs aldığı kimseler arasında Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe, el-Leyṣ İbn Sa'd, İbrahim İbnü'l-Munzir, 'Abdullah İbn Mu'âviye, Hişâm İbn 'Ammâr ve bunların tabakasından daha bir çok kimse vardır.

İbn Mâce, hâfıza ve itkan bakımından hadîs imamlarının senasına mazhar olmuş, kendisinin şıka (güvenilir) ve huccet olduğu üzerinde ittifak edilmiştir. Ebû Ya'lä el-Ḥalîlî'ye göre, hadîs sahasında âlim, *Târih* ve *Sunen* gibi eserlerin musannıfı, İrâk, Mısır ve Süriye'ye seyahat etmiş bir kimsedir. İbn Keşîr ise, tasnif ettiği *Sunen*'in, bu sahadaki ilmine, amelîne, ihtisasına, usûl ve fûrûdaki sunnete bağlılığına delâlet ettiğini söyler.

İbn Mâce, fıkıh bâblarına göre tasnif ettiği *Sunen* kitabı ile şöhret kazanmıştır. Ancak bu kitap, altıncı asrın başına kadar *Kutub-i Sitte* arasında yer almamıştı; daha doğrusu, bu zaman zarfında, hadîşçiler nazarında asıl olan beş hadîs kitabı bulunuyordu. Bunlar el-Buḥârî ve Muslim'in *Şahih*'leri ile en-Nesâ'î, Ebû Dâvûd ve et-Tirmizî'nin *Sunen*'leriydi. Ebu'l-Fazl İbn Ṭâhir el-Maḳdisî (Ö. 507) nin bu beş kitab (Uşûl-i ḥamse) a tahsis ettiği *Atrâf*'a İbn Mâce'nin *Sunen*'ini de eklemesinden ve "Altı İmamın Şartları" (*Şuruṭu'l-e'*

951 Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 339; İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, III. 407; ez-Zehabî, *Tezhire*, I. 633-635; *Mizân*, II. 678; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX. 387-389; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, XI. 66-67; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II. 174-175; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 154-159;

immeti's-sitte) adlı kitabını telif etmesinden sonra, İbn Mâce'nin *Sunen*'i de muteber kitaplar arasında zikredilmeğe başlamıştır. Bununla beraber onun, yalancılık ve hadis hırsızlığı ile itham olunmuş bazı râvilerden gelen hadislere de kitabında yer vermiş olması, bazı hadislerin *Sunen*'in altıncı kitap olarak kabul edilmesine muhalif kalmalarına sebep olmuştur. Bu hadisçilerden bir kısmı, daha az zayıf râvileri ve daha şâzz ve munker hadisleri bulunan ed-Dârimî'nin *Sunen*'ini altıncı kitap olmağa lâyık görürken, diğer bazıları, Mâlik İbn Enes'in *el-Muvattâ'* adlı kitabını İbn Mâce'nin *Sunen*'i yerine telif etmişlerdir. Maamafih *Sunen*, sayıca fazla olmayan zayıf ve hattâ mevzû sayılan bazı hadislerine rağmen, bilhassa fıkıh bâbları yönünden büyük faydası dolayısıyla, altıncı kitap olarak kabul görmüş ve şöhret kazanmıştır. Ez-Zehabî'ye göre *Sunen*, 32 kitap ve 1500 bâbdan müteşekkil olup, bütün bâblarda, muhtelif sayılarda taksim edilmiş 4000 hadis vardır.

İbn Mâce, 273 senesinde vefat etmiştir.⁹⁵².

d. Muşannaflar

İkinci asırda *Muşannaflar* adı altında ortaya çıkan kitaplara işaret etmiş ve bunların *Sunen*'lere nisbetle büyük bir farklılık arzetmediklerini belirtmiştik. Üçüncü asırda da, çok sayıda olmasa bile, bu ismi taşıyan kitaplar tasnif edilmiştir. Bunlar, Ebû Bekr 'ABDURRAZZÂK İbn Hemmâm İbn Nâfi' el-Ḥımyerî (Ö. 211)⁹⁵³, EBU'R-REBÎ' Suleymân İbn Dâvûd el-Ezdî EZ-ZEHRÂNÎ el-'Ateki (Ö. 234)⁹⁵⁴, EBÛ BEKR İBN EBÎ ŞEYBE 'Abdullah İbn Muḥammed İbn İbrâhîm İbn 'Osmân el-'Absî el-Küfî (Ö. 235)⁹⁵⁵, Ebû 'Abdirrahman BAKİY İBN MAḤLED İbn Yezîd el-Ḳurtubî (Ö. 276)⁹⁵⁶'nin *Muşannaflar*ıdır.

e. Câmi'ler

Fıkıh konuları yanında diğer konuları da içine alan *Câmi*'ler, üçüncü asırda da tasnif edilmiş; bilhassa el-Buhârî ve Muslim'in *Câmi*'leri ile bu asır, hadis tarihinin altın çağı olmuştur.

952 Bkz. İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, III. 407-408; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 636-637; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX. 530-532; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, XI. 52; Tanrîbirdî, *en-Nucûm*, III. 70; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II. 164; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 147-148.

953 Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, V. 399; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 226; İbn Ebî Ḥâtim, *Kitâbu'l-cerh*, III. 1, 38-39; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 332; İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, II. 385; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 364; *Mizân*, II. 609-614; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II. 27; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI. 310-315; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, X. 265; el-Kettânî, *el-Mustaḫrafa*, s. 31; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 99.

954 Bkz. el-Buhârî, *Târîh*, II. 2, 12; İbn Ebî Ḥâtim, *Kitâbu'l-cerh*, II. 1, 113; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 468-469; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV. 190-191; el-Kettânî, *el-Mustaḫrafa*, s. 31.

955 Bkz. 878 No.lu dipnot.

956 Bkz. 904 No.lu dipnot.

Ebū Bekr ‘ABDURRAZZĀK İbn Hemmām İbn Nāfi‘ el-Ḥımyerī (Ö. 211)⁹⁵⁷ nin, Ebū ‘Abdillah Muḥammed İbn İsmā‘il İbn Muğire EL-BUḤĀRĪ el-Cu‘fī (Ö. 256)⁹⁵⁸ nin, Ebu’l-Ḥuseyn MUSLİM İbnu’l-Ḥaccāc el-Ḳuşeyrī en-Neysābūrī (Ö. 261)⁹⁵⁹ nin *Cāmi‘*leri bu asırda tasnif edilmiş eserlerdir. Burada, *Kutub-i Sıtte*’ye vücd veren el-Buḥārī ve Muslim ile bunların *Cāmi‘*-leri üzerinde de kısaca durmayı faydalı buluyoruz.

i. El-Buḥārī ve el-Cāmi‘u’s-Şahih’i

Hadīs tarihinde ismi ve tasnifi ile şöhet kazanan Ebū ‘Abdillah Muḥammed İbn İsmā‘il İbn İbrāhīm İbni’l-Muğire el-Buḥārī el-Cu‘fī, 194 senesinde Buḥārā’da dünyaya gelmiş, henüz on yaşlarında iken hadīse merak sararak ülkesinde bulunan muhaddislerden hadīs dinlemeğe ve dinlediklerini hıfzetmeğe başlamıştır. Daha onbir yaşında iken beldesinin hadīşçilerinden ed-Dāhili’nin, halka, *Sufyān ‘an Ebi’z-Zubeyr ‘an İbrāhīm* diyerek hadīs naklettiği bir sırada, Ebu’z-Zubeyr’in İbrāhīm’den hadīs işitmediğini söylemiş ve onun hatasını tesbit etmiştir. Zira İbrāhīm’den hadīs rivayet eden kimse, Ebu’z-Zubeyr değil, Zubeyr İbn ‘Adiy idi. Ed-Dāhili, onbir yaşındaki bu çocuğun ikazı üzerine, haklısın, diyerek kitabını tashih etmek zorunda kalmıştır.

El-Buḥārī onaltı yaşında iken ‘Abdullah İbnu’l-Mubārek ve Veki‘ İbnu’l-Cerrāh’ın kitaplarını ezberlemiş, sonra annesi ve kardeşi ile birlikte hacc için yola çıkmıştır. On sekiz yaşına geldiği zaman, sahabe ve tâbi’ünün kaza ve kavillerini toplayıp tasnif etmiş, yine aynı sıralarda, Hazreti Peygamberin kabri başında ve ay ışığının aydınlattığı gecelerde *Tārīh*’ini yazmıştır.

El-Buḥārī, hadīs toplamak için bir çok ülke dolaşmıştır. Sūriye, Mısr, Cezire, Başra, Kūfe, Ḥicāz, uğradığı ve bazılarında uzun zaman kaldığı ilim merkezlerindedir. Önce kendi ülkesinde, sonra da gezdiği yerlerde pek çok kimseden hadīs almıştır. Bunlar arasında, Mekki İbn İbrāhīm el-Belhi’ ‘Abdān İbn ‘Osmān el-Mervezi, ‘Ubeydullah İbn Mūsā el-‘Absī, Ebū ‘Āşım eş-Şeybānī, Muḥammed İbn ‘Abdillah el-Anşārī, Muḥammed İbn Yūsuf el-Firyābī, Ebū Nu‘aym el-Fazl İbn Dukeyn, Ebū Cassān en-Nehdī, Suleymān İbn Ḥarb ve daha bir çok hadīsçi vardır ki, el-Buḥārī, bunların hadīslerini *el-Cāmi‘u’s-Şahih*’inde nakletmiştir. Kendisinden rivayet olunduğuna göre, binia üstünde şeyhten hadīs yazmıştır ve yazıpta isnadını bilmediği tek bir hadīs yoktur.

957 Bkz. 953 No.lu dipnot.

958 Tercemesi ileride verilecektir.

959 Tercemesi ileride verilecektir.

Olağan üstü bir hâfızaya sâhip olan el-Buḫārî, hadîs toplamağa başladığı küçük yaşından itibaren işittiği bütün hadîsleri isnadlarıyla birlikte hıfz ediyordu. Ḥâşid İbn İsmâ'îl anlatır: Ebû 'Abdillâh Muḫammed İbn İsmâ'îl bizimle birlikte Başra şeyhlerini dolaşırđı. O sıralarda henüz çocuk denecek bir yaşta bulunuyordu. Ancak o, hadîs işittiğimiz şeyhlerden işittiği hadîsleri yazmazdı ve biz ona yazmamasının sebebini sorar durardık. Aradan on altı gün geçmişti ki, bize: Artık çok oldunuz; siz yazdıklarınızı getirip gösterin bakalım, dedi. Ona yazdıklarımızı okuduk. O bize on beş bin fazlasıyla hepsini hâfızasından tekrarlayıverdi. O zaman anladık ki o, hiç kimsenin önüne geçemeyeceği bir insandır.

El-Buḫārî'yi imtihan etmek ve onun hâfıza kudretini ölçmek maksadıyla Bağdâd muhaddîs ve fukahasının tertip ettiği bir meclisin hikâyesi de çok şöhret kazanmıştır. El-Ḥaṭîb el-Bağdâdî'nin de naklettiği gibi, Bağdâd muhaddîsleri, el-Buḫārî'nin Bağdad'a geldiğini haber alınca, yüz hadîs seçerler ve bunların metin ve isnadlarını değiştirerek bir metnin isnadını diğer bir bir metne, bu metnin isnadını da bir başka metne eklerler ve bu suretle metin ve isnadları maktûb yüz hadîs meydana getirirler. Sonra bu hadîsleri onar onar on kişiye dağıtırlar ve bir mecliste el-Buḫârîye bunları sormalarını tenbih ederler. Meclis toplanır; on kişiden birisi, elinde bulunan on hadîsi birer birer el-Buḫârî'ye sormağa başlar. El-Buḫârî, her hadîsin sorulmasından sonra daima "bilmiyorum" cevabını verir. On hadîs tamamlandıktan sonra, mecliste hazır bulunan muhaddîslerden bazıları birbirlerine bakarak el-Buḫârî'nin âciz, kusurlu ve anlayışının kıt olduğuna hükmederler. Bundan sonra ikinci şahıs elindeki on hadîsi sorar; el-Buḫârî bunlar hakkında da aynı şekilde "bilmiyorum" cevabını verir. Böylece on kişi tarafından yüz maktûb hadîsin sorulması tamam olur. El-Buḫârî soru işinin bittiğini anlayınca, ilk soran şahsa döner ve "senin birinci hadîsin şöyle, ikinci hadîsin şöyle; üçüncü dördüncü ve onuncu hadîsin de şöyle olacak" diyerek, her metni ait olduğu isnada, her isnadı da ait olduğu metne bağlar. Sonra ikinci şahsın on hadîsini ve sırasıyla diğer şahısların hadîslerini düzeltir. Böylece Bağdâd muhaddîslerinin önünde hadîs bilgisini ve hâfıza kudretini isbat eder.

El-Buḫârî, gerek akrabalarının ve gerekse şeyhlerinin hudutsuz senalarına mazhar olmuştur. Aḫmed İbn Ḥanbel, Ḥorâsân'ın, onun gibi birisini yetiştirmediğini söylemiş; 'Alî İbnu'l-Medîni de "el-Buḫârî, kendisi gibi birisini görmemiştir" demiştir. Aḫmet İbn Ḥamdûn ise, İmam Muslim'in el-Buḫârî'ye gelip alından öptüğünü, sonra da ona şöyle dediğini ileri sürmüştür: "Bırak da ayaklarını öpeyim, ey üstadların üstadı, muhaddîslerin efendisi, hadîs illetlerinin tabibi". Bundan sonra Muslim bir hadîs hakkında sual sormuş, cevabını aldıktan sonra da ona şöyle demiştir: "Sana, yalnız hased edenler düşman olur; şehadet ederim ki, dünyada senin bir eşin daha yoktur".

El-Buḥārī, fıkıh sahasında ve sunen ve âsârdan hüküm istanbatında müctehid imamlardandı. Bu konuda, “ne olursa olsun, ihtiyaç hasıl olupta Kitap ve Sunnette aslı bulunmayacak bir şey bilmiyorum” derdi. Esasen *el-Câmi‘u’s-Şâhih*’inin teceme (bâb başdığı) lerinde bunu kolayca tesbit etmek mümkündür.

El-Buḥārī, zuhd ve takva sâhibi, dünya malına kıymet vermeyen, emir ve sultanların heves ve arzularına cevap vermeyecek kadar ilim haysiyetine düşkün bir kimse idi. Her halde bu üstün yaratılışının bir neticesi olacaktır ki, hayatının ileri devrelerinde, bazı üzüntü verici hâdislerle karşılaşmış ve bir hayli sarsılmıştır. Rivayet olunduğuna göre, el-Buḥārī Nisâbûr’a döndükten sonra, onun şöhretini bilen halk, etrafını sarmış ve derslerini, yahut ilim meclislerini devamlı olarak takip etmeğe başlamıştır. Halkın ona teveccühü, Nisâbûr’un ileri gelen imamlarından Muḥammed İbn Yaḥyâ ez-Zuhlî’nin unutulmasına ve dolayısıyla hased damarlarının kabarmasına yol açmıştır. İşte bundan sonradır ki el-Buḥārī’nin, Kur’ân lafzının mahluk olduğu görüşüne sâhip bulunduğu iddiası ortaya atılır ve Muḥammed İbn Yaḥyâ, halkı el-Buḥārī’nin meclislerine devam etmekten meneder. Bu hâdiseden sonra Nisâbûr’da daha fazla kalamayacağını anlayan el-Buḥārī, doğum yeri olan Buḥārâ’ya gelir. Buḥārâ’da ise, oranın vâlisi Emir Hâlid İbn Ahmed ez-Zuhlî, bazı adamlarıyla ona haber gönderir ve *Câmi‘*, *Târîh* ve diğer kitaplarını alıp saraya gelmesini, onları kendisinden işitmek istediğini bildirir. El-Buḥārī ise vâliye şu cevabı gönderir: “Ben, ilmi halkın kapısına götürüp zelil etmem. Eğer senin bu ilimden bir şeye ihtiyacın varsa mescidimde, yahut evimde hazır bulun. Bu da hoşuna gitmezse, beni kürsüde ders vermekten menedersin; çünkü sultan sensin. Ancak bu, kıyamet günü Allah katında benim için bir mazeret olur. Oysa ki ben, Hazreti Peygamberin “her kim bir ilimden sorulur, o da onu gizlerse, kıyamet günü ateşten bir gem vurulur” hadîsi gereğince ilmi gizleyemem”. İşte bu hâdise, el-Buḥārī ile vâlinin arasının açılmasına sebep olur ve vâli, bazı adamlarının da yardımı ile, el-Buḥārī hakkında Nisâbûr’da ileri sürülen halku’l-Ḳur’ânla ilgili ithamları yeniden ortaya atarak onun şehirden çıkarılmasını emreder. El-Buḥārī, Semerḳand’ın bir kasabası olan Hartenk’e gelir ve orada oturan bazı akrabalarının yanına iner. Fakat burada ancak bir ay kadar kalır; 256 senesinin Ramazan bayramı gecesi hastalanarak vefat eder.

El-Buḥārī, tedvin ve tasnifin altın çağı diyebileceğimiz bir devri idrak etmiş olması dolayısıyla, hadîs ilimindeki geniş bilgisinin, metin ve isnadlardaki illetlere, ricalin cerh ve tadil yönünden değişik hallerine derin vukufunun ve nihayet sahîh hadîsi sakim olanımdan ayırmak hususunda gösterdiği son derece titiz davranışının sayesinde, mükemmel bir hadîs eseri tasnif etmeyi

başarmış ve bu eser, İslâm dünyasında, Kur'ânı Kerîmden sonra dinin ana kaynağı olmak vasfını kazanmıştır.

Kendisinden nakledilen haberlerden anlaşıldığına göre *el-Câmi'u's-Şahîh'i*, toplamış olduğu 600 bin hadis içinden titizlikle seçip ayırdığı sahîh hadislerden meydana getirmiştir. Yine kendisi, 100 bin sahîh, 200 bin de illetli veya zayıf hadisi hıfzettiğini söylemektedir. *El-Câmi'u's-Şahîh'te* naklettiği hadis sayısı ise, mu'allak, mutâbi' şâhid ve mev'kûf olanlar dışında, mükerrerlerle birlikte 7397 dir. Mu'allak, mutâbi' şâhid ve mev'kûf olanlar da dâhil edilirse, bu sayı, 9000 i bulmaktadır. Bu rakkam, toplamış olduğu 600 bin, veya hıfzettiği 100 bin hadise nisbetle çok cüz'î bir miktara delâlet eder. Bu, bize şu gerçeği açık bir şekilde göstermektedir ki, el-Buḥārî, bazılarının iddiası hilâfına, bütün sahîh hadisleri kitabında toplamayı gaye edinmemiştir ve buna da lüzum görmemiştir. Nitekim bu husus, bizzat kendisi tarafından da ifade edilmiş ve "bu kitabıma yalnız sahîh olan hadisleri aldım ve uzamasından korktuğum için de bir miktar sahîhi kitabın dışında bıraktım" demiştir.

El-Buḥārî, sahîh hadisleri toplayarak onları fıkah bâblarına göre tasnif eden ilk hadisçilerden sayılır. Nitekim daha sonraları telif edilen usûl kitaplarında *evvelu men ellefe fi's-şahîhi'l-mucerred huve'l-Buḥārî* (mucerred sahîh konusunda ilk kitap telif eden kimse el-Buḥārî'dir) başlığı altında bu konuya ayrı bir yer verilmesi buna delâlet eder. Filvâkî, biraz önce de işaret ettiğimiz gibi, el-Buḥārî, tedvin ve tasnifin altın çağını idrak etmiş bir müelliftir ve onun devrine gelinceye kadar bir çok hadis kitabının tedvin ve tasnif edildiği bilinmektedir. Bu musannafatı, musannuflarının isimleriyle birlikte ilk devirden itibaren zikrettik. Fakat şunu unutmamak gerekir ki, el-Buḥārî devrine kadar vücûda getirilen eserler, sahîh hadisleri olduğu kadar, hasen ve zayıf hadisleri, yahut mev'kûf ve maktu haberleri de ihtiva ettikleri için, bunlara mucerred sahîh konusunda telif edilmiş kitaplar olarak bakmak mümkün olmuyordu. Her arzu eden kimse hadislerin esrarına vakıf olmadıkça, bu eserlerden gerektiği şekilde istifade edemiyor, daha doğrusu, sahîh olan hadisleri diğerlerinden ayırdedebilecek bir imkân bulamıyordu. Yahutta şeriate müteallık her hangi bir konuda ihtiyacı olan sahîh hadisleri birarada göremiyordu.

Bu eserler, gelişi güzel sıralanmış hadislerin ezberlenmesini kolaylaştırmaktan, veya rivayet esnasında müracaat edebilmekten başka bir işe yaramıyordu. Halbuki İslâm'ın çizdiği yoldan inhiraf etmiş çeşitli fırkaların saçtığı fesad tohumlarının süratle filiz vermeğe başladığı, bid'atın alabildiğine yayıldığı bir devirde, sahîh hadislerden kolayca istifade edilmesini sağlayacak,

onların muârizlara karşı birer delil ve huceet olarak kullanılmasına imkân verecek mevzularına göre tertip ve tanzim edilmiş sahîh kitaplara ihtiyaç vardı. İşte bu ihtiyaç, büyük imam muhaddis el-Buḥārî'yi harekete geçirdi. İsnadları sahîh, metinleri her türlü illetten sâlim binlerce hadîs arasından seçip ayırdıklarını, fıkıh, siyer, tefsir vs. konular altında tertip ve tanzim ederek *el-Câmi'u's-Şahîh*'ini meydana getirdi. Yalnız bu esere ömrünün onaltı senesini ayırmıştı. Gelen rivayetlerden öğrendiğimize göre, eserin tasnifinde el-Buḥārî'nin şeyhi hadîs imamı İshâk İbn Râhûye'nin de rolü olmuştur. Bir gün el-Buḥārî'ye "Hazreti Peygamberin sahîh sunnetini muhtasaran cemedden bir kitap telif etmesi" tavsiyesinde bulunmuş, o da bu kitabı telif etmiştir.

El-Buḥārî, kitabına aldığı hadislerin seçiminde tesbit ettiği şartları açıklamamıştır. Bununla beraber, kitaba verdiği *el-Câmi'u's-Şahîhu'l-Musnedu'l-Muhtaşar min Umûri Rasûli'llah (s.a.s.) ve Eyyâmih* adı, şartlarının neler olduğu hakkında fikir verebilecek bir manâya sâhiptir. Önce kitabına *el-Câmi'* adını vermiştir. Buna göre el-Buḥārî, hadislerini belli bir sınıf veya bâhtan seçmemiş, aksine feza'il, geçmiş ve gelecekle ilgili hâdisler, âdâb, rekâ'îk gibi çok çeşitli konulardan seçmiştir. Bilindiği gibi, yalnız fıkıh konularına ait hadîsleri ihtiva eden kitaplara *Sunen* adı verildiği halde, çok daha değişik konulardaki hadîsleri muhtevi kitaplara *Câmi'* denilmiştir. Bu bakımdan, el-Buḥārî'nin, kitabına verdiği *Câmi'* ismi, hadislerin seçiminde takip ettiği usûle uygundur. *Câmi'* ismini takip eden *Şahîh* sözü, el-Buḥārî'nin, kitabına yalnız sahîh olan hadisleri aldığına delâlet eder. Nitekim daha önce de zikrettiğimiz gibi, bizzat kendisi "yalnız sahîh hadisleri aldığımı, kitabı uzatmamak için de bir miktar sahîhi tekettiğini" açıklamıştır. Kitabın isminde yer alan *Musned* sözü, el-Buḥārî'nin, yalnız isnadı muttasıl olan hadisleri kitabına aldığını gösterir. Bunun dışındaki hadisler şekil itibariyle ister mursal olsun, ister munkatı veya muallak olsun, kitapta asıl olarak zikredilmemişlerdir. İsimde yer alan *Muhtaşar* tabiri ise, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, bütün sahîh hadisleri kitapta toplamak gayesinin güdülmediğine delâlet eder. Bu bakımdan hiç kimse, el-Buḥārî'nin kitabında bulunmayan bir hadîsin, mücerred bulunmayışından dolayı sahîh olmadığını iddia edemez. Görüldüğü gibi, *el-Câmi'u's-Şahîhu'l-Musnedu'l-Muhtaşar* adı, el-Buḥārî'nin bu ad altında tasnif ettiği kitabın mahiyetini ve gayesini ortaya koyabilecek bir açıklığa sâhiptir.

El-Câmi'u's-Şahîh'te hadisleri nakledilen râvilerin seçiminde gösterilen titizlik de ayrıca zikre değer. Bu râviler, el-Buḥārî nazarında adalet ve zabt şartlarını haiz olan, yani sika denilen kimselerdir. Bu evsftaki râvilerin birbirleriyle olan ittisallerine ve birbirlerinden hadîs işittiklerine açık bir şekil-

de delâlet eden *semi'tu*, *haddesenî* ve *ahberenî* tabirleriyle rivayet edilmiş hadisler, kitapta birinci dereceyi işgal ederler. Keza *'an* ve *kâle* gibi ibarelerle nakledilen hadisler dahi, râvilerin hadis aldıkları şeyhlerine likaları el-Buḥârî tarafından tesbit edildikten sonra aynı derecede zikredilmiştir. Fakat likaları şüpheli olan veya müdellis oldukları bilinen kimselerden hadis nakletmek zarureti hasıl olmuşsa -bu gibi hadislerin sayıları çok az olsa bile-bunlar, ancak mutâbi ve şâhid olarak nakledilmiştir.

El-Buḥârî, kitabını çeşitli bâblara ayırmış ve her baba, o bâb içinde yer alan hadislerin konularına uygun düşen bir isim vermiştir. *Terceme* adı verilen ve "bâb unvanı" manâsına gelen bu başlıklarda, bazan Kur'ânı Kerimden bir âyet zikredilmiş, bazan da, el-Buḥârî'nin bâb konusu ile ilgili görüşlerini aksettiren ifadeler yer almıştır. Fıkhî değeri olan bu ifadeler dolayısıyledir ki *fıkhü'l-Buḥârî fî terâcimih* (el-Buḥârî'nin fıkhî tercemelerindedir) denilmiştir.

El-Buḥârî'nin tercemelerinde görülen bir hususiyeti de, tercemeleri takip eden hadislerin, her bâbta değişik sayıda bulunması ve hattâ bazı bâblarda tek bir hadisin dahî zikredilmemesi, yahut yalnız taliklara yer verilmiş olmasıdır. Bazı bâblar ise unvansız bırakılmıştır.

El-Buḥârî'nin bazı bâblarda hiç bir şey zikretmemesi çeşitli tefsirlere yol açmıştır. Bazıları, onun bunu kasden yaptığını ve bununla o bâbta şartına uygun hadis bulamadığını belirtmek istediğini ileri sürmüşlerdir. Bu sebeptendir ki bazı *Şahîh* nüshalarında, hiç hadisi zikredilmeyen bir bâbın, bâbı zikredilmeyen hadise eklendiği görülmüştür. Bunun sebebini açıklayan Ebu'l-Velîd el-Bâcî, Ebü İshâk el-Mustemlî'den şu haberi nakletmiştir: "El-Buḥârî'nin kitabını kendi aslından istinsah ettik; bu asıl, Muḥammed İbn Yûsuf el-Firabrî'de bulunuyordu. O zaman gördük ki, kitapta tamamlanmamış, beyaz bırakılmış yerler, kendisinden sonra hiç bir şeyi tesbit edilmemiş tercemler, tercemesi zikredilmemiş hadisler vardı. Biz bunların hepsini birleştirerek yazdık" (El-Cezâ'irî, *Tevcihu'n'nazar*, s. 89). Ebu'l-Velîd el-Bâcî, bu haberin doğruluğuna, kitabın muhtelif nüshalarının delâlet ettiğini söyleyerek şöyle der: "Fihakika Ebü İshâk el-Mustemlî'nin, Ebü Muḥammed es-Seraḥsî'nin ve Ebü Zeyd el-Mervezî'nin rivayetleri, takdim ve tehir yönünden birbirinden farklıdır; halbuki bunların hepsi de tek bir asıldan istinsah etmişlerdir. Bundan anlaşılıyor ki, müstensihlerden her biri, bu gibi yerlerdeki meseleleri kendi anlayışlarına göre uygun gördükleri yerlere izafe etmişler ve bu suretle aralarında görülen takdim ve tehir farkları, veya aralarında hiç hadis bulunmayan muttasıl terceme şekilleri ortaya çıkmıştır. Bununla beraber, *el-Câmî'u's-Şahîh*'te bu gibi yerlerin çok az olduğu da bir gerçektir" (aynı yer).

Bu açıklamadan anlaşıldığına göre, el-Buḥārī, çeşitli şekillerde zikretmiş olduğu bâb tercemelerinde, o bâba ve kendi şartlarına uygun hadîs bulmuşsa, o hadîsi kitabı için ıstılah olarak tesbit ettiği *ḥaddeşenâ* ve benzeri tabirlerle veya bu tabirlerin yerini tutabilecek şartları haiz ‘an‘ane ve benzeri ibarelerle o bâb içerisinde zikretmiştir. Eğer kendi şartlarına uygun hadîs bulamamış, bununla beraber, huccet olarak kullanılabilir evsafa sâhip bir hadîs ele geçirmiş ise, şartına uygun hadîslerin zikrinde kullandığı usûlü değiştirerek, bu gibi hadîsleri daha başka şekillerde nakletmiştir. Meselâ talik ettiği hadîslerin çoğu bunlardandır. Gerek kendi şartına ve gerekse başkalarının şartına uygun hiç bir sahîh bulamamışsa, o zaman halk arasında şöhret kazanmış ve kıyas olmak üzere kullanılan bir hadîsi, ya lafzen veya manen almış ve onu bâb tercemesi olarak nakletmiştir; sonra da bu haberin manâsına şahadet edecek bir âyet veya onu teyid edecek bir hadîs zikretmiştir (aynı eser, s. 90).

Ancak bu zikredilenler, *el-Câmi‘u’s-Şahîh*’in telif ve tasnifinde el-Buḥārī’nin takip ettiği metodla ilgili tahminlerden öte geçmemektedir. El-Buḥārī, kendi metodunu tasrih etmediği için bu konuda ileri sürülen görüşlere tahmin diyoruz. Bununla beraber akla yakın olan görüşlere olabilir nazarı ile bakmanın en doğru yol olduğuna şüphe yoktur⁹⁶⁰.

ii. *Muslim ve el-Câmi‘u’s-Şahîh*’i

Telif ettiği büyük hadîs eseriyle *Kutub-i Sitte*’nin vücûd bulmasında en mühim hisseye sâhip olanlardan birisi de Ebu’l-Ḥuseyn Muslim İbnu’l-Ḥaccâc el-Ḳuşeyrî en-Neysâbüri’dir. Muslim, 204 senesinde Nisâbü’r’da dünyaya gelmiş, 218 senesinden itibaren, yani henüz 14 yaşında iken, hadîs toplamağa ve bu maksatla İrâk, Hicâz, Süriye ve Mısır gibi çeşitli ülkeleri dolaşmağa başlamıştır. En fazla hadîs aldığı şeyhleri arasında Yaḥyâ İbn Yaḥyâ et-Te-mîmî, el-Ka‘nebî, Aḥmed İbn Yûnus el-Yerbû‘î, İsmâ‘îl İbn Ebî Uveys, Sa‘îd İbn Manşûr, ‘Amr İbn Selâm, Aḥmed İbn Ḥanbel ve daha bir çok kimse zikredilebilir. Kendisinden ise, et-Tirmizî (bir hadîs), İbrâhîm İbn Ebî Tâlib, İbn Ḥuzeyme, es-Serrâc, Ebû ‘Avâne, Ebû Hâmid İbnu’s-Şarkî, Ebû Hâmid Aḥmed İbn Ḥamdân el-A‘meşî, İbrâhîm İbn Muḥammed İbn Sufyân, ‘Abdurrahman İbn Ebî Hâtim ve diğer bir çok kisme rivayet etmiştir.

960 El-Buḥārī’nin tercemesi için bkz. İbn Ebi Hâtim, *Kitâbu’l-cerh*, III. 2, 191; İbnu’n-Nedîm *el-Fihrist*, s. 335-336; el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II. 4-34; İbn Ebi Ya‘lâ, *Ṭabakâtu’l-Ḥanâbile*, I. 271-279; İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, III. 329-331; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 555-557; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX. 47-55; es-Subkî, *Ṭabakâtu’s-Şâfi‘iyye*, II. 2-19; İbnu’l-‘İmâd, *Şezerât*, II. 134-136; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 115-134.

Ebū Zur‘a ve Ebū Hâtim’in sahîh bilgisinde kendi devirlerinde yaşamış hütün şeyhlerden üstün gördükleri Muslim İbnu’l-Haccâc, İmam el-Buḥārî’ye bağlılığı ile de tanınmıştır. Bir rivayetten öğrendiğimize göre, el-Buḥārî’nin alınından öperek ona: “Bırak da ayaklarını öpeyim, ey üstadların üstadı, muhaddislerin efendisi, hadîs illetlerinin tabibi! Sana yalnız hased edenler düşman olur. Şehadet ederim ki, dünyada senin bir eşin yoktur” demiştir. Muslim’in el-Buḥārî’ye olan bu bağlılığı, Nisâbü’r’da cereyan eden bazı hâdiseler karşısında onu müdafaa etmesinde de açıkça görülür. El-Buḥārî’nin tercemesinden bahsederken de belirttiğimiz gibi, bu büyük imam, Nisâbü’r’a yerleştikten sonra, halkın onun etrafında toplanması, bazı imamların, bu arada bilhassa Muḥammed İbn Yaḥyâ ez-Zuhlî’nin hased damarlarının kabarmasına sebep olmuş, bundan sonra da el-Buḥārî, Kur’ân lafzının mahlûk olduğu görüşüne sâhip bulunmakla itham edilerek halkın kendisiyle teması yasaklanmıştı. Buna rağmen Muslim, el-Buḥārî’yi müdafaa etmiş, onun Nisâbü’r’dan ayrılmasından sonra bile, onunla irtibatını kesmemiş, ziyaretlerini devam ettirmiştir. Muḥammed İbn Yaḥyâ’ya, Muslim’in de el-Buḥārî’nin mezhebine mensup olduğunun, hattâ bu yüzden Hicâz ve ‘Irâk’ta azarlandığının, onun yine de bu görüşten rücû etmediğinin söylenmesi üzerine, Muḥammed İbn Yaḥyâ, akdettiği bir hadîs meclisinin sonunda “her kim bu görüşe sâhip ise, ona bizim meclisimizde yer yoktur” demiş; Muslim de ridasını başının üzerine atarak meclisi terketmiş ve Muḥammed İbn Yaḥyâ’dan yazdığı her şeyi bir hamalın sırtına vurarak onun evine göndermiştir. Bu suretle el-Buḥārî gibi Muslim’in de Muḥammed İbn Yaḥyâ ile olan irtibatı kesilmiş ve bir daha ondan hadîs rivayet etmemiştir.

Muslim, arkasında, hadîs konusunda tasnif edilmiş bir çok eser bırakarak 261 senesinde Nisabur’da vefat etmiştir. Onun bıraktığı eserler arasında üzerinde durulması ve kısa da olsa hakkında aydınlatıcı bilgi verilmesi gereken eser, hiç şüphesiz, el-Buḥārî’nin *el-Câmi‘u’s-Şâhîh*’inden sonraki ilk mertebeyi işgal eden ve *Kutub-i Sitte*’yi tamamlayan *el-Câmi‘u’s-Şâhîh* adlı musanafaftır. Muslim bu eserinde, mükerrerler dışında 3000 den fazla hadîsi bir araya getirmiş ve her hadîsin, konusu ile ilgili olduğu bâba yerleştirilmesine ayrı bir itina göstermiştir. Ayrıca, her hadîsin değişik ve kendi nazarında sahîh olan isnadlarına ve bu değişik isnadlarla gelen metin farklarına yaptığı işaretlerle rivayetini değerlendirmiş ve bunlara verdiği tertip güzelliğiyle kitabın kolay ve rahat kullanılmasını sağlamıştır.

Muslim, *Şâhîh*’inde aynı hadîsin tekrarından şiddetle kaçınmıştır. Bununla beraber, bazı sebepler dolayısıyla tekrarında fayda mülâhaza etmişse, o hadîsi tekrar vermekten çekinmemiştir. Nitekim kendisi, kitabın mukaddimesinde buna işaret etmiş ve Hazreti Peygamberden senediyle gelen hadîsleri

tekrarsız olarak vermeyi gaye edindiğini belirttikten sonra şöyle demiştir: “Ancak kendisinde fazla manâ bulunan hadîsin tekrardan müstağni kalınmayan bir yerin gelmesi, yahutta orada bulunan bir illet dolayısıyla başka bir isnadın yanında vakı olan bir isnad olması halinde bu tekrar zaruridir; çünkü hadîste kendisine ihtiyaç duyulan fazla bir manâ, tam bir hadîs hükmündedir. Bundan dolayı, kendisinde vafettiğimiz ziyadelik mevcut olan hadîsin tekrar edilmesi, yahut mümkün ise, kısa olduğu için bu manânın hadîsin tamamından ayırt edilmesi gerekir. Fakat bazan onu bütününden ayırmak güç olur. Bu zorluk mevcut olduğu zaman hadîsi kendi heyeti ile tekrar etmek daha sâlim yoldur. Amma bizden, kendisine bir ihtiyaç yok iken bütün ile tekrarında zaruret görmediğimiz hadîsi inşallah tekrarına yanaşmayacağız” (*Şahîh* mukaddimesi, I. 4-5).

Muslim, hazreti Peygamberden senedle gelen hadîsleri, keza bu hadîslerin râvilerini üç kısma ayırmış ve kitabını telif ederken bu üç kısmı daima gözönünde bulundurmıştır. Onun bu taksimine göre, birinci kısmında, her türlü ayıb ve kusurdan sâlim, en temiz ve en mükemmel hadîs yer alır. Keza birinci kısmında yer alan râviler de, bu çeşit hadîslerin râvileri olup, hepsi de istikamet ehli, naklettikleri şeyleri iyi bilen ve sağlam bir şekilde muhafaza eden, rivayetleri arasında şiddetli ihtilâf ve ihtilât bulunmayan kimselerdir. Muslim, kitabını hangi bölüm veya bâbında olursa olsun, önce bu derecedeki hadîsleri nakletmiştir.

Muslim’in taksiminde ikinci kısmı teşkil eden hadîsler, birinci kısımdaki hadîslerin sendelerinde yer alan râvilerin derecesinde olmayan, hıfz ve itkan ile vasıflandırılmamış kimselerin rivayet ettikleri hadîslerdir. Ancak bu çeşit hadîslerin râvileri, her ne kadar birinci kısım râvilerinin derecesine erişmemiş olsalar bile, doğruluk, dürüstlük, ilim alış veriş, bunları da şâmindir. Kısacası ikinci kısım râvileri, hıfz ve itkan yönünden mutavassıt olan kimselerdir. İşte Muslim, kitabında, önce birinci kısımda bulunan hadîslere yer vermiş, sonra bu ikinci kısım hadîsleri almıştır.

Üçüncü kısım hadîsleri ise, hadîs ehli nazarında, yahut hadîsçilerin çoğu nazarında töhmetli olan, hadîslerinin çoğu munker ve yanlış bulunan, yahut yalan söyleyen ve hadîs uyduran kimselerin rivayet ettikleri hadîslerdir. Muslim bu gibi kimselerin hadîslerine kitabında yer vermemiştir. (aynı yer).

El-Buhârî ve Muslim’in *el-Câmi‘u’s-Şahîh*’leri bazı hadîsçiler tarafından mukayese konusu yapılmış, hangisinin daha üstün olduğu tesbit edilmeğe çalışılmıştır. Bu konuyu ele alan İbn Hacer şöyle der: “İslâm ulemasının çoğu *Şahîhu*’l-Buhârî’nin sıhhat yönünden önde olduğunu açıkça ifade etmişlerdir. Fakat bunun aksi olan bir görüş hiç kimseden nakledilmemiştir. Ebû ‘Alî

en-Neysâbüri'den rivayet edilen, yeryüzünde Muslim'in kitabından daha sahîh bir kitap yoktur, sözü ile bazı Mağrib imamlarının Muslim'in kitabını el-Buḥârî'nin kitabından üstün sayan görüşleri, sadece, Muslim'in uslûbu ile, vaz ve tertibindeki güzelliğe râcî hususlar dolayısıyledir... Zira el-Buḥârî'nin kitabında sıhhatin istinad ettiği sıfatlar, Muslim'in kitabında istinad edilen sıfatlardan daha mükemmel ve daha şiddetlidir; el-Buḥârî'nin sıhhat için ortaya koyduğu şartlar, daha kuvvetli ve daha serttir.”

“El-Buḥârî'nin ittisal yönünden üstünlüğü, râvinin hadîs aldığı kimse ile mülâkatının bir defa da olsa sâbit olmasını şart koşması dolayısıyledir. Halbuki Muslim, sadece muasaratla, yani râvi ile şeyhinin aynı asırda yaşamış olmalarıyla iktifa etmiştir.”

“*Şahîh-i Buḥârî*'nin adalet ve zabt yönünden üstünlüğüne gelince, Muslim'in ricali arasında cerh edilenlerin sayısı, el-Buḥârî'nin ricalinden cerh edilenlerin sayısına nisbetle daha çoktur. Buna ilâveten el-Buḥârî, bu cerh edilenlerin hadîslerinden fazla sayıda nakletmemiştir. Bunların çoğu, Muslim'in hilâfına, kendilerinden aldığı ve hadîslerine karşı ahşkanlık kazandığı kendi şeyhlerindedir.”

“*Şahîh-i Buḥârî*'nin şâzz ve illetten sâlim olması yönünden üstünlüğüne gelince, el-Buḥârî'de tenkide uğrayan hadîs sayısı, Muslim'in tenkide uğrayan hadîs sayısından daha azdır. Buna ilâveten ulemâ, ilim yönünden el-Buḥârî'nin Muslim'den daha üstün ve hadîs sanatı yönünden daha bilgili olduğunda ittifak etmişlerdir. Muslim onun tilmizi olup dizi dibinde yetişmiş, ondan istifade etmiş, onun eserlerine tâbi olmuştur. Bu sebepledir ki, ed-Dârakuṭnî, eğer el-Buḥârî olmasaydı, hadîs ilminde Muslim ortaya çıkmaz ve bu mertebeye ulaşmazdı, demiştir” (*Nuḥbetu'l-fiker şerhi*, s. 37-38).

İşte, yukarıda zikredilen bu sebepler dolayısıyla el-Buḥârî'nin *el-Câmi'u's-Şahîh'i*, başta Muslim olmak üzere diğer bütün hadîs imamlarının tasnif etmiş oldukları kitaplara tercih edilmiş ve daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Kur'ânı Kerimden sonra, İslâm dininin en mühim kaynağı sayılmıştır⁹⁶¹.

f. Cüz'ler

Cüz, tek bir sahabînin veya daha sonrakilerden bir hadîşinin hadîslerini toplayan kitaplardır. Bazan, belirli bir konuya tahsis edilmiş hadîsleri ihtiva eden mecmualara da cüz denilmiştir. Cüz'ler daha ziyade üçüncü asırdan iti-

961 Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 336; el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII. 100-104; İbn Ebi Ya'la, *Ṭabaḳâtu'l-Ḥanâbile*, I. 337; İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, IV. 280-282; ez-Zehebî, *Tezkire*, I. 588-590; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, X. 126-128; Tanrıbirdî, *en-Nucûm*, III. 33; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II. 144-145; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 136-143.

baren ortaya çıkmaya başlamış ve binlerce cüz telif edilmiştir. Ez-Zehbî'nin naklettiğine göre, Nisâbü'r'un tanınmış muhaddislerinden hâfız Ebû Hâzım 'Omer İbn Ahmed el-'Abdevî (Ö. 417) "kendi elimle, her bir şeyhten bin cüz olmak üzere on şeyhten 10 bin cüz yazdım" demiştir⁹⁶²ki, bu sözden, tahmin edilemeyecek kadar çok sayıda cüz telif edildiğini anlamak mümkündür Biz burada üçüncü asra ait bazı cüz sâhiplerinin isimlerine işaret etmekle yetineceğiz.

EBÛ ÂŞİM EN-NEBİL ez-Zahhâk İbn Ma'led eş-Şeybânî (Ö. 212)⁹⁶³; Ebû 'Abdillah MUHAMMED İBN 'ABDİLLAH İBNİ'L-MUŞENNÂ el-Anşarî (Ö. 215)⁹⁶⁴; EBÛ MUSHİR 'Abdu'l-A'la İbn Mushir el-Gassânî (Ö. 218)⁹⁶⁵; Ebû 'Alî EL-ĤASAN İBN 'AREFE İbn Yezîd el-'Abdî el-Bağdâdî (Ö. 257)⁹⁶⁶; Ebû Mes'ûd AHMED İBNU'L-FURÂT İbn Hâlid ez-Zabbî er-Râzî (Ö. 258)⁹⁶⁷; Ebû 'Abdillah MUHAMMED İBN YAĤYÂ İbn 'Abdillah ES-ZUHLÎ (Ö. 258)⁹⁶⁸; Ebû Ca'fer MUHAMMED İBN 'ÂŞİM ES-ŞEKAFÎ el-İsfahânî (Ö. 262)⁹⁶⁹; Ebû Bekr Ahmed İBN EBİ ĤAYŞEME Zuheyr İbn Ĥarb en-Nesâ'î el-Bağdâdî (Ö. 279)⁹⁷⁰; Ebû İshâk İsmâ'îl İbn İshâk İbn İsmâ'îl İbn Ĥammâd EL-CAĤZAMÎ el-Ezdî (Ö. 282)⁹⁷¹; Ebu'l-Ĥasan 'ALÎ İBN 'ABDÎ'L-'AZİZ İbni'l-Merzubân İbn Sâbûr EL-BEGAVÎ (Ö. 287)⁹⁷²;

962 *Tezkiretu'l-huffâz*, II. 1072-1073.

963 Bkz. el-Buhârî, *Târîh*, II. 2, 337; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, II. 1, 463; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 366-367; *Mizân*, II. 325; İbn Ĥacer, *Tehzîb*, IV. 450-453 el-Kettânî, *el-Mustaṭrafâ*, s. 65; İbnu'l-'İmâd, *Şezerât*, II. 28.

964 İbn Sa'îd, *Ṭabaḳât*, VII. 2, 48-49; el-Buhârî, *Târîh*, I. 1, 132; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, III. 2, 305; el-Ĥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V. 408-412; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 371; *Mizân*, III. 600-601; İbn Ĥacer, *Tehzîb*, IX. 274-276; İbnu'l-'İmâd, *Şezerât*, II. 35; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafâ*, s. 65; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 100.

965 İbn Sa'îd, *Ṭabaḳât*, VII. 2, 174; el-Ĥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI. 72-75; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 381; İbn Ĥacer, *Tehzîb*, VI. 98-101; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 100-101.

966 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, I. 2, 31-32; el-Ĥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII. 394-396; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 502; İbn Ĥacer, *Tehzîb*, II. 293-294; İbnu'l-'İmâd, *Şezerât*, II. 136; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, XI. 29; el-Kettânî *el-Mustaṭrafâ*, s. 65; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 134.

967 Bkz. 895 No.lu dipnot.

968 Bkz. el-Ĥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III. 415-418; İbn Ebî Ya'la, *Ṭabaḳātu'l-Ĥanâbile*, I. 327; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 530-532; İbn Ĥacer, *Tehzîb*, IX. 511-516; İbnu'l-'İmâd *Şezerât*, III. 138; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafâ*, s. 82; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 134.

969 Bkz. ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 517; İbn Ĥacer, *Tehzîb*, IX. 240-241; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 144.

970 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, I. 1, 52; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 335; el-Ĥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV. 163; İbn Ebî Ya'la, *Ṭabaḳātu'l-Ĥanâbile*, I. 44; ez-Zehbî, *Tezkire*, I. 596; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, XI. 66; Tanrıbirdî, *en-Nucûm*, III. 83; İbnu'l-'İmâd, *Şezerât*, II. 174; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 319-320.

971 Bkz. 909 No.lu dipnot.

972 Bkz. 910 No.lu dipnot.

Ebu'l-Abbās Ahmed İbn 'Alî İbn Muslim EL-EBBĀR (Ö. 290)⁹⁷³; Ebū Muslim İbrāhīm İbn 'Abdillāh İbn Muslim İbn Mā'ūz el-Başri EL-KECCĪ (Ö. 292)⁹⁷⁴; Ebū Bekr Muhammed İbn Mihrān en-Neysābüri EL-İSMĀ'İLİ (Ö. 295)⁹⁷⁵; Ebu'l-Abbās AHMED İbn Muhammed İbn Mesrūk ET-TŪSİ el-Bağdādî (Ö. 299)⁹⁷⁶.

g. Belirli konulara tahsis edilmiş kitaplar

Cāmi' adlı eserlerin değişik konularından birine tahsis edilmiş kitapların ikinci asırda telif edilmeğe başladığını zikretmiş ve bunların isimlerini müellifleri ile birlikte vermiştik. Bu çeşit telif faaliyeti üçüncü asırda da devam etmiş ve giderek artmıştır. Müelliflerinin vefat tarihlerine göre, bu asırda telif edilen kitapları şöyle sıralayabiliriz:

'ABDURRAZZĀK İbn Hemmām (Ö. 211)⁹⁷⁷ın *Kitābu'ş-Şalāt*'ı; EBŪ 'ĀŞİM EN-NEBİL ez-Zahhāk İbn Maḥled eş-Şeybānī (Ö. 212)⁹⁷⁸nin *Kitābu's-Sunne*'si; Ebū Nu'aym EL-FAZL İBN DUKEYN (Ö. 219)⁹⁷⁹ın *Kitābu'ş-Şalāt* ve *Kitābu'l-Menāsik*'i; ĀDEM İBN İYĀS el-'Askalānī (Ö. 220)⁹⁸⁰nin *Kitābu Şevābi'l-'A'māl*'i; Ebū 'Abdillāh NU'AYM İBN ḤAMMĀD el-Ḥuzā'ī (Ö. 228)⁹⁸¹nin *Kitābu'l-Fiten*'i; Ebū Ḥayseme ZUHEYR İBN ḤARB (Ö. 234)⁹⁸²in *Kitābu'l-'İlm*'i; Ebu'l-Ḥasan 'ALĪ İbn 'Abdillāh İbn Ca'fer EL-MEDĪNĪ (Ö. 234)⁹⁸³nin *Kitābu'l-Eşribe*'si; Ebū Bekr İBN EBĪ ŞEYBE (Ö. 235)⁹⁸⁴nin

973 Bkz. *Tārīhu Bağdād*, IV. 306-307; *Tezkire*, I. 639-640; *Şezerāt*, II. 265.

974 Bkz. 944 No.lu dipnot.

975 Bkz. ez-Zehbī, *Tezkire*, I. 682-683; İbnu'l-İmād, *Şezerāt*, II. 221.

976 Bkz. el-Ḥatib el-Bağdādî, *Tārīhu Bağdād*, V. 100-103.

977 Bkz. 953 No.lu dipnot.

978 Bkz. 963 No.lu dipnot.

979 Bkz. İbn Sa'd, *Ṭabaḫāt*, VI. 279-280; el-Buhārî, *Tārīh*, IV. 1, 118; İbn Kuteybe *el-Ma'arif*, s. 229; İbn Ebî Ḥatim, *Kitābu'l-cerh*, III. 2, 61-62; İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 331; el-Ḥatib el-Bağdādî, *Tārīhu Bağdād*, XII. 346-357; ez-Zehbī, *Tezkire*, I. 372-373; *Mizān*, III. 350-351; İbn Ḥacer, *Tehzib*, VIII. 270-276; el-Kettānî, *el-Mustatraf*, s. 35; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 101.

980 Bkz. el-Buhārî, *Tārīh*, I. 2, 39; İbn Ebî Ḥatim, *Kitābu'l-cerh*, I. 1, 268; el-Ḥatib el-Bağdādî, *Tārīhu Bağdād*, VII. 27-30; ez-Zehbī, *Tezkire*, I. 409; İbn Ḥacer, *Tehzib*, I. 196; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 102.

981 Bkz. 873 No.lu dipnot.

982 Bkz. 877 No.lu dipnot.

983 Bkz. İbn Sa'd, *Ṭabaḫāt*, VII. 2, 58; el-Buhārî, *Tārīh*, III. 2, 284; İbn Ebî Ḥatim, *Taḫdimetu'l-cerh*, s. 319-320; *Kitābu'l-cerh*, III. 1, 193-194; İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 336; el-Ḥākim en-Neysābüri, *Ma'rifet 'ulūmi'l-ḥadîs*, s. 71-72; el-Ḥatib el-Bağdādî, *Tārīhu Bağdād*, XI. 458-473; ez-Zehbī, *Tezkire*, I. 428-429; *Mizān*, III. 138-141; es-Subkî, *Ṭabaḫātu'ş-Şāfi'yye*, I. 366-368; Tanrıbirdî, *en-Nucüm*, II. 277; İbn Ḥacer, *Tehzib*, VII. 349-357; İbnu'l-İmād, *Şezerāt*, II. 81; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 108.

984 Bkz. 878 No.lu dipnot.

Kitābu'l-İmān, *Kitābu'l-Edeb* ve *Kitābu't-Tefsīr*'i; AHMED İBN Muḥammed İBN HANBEL (Ö. 241)⁹⁸⁵in *Kitābu's-Sunne*, *Kitābu't-Tefsīr*, *Kitābu'z-Zuhd*, *Kitābu'l-Ferā'iz*, *Kitābu'l-Menāsik*, *Kitābu'l-İmān*, *Kitābu'l-Eşribe*, *Kitābu Tā'atı'r-Rasūl*, *Kitābu'r-Redd'ale'l-Cehmiyye*'si; Ebū 'Abdillāh Muḥammed İbn Yaḥyā İBN Ebī 'Omer EL-'ADENİ ED-DARĀVERDİ (Ö. 243)⁹⁸⁶nin *Kitābu'l-İmān*'ı; HANNĀD İBN SERİY İbn Muḥṣab ed-Dārimī (Ö. 243)⁹⁸⁷nin *Kitābu'z-Zuhd*'u; Ebū 'Abdillāh el-Ḥuseyn İBNU'L-ḤASAN İBN ḤARB el-Mervezī (Ö. 246)⁹⁸⁸nin *Kitābu'l-Birr ve's-Sıla*'sı; Ebu'l-Ferec 'ABDUR-RAHMAN İBN 'OMER EL-İŞBAHĀNİ "RUSTE" (Ö. 246, 250)⁹⁸⁹nin *Kitābu'l-İmān*'ı; Ebū Ahmed ḤUMEYD İBN MAḤLED İBN ZENCEVEYH el-Ezdī (Ö. 251)⁹⁹⁰nin *Kitābu'l-Adabi'n-Nebeviyye* ve *Kitābu't-Tergīb ve't-Terhib*'i; Ebū 'Abdillāh Muḥammed İbn İsmā'īl EL-BUḤĀRİ el-Cu'fī (Ö. 256)⁹⁹¹-nin *Kitābu Ref'ı'l-Yedeyn fi's-Şalāt*, *Kitābu'l-Kıvr'a Ḥalfe'l-İmām*, *Kitābu'l-Eşribe*, *Kitābu'l-Hibe*, *Kitābu'l-Edebi'l-Mufred*, *Kitābu Halkı Ef'ālil-'İbād*'ı; Ebū 'Alī EL-ḤASAN İBN 'AREFE İbn Yezīd el-'Abdī el-Bağdādī (Ö. 257)⁹⁹²nin *Kitābu'l-Ḥayl*'i; Ebu'l-Ḥuseyn MUSLİM İbnu'l-Ḥaccāc el-Ḳuṣeyrī (Ö. 261)⁹⁹³-nin *Kitābu'l-İntifā bi-Culūdi's-Sibā*'ı; 'Ubeydullāh İbn 'Abdī'l-Kerīm İbn Yezīd EBŪ ZUR'A ER-RĀZĪ (Ö. 264)⁹⁹⁴nin *Kitābu'z-Zuhd*'u; EBŪ 'ALĪ HANBEL İbn İshāk İBN HANBEL eṣ-Şeybānī (Ö. 273)⁹⁹⁵nin *Kitābu's-Sunne*'si; EBŪ BEKR Ahmed İbn Muḥammed İbn Hānī eṭ-Ṭā'ī EL-EŞREM (Ö. 273)⁹⁹⁶in *Kitābu's-Sunne*'si; EBŪ DĀVŪD Suleymān İbnu'l-Eṣ'as es-Sicistānī (Ö. 275)⁹⁹⁷nin *Kitābu'z-Zuhd*, *Kitābu'l-Kader*, *Kitābu A'lāmi'n-Nubuvve* ve *Kitābu's-Sunne*'si; EBŪ ḤĀTİM Muḥammed İbn İdris İbni'l-

985 Bkz. 881 No.lu dipnot.

986 Bkz. 883 No.lu dipnot.

987 Bkz. el-Buḥārī, *Tārīḥ*, IV. 2, 248; ez-Zehabī, *Tezkire*, I. 507-508; İbn Ḥacer, *Tehzīb*, XI. 70-71; İbnu'l-İmād, *Şezerāt*, II. 104; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 111.

988 Bkz. İbn Ebī Ḥatīm, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 2, 49; İbnu'l-İmād, *Şezerāt*, III. 111.

989 Bkz. İbn Ebī Ḥatīm, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 2, 263; ez-Zehabī, *Mizān*, II. 579; İbn Ḥacer, *Tehzīb*, VI. 234-235; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 34.

990 Bkz. İbn Ebī Ḥatīm, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 2, 223; el-Ḥatīb el-Bağdādī, *Tārīḥu Bağdād*,

VII. 160-162; ez-Zehabī, *Tezkire*, I. 550-551; İbn Ḥacer, *Tehzīb*, III. 48-49; İbnu'l-İmād, *Şezerāt*, II. 124; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 113.

991 Bkz. 960 No.lu dipnot.

992 Bkz. 966 No.lu dipnot.

993 Bkz. 961 No.lu dipnot.

994 Bkz. 899 No.lu dipnot.

995 Bkz. İbn Ebī Ḥatīm, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 2, 320; el-Ḥatīb el-Bağdādī, *Tārīḥu Bağdād*, VIII. 286-287; İbn Ebī Ya'la, *Ṭabaḫātü'l-Ḥanābile*, I. 143-145; ez-Zehabī, *Tezkire*, I. 600-601; Tanrıbirdi, *en-Nucūm*, III. 70; İbnu'l-İmād, *Şezerāt*, II. 163-164; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 510.

996 Bkz. 939 No.lu dipnot.

997 Bkz. 950 No.lu dipnot.

Munzir el-Ḥanzalî ER-RÂZÎ (Ö. 277)⁹⁹⁸ nin *Kitâbu'z-Zuhd*'u; Ebü 'İsâ Muhammed İbn 'İsâ ET-TİRMİZÎ (Ö. 279)⁹⁹⁹ nin *Kitâbu's-Şemâ'il*'i; Ebü Bekr 'Abdullah İbn Muhammed İbn 'Ubeyd İbn Sufyân İbn Kays İBN EBPD-DUNYÂ (Ö. 281)¹⁰⁰⁰ nin *Kitâbu'n-Niyye*, *Kitâbu't-Teheccud*, *Kitâbu'l-'Iydeyn*, *Ki-Kitâbu'l-İhlâs* ve *Kitâbu'l-Evliyâ'sı*; Ebü İshâk İBRÂHİM İbn İshâk EL-ḤARBÎ el-Bağdâdî (Ö. 285)¹⁰⁰¹ nin *Kitâbu Secedâtü'l-Ḳur'ân* ve *Kitâbu İtti-bâ'r'l-Emvâtı*; Ebü 'Abirrahman 'ABDULLAH İBN AḤMED İbn Muhammed İBN ḤANBEL eş-Şeybânî (Ö. 290)¹⁰⁰² nin *Kitâbu's-Sunne'si*; Ebü Bekr AḤmed İbn 'Amr İbn 'Abdi'l-Ḥâlık el-Başrî EL-BEZZÂR (Ö. 292)¹⁰⁰³ in *Kitâbu's-Şalât 'ale'n-Nebiyî*'i; EBÜ BEKR AḤmed İbn 'Alî İbn Sa'îd el-Ḳurraşî EL-MERVEZÎ (Ö. 292)¹⁰⁰⁴ nin *Kitâbu'l-Cum'a ve Fazlîhâ* ve *Kitâbu'l-Varâ'*; Ebü Ca'fer Muhammed İbn 'OŞMÂN İBN EBİ ŞEYBE el-'Absî (Ö. 297)¹⁰⁰⁵ nin *Kitâbun fihi Zikr Ḥalkı Âdem...* ve *Kitâbu'l-'Arş ve mâ verede fih'i*; Ebü 'Abdillah Muhammed İbn EL-MERVEZÎ (Ö. 294)¹⁰⁰⁶ nin *Kitâbu's-Şalât*, *Kitâbu Kıyâmi'l-Leyl*, *Kitâbu'l-Vitr*, *Kitâbu'l-Varâ'* ve *Kitâbu Kıyâmi Ramazân*'ı.

h. Mustahrecler

Üçüncü asrın ikinci yarısından sonra, bilhassa el-Buḥârî ve Muslim'in *Şahiḥ*'lerinin hadis tarihinde şöhret kazanmağa başlaması üzerine, bazı mu-sannıflar, mesailerini bu iki kitaba göre düzenlemeğe ve onları asıl kabul ederek onların çerçevesi içinde yeni eserler tasnif etmeğe başlamışlardır. Bu çeşit eserlerin ilk ortaya çıkanları *Mustahrecler*dir. İstihrâc, bir hadis imamının, kitabında belirli bir isnadla naklettiği hadisin bir başka isnadını arayıp bulmak ve hadisi o isnadla *Mustahrecc* adı verilen kitapta nakletmektir. Bu

998 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Taḥdimetu'l-cerh*, s. 349-372; el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağ-dâd*, II. 73-77; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Ḥanâbile*, I. 284; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 567-569; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, IX. 31-34; İbnu'l-'Imâd, *Şezerât*, II. 171; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 153.

999 Bkz. 951 No.lu dipnot.

1000 Bkz el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X. 89-91.

1001 Bkz. ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 584; İbnu'l-'Imâd, *Şezerât*, II. 190.

1002 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, II. 2, 7; el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX. 375-376; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Ḥanâbile*, I. 180-188; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 665-666; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, V. 141-143; İbn Keşîr, *el-Bidāye*, XI. 96-97; İbnu'l-'Imâd, *Şezerât*, II. 203-204; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 511.

1003 Bkz. 915 Nolu dipnot.

1004 Bkz. 916 Nolu dipnot.

1005 Bkz İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 334; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 661-662; *Misân*, III. 642-643; İbnu'l-'Imâd, *Şezerât*, II. 226; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 164.

1006 Bkz. 917 No.lu dipnot.

ikinci isnad, şüphesiz, o hadîsi Mustahrec sâhibine ulaştıran isnaddır. Bu suretle mustahric, *Şahîh* sâhibi ile, onun şeyhinde, yahut daha üstündeki bir şeyhte hattâ bazan sahabîde birleşir. Eğer hadîs mustahrice ulaşılmamışsa, yahut ulaşılmış olsa bile isnadı zayıf ise, mustahric, ya o hadîsi terkeder, yahutta *Şahîh* sâhibinin isnadı ile nakleder.

Mutahrecler umumiyetle dördüncü asırdan itibaren çoğalmağa başlamıştır. Bununla beraber ez-Zehabî'nin belirttiğine göre¹⁰⁰⁷, Ebû Bekr Muhammed İbn Muhammed İbn Recâ' el-İsferâ'îni (Ö. 286)¹⁰⁰⁸'nin ve Ebu'l-Fazl Ahmed İbn Seleme en-Neysâbüri el-Bezzâz (Ö. 286)¹⁰⁰⁹'ın Muslim'in *Şahîh*'i üzerine yapılmış birer *Mustahrec*'leri vardır.

1. Hadîs ilminin çeşitli konularına tahsis edilmiş kitaplar

Daha önce de muhtelif vesilelerle işaret ettiğimiz gibi, hadîs ilminin veya usûlünün bütün konularını içine alan müstakıl kitaplar, ancak dördüncü asrın ilk yarısından itibaren telif edilmeğe başlanmıştır. Ancak bu gecikmeyi, hadîs ilmi ile ilgili istilahların, kaide veya tariflerin, daha önceki asırlarda hadîşçiler arasında maruf ve müstamel olmadığı, yahut bunların yerleşip kökleşmediği manasında anlamamak gerekir. Aslında bunlar çok daha önceleri hadîşçiler arasında biliniyor ve kullanılıyordu. Bununla beraber ilk devirlerde, hadîşçileri daha çok hadîs metinlerinin toplanması ve konularına veya râvilerine göre tasnifi meşgul ettiği için usûlle ilgili telif çabşmalarına vakit ayıramıyorlardı. Belki birincisi, onlar için daha tatlı ve hayırlı geliyordu. Ancak bu, onların usûlle hiç meşgul olmadıkları manâsına gelmez. Eğer başka türlü olsaydı, en sahih eserlerinin onların devirinde telif edilmemiş olması gerekirdi.

Hadîs ilminin çeşitli usûl ve kaidelerinin, ikinci ve üçüncü asır hadîşçileri arasında bilindiğini gösteren deliller, bizzat kendilerinden nakledilen ve daha sonraki usûl kitaplarında yer alan haberlerdir. El-Buhârî ve Muslim'in yalnız hadîs metinlerine tahsis ettikleri *Şahîh*'lerinde bile tahammul ve rivayet kaidelerine, yahut hadîs ricaline ait yer verdikleri görüşleri, bunun bir başka delilini teşkil eder. Hattâ el-Buhârî ve Muslim'den önce gelmiş İmam Muhammed İbn İdrîs eş-Şâfi'î (Ö. 204)¹⁰¹⁰'nin *er-Risâle* adlı eseri, belki fıkıh usûlünden ziyade hadîs usûlü ile ilgili bir kitaptır. Keza, yine eş-Şâfi'î'nin *Kitâbu'l-Umm*'u içinde yer alan çeşitli hadîs meseleleri ile ilgili görüşleri ve bilhassa *Kitâbu İhtilâfî'l-Hadîs*'i, hadîs ilmi içerisinde mütalâa edilmesi gereken konulardandır.

1007 Bkz. *Tezkire*, I. 637, 686.

1008 Bkz. ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 686; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 193-194.

1009 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh*, I. I, 54; el-Hâfîb, *Târîhu Bağdâd*, IV. 186-187; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 637; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 192.

Aynı konuya tahsis edilmiş Ebū Muḥammed ‘Abdullah İbn Muslim İBN KUTEYBE ed-Dineverī (Ö. 276)¹⁰¹¹’nin *Te’vīlu Muḥtelifi’l-Ḥadīs*, halen bu konuda telif edilmiş en mühim kitap olarak bilinir.

Hadīs ilminin konularından bir diğeri, *garību’l-ḥadīs*’tir. Bu konuda ilk kitap tasnif edenler, En-Nazr İbn Şumeyl (Ö. 203, 204)¹⁰¹² ve Ebū ‘Ubeyde Mu‘ammer İbnu’l-Muşennā (Ö. 210)¹⁰¹³ dir. Bu bakımdan *garību’l-ḥadīs* konusunda ilk kitabın *Kitābu Garībi’l-Ḥadīs ve’l-Āşār* adı altında Ebū ‘Ubeyd EL-ĶĀSİM İBN SELLĀM el-Bağdādī (Ö. 224)¹⁰¹⁴ tarafından telif edildiği söylenir. İsmi biraz önce zikrettiğimiz İbn Kuteybe ed-Dineverī, Ebū ‘Ubeyd’in bu kitabına *Zeylu Kitābi Garībi’l-Ḥadīs*’ini yazmış; Ebū İshāk İBRĀHİM İbn İshāk EL-ḤARBĪ el-Bağdādī (Ö. 285)¹⁰¹⁵ de aynı konuda *Kitābu Garībi’l-Ḥadīs*’ini telif etmiştir.

Hadīs ilmi içerisinde yer alan bir başka konu nâsih ve mensūh hadīsler konusudur. Bu konuda AḤMED İbn Muḥammed İBN ḤANBEL eş-Şeybānī (Ö. 241)¹⁰¹⁶’nin, Ebū Bekr EL-EŞREM (Ö. 261)¹⁰¹⁷’in (*Kitābu Nâsihi’l-Ḥadīs ve’l-Mensūh*) ve EBŪ DĀVŪD Suleymān İbnu’l-Eş‘aş es-Sicistānī (Ö. 275)¹⁰¹⁸’nin birer telifi vardır.

Diğer bir konu, ‘İlel’-l-ḥadīs konusudur. Üçüncü asır, en mühim *Kitābu’l-‘İlel*’lerin telif edildiği bir devir olarak görülür. Bu konuda kitap telif edenler ‘Alī İbnu’l-Medīnī (Ö. 234)¹⁰¹⁹, AḤmed İbn Ḥanbel (Ö. 241)¹⁰²⁰, el-Buḥārī (Ö. 256)¹⁰²¹, Ebū Bekr el-Eşrem (Ö. 261)¹⁰²², Muslim İbnu’l-Ḥaccāc (Ö. 261)¹⁰²³, ve et-Tirmizī (Ö. 279)¹⁰²⁴ dir.

1010 Bkz. İbn Ebī Ḥatim, *Kitābu’l-erḥ*, III. 2, 201–204; İbnu’n-Nedīm, *el-Fihrist* s. 308–310; Ebū Nu‘aym, *Hilye*, IX. 63–161; el-Ḥatīb el-Bağdādī, *Tārīḫü Bağdād*, II. 56–73; İbn Ḥallikān, *Vefeyāt*, III. 305–310; İbn Ebī Ya‘lā *Ṭabaḫātu’l-Ḥanābile*, I. 280–284; ez-Zehabī, *Tezkire*, I. 361–363; İbn Ḥacer, *Tehzīb*, IX. 25–31; es-Subkī, *Ṭabaḫātu’s-Şāfi‘iyye*, I. 172–175; İbn Kesir, *el-Bidāye*, X. 251–254; İbnu’l-‘Imād, *Şezerāt*, II. 9–11; Taurībirdī, *en-Nucūm*, II. 176–177 Fuat Sezgin *GAS*, I. 484–490.

1011 Bkz. el-Ḥatīb, *Tārīḫü Bağdād*, X. 170–171; İbnu’l-‘Imād, *Şezerāt*, II. 169.

1012 Bkz. ez-Zehabī, *Tezkire*, I. 314–315; İbn Ḥacer, *Tehzīb*, X. 437–438; İbnu’l-‘Imād, *Şezerāt*, II. 7–8.

1013 Bkz. İbn Ḥacer, *Tehzīb*, X. 246–248; İbnu’l-‘Imād, *Şezerāt*, II. 24–25.

1014 Bkz. İbn Sa‘d, *Ṭabaḫāt*, VII. 2. 93; İbn Ebī Ḥatim, *Kitābu’l-erḥ*, III. 2, 111; İbnu’n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 112; el-Ḥatīb el-Bağdādī, *Tārīḫü Bağdād*, XII. 403–416; ez-Zehabī, *Tezkire*, I. 417; İbn Ḥacer, *Tehzīb*, VIII. 315–318; İbnu’l-‘Imād, *Şezerāt*, II. 54–55; İbn Kesir, *el-Bidāye*, X. 291–292; el-Kettānī, *el-Mustaṫrafa*, s. 115.

1015 Bkz. 1001 No.lu dipnot.

1016 Bkz. 881 No.lu dipnot.

1017 Bkz. 939 No.lu dipnot.

1018 Bkz. 950 No.lu dipnot.

1019 Bkz. 983 No.lu dipnot.

1020 Bkz. 881 No.lu dipnot.

1021 Bkz. 960 No.lu dipnot.

1022 Bkz. 939 No.lu dipnot.

1023 Bkz. 961 No.lu dipnot.

1024 Bkz. 951 No.lu dipnot.

Üçüncü asırda, başta sahabe olmak üzere hadîs rivayet eden ricale tahsis edilmiş tarih, tabakat, isim ve künye kitaplarıyla cerh ve ta'dil kitapları da telif edilmiştir. 'Alî İbnu'l-Medîni (Ö. 234)nin, Ebü Bekr Aḥmed İbn 'Abdillâh İbn 'Abdirrahmân EL-BERKÎ (Ö. 270)¹⁰²⁵nin ve Ebü Muhammed 'Abdullah İbn Muhammed İbn 'İsâ el-Mervezî 'ABDÂN (Ö. 293)¹⁰²⁶ın *Kitâbu Ma'rifeti's-Sahâbe*'si; Ebü 'Abdillâh Muhammed İBN SA'D İbn Menîf el-Başrî (Kâtibu'l-Vâkıdî) (Ö. 230)¹⁰²⁷nin, Ebü Zekerıyyâ' YAḤYÂ İBN MA'İN İbn 'Avn el-Murri el-Bağdâdî (Ö. 233)¹⁰²⁸nin, Ebu'l-Ḥasan 'OSMÂN İbn Muhammed İBN EBİ ŞEYBE el-Küfî (Ö. 239)¹⁰²⁹nin, Ebü 'Amr ḤALİFE İBN ḤAYYÂṬ eş-Şeybânî (Ö. 240)¹⁰³⁰nin, Ebü 'Abdillâh Muhammed İbn İsmâ'îl EL-BUḤÂRÎ (Ö. 256)¹⁰³¹nin, Ebü'l-Ḥasan AḤMED İBN 'ABDİLLAH İbn Şâlih EL-ICLÎ el-Küfî (Ö. 261)¹⁰³²nin, Ebu'l-Faḫl 'ABDULLAH İBN MUḤAMMED İbn Ḥâtım el-Hâşimî (Ö.271)¹⁰³³nin, Ḥanbel İbn İshâk (Ö.273)¹⁰³⁴ın, Ebü Bekr Aḥmed İBN EBİ ḤAYŞEME Zuheyr İbn Ḥarb en-Nesâ'î (Ö.279)¹⁰³⁵nin, EBÛ ZUR'Â 'Abdurrahmân İbn 'Amr en-Naşrî ed-Dımaşkı (Ö. 280)¹⁰³⁶nın *Târîhu'r-Ricâl*'leri; sahabe, tâbi'ün ve kendi devrine kadar yaşamış olan ricali toplayan ve "el-Vâkıdî'nin kâtibi" unvanı ile tanınan Ebü 'Abdil-

1025 Bkz. ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 570; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 158.

1026 Bkz. ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 687-688.

1027 İbn Sa'd, *Tabakât*, VII. 2, 99; İbn Ebî Ḥâtım, *Kitâbu'l-cerh*, III, 2, 262; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 151; el-Ḥaṭib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V. 321-322; İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, III. 473; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 425; *Mizân*, III. 560; İbn Ḥacer, *Tehzib*, IX. 182-183; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 69; Tanrıbirdî, *en-Nucûm*, II. 258; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 300-301.

1028 Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII. 2, 91-92; el-Buḥârî, *Târîh*, IV. 2, 307; İbn Ebî Ḥâtım, *Takdimetu'l-cerh*, s. 314-319; *Kitâbu'l-cerh*, IV. 2, 192; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 336; el-Ḥaṭib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV. 177-187; İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, V. 190-193; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 429-431; *Mizân*, IV. 410; İbn Ḥacer, *Tehzib*, XI. 280-288; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 79-80; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 106-107.

1029 Bkz. 880 No.lu dipnot.

1030 Bkz. el-Buḥârî, *Târîh*, II. 1, 191; İbn Ebî Ḥâtım, *Kitâbu'l-cerh*, I. 2, 378; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 338; İbn Ḥallikân, *Vafeyât*, II. 14-15; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 436-447; *Mizân*, I. 665; İbn Ḥacer, *Tehzib*, III. 160-161; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 94; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafâ*, s. 97, 104; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 110.

1031 Bkz. 960 No.lu dipnot.

1032 Bkz. el-Ḥaṭib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV. 214-215; ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 560-561; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 141.

1033 Bkz. ez-Zehabî, *Tezkire*, I. 579; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 161.

1034 Bkz. 995 No.lu dipnot.

1035 Bkz. 970 No.lu dipnot.

1036 Bkz. İbn Ebî Ya'fâ, *Tabakātu'l-Ḥanâbile*, I. 205-206; İbn Ḥacer, *Tehzib*, VI. 236; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, II. 177; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 302.

lah Muhammed İBN SA'ĀD İbn Menī' el-Hāşimī (Ö. 230)¹⁰³⁷ nin *et-Tabakātu'l-Kubrā'sı*; Ebū 'Amr HALİFE İBN HAYYĀT İbn Halife eş-Şeybānī (Ö.240)¹⁰³⁸ nin ve Ebu'l-Huseyn MUSLİM İbnu'l-Haccāc el-Keşeyrī (Ö. 261)¹⁰³⁹ nin *Kitābu't-Tabakāt*'ları; EBŪ HĀTİM Muḥammed İbnu'l-İdrīs İbni'l-Munzir ER-RĀZĪ (Ö. 275)¹⁰⁴⁰ nin *Tabakātu't-Tābi'in*'i; bazı şehirlerin tarihine tahsis edilmiş olmakla beraber, o şehirde yaşamış veya o şehre uğramış hadis ricalinin tercemelerini toplayan kitaplardan EBU'L-VELİD Ahmed İbn Muhammed İbni'l-Velid EL-EZRAKĪ (Ö. 223)¹⁰⁴¹ nin *Tāriḫu Mekke'si*; Ebū 'Abdillah EZ-ZUBEYR İBN BEKKĀR İbn 'Abdillah el-Ḳuraşī (Ö. 256)¹⁰⁴² ve Ebū Zeyd 'OMER İBN ŞEBBE İbn 'Abide en-Numeyrī (Ö. 264)¹⁰⁴³ nin *Tāriḫu'l-Medīne'si*; Ebū 'Abdillah Muhammed İbn Yezid İBN MĀCE el-Ḳazvīnī (Ö. 273)¹⁰⁴⁴ nin *Tāriḫu Ḳazvīn*'i; 'ALĪ İBNU'L-MEDİNĪ (Ö. 234)¹⁰⁴⁵ nin, AḤMED İBN HANBEL (Ö. 241)¹⁰⁴⁶ in, EL-BUHĀRĪ (Ö. 256)¹⁰⁴⁷ ve MUSLİM (Ö. 261)¹⁰⁴⁸ in *Kitābu'l-Kunā*'ları; Ebū 'Abdillah MUḤAMMED İbn 'Abdillah İBN 'ABDIRRAḤİM EL-BERKĪ (Ö. 249)¹⁰⁴⁹ nin ve EL-BUHĀRĪ (Ö. 256) nin *Kitābu'z-Zu'afā*'ları; EBŪ İŞHĀḲ İbrāhīm İbn İshāḲ es-Sa'dī EL-CŪZECĀNĪ (Ö. 259)¹⁰⁵⁰ nin ve EBU'L-ḤASAN Ahmed İbn 'Abdillah EL-İCLĪ (Ö. 261)¹⁰⁵¹ nin *Kitābu'l-Cerḫ ve't-Ta'dil*'leri, üçüncü asırda ricale ve onların terceme ve tarihlerine tahsis edilmiş başlıca eserlerdir.

1037 Bkz. 1027 No.lu dipnot.

1038 Bkz. 1030 No.lu dipnot.

1039 Bkz. 961 No.lu dipnot.

1040 Bkz. 998 No.lu dipnot.

1041 Bkz. İbn Sa'ad, *Tabakāt*, V. 367; el-Buhārī, *Tāriḫ*, I. 2, 4. İbn Ebī Hâtım, *Kitābu'l-cerḫ*, I. 1, 70; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 168; İbn Hacer, *Tehzib*, I. 79; el-Kettānī, *el-Mustaḫrafa*, s. 100.

1042 Bkz. İbn Ebī Hâtım, *Kitābu'l-cerḫ*, I. 2, 285; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 166-168; İbn Hallikān, *Vafeyāt*, II. 68-69; ez-Zehabī, *Tezkire*, 528; *Mizān* II. 66; İbn Hacer, *Tehzib*, III. 312; İbn Keşir, *el-Bidāye*, XI. 24; İbnu'l-İmād, *Şezerāt*, II. 133-134; Tanribirdī, *en-Nucūm*, III. 24-25; el-Kettānī, *el-Mustaḫrafa*, s. 100; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 317.

1043 Bkz. İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 169-170; el-Haṭib el-Bağdādī, *Tāriḫu Bağdād*, XI. 208-210; İbn Hallikān, *Vafeyāt*, III. 114; ez-Zehabī, *Tezkire*, I. 516-517; İbn Hacer, *Tehzib*, VII. 460-461; İbnu'l-İmād, *Şezerāt*, III. 46; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 345-346.

1044 Bkz. 952 No.lu dipnot.

1045 Bkz. 983 No.lu dipnot.

1046 Bkz. 881 No.lu dipnot.

1047 Bkz. 960 No.lu dipnot.

1048 Bkz. 961 No.lu dipnot.

1049 Bkz. İbn Ebī Hâtım, *Kitābu'l-cerḫ*, III. 2, 301; ez-Zehabī, *Tezkire*, I. 569-570; İbn Hacer, *Tehzib*, IX. 263; İbnu'l-İmād, *Şezerāt*, II. 120; el-Kettānī, *el-Mustaḫrafa*, s. 108.

1050 Bkz. ez-Zehabī, *Tezkire*, I. 549; İbn Hacer, *Tehzib*, I. 181-183; İbn Keşir, *el-Bidāye*, XI. 31; İbnu'l-İmād, *Şezerāt*, II. 139; el-Kettānī, *el-Mustaḫrafa*, s.110; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 135.

1051 Bkz. 1032 No.lu dipnot.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm* (Kâhire 1374/1955)
- Ahmed Emîn, *Zuha'l-İslâm* (Kâhire 1357/1938).
- Ahmed İbn Hanbel, *Kitâbu'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl* (Ankara 1963, İlahiyat Fakültesi Yayınlarından, cild I).
- Ahmed İbn Hanbel, *el-Musned* (Mısır 1375/1956, Ahmed M. Şakir neşri ve Mısır 1313 basıkısı).
- Ahmed Muhammed Şakir, *el-Bâ'isu'l-haşiş şerhu İhtisârî 'Ulümi'l-hadis* (Mısır)
- Âmidî Seyfu'd-Dîn Ebu'l-Hasan 'Alî İbn Muhammed, *el-Ihkâm fi uşûli'l-ahkâm* (Mısır 1332/1914).
- 'Aynî Mahmûd İbn Ahmed İbn Mûsâ, *'Umdetu'l-kârî* (İst. 1308).
- Bağdâdî Ebü Mansûr 'Abdu'l-Kâhir İbn Tâhir, *el-Farğ beyne'l-firak* (Mısır 1367)
- Belâzurî Ebu'l-'Abbâs Ahmed İbn Yahyâ İbn Câbir, *Futûhu'l-buldân* (Mısır 1350/1932).
- Buhârî Ebü 'Abdillah Muhammed İbn İsmâ'îl, *el-Câmi'u's-Şahiğ* (İst. 1315)
- Buhârî Ebü 'Abdillah Muhammed İbn İsmâ'îl, *et-Târihu'l-Kebîr* (Haydarâbâd 1360).
- Cezâ'irî Tâhir İbn Ahmed, *Tevcihu'n-nazar ilâ uşûli'l-eşer* (Mısır 1328/1910)
- Dârimî Ebü Muhammed 'Abdullah İbn 'Abdirrahman, *es-Sunen* (Dimaşq 1349)
- De Boer, *Târihu'l-felsefe fi'l-İslâm* (kâhire 1377/1957).
- Ebû Ca'fer en-Nağhâs Ahmed İbn Muhammed, *en-Nâsiğ ve'l-mensûğ fi'l-hadis* (Mısır 1323)
- Ebü Dâvûd Suleymân İbnu'l-Eş'âş es-Sicistânî, *es-Sunen* (Mısır 1371/1952)
- Ebü Hanîfe ed-Dîneverî Ahmed İbn Dâvûd, *el-Ahbârü't-tuvâl*, (Kâhire 1960)
- Ebü Hâtim İbn Hıbbân *Kitâbu't-târîğ ve'l-mecrûğîn* (yazma, İst. Ayasofya 496)
- Ebü Nu'aym el-İşbahânî Ahmed İbn 'Abdillah, *Hılyetu'l-evliyâ'* (Mısır 1352/1933)
- Ebü 'Ubeyd el-Kâsım İbn Sellâm, *Kitâbu'l-emvâl* (Kâhire 1353)
- Eş'arî Ebu'l-Hasan, *Mağâlâtu'l-İslâmiyyîn* (İst. 1929)

- Fārābī, *İhşā'u-ʿulūm* (Mısır 1949)
- Fuat Sezgin, *Buharinin kaynakları hakkında araştırmalar* (İst. 1956)
- Fuat Sezgin, *GAS - Geschichte des Arabischen Schrifttums* (Leiden 1967)
- Goldziher, *Muh. Stud.* fransızcası: Léon Bercher, *Etudes sur la tradition Islamique* (Paris 1952)
- Gazālī Ebū Hāmid Muḥammed İbn Muḥammed, *Fayşalu't-tefrika beyne'l-İslām ve'z-zandaqa* (1381/1961)
- Gazālī Ebū Hāmid, *el-Munkızu mine'z-zalāl* (Mısır 1962)
- Hācī Hālife, *Keşfu'z-zunūn* (İst. 1941-1943)
- Hākim Ebū 'Abdillāh en-Neysābūrī, *Ma'rifet ʿulūmi'l-hadīs* (Kāhire 1937)
- Hākim Ebū 'Abdillāh en-Neysābūrī, *el-Mustedrek* (Ḥaydarābād 1335)
- Hāllāf 'Abdu'l-Vahhāb, *İslām teşrii tarihi* (Ankara 1970, türkçesi: Talāt Koçyiğit, İlahiyat Fakültesi Yayınlarından)
- Hāmidullah Muḥammed, *Mecmū'atu'l-vesāiki's-siyāsiyye* (Kāhire 1376/1956)
- Hāmidullah Muḥammed, *Hemmāu İbn Munebbih'in Sahıfesi* (Ankara 1976, türkçesi: Talāt Koçyiğit, İlahiyat Fakültesi Yayınlarından)
- Ḥasan İbrāhīm Ḥasan, *Tārihu'l-İslām* (Mısır 1953)
- Ḥaṭīb Bağdādī, *el-Kifāye fi ʿulmı'r-rivāye* (Ḥaydarābād 1357)
- Ḥaṭīb Bağdādī, *Takyidu'l-ilm* (Dımaşk 1949)
- Ḥaṭīb Bağdādī, *Tārihu Bağdād* (Mısır 1349/1931)
- Ḥaṭṭābī Ebū Suleymān Ḥamd İbn Muḥammed, *Ma'ālimu's-Sunen* (Haleb 1352/1933)
- Ḥayyāt Ebu'l-Ḥuseyn 'Abdurrahīm İbn Muḥammed, *Kitābu'l-İntişār* (Kāhire 1344/1925)
- Herevī Ebū İsmā'ıl 'Abdullah İbn Muḥammed, *Zemmu'l-kelām* (yazma, İlahiyat Fakültesi Ktb.)
- Ḥuzarī Muḥammed, *Tārihu't-teşri' el-İslāmī* (Kāhire 1358/1939)
- İbn 'Abdi'l-Berr Ebū 'Omer Yūsuf en-Nemerī, *Cāmi ʿ beyāni'l-ʿilm* (Mısır)
- İbn 'Adī Ebū Aḥmed 'Abdullah İbnu'l-Curcānī, *el-Kāmil fi zu'afā'ir-ricāl* (yazma, İst. Ahmed III.)
- İbn 'Abdi Rabbih Ebū 'Omer Aḥmed İbn Muḥammed, *el-İkdu'l-ferid* (Kāhire 1372/1952)
- İbn 'Arrāk Ebu'l-Ḥasan 'Alī İbn Muḥammed, *Tenzihu'ş-Şerī'ati'l-merfū'a ʿani'l-aḥādīsi'ş-şeni'ati'l-mevzū'a* (Mısır, et-ṭab'atu'l-ülā)
- İbnu'l-Cevzī Ebu'l-Ferec 'Abdurrahman, *el-Mevzū'āt* (Medīne 1386/1966)
- İbnu'l-Cevzī Ebu'l-ferec, *Menākıbu'l-İmām Aḥmed İbn Ḥanbel* (Mısır)
- İbn Ebi'l-Ḥadīd, *Şerhu Nehci'l-belāga* (Beyrüt 1374/1954)
- İbn Ebi Hātim Ebū Muḥammed 'Abdurrahman er-Rāzī, *Taḫdimetu'l-cerḥ* (Ḥaydarābād 1371/1952) (*Taḫdimetu'l-ma'rifet likitābi'l-cerḥ ve't-ta'dil*)
- İbn Ebi Hātim er-Rāzī, *Kitābu'l-cerḥ ve't-ta'dil* (Ḥaydarābād 1371/1952)

- İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *'İlelu'l-hadîş* (Kâhire 1343)
- İbn Ebî Ya'îlâ el-Kâzî Ebu'l-Huseyn Muhammed, *Tabakâtu'l-Hanâbile* (Kâhire 1371/1952)
- İbnu'l-Eşîr Ebu'l-Hasan 'İzzu'd-Dîn, *el-Kâmil fi't-târîh* (Mısır 1357)
- İbnu'l-Eşîr Ebu'l-Hasan, *Usdu'l-gâbe* (1280)
- İbn Hacer el-'Askalânî Ebu'l-Fazl Şihâbu'd-Dîn Ahmed, *Fethu'l-bârî bi şerhi Şahîhu'l-İmâm el-Buhârî* (Mısır 1319)
- İbn Hacer el-'Askalânî, *Hedyu's-sârî muḫaddimet Fethu'l-bârî* (Mısır 1347)
- İbn Hacer el-'Askalânî, *Nuḫbetu'l-fiker şerhi* (türkçesi: Talât Koçyiğit, İlahiyat Fakültesi Yayınlarından, Ankara 1971)
- İbn Hacer el-'Askalânî, *el-Işâbe fi'temyîzi's-şahâbe* (Mısır 1325/1907)
- İbn Hacer el-'Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb* (Haydarâbâd 1925)
- İbn Haldûn 'Abdurrahman İbn Muhammed, *Muḫaddime* (Mısır 1284)
- İbn Hallikân Ebu'l-'Abbâs Şemsu'd-Dîn, *Vafeyâtu'l-a'yân ve enbâ'u ebnâ'i'z-zamân* (Kâhire 1367/1948)
- İbnu'l-İmâd Ebu'l-Felâh 'Abdu'l-Hayy, *Şezerâtu'z-zehab aḫbâru men zehab* (Kâhire 1350)
- İbn Keşîr Ebu'l-Fidâ' 'Imâdu'd-Dîn, *Ihtîşâru 'Ulûmi'l-hadîş ve şerḫuhu el-Bâisu'l-ḫaşiş* (Mısır)
- İbn Keşîr Ebu'l-Fidâ', *el-Bidâye ve'n-nihâye fi't-târîh* (Mısır)
- İbn Kuteybe ed-Dîneverî Ebû Muhammed 'Abdullah İbn Muslim, *el-Ma'ârif* (Mısır)
- İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-siyâse* (Mısır 1356/1957)
- İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vilu muḫtelifi'l-hadîş* (Mısır 1326)
- İbn Mâce Muhammed İbn Yezîd el-Ḳazvînî, *es-Sunen* (Mısır 1349)
- İbnu'l-Murtazâ Ahmed İbn Yahyâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile* (Beyrût 1380/1961)
- İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Kâhire)
- İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-kebîr* (Leiden 1904-1940)
- İbnu's-Şalâh Ebû 'Amr 'Osmân eş-Şehrüzührî, *'Ulûmu'l-hadîş* (Haleb 1386/1966)
- İbn Teymiyye Ebu'l-'Abbâs Taḫıyyu'd-Dîn, *el-'Akîdetu'l-Ḥamaviyye* (Mecmû'atu'r-resâ'ili'l-kubrâ, Mısır 1323)
- İcî 'Abdurrahman İbn Ahmed, *el-Mevâkıf ve şerḫuh* (İst. 1292)
- Ḳâsımî Cemâlu'd-Dîn, *Ḳavâ'ıdu't-tahdîş*, (Dımaşḳ 1949)
- Ḳâsımî Cemâlu'd-Dîn, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile* (Mısır 1331)
- Ḳastallânî Muşliḫu'd-Dîn, *İrşâdu's-sârî li şerḫ Şahîhu'l-Buhârî* (Kâhire)
- Kettânî Muhammed, *er-Risâletu'l-Mustaḫrafa* (Beyrût 1332)
- Koçyiğit Talât, *Hadisçilerle kelâmcılar arasındaki münakaşalar* (İlahiyat Fakültesi Yayınlarından, Ankara 1969)
- Koçyiğit Talât, *I. Goldziher'in hadisle ilgili bazı görüşlerinin tahlil ve tenkidi*, (İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1967, c. XVII)

- Koçyiğit Talât, *Hadîs usulü*, (İlâhiyat Fakültesi Yayınlarından, Ankara 1975)
- Koçyiğit Talât, *İbn Şihâb ez-Zuhrî* (İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1976)
- Mağdisî Ebû Naşr Muṭahhar İbn Ṭâhir, *el-Bed' ve't-târîh* (Paris 1899-1919)
- Mağrîzî Taḳıyyu'd-Dîn Aḫmed, *Kitâbu'l-Huṭaṭ ve'l-âşûr* (Mısır 1324)
- Mâlik İbn Enes, *el-Muwattâ'* (Kâhire 1370/1951, M. Fuad 'Abdu'l-Bâkî neşri)
- Mes'ûdî Ebu'l-Hasan 'Alî İbnu'l-Huseyn, *Murûcu'z-zeheb* (Mısır 1346)
- Muslim İbnu'l-Haccâc el-Ḳuşeyri, *el-Câmi'u's-Şaḫîh* (Mısır 1373/1955)
- Muştafa Şâdiḳ er-Râfi'i, *İ'câzu'l-Ḳur'ân* (Kâhire 1375/1956)
- Nevevî Muḫyiddîn, *Tehzîbu'l-esmâ' ve'l-lugât* (Mısır)
- Okiç M. Tayyib, *Bazı hadîs meseleleri üzerinde tetkikler* (İst. 1959)
- Okiç M. Tayyib, *İslâmiyette ilk nüfus sayımı* (İlâhiyat Fakültesi Dergisi 1958-1959, s. 11-20)
- Râmâhurmuzî Ebû Muḫammed el-Ḥasan İbn 'Abdirrahman, *el-Muḫaddiṣu'l-fâşil beyne'r-râvî ve'l-vâ'i* (Beyrût 1391/1971)
- Schacht Joseph, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford 1950)
- Suyûtî Celâlu'd-Dîn, *Husnu'l-muḫâzara* (Mısır 1321)
- Suyûtî Celâlu'd-Dîn, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân* (Kâhire 1368)
- Suyûtî Celâlu'd-Dîn, *el-Le'âlî'l-maşnû'a fî'l-aḫâdişi'l-mevzû'a* (Mısır 1352)
- Suyûtî Celâlu'd-Dîn, *Tedribu'r-râvî fî şerḫi Taḳrîbi'n-Nevevî* (Mısır 1379)
- Suyûtî Celâlu'd-Dîn, (ve'l-Maḫallî), *Tefsîru'l-Celâleyn* (Kâhire)
- Suyûtî Celâlu'd-Dîn, *Tenvîru'l-ḫavâlik şerḫi Muwatṭâ'l-İmâm Mâlik* (Kâhire)
- Şâfi'i Ebû 'Abdillah Muḫammed İbn İdrîs, *Kitâbu'l-Umm* (Bulâḳ 1321)
- Şâfi'i Ebû 'Abdillah Muḫammed İbn İdrîs, *er-Risâle* (Mısır 1358/1940)
- Şehristânî Ebu'l-Feth Muḫammed İbn 'Abdi'l-Kerîm, *el-Milel ve'n-nihâl* (Kâhire 1381/1961)
- Ṭaberî Ebû Ca'fer Muḫammed İbn Cerîr, *Târîhu'l-umem ve'l-mulûk* (Kâhire 1358)
- Tanrîbirdî, *en-Nucümü'z-zâhire* (Kâhire 1348/1929)
- Taşköprüzade Aḫmed Efendi, *Mevzû'ātu'l-'ulûm* (İst.)
- Teftâzânî, *Şerḫu'l-Maḳâşid* (İst. 1305)
- Tirmizî Ebû 'İsâ Muḫammed İbn 'İsâ, *es-Sunen* (Mısır 1356/1937)
- Tirmizî Ebû 'İsâ Muḫammed İbn 'İsâ, *Kitâbu'l-'ilel* (es-Sunen'in sonunda)
- Ya'ḳûbî Aḫmed İbn Ebî Ya'ḳûb, *Târîh* (Necf 1358)
- Zehebî Ebû 'Abdillah Şemsu'd-Dîn, *Mizânu'l-i'tidâl* (Mısır 1325)
- Zehebî Ebû 'Abdillah, *Târîhu'l-İslâm* (Kâhire 1368)
- Zehebî Ebû 'Abdillah, *Tezkiretu'l-huffâz* (Haydarâbâd 1375/1955)
- Zehebî Ebû 'Abdillah, *el-Muntekâ min Minhâci's-Sunne* (Kâhire 1374)
- Zubeyr Siddikî, *Hadîs Edebiyatı Tarihi* (türkçesi: Yusuf Ziya Kavakçı, İst. 1966)

İNDEKS

1. Yer, Şahıs ve Tabirler

A

- ‘Abādile 78, 91
‘Abbād İbn ‘Abdi’s-Şamed 135, 136
‘Abbās 165
‘Abbās İbn ‘Abdi’l-Muṭṭalib 121, 139, 140
el-‘Abbās İbnu’l-Velid İbn ‘Abdi’l-Melik 157
‘Abd İbn Hamid İbn Naşr el-Kissî 236
‘Abdān İbn ‘Osmān el-Mervezî 251
‘Abdu’l-Kerim İbn Ebi’l-‘Avcā’ 151
‘Abdullah İbn ‘Abbās (Keza bkz. İbn ‘Abbās)
62, 63, 64, 65, 66, 77, 78, 79, 82, 85,
91, 92, 94, 95, 97, 98, 108, 112, 121,
139, 147, 154, 156, 168, 169, 179, 194,
195, 233
‘Abdullah İbn ‘Abdirrahman İbni’l-Fazl İbn
Behrām et-Temimî ed-Darimî 243
‘Abdullah İbn Ahmed İbn Hanbel 241, 264
‘Abdullah İbn ‘Alî 114
‘Abdullah İbn ‘Amr (İbni’l-‘Āş) 22, 31, 44,
45, 46, 47, 48, 57, 78, 86, 96, 97, 164,
199
‘Abdullah İbn Busr 87
‘Abdullah İbn Dınār 214
‘Abdullah (İbn Ebi Bekr İbn Muhammed
İbn ‘Amr İbn Hāzm) 35, 204
‘Abdullah İbn Ebi Evfā 86
‘Abdullah İbn Ebi Necîh 63, 64
‘Abdullah İbn Ebi Rebî‘a 91
‘Abdullah İbn Ebi Şeybe 229
‘Abdullah İbn Hāvāle 87
‘Abdullah İbn Hāzım el-Eslemî 87
‘Abdullah İbn Lehî‘a 48, 97
‘Abdullah İbn Mesleme el-‘Ka‘nabî 246
‘Abdullah İbn Mes‘ūd (keza bkz. İbn Mes-
‘ūd) 22, 24, 78, 79, 81, 83, 86, 92, 93,
97, 99, 102, 112, 136, 152, 195, 196,
198
‘Abdullah İbn Mu‘āviye 249
‘Abdullah İbn Muğaffel el-Muzenî 86
‘Abdullah İbn Muhammed İbn ‘Abdillah
el-Cu‘fî el-Musnedî 235
‘Abdullah İbn Muhammed İbn Hātim el-
Hāsimî 267
‘Abdullah İbn Muhammed İbn ‘İsā el-Mer-
vezî 267
‘Abdullah İbn Muhammed İbn ‘Ubeyd İbn
Ebi’d-Dunyā 264
‘Abdullah İbn ‘Omer 22, 38, 39, 40, 56, 60,
66, 67, 77, 78, 79, 85, 90, 97, 98, 99,
164, 169, 186, 214
‘Abdullah İbn Sa‘d İbn Ebi Serh 29, 85, 86
‘Abdullah İbn Sa‘id İbni’l-‘Āş 18
‘Abdullah İbn şa‘lebe 74
‘Abdullah İbn Şa‘lebe İbn Su‘ayr 178
‘Abdullah İbn Şalîh (Ebū Şalîh) 39, 65, 66
‘Abdullah İbn Sebe’ 107, 108
‘Abdullah İbn Suleymān et-Ṭavîl 97
‘Abdullah İbn Ṭāhir 124
‘Abdullah İbn Uneys 19, 101
‘Abdullah İbnu’l-Hāriş İbn Cez’ 86
‘Abdullah İbnu’l-Mubārek 137, 206, 211, 213,
214, 251
‘Abdullah İbnu’l-Muğennā 38
‘Abdullah İbnu’s-Sā‘ib el-Mahzūmî 91
‘Abdullah İbnu’s-Şihhîr 86
‘Abdullah İbnu’z-Zubeyr 49, 78, 85, 106, 141,
177

- ‘Abdullah İbn Vehb 212
‘Abdullah İbn Yezîd el-Ĥatmî 86
‘Abdu’l-Melik İbn ‘Antere 157
‘Abdu’l-Melik İbn Hârûn 157
‘Abdu’l-Melik İbn Mervan 63, 106, 114, 128, 133, 141, 142, 177
‘Abdu’l-Melik İbn Muĥammed İbn Ebî Bekr İbn ‘Amr İbn Ĥazm 209
‘Abdu’l-Vahhâb İbn ‘Atâ’ el-Ĥaffâf 243
‘Abdu’l-Vahhâb Ĥallâf 15, 99
‘Abdurrahman İbn ‘Amr en-Naşrî 267
‘Abdurrahman İbn ‘Avf 72, 136
‘Abdurrahman İbn Mehdî 164
‘Abdurrahman İbn Ebî Ĥâtim 257
‘Abdurrahman İbn Hurmuz 214
‘Abdurrahman İbn Muĥammed el-İdrîsî 247
‘Abdurrahman İbn Muĥammed er-Râzî 238
‘Abdurrahman İbn ‘Omer el-İsbahânî “Rus-te” 263
‘Abdurrahman İbn Semura 86, 94
‘Abdurrahman İbn Şurayĥ el-Câfikî 97
‘Abdurrazzâk İbn Hemmâm 61, 62, 160, 206, 212, 216, 239, 250, 251, 262
‘Abdu’ş-Şamed İbn ‘Abdi’l-A‘lâ 118
Âdem 122
Âdem İbn İyâs el-‘Âşkalânî 262
Adil Enuşirvan 123
‘Adiy İbn ‘Amîre el-Kindî 87
‘Adiy İbn Ĥâtim eĥ-Ĥâ’î 86
Afrika 85, 88, 115
el-Afşîn 120, 124
Aĥbârî 10
Ahmed Emîn 92, 104, 110, 130, 222
Ahmed İbn ‘Abdillah İbn ‘Abdirrahman el-Berkî 267
Ahmed İbn ‘Abdillah İbn Ĥalîd el-Cuveybârî 145, 146
Ahmed İbn ‘Abdillah İbn Şâlih el-‘Iclî el-Kûfî 267
Ahmed İbn ‘Alî İbn Muslim el-Ebbâr 262
Ahmed İbn ‘Alî İbn Sa‘îd el-Mervezî 238
Ahmed İbn ‘Amr İbn ‘Abdi’l-Ĥalîk el-Bez-zâr el-Başrî 238, 264
Ahmed İbn Ebî Ĥayseme Zuheyr İbn Ĥarb 267
Ahmed İbn Ĥamdûn 252
Ahmed İbn Ĥanbel 18, 23, 24, 31, 34, 37, 43, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 67, 69, 74, 77, 78, 116, 152, 160, 161, 169, 177, 227, 228, 235, 238, 239, 240, 241, 242, 246, 252, 257, 263, 266, 268
Ahmed İbn Ĥâzim İbn Ebî ‘Uzre el-Gıfârî 237
Ahmed İbn İbrâhîm İbn Keĥîr ed-Devrakî 227, 236
Ahmed İbn İbrâhîm İbn Mûsâ 147
Ahmed İbn Manşûr Ebu’s-Sa‘âdât 152
Ahmed İbn Manşûr İbn Seyyâr er-Ramâdî 237
Ahmed İbn Mehdî İbn Rustem el-İsbahânî 237
Ahmed İbn Muĥammed Gulâm Ĥalîl 164
Ahmed İbn Muĥammed İbn Hânî’ eĥ-Ĥâ’î el-Baĥdâdî el-Eşrem 243
Ahmed İbn Muĥammed İbn Ĥarb 146, 147, 150
Ahmed İbn Muĥammed İbn Mesrûk eĥ-Ĥûsî 262
Ahmed İbn Munî‘ İbn ‘Abdirrahman el-Baĥavî 236, 247
Ahmed İbn Naşr el-Ĥuzâ’î 228, 229
Ahmed İbn Şâlih 63
Ahmed İbn Seleme en-Neysâbüri el-Bezzâz 265
Ahmed İbn Sinân İbn Esed İbn Ĥıbbân el-Vâsıtî 237
Ahmed İbn Yûnus el-Yerbû‘î 257
Ahmed Muĥammed Şâkir 69, 72, 75, 76, 78, 94, 165, 166, 235, 239, 241
Ahmed İbnu’l-Cuneyd 124
Ahmed İbnu’l-Furât İbn Ĥâlîde ez-Zabbî er-Râzî 237, 261
‘Âişe (Ummu’l-Mu‘minîn) 19, 29, 43, 56, 77, 79, 82, 90, 92, 98, 108, 128, 131, 169, 177, 194, 195, 223
‘Â’iz İbn ‘Amr el-Muzenî 86
‘Aķabe 33, 73
el-‘Alâ’ İbnu’l-Ĥazramî 29
‘Alî er-Ruzâ 115, 134
‘Alî İbn ‘Abdillah İbn ‘Abbâs 62, 63
‘Alî İbn ‘Abdillah İbn Ĥalîd İbn Yezîd İbn Mu‘âviye 115
‘Alî İbn ‘Abdi’l-‘Azîz İbni’l-Merzubân İbn Sâbüre el-Baĥavî 238, 261
‘Alî İbn Ebî Ĥalîb 22, 29, 43, 51, 52, 53, 54, 62, 64, 65, 72, 82, 83, 86, 88, 90, 92, 94,

105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 120, 128, 129, 131, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 143, 151, 152, 157, 160, 167, 177, 178, 181, 193, 194, 195, 223

‘Alî İbn Hişâm 124

‘Alî İbn Hıcr 244, 247

‘Alî İbn İsa 115

‘Alî İbnu’l-Ca’id İbn ‘Ubeyd el-Cevherî 235

‘Alî İbnu’l-Hasan ez-Zuhlî el-Eftas 236

‘Alî İbnu’l-Huseyn 160

‘Alî İbnu’l-Huseyn İbn ‘Alî İbn Ebî Talib 154

‘Alî İbnu’l-Medîni 50, 55, 233, 252, 262, 266, 267, 268

‘Âl-i ‘İmrân sûresi 13, 14, 163

‘Alkame 154

‘Alkame İbn Kays 93

el-A’meş (Suleymân İbn Mihrân) 51, 64, 196

el-Âmidî 25

‘Âmir İbn ‘Abdillah 214

‘Âmir İbn Şerâhil eş-Şa’bî (keza bkz. eş-Şa’bî) 93, 102, 208

‘Amr İbn Ahtab 86

‘Amr İbn ‘Anbese 87

‘Amr İbn Fâ’id 232

‘Amr İbn Hazm 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41

‘Amr İbn Herim 35

‘Amr İbn Rufâ’a İbn Tâbü 137

‘Amr İbn Selâm 257

‘Amr İbn Şu’ayb (İbn Muhammed İbn ‘Abdillah İbn ‘Amr İbni’l-‘Âş) 46, 47, 48

‘Amr İbnu’l-‘Âş 44, 84, 86, 87, 96, 137

‘Amr İbn ‘Ubeyd 83, 127, 131, 132, 134, 195, 196, 223

‘Amr İbn Zurâre 28

‘Ammâr İbn Ebî Suleymân 155

‘Ammâr İbn Muṭarrif 146

‘Ammâr İbn Recâ’ et-Tağlebî 237

‘Ammâr İbn Yâsir 82, 86, 194

‘Amra Bint ‘Abdirrahman 35, 203

‘Amriyye 195

‘Anbese İbn ‘Abdirrahman 156

Antakya 157

Antalya 157

A’raf sûresi 13

‘Arefe 75

‘Askalân 157

‘Aşere-i Mubeşşere 72

‘Aṭâ 156

‘Aṭâ’ (Hâkim) el-Muḳanna’ 122

‘Aṭâ’ İbn ‘Abdillah el-Ḥorâsânî 155

‘Aṭâ’ İbn Dinâr 63

‘Aṭâ’ İbn Ebî Rabâh 92, 101, 154

‘Attâb İbn Esid 91

‘Avf İbn Malîk el-Eşca’î 87

Âyetü’l-Kursî 138

‘Aynî 61, 74

‘Ayyâş (İbn Ebî Rabî’a el-Mahzûmî) 91

Azerbeycân 85, 123, 124

‘Azudu’d-Dîn el-İcî 219, 220

B

Bâbek 122

Bâbek el-Ḥurrâmî 123, 124, 125

Bâbil 92

Babilon 88

Bağdâd 115, 153, 158, 164, 227, 228, 239, 240, 249, 252

el-Bağdâdî 82, 83, 119, 122, 123, 129, 130, 131, 146, 194, 196, 197, 198, 227, 229

Bahreyn 38

Bakara sûresi 22, 163

Bakıy İbn Mahled İbn Yezid el-Kurtubi 76, 237, 250

Başra 86, 88, 91, 92, 93, 94, 97, 99, 107, 108, 120, 127, 128, 131, 151, 154, 157, 164, 193, 197, 206, 239, 249, 251, 252

Bedir 28, 34, 69, 72, 73

Bekriyye 111

el-Belâzurî 20, 27, 28, 29

Benü Fihri 154

Benü Ḥakîm 126

Benü Hâşim 156

Benü Leys 30

Benü Mahzûm 154

Benü Vâlibe 154

el-Berâ’ İbn ‘Azîb 68, 86

Berlin 59, 62

Bermekî 119

Beşir İbn Nuheyk 58, 59

Beşâr İbn Burd 119

el-Beyhâkî 36, 38

Beytu’l-Ḥarâm 157

Beytu’l-Maḳdis 141, 157

Bezz 124

Bid'at 171
Bid'at ehli 171
Bid'at-ı hasene 171
Bid'at-ı seyîie 171
Bilâl 19, 73, 156
Bilâl İbn Rabâh 87
Bilâlabaz 123
Bîsr İbn 'Abdî'l-Melik 27, 28
Bîsr İbn Gıyâş 227
Buḫārâ 251, 253

el-Buḫârî Ebü 'Abdillâh Muḫammed İbn İsmâ'il İbn İbrâhîm İbni'l-Muğîre el-Cu'ffî 9, 11, 14, 17, 18, 19, 21, 23, 24, 30, 31, 35, 38, 42, 44, 47, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 65, 66, 67, 69, 74, 76, 77, 81, 83, 90, 94, 95, 97, 101, 142, 156, 196, 197, 203, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 222, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 243, 245, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268

Burayde İbn Ḥuşayb el-Eslemî 87

Busr İbn Ebî Ertât 87

Buşeyr el-'Adevî 168, 179

C

Câbir el-Cu'ffî 223
Câbir İbn 'Abdillâh 19, 22, 48, 49, 50, 51, 77, 98, 101, 149, 169
Câbir İbn Semura 86
el-Ca'd Ebü 'Oşmân 49
Ca'd İbn Dirhem 118, 126, 127, 133, 134, 226
Ca'de (İbn Umî Hânî) 108
Ca'fer İbn Ḥaccâc 149
Ca'fer İbn Sa'd İbn Semura (İbn Cundeb) 55
el-Câhûz 83, 195, 198, 222
Câmi'ü 'Amr 88
el-Câmi'ü'l-'Atîk 88
Câvidân 123, 124, 125
Cebrâ'il İbn Yahyâ 122
Cehm İbn Şafvân 127, 226
Cemel 82, 83, 108, 128, 177, 194, 195, 223
Cendel 27
Cerîr İbn 'Abdî'l-Ḥamîd 206
Cerîr İbn 'Abdillâh el-Becellî 86

el-Cezâ'irî 10, 11, 256
Cezîre 87, 251
el-Cubbâ'î 135, 196
Cudde 157
Cuheym İbnu'ş-Şalt 29

Ç

Çin 85

D

ed-Dâhilî 251
ed-Dâraḫuṭnî 149, 244, 260
ed-Dârimî 23, 35, 68, 203, 250
Dâru'l-Hicre 89
Dâru'n-Nedve 73
Dâru's-Sunne 180
Dâvûd (a.s.) 246
Dâvûd İbnu'l-Muḫabber 157
Dawid-Weil 212
De Boer 133
Deybil 89
Dımaşq 24, 36, 84, 87, 96, 102, 105, 128, 134, 157, 180
Duḫaym 65

E

Ebân 159
Ebân İbn Sa'îd İbni'l-'Âş 29
Ebân İbn Sem'an 126
Ebü 'Abdillâh el-Bürâkî 158
Ebü 'Abdillâh en-Nihâvendî 165
Ebü 'Abdillâh İbn Mende 36
Ebü 'Abdirrahman el-Ḥubullî 45
Ebü 'Alî en-Neysâbüri 244, 259
Ebu'l-'Âliye Rufey' İbn Mihrân 94
Ebü 'Âmir 214
Ebü 'Âşım en-Nebîl ez-Zahhâk İbn Maḫled eş-Şeybânî 261, 262
Ebü 'Âşım eş-Şeybânî 251
Ebü 'Avâne 50, 257
Ebü Başra el-Gıfârî 86
Ebü Bekr 'Abdullâh İbnu'z-Zubeyr İbn 'İsâ el-Ḥumeydî 234
Ebü Bekr Aḫmed İbn Sa'îd el-Ḳuraşî el-Mervezî 264
Ebü Bekr Aḫmed İbn Muḫammed İbn Hânî el-Eşrem 263

- Ebü Bekre 86, 152
 Ebü Bekr el-Bezzâr 51
 Ebü Bekr el-Eşrem 217
 Ebü Bekr el-Eşrem 266
 Ebü Bekr el-Kaṭî'î 241, 242
 Ebü Bekr es-Sâğânî 246
 Ebü Bekr eş-Şiddîk 15, 18, 24, 25, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 51, 71, 72, 73, 83, 84, 90, 99, 105, 108, 120, 129, 136, 137, 138, 154, 240
 Ebü Bekr İbn Ebî Dävüd 163
 Ebü Bekr İbn Ebî Şeybe .Abdullah İbn Muḥammed el-Küfî 235, 249, 250, 262
 Ebü Bekr İbn Muḥammed İbn 'Amr İbn Ḥazm 35, 203, 204
 Ebü Bekr İbn 'Ubeydillah İbn 'Abdillah İbn 'Omer 40
 Ebü Bereze el-Eslemî 86, 87, 137
 Ebü Bişr 49, 50, 51
 Ebü Burayde 111
 Ebü Burde İbn Ebî Mūsâ 94
 Ebü Cād 28
 Ebü Ca'fer el-Manşür 114, 120, 121, 122, 125, 134, 139, 152
 Ebü Ca'fer en-Naḥḥâs 65
 Ebü Cuḥeyfe Vehb İbn 'Abdillah 74
 Ebü Dävüd (Suleymân İbnu'l-Eş'âş İbn İshâk el-Ezdi es-Sicistânî) 13, 17, 22, 23, 30, 31, 36, 38, 39, 51, 55, 116, 174, 231, 232, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 263, 266
 Ebü Dävüd eṭ-Ṭayälisî 78, 233, 234
 Ebu'd-Derdâ' 24, 87, 95, 96, 97, 102
 Ebü Eyyüb 19, 82, 85, 101, 194
 Ebu'l-Fazl İbn Ṭahir el-Maḳdisî 249
 Ebü Gassân en-Nehdî 251
 Ebü Ḥalife 161
 Ebü Ḥâmid İbnu's-Şarkî 257
 Ebü Ḥâmid Ahmed İbn Ḥamdân el-A'meşî 257
 Ebü Ḥanife en-Nu'mân İbn Sâbit 71, 93, 145, 158, 159, 214, 233, 239
 Ebü Ḥanife ed-Dineverî 94, 120, 123
 Ebu'l-Ḥasan Ahmed İbn 'Abdillah el-'Iclî 268
 Ebu'l-Ḥasan el-Eş'arî 120, 121, 130, 132, 135, 146
 Ebü Ḥâşim İbn Muḥammed İbni'l-Ḥane-fiyye 120, 121
 Ebü Ḥâtim İbn Ḥibbân 23, 24, 36, 43, 46, 53, 64, 65, 66, 67, 145, 147, 150, 152, 156, 161, 163, 258
 Ebü Ḥâtim Muḥammed İbn İdris er-Râzî 263, 267, 268
 Ebu'l-Ḥayr Mersed İbn 'Abdillah 97
 Ebü Ḥayseme Zuheyr İbn Ḥarb en-Nesâ'î 235
 Ebü Ḥâzım 179
 Ebü Ḥâzım 'Omer İbn Ahmed el-'Abdevî 261
 Ebü Hurayra 10, 11, 22, 23, 24, 26, 30, 31, 44, 56, 57, 58, 59, 60
 Ebü Huzeyfe İbn 'Utbe İbn Rebi'a 29
 Ebu'l-Huzeyl Muḥammed İbnu'l-Huzeyl el-'Allâf 196, 197, 227
 Ebü İdris el-Ḥavlânî ('Ā'iz İbn 'Abdillah) 96
 Ebü İshâk el-Mustemlî 256
 Ebü İshâk İbrâhîm İbn İshâk es-Sa'dî el-Cüzeciânî 268
 Ebü İshâk İbrâhîm İbnu's-Sürinî el-Muṭṭavi'î 234
 Ebü İshâk eş-Şa'lebi 163
 Ebü İshâk es-Sebi'î 53, 54
 Ebü İsmâ'îl 'Abdullah İbn Muḥammed el-Anşârî 249
 Ebü Kâbil 45
 Ebü Kâṭade İbn Rib'î 86
 Ebü Kays İbn 'Abdi Menâf 27
 Ebü Kılabe 47
 Ebü Kurra Mūsâ İbn Ṭarîk 206
 Ebü Maḥzûre 91
 Ebü Mâlik el-Eş'arî 87
 Ebü Ma'şer es-Sindî 209
 Ebü Mes'ûd el-Anşârî 24, 86
 Ebu'l-Mu'allâ İbnu'l-Muhâcir 159
 Ebü Muḥammed es-Seraḥsî 256
 Ebu'l-Muhezzim 145
 Ebü Mūsâ el-Eş'arî 43, 86, 94, 97, 105
 Ebü Mūsâ el-Medîni 241
 Ebü Mushir 'Abdu'l-A'îâ İbn Mushir el-Gassânî 261
 Ebü Muslim el-Ḥoräsânî 114, 117, 120, 121, 122, 123, 125
 Ebü Muṭî' el-Ḥakem İbn 'Abdillah el-Belḥî 145
 Ebu'l-Muzaffer es-Sen'ânî 69
 Ebü Nazra 31

- Ebū Nu'aym 90, 91, 92, 94, 96, 146, 179, 201, 204, 205, 208, 209, 210, 212, 213, 217, 235, 266
- Ebū Nu'aym el-Faḫl İbn Dukeyn 251
- Ebū Rabī'a el-Maḫzūmī 91
- Ebū Rāfi' 62, 67
- Ebū Rāşid el-Ḥubrānī 45
- Ebu'r-Rebī' Suleymān İbn Dāvūd el-Ezdi ez-Zehrānī el-Ateki 250
- Ebū Sa'd el-Ḥayr 86
- Ebū Sa'īd el-Ḥudrī 22, 26, 31, 43, 77, 90, 98, 105, 112, 136, 142, 144, 148, 165
- Ebū Şālih 50
- Ebū Seleme İbn 'Abdi'l-Esed el-Maḫzūmī 29
- Ebū Seleme İbn 'Abdirrahman İbn 'Avf 178
- Ebū Sufyān İbn Ḥarb İbn Umeyye 29
- Ebū Sufyān Ṭalḫa İbn Nāfi' 49, 50, 51
- Ebū Suleymān el-Dārānī 96
- Ebū Şāh 30
- Ebu'ş-Şa'şā' Cābir İbn Zeyd 94
- Ebū Ṭalḫa 186
- Ebu't-Ṭufeyl 'Amir İbn Vāşile 74, 223
- Ebū 'Ubeyd el-Kāşım İbn Sellām 34, 35, 39, 40, 266
- Ebū 'Ubeyde İbnu'l-Cerrāh 29, 84, 87, 88, 186
- Ebū 'Ubeyde Mu'ammer İbnu'l-Muşennā 266
- Ebu'l-Velīd Ahmed İbn Muḫammed İbni'l-Velīd el-Ezrakī 268
- Ebu'l-Velīd el-Bāci 256
- Ebu'l-Velīd eṭ-Ṭayālisi 246
- Ebū Umāme el-Bāhilī 68
- Ebū Umeyye Muḫammed İbn İbrāhīm İbn Muşlim eṭ-Ṭarsūsī 237
- Ebū Ya'qūb el-Buveyṭī 228
- Ebū Ya'qā 52, 137
- Ebū Ya'qā el-Ḥalīfī 249
- Ebu'l-Yemān 36
- Ebū Yūnus Sinseveyh 127
- Ebū Yūsuf 239
- Ebū Zehre 235
- Ebū Zerr 24
- Ebū Zeyd el-Enşārī 86
- Ebū Zeyd el-Mervezī 256
- Ebu'z-Zinād 'Abdullah İbn Zekvān 201, 202, 205
- Ebu'z-Zubeyr Muḫammed İbn Tedrus 49, 154, 214, 251
- Ebū Zur'a er-Rāzī 'Ubeydullah İbn 'Abdi'l-Kerīm 36, 47, 48, 75, 147, 169, 237, 258, 263
- Ekeydir İbn 'Abdi'l-Melik 27
- el-Endelusī 128
- Enes İbn Mālik 22, 38, 40, 60, 69, 77, 86, 94, 97, 98, 111, 135, 137, 138, 145, 149, 157, 159, 160, 169, 186, 195
- En'ām sûresi 163
- Enbār 27
- Enfāl sûresi 80, 158
- el-Emīn 115, 134
- Erivān 161
- Ermenistan 124, 151
- Esed İbn Mūsā el-Umevī 234
- el-Esved İbn Yezīd 93
- Eş'aş İbn Kays 71, 86
- Eşyem ez-Zübābī 187
- Eyyüb 38
- Eyyüb İbn 'Abdi' s-Selām 152
- Eyyüb es-Seḫtiyānī 47
- el-Evzā'fī 32, 96, 128, 170, 214, 216
- Ezārika 194

F

- Faḫl 114
- el-Fārābī 218, 219
- Fāṭma 123, 125, 198
- Fāṭma Bint Kays 223
- el-Faḫl İbn 'Abbās İbn 'Abdi'l-Muṭṭalīb 87
- Felaḫ sûresi 127
- Ferişdegān 125
- Fetḫ sûresi 73, 79, 80
- Feyzullah Ef. Kütüphanesi 60
- Filistin 84, 96, 245
- el-Firyābī Ebū 'Abdillah Muḫammed İbn Yūsuf 234
- Fuat Sezgin 60, 207, 209, 210, 111, 212, 213, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 243, 245, 247, 249, 250, 257, 260, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 268
- Furḫān sûresi 21
- Fuḫāle İbn 'Ubeyd 87
- Fuḫayl İbn Ḥasan İbn 'Amr 57

G

- Gaylān ed-Dımaşki 128, 223
- Gaylān İbn Seleme eş-Şakāfi 28

el-Gazālî 118, 218, 219, 220
Cıyâş İbn İbrâhîm en-Naħa'î 166

H

Ĥabbâb İbnu'l-Erett 86
Ĥabbe İbn Cuveyn 136
Ĥaber 10
Ĥabeşistan 34, 73, 93
Ĥacc sûresi 106
Ĥacî Ĥalîfe 234, 249
Ĥadîş 9
el-Ĥadî 114, 119, 120, 134
Ĥafşa 29
el-Ĥakem İbn 'Amr el-Gıfârî 87
el-Ĥakem İbn Ebi'l-'Âş 91
el-Ĥakem İbn Mûsâ 36, 37
el-Ĥakem İbn 'Umeyr 137
el-Ĥakem İbn 'Uteybe 155
Ĥakîm İbn Ĥızâm 154
el-Ĥakîm en-Neysâbüri 34, 35, 38, 39, 72, 74,
86, 87, 91, 93, 101, 105, 145, 158, 179,
245, 262
Ĥalîd İbn 'Abdîllah el-Ĥaşrî 118, 127, 226
Ĥalîd İbn Aĥmed ez-Zuhlî 253
Ĥalîd İbn Cemîl 206
Ĥalîd İbn Esîd 91
Ĥalîd İbn Sa'îd 29
Ĥalîd İbnu'l-Velîd 87, 88
Ĥalîd İbn Ziyâd 66
Ĥalîfe İbn Ĥayyât eş-Şeybânî 267,
Ĥamel İbn Mâlik en-Nâbiğa 25, 187
Ĥammâd İbn Seleme 38, 145, 152, 206, 211,
213
Ĥanbel İbn İshâk (İbn Ĥanbel eş-Şeybânî)
241, 263, 267
Ĥannâd İbn Seriy İbn Muş'ab ed-Dârimî 263
Ĥarîce İbn Ĥuzâfe 86
Ĥarîce İbn Zeyd İbn Şâbit 178
el-Ĥarîş İbn Ĥişâm 87, 91
el-Ĥarîş İbn Ĥays 93
el-Ĥarîş İbn Muĥammed İbn Ebî Usâme et-
Temîmî el-Bağdâdî 238
el-Ĥarîşu'l-A'ver (el-Hemdânî) 52, 53, 54
Ĥarîzm 85
Ĥarrân 161
Ĥartenk 253
Ĥârûn el-Reşîd 114, 115, 120, 134, 226
Ĥasan 49

Ĥasan İbn'Amr 57
el-Ĥasan İbn 'Alî el-Ĥallâl el-Ĥulvânî 243
Ĥasan (İbn 'Alî İbn Ebî Tâlib) 108, 109, 194
el-Ĥasan İbn 'Arefe İbn Yezîd el-'Abdî el-
Bağdâdî 261, 263
el-Ĥasan İbn Eb'l-Ĥasan 154
el-Ĥasan İbn Yesâr 154
Ĥasan İbrâhîm Ĥasan 84, 85, 88, 142
el-Ĥasanu'l-Başrî 55, 94, 127, 131, 136, 145, 193
Ĥâşîd İbn İsmâ'îl 252
Ĥâşîm el-'Avĥaş 83, 195
Ĥâşîmiye 121
Ĥaşr sûresi 14, 80
el-Ĥatîb el-Bağdâdî 11, 26, 29, 30, 31, 32, 34,
39, 42, 47, 48, 49, 57, 58, 68, 69, 93, 94,
102, 105, 151, 158, 170, 173, 177, 180, 195,
196, 201, 203, 204, 209, 210, 211, 212, 213,
232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 243, 244,
245, 247, 252, 257, 260, 261, 262, 263, 264,
265, 266, 267, 268
Ĥatîb İbn 'Amr 29
Ĥatîce 136
el-Ĥattâbî 72, 174, 175, 246
Ĥavşeb 83, 195
Ĥayber 73
Ĥayve İbn Şurayĥ et-Tucîbî, 97
el-Ĥayyât 132
Ĥâzîm İbn Ĥuzeyme 120
Ĥemmâm İbn Munebbih 59, 60, 61, 199, 200
Ĥendek 34, 40, 74
el-Ĥerevî 31, 51, 203
Ĥerşeme İbn A'yun 115
Ĥicâz 106, 107, 110, 141, 177, 181, 206, 215,
239, 244, 245, 249, 251, 257, 258
Ĥikmet 13
Ĥılâş İbn 'Amr el-Ĥeceri 53, 54
Ĥire 27, 88, 92
Ĥindistan 89
Ĥiraql 34
Ĥişâm el-Kelbî 28
Ĥişâm İbn 'Abdî'l-Melik 118, 127, 128, 133,
226
Ĥişâm İbn 'Âmir 86
Ĥişâm İbn 'Ammâr 249
Ĥişâm İbn Ĥakîm 21
Ĥişâm İbn 'Urva 48
Ĥorâsân 87, 115, 116, 122, 139, 153, 155,
157, 159, 206, 244, 246, 252

Hübeyb İbn Mesleme 87
 Hübeyb (İbn Süleymân İbn Semura İbn Cunde) 54, 55
 Hudeybiye 34, 72, 73, 74, 80, 83
 Humejd İbn Mahled İbn Zenceveyh el-Ezdi 263
 Humuş 84, 96
 Hüramiyye 123, 124, 125
 Huseyn (İbn 'Alî İbn Ebî Tâlib) 108, 114, 194
 el-Huseyn İbn Dâvûd el-Maşşî "Suneyd" 234
 el-Huseyn İbn Muhammed İbn Ziyâd el-'Abdî el-Şabbânî 238
 el-Huseyn İbnü'l-Hasan İbn Harb el-Mervezî 263
 Huşeym İbn Beşîr 206, 211, 213, 239
 Hutî 28
 Huveytub İbn 'Abdî'l-'Uzzâ 29
 Huvvâz 28
 Huzâ'a 30
 el-Huzarî 193, 198
 Huzeliyye 196
 Huzeyfe İbn Esîd el-Gifârî 86
 Huzeyfe İbnü'l-Yemân 74, 86, 88

I

'İbâziyye 194
 İgnaz Goldziher 140, 141, 142, 143, 203
 'İkrime 63, 65, 154
 'İkrime İbn Ebî Cehl 91
 'İkrime İbn Hâlid 40
 'İmrân İbn Huşayn 81, 86
 'İrâk 23, 42, 88, 92, 98, 100, 109, 110, 111, 118, 127, 151, 159, 181, 226, 244, 245, 246, 249, 257, 258
 el-'İrâkî 174, 241, 242
 el-'İrbâz İbn Sâriye 87
 'İsâ (a.s) 107
 'İsâ İbn 'Alî 120
 'İsâ İbn Muhammed İbn Ebî Hâlid 124
 'İsâ İbn Mûsâ 154
 'İyâz İbn Ganem 87

İ

İbn 'Abbâs ('Abdullah) 19, 22, 24, 28, 32, 42,
 İbn 'Abdî'l-Berr 19, 25, 42, 57, 98, 101, 102, 201, 204, 217
 İbn 'Abd Rabbih 155

İbn 'Adî 24, 37, 38, 51, 58, 66, 68, 136, 137, 147, 148, 150, 157
 İbn 'Arrâk 156, 157
 İbn 'Asâkir 157
 İbn 'Avn 53, 55
 İbn Curayc ('Abdu'l-Melik İbn 'Abdî'l-'Azîz) 35, 64, 206, 210, 214, 216
 İbn Ebî Du'âd 229
 İbn Ebî Ferve 179
 İbn Ebî Leylâ 154
 İbn Ebî Hâtim 34, 36, 37, 48, 49, 52, 53, 54, 63, 64, 90, 92, 94, 96, 97, 177, 179, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 243, 247, 250, 257, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268,
 İbn Ebî'l-Hadîd 110, 112
 İbn Ebî Necîh 155, 223
 İbn Ebî Ya'la 234, 235, 236, 237, 243, 247, 257, 260, 261, 263, 264, 266, 267
 İbn Ebî Zâ'ide 206, 211
 İbn Ebî Zî'b 211, 223
 İbn Ebî'z-Zinâd 155
 İbn Fuşayl 206
 İbn Hacer 10, 24, 32, 35, 36, 37, 40, 44, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 170, 171, 201, 203, 204, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 242, 243, 245, 247, 249, 250, 257, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 268
 İbn Haldûn 28
 İbn Hâlikân 90, 92, 93, 96, 119, 122, 123, 202, 208, 209, 210, 211, 212, 217, 228, 232, 235, 245, 247, 249, 250, 257, 260, 266, 267, 268
 İbn Hâtal 70
 İbn Hâyseme 72
 İbn Hâzm 183
 İbn Hişâm Ebû Muhammed 'Abdu'l-Melik 232
 İbn Humejd 146, 147
 İbn Huzeyme 72, 257
 İbn İshâk 209, 210, 216, 232
 İbn Kegîr 62, 69, 72, 82, 93, 94, 96, 115, 177, 179, 201, 205, 209, 216, 217, 226, 227, 232, 233, 235, 237, 238, 239, 241, 243, 245, 247, 249, 250, 261, 264, 266, 268
 İbn Kuteybe 27, 83, 128, 131, 193, 208, 209,

211, 212, 213, 214, 217, 223, 224, 232, 234, 235, 250, 262, 266

İbn Mâce Ebū 'Abdillāh Muḥammed İbn Yezîd İbn 'Abdillāh el-Ḳazvîni 17, 23, 39, 55, 74, 102, 157, 166, 222, 230, 231, 243, 244, 249, 250, 268

İbn Manzûr 199

İbn Mes'ûd 9, 18

İbn Munebbih 155

İbn Sa'd 28, 32, 35, 42, 44, 48, 52, 53, 55, 58, 59, 62, 63, 67, 90, 96, 200, 203, 208, 209, 210, 212, 213, 227, 232, 233, 234, 235, 243, 250, 261, 262, 266, 267, 268

İbn Şihâb ez-Zuhri 90, 141, 142, 143, 157, 178, 179, 180, 181, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 214

İbn Teymiye 109, 112, 118, 126

İbnu'l-'Arabî 246

İbnu'l-Cevzî 76, 135, 136, 137, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 228, 235, 239

İbnu'l-Cezerî 241

İbnu'l-Esîr 18, 24, 44, 54, 91, 93, 94, 95, 96, 126, 127, 133, 134, 229

İbnu'l-Eş'as 177

İbnu'l-İmâd 96, 202, 209, 211, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 243, 245, 247, 249, 250, 257, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268

İbnu'l-Murtazâ 132

İbnu Ummi Mektûm 70

İbnu'n-Nedîm 28, 52, 118, 119, 123, 126, 127, 133, 134, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 232, 234, 235, 238, 243, 249, 250, 257, 260, 261, 262, 264, 266, 267, 268

İbnu's-Şalâh 69, 72, 75, 78, 169, 175, 216

İbn Vâre 147

İbrâhîm 251

İbrâhîm (a.s.) 139

İbrâhîm el-Ḥarbî 246

İbrâhîm en-Naḥa'î 93, 154, 155

İbrâhîm İbn 'Abdillāh el-Herevî 229

İbrâhîm İbn 'Abdillāh İbn Muslim İbn Mâ'iz el-Baṣrî el-Keccî 243, 262

İbrâhîm İbn Ebî Tâlib 257

İbrâhîm İbn İshâk el-Ḥarbî el-Bağdâdî 264, 266

İbrâhîm İbn İshâk eṭ-Tûsî 238

İbrâhîm İbn Ma'kal İbni'l-Ḥaccâc en-Nesefî 238

İbrâhîm (İbn Muḥammed İbn 'Alî) 121

İbrâhîm İbn Muḥammed İbn Sufyân 257

İbrâhîm İbn Sa'd el-Cevherî eṭ-Ṭaberî el-Bağdâdî 236

İbrâhîm İbn Sa'îd 244

İbrâhîm İbn Ṭahmân el-Ḥorâsânî 211, 213

İbrâhîm İbnu'l-Ağleb 115

İbrâhîm İbnu'l-Leys 124

İbrâhîm İbnu'l-Mehdî 115

İbrâhîm İbnu'l-Munzir 249

İbrâhîm İbn Ya'qûb 244

İhâb İbr. 'Azîz 19

İncil 79

İran 34, 84, 151

el-İsfahânî 118

İshâkıyye 152

İshâk İbn 'Abdillāh 179

İshâk İbn Behlül İbn Ḥassân et-Tenûhî el-Enşârî 236

İshâk İbn Ebî İsrâ'îl 229

İshâk İbn Ḥabîb 244

İshâk İbn İbrâhîm 227

İshâk İbn Muḥammed en-Naḥa'î el-Aḥmer 152

İshâk İbn Maḥled İbn Râhûye 235, 244

İshâk İbn Mansûr İbn Behrâm el-Kevsec el-Mervezî 236

İshâk İbn Mûsâ 244, 247

İshâk İbn Râhûye 255

İshâk İbn Yûsuf el-Ezrak 214

İskenderiyye 157

İsmâ'îl İbn 'Amr İbn Ḳays İbn Sa'd İbn 'Ubâde 67

İsmâ'îl İbn Ebî Uveys 257

İsmâ'îl İbn 'Uleyye 214

İsmâ'îl İbn İshâk İbn İsmâ'îl el-Cehzamî el-Ezdî 238, 243, 261

İsmâ'îl Saib 60

İspanya 60, 85

İstanbul 45, 85, 157

Joseph Schacht 168

K

Ka'b İbn 'Iyâz 87

Ka'b İbn Murra 87

Kabilşa İbn Zu'eyb 96
 Kähire 34
 Kämil Huseyn 64
 Kämiliyye 119
 el-Ka'nebi 257
 Karaza İbn Ka'b 23, 42
 el-Kâsım 202
 Kâsım İbn Ebî Bezze 64, 65
 Kâsım İbn Muhammed İbn Ebî Bekr 35, 90,
 178
 el-Kâsımî 10, 11, 118, 126
 el-Kastallânî 74
 Katâde İbn Di'âme 48, 49, 94, 160
 Kayrevân 89
 Kayrevân Câmî'î 89
 Kays İbn Hubeyre 87
 el-Kâzî 'Iyâz 39
 Kazvîn 157
 Kehf sûresi 9
 Kelemün 28
 Kerîme Bint Mikdâd 29
 Kerrâmiyye 145, 146
 Keşîr İbn Kays 102
 Keş 122
 Keşmîr 89
 el-Kettânî 201, 204, 209, 210, 211, 232, 233,
 234, 235, 236, 237, 238, 243, 250, 261,
 262, 263, 266, 267, 268
 Keysân 120
 Keysâniyye 120, 121
 Kıbrıs 85
 Kirmân 85
 Kisrâ 32, 34
 Kitâbetu'l-hadîs 200
 Kubâ 73, 87, 155
 Kubâs İbn Eşyem 87
 Kubbetu's-Şahra 141
 Kudüs 141, 142, 157, 186
 Küfe 72, 86, 88, 90, 92, 93, 97, 99, 107, 108,
 110, 116, 121, 127, 140, 141, 154, 155,
 181, 206, 226, 239, 249, 251
 Kurayb İbn Ebî Muslim 63
 Kureys 20, 29, 34, 156
 Kurisüt 28
 Kurra İbn İyâs el-Muzenî 86
 Kurra İbn Meysere 71
 Kurra İbn Suveyl 202
 Kuşem İbnu'l-'Abbâs 87, 108

Kuşantîmiyye 45, 85, 157
 Kuteybe İbn Sa'd el-Belhî 244, 246, 247

L

Lebîd İbn A'şam 126, 127
 Léon Bercher 140, 141
 Leyş (mevlâ Cebrâ'il İbn Yahyâ) 122
 el-Leyş İbn Sa'd 39, 40, 65, 97, 249
 Lubnân 84
 Luqmân el-Hakîm 156

M

Ma'bed İbn Hâlid el-Cuhenî 127, 128, 133,
 223
 Maḥled İbn 'Abdi'l-Vâhid 163
 Maḥmiye İbn Cez' 86
 Mâ'ide sûresi 12, 129, 163
 el-Maḥdisî 124, 125
 Ma'ḥl İbn Muḥarrin 86
 Ma'ḥl İbn Yesâr 86, 94
 el-Maḥrîzî 127, 133, 226
 Maḥtû' 10
 Mâlik İbn Enes 39, 40, 78, 111, 179, 181, 200,
 201, 202, 204, 206, 214, 215, 216, 217,
 250
 Ma'mer İbn Râşid 36, 60, 61, 160, 181, 204,
 206, 212
 Ma'n İbn Zâ'ide 121
 Mâni 118, 119, 120, 122, 125, 132
 el-Manşür Ebü Ca'fer 215
 Ma'ruf İbn 'Abdillah el-Hayyât 147
 Mâverâunnehr 85
 Medâ'in 88, 92, 123, 152, 164
 Medîne 17, 18, 19, 24, 29, 30, 33, 34, 35, 59,
 73, 74, 75, 76, 80, 85, 87, 89, 90, 92,
 93, 97, 99, 100, 101, 102, 114, 136, 153,
 155, 157, 178, 179, 180, 181, 203, 204,
 208, 214, 215, 217
 Medyen 28
 el-Mehdî 114, 119, 122, 123, 134, 139, 151, 165,
 166
 Mekhül eş-Şamî 155, 210
 Mekhül İbn Ebî Muslim 96
 Mekke 17, 19, 27, 30, 34, 50, 72, 73, 74, 75,
 76, 85, 87, 89, 91, 92, 93, 95, 96, 97,
 108, 114, 154, 157, 206, 208, 248
 Mekkî İbn İbrâhîm el-Belhî 251

- el-Me'mûn 115, 116, 119, 123, 124, 134, 226, 227, 230, 240
- Merv 87, 115, 122, 206
- Mervân el-Ca'dî 118, 126, 134
- Mervân İbn Muhammed 37, 118, 126, 133, 134, 226
- Mescid-i Harâm 141, 142
- Mescid-i Nebevî 87, 90
- Mesleme İbn Maħled 101
- Mesrûk İbnu'l-Ecdâc 68, 93, 102
- el-Mes'ûdî 124, 133, 211, 217, 232
- Mevkûf* 10
- Meysere İbn 'Abd Rabbih 164
- Mezdek 118, 122, 125
- Mezdekiyye 123
- Mısır 19, 65, 84, 86, 87, 88, 96, 97, 98, 99, 101, 106, 107, 151, 158, 244, 245, 246, 249, 251, 257
- Mihcen İbnu'l-Edra'c 86
- el-Mikdâm İbn Ma'dî Kerib 87
- Mihne 116
- Minâ 136
- Mu'ammer 83, 195
- Mu'aviye (İbn Ebi Sufyân) 24, 27, 29, 43, 82, 85, 87, 88, 92, 96, 99, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 115, 116, 128, 129, 136, 137, 138, 140, 141, 167, 177, 178, 193, 245
- Mu'aviye İbn Hayede 86
- Mu'aviye İbn Hudeyc 86
- Mu'aviye İbn Râfi' 137
- Mu'aviye İbn Şâlih 65, 66
- Mu'aviye İbnu't-Tâbût 137
- Mu'âz İbn Cebel 87, 91, 95, 96, 97, 98, 146, 187
- Mu'âz İbn Muslim 122
- Mubtedi'a* 171
- Mucâdele sûresi 17
- Mucâhid (İbn Cebr) 44, 63, 64, 65, 91, 154, 199
- Mucâlid (İbn Mes'ûd) 86
- Mucâşîc İbn Mes'ûd 86
- Mu'emmil 164
- Muğire 52
- el-Muğire İbn Şu'be 25, 86, 105, 140
- Muhaddis* 10
- Muhadram* 70
- Muhammed (s.a.s.) 33, 79, 80, 107, 116, 117, 130 219
- Muhammed Fu'âd 'Abdu'l-Bâki 64
- Muhammed Hamîdullah 33, 34, 59, 74
- Muhammed İbn 'Abd İbn 'Âmir es-Semer-
kandî 149
- Muhammed İbn 'Abdillah el-Anşârî 251
- Muhammed İbn 'Abdillah İbn 'Abdirrahîm el-
Berki 268
- Muhammed İbn 'Abdillah İbn 'Amr İbni'l-'Âş
46, 47
- Muhammed İbn 'Abdillah İbni'l-Muşennâ el-
Anşârî 261
- Muhammed İbn 'Abdillah İbn Sencer el-Cur-
cânî 237
- Muhammed İbn 'Abdillah İbn Suleymân el-
Hazarâmî Muṭayyen 238
- Muhammed İbn 'Abdirrahman 35
- Muhammed İbn 'Abdirrahman İbn Gânaç 67
- Muhammed İbn Ahmed İbn Mansûr el-Harbi
148
- Muhammed İbn Ahmed İbn Yezîd es-Sulemi
159
- Muhammed İbn 'Â'iz 233
- Muhammed İbn 'Ali İbn 'Abdillah İbn 'Ab-
bâs 121
- Muhammed İbn 'Âşım es-Şekâfi el-İsfahânî
261
- Muhammed İbn Bekkâr 36
- Muhammed İbn Beşşâr 247
- Muhammed İbn Ebi Sehl 152
- Muhammed İbn Eslem et-Tûsî 235
- Muhammed İbn Fuṣayl 211, 214
- Muhammed İbn Gaylân 247
- Muhammed İbnu'l-Hanefiyye 120
- Muhammed İbn Hassân 152
- Muhammed İbn Hişâm 35
- Muhammed İbn Hişâm İbn Şebîb es-Sedûsi
236
- Muhammed İbnu'l-Huseyn el-Küfi 237
- Muhammed İbn İbrâhîm (İbn Hubeyb İbn
Suleymân İbn Semura) 55
- Muhammed İbn 'Isâ 119, 148
- Muhammed İbnu'l-Kâsım 89
- Muhammed İbnu'l-Kâsım et-Talkânî 144, 145
- Muhammed İbn Kerrâm 145, 146
- Muhammed İbn Mervân es-Suddî 160
- Muhammed İbnu'l-Mervezî 264
- Muhammed İbn Mesleme 25, 105
- Muhammed İbn Mihrân en-Neysâbûri el-is-
mâ'îlî 262

Muhammed İbn Muhammed İbn Recâ'el-İsfe-
râ'îni 265
Muhammed İbnu'l-Munkedir 155, 214, 223
Muhammed İbnu'l-Muşennâ 247
Muhammed İbn Muslim et-Tâ'ifi 157
Muhammed İbn Naşr el-Mervezi eş-Şâfi'i 238
Muhammed İbn Nüh 227
Muhammed İbn 'Osmân İbn Ebî Şeybe 264
Muhammed İbnu'r-Rabî' el-Cizi 86
Muhammed İbnu'ş-Şabbâh ed-Dülâbi er-Râzi
243
Muhammed İbn Sa'd İbn Menî' el-Basrî (Kâ-
tibu'l-Vâkıdi) 267
Muhammed İbn Sa'îd 147, 148, 152, 153
Muhammed İbn Sa'îd el-Kelbî 27
Muhammed İbn Sîrîn 51, 52, 54, 55, 94, 154,
168, 176, 177, 178, 179, 180, 181
Muhammed İbn Suleymân 151
Muhammed İbn Şucâ' 153
Muhammed İbnu't-Taberî 152
Muhammed İbn 'Ubeydillah 119
Muhammed İbn Yahyâ İbn Ebî 'Omer el-
'Adenî ed-Darâverdi 236, 263
Muhammed İbn Yahyâ İbn Razîn 149, 150
Muhammed İbn Yahyâ ez-Zuhlî 253, 258, 261
Muhammed İbn Yezîd 159
Muhammed İbn Yûsuf el-Firyâbi 251, 256
Muhammed Mevlâ Benî Hâşim 152
Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye 215
Muhammed eş-Şâmî 152
Muhammed eş-Şeybânî 214
Muhammed el-Urdunî 152
Mu'kanna' 122, 123, 124
Mu'kanna'yye 122, 123
Mu'kâtil İbn Suleymân 153, 165
Mu'kavkış 32
el-Mu'killün 77
el-Muksirün 76, 98, 169
Munzir İbn Ziyâd et-Tâ'î 146
el-Murdâr 196
Mursel 47
Müsâ İbn Hârûn 246
Müsâ İbn İsmâ'îl 38
Müsâ İbn 'U'kbe 209
Müsâ İbn Târik Ebü Qurra 216
Muş'ab ez-Zubeyri 229
Musedded İbn Muserhed el-Esedî el-Başrî 234,
246

el-Muşennâ İbn Şabbâh 48, 51
Muslim İbnu'l-Haccâc el-Kuşeyri en-Neysâbüri
Ebu'l-Huseyn 9, 14, 15, 23, 24, 25, 26,
42, 60, 61, 74, 77, 81, 83, 95, 100, 103,
105, 128, 142, 163, 167, 168, 177, 179,
196, 197, 206, 215, 216, 222, 230, 231,
237, 244, 245, 246, 249, 250, 251, 252,
257, 258, 259, 260, 263, 264, 265, 266,
268
Muslim İbn İbâhîm 246
Muslimiyye 121
Muşafâ Şâdık er-Râfi'i 52
Mu'tarrif İbn 'Abdillah 94
el-Mu'taşım 116, 120, 123, 124, 134, 227, 228
el-Mu'temir İbn Suleymân 209
el-Mutevekkil 134, 229
Muzar 28

N

Naba'tî 28
Nâfi' 39, 40, 66, 67, 90, 155, 214
Nahl sûresi 12
Nâs sûresi 127
en-Na'ır İbn Şumeyl 266
Na'ır İbn Enes İbn Mâlik 58
en-Nazzâm Ebü İshâk İbn Seyyâr 83, 195,
197, 198, 222, 223
Nazzâmiyye 197
Necâşî 32, 34, 146
Necedât 194
Necid 187
Necm sûresi 15
Necrân 40
en-Nesâ'î Ahmed İbn Şu'ayb İbn 'Alî İbn Si-
nân el-Horâsanî 35, 37, 52, 153, 166,
222, 231, 244, 245, 248, 249
en-Nevevî 34, 48, 56, 209
Nisâ' sûresi 14, 21, 163
Nisâ' kasabası 244
Nisâbü'r 87, 253, 257, 258, 261
Nu'aym İbn Ebî Hind 55
Nu'aym İbn Hammâd el-Huzâ'î 228, 234, 262
en-Nu'mân İbn Buşeyr 86
en-Nu'mân İbn Mu'arrin 86
Nuşaybîn 157

O

'Omer İbn 'Abdî'l-'Azîz 35, 39, 128, 179, 181,
203, 204

‘Omer İbn Haf̄s 147
‘Omer İbnu’l-Ḥāriṣ 97
‘Omer İbnu’l-Ḥattāb 15, 21, 23, 24, 25, 29, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 62, 72, 73, 79, 83, 88, 90, 92, 93, 95, 99, 105, 108, 120, 129, 136, 137, 146, 187, 188, 198, 223
‘Omer İbn Şebbe İbn ‘Abide en-Numeyrī 268
‘Omer el-Kelvāzī 119
‘Osmān İbn ‘Abdillāh 145
‘Osmān İbn ‘Affān 29, 35, 43, 72, 81, 106, 107, 108, 109, 128, 129, 131, 135, 137, 140, 141, 167, 177, 193, 198, 223
‘Osmān İbn Ebī Şeybe 229, 235, 246
‘Osmān İbn Muḥammed İbn Ebī Şeybe el-Kūfī 267
‘Osmān İbn Sa‘īd 36
‘Osmān İbn Sa‘īd İbn Ḥalīd es-Sicistānī ed-Dārimī 237
‘Osmān İbn Ṭalha 91

P

Paris 140

R

Rabī‘ atu’r-Re’y 155
Rāfi‘ İbn Ḥadīc 31, 34
er-Rāfi‘ī 75
Rāfhza 120
Raḳka 161
Rāmāhurmuz 84
er-Rāmāhurmuзі 206, 207
Rāvendiyye 120, 121, 122, 123, 125
Rebī‘ İbn Ḥabīb 212
er-Rebī‘ İbn Şubeyh 206, 215
er-Rebī‘ İbn Suleymān 228
Recā’ İbn Ḥayve 96
Remle 245
Rey’ 206, 249
er-Rihle fī talebi’l-ḥadīṣ 100
Rızvān 72, 73, 80
Rizāmiyye 122
Rūmiyye 45

S

Şābit 49
Şābit İbn Zeyd 86
Sa‘d İbn Ebī Vaḳkaş 72, 86, 88
Sa‘d İbn Ṭarif 160, 166

Sa‘d İbn ‘Ubāde 67, 87
Şadaḳa İbn ‘Alī 124
es-Saffāh Ebu’l-‘Abbās ‘Abdillāh İbn Muḥammed İbn ‘Alī İbn ‘Abdillāh İbn ‘Abdi’l-Muḫtalīb 113, 114, 121, 139
Şafīyye 154
Şafvān İbn Umeyye 91
Sa’gaz 28
Şahıbu’z-Zanādıka 119
es-Sā‘ib İbn Yezīd 74
Sa‘īd İbn ‘Abdi’l-‘Azīz 37
Sa‘īd İbn ‘Abdirrahman 247
Sa‘īd İbn ‘Amr el-Ḥaraşī 122
Sa‘īd İbn Cubeyr 63, 65, 93, 154
Sa‘īd İbn Ebī ‘Arūbe 206, 210, 223
Sa‘īd İbn Manşūr 257
Sa‘īd İbn Manşūr İbn Şu‘be el-Mervezī el-Belḫī 243
Sa‘īd İbnu’l-Museyyib 69, 90, 102, 154, 178, 202
Sa‘īd İbn Sa‘d İbn ‘Ubāde 67
Sa‘īd İbn Zeyd 24, 72
Sa‘īd İbn Zeyd İbn ‘Amr İbn Nufeyl 86
Şālīh Cezre 36
Şālīh (İbn Aḫmed İbn Ḥanbel) 241
Şālīh İbn Keysān 201, 202, 205
Sālim İbn ‘Abdillāh İbn ‘Omer İbni’l-Ḥattāb 38, 39, 90
Sālim İbn ‘Abdillāh el-Muḫāribī 96
Sālim İbn Ebī’l-Ca‘d 50
Samarrā 124, 228
San‘ā’ 107, 157
Sehl İbn ‘Abdillāh et-Tusterī 246
Sehl İbn Ebī Sehl Zencele er-Rāzī el-Ḥayyāt el-Eşter 243
Sehl İbn Ḥuneyd 86
Sehl İbn Sa‘d es-Sā‘idī 60
Sehl İbn Sunbāt 124
Sekīfe 83, 145
Selmā 62
Selmān el-Fārisī 86, 88, 111
Semerḳand 87, 253
Semura İbn Cundeb 54, 55, 56
Senevī 118
es-Serrāc 257
Sevbān 87, 140
Şıffīn 82, 109, 128, 194
Sicistan 85, 245

Sprenger 207
 es-Subkî 229, 235, 238, 244, 245, 247, 257, 262, 266
 Şuffe 18
 Şufriyye 194
 Sufyân 251
 Sufyân İbn 'Avf 85
 Sufyân İbn Umeyye 27
 Sufyân İbn 'Uyeyne 50, 206, 212, 214
 Sufyân İbn Vekîf 247
 Sufyân eş-Şevrî 72, 206, 212, 213, 214
 Suheyl İbn 'Amr 29
 Suleymân İbn Dävüd 36, 37, 41
 Suleymân İbn Dävüd ed-Dımaşkı 36
 Suleymân İbn Dävüd el-Ĥavlânî 36
 Suleymân İbn Dävüd el-Yemâmî 36
 Suleymân İbn Ebî Kerîme 147
 Suleymân İbn Erkam 36, 37, 41
 Suleymân İbn Ĥarb 246, 251
 Suleymân İbn Kays el-Yeşkurî 49, 50, 51, 159
 Suleymân İbn Semura 54, 55
 Suleymân İbn Yesâr 154, 178
 Şumâme İbn 'Abbâs 108
 Şumâme İbn 'Abdillâh (İbn Enes İbn Mâlik) 38
 Şumâme İbnu'l-Eşras 83, 223, 227
 Sunnet 10, 13, 14, 15
 Süriye 28, 115, 151, 244, 245, 249, 251, 257
 Sûs 84
 es-Suyûtî 22, 34, 42, 62, 63, 65, 69, 70, 75, 77, 78, 86, 87, 97, 137, 145, 146, 147, 148, 151, 156, 157, 162, 165, 166, 175, 204, 216, 217, 241, 242, 243

Ş

eş-Şa'bî 49, 52, 53, 54, 155
 eş-Şâfi'î 13, 25, 71, 75, 159, 165, 172, 173, 175, 184, 185, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 198, 214, 216, 228, 233, 239, 265
 Şâm 19, 28, 59, 62, 84, 85, 87, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 106, 107, 108, 121, 126, 127, 128, 141, 153, 155, 178, 180, 186, 206, 226, 245, 249
 eş-Şâzkünî 239
 Şeddâd İbn Evs 87
 eş-Şehristânî 83, 118, 120, 126, 130
 Şeybe İbn 'Osmân 91
 Şu'ayb 36

Şu'ayb (İbn Muḥammed İbn 'Abdillâh İbn 'Amr İbni'l-Ās) 46, 47
 Şu'be İbnu'l-Ĥaccâc 50, 53, 214
 Şuraḥbîl İbn Ḥasene 84, 87
 Şurayḥ 154
 Şurayḥ İbnu'l-Ĥariş 93

T

eṭ-Taberânî 137
 eṭ-Taberî 66, 84, 87, 107, 114, 119, 121, 122, 124, 133, 134, 141, 229
 eṭ-Taberiyye 157
 eṭ-Tâc es-Subkî 244
 Ta'if 27
 Talât Koçyığıt 15, 71, 75, 99, 103, 109, 143, 170, 179, 225
 Talebu'l-'ilm 201
 Talḥa 29, 72, 82, 108, 194
 Tâlût 126, 127
 Tanrıbirdi 93, 235, 237, 238, 243, 250, 260, 261, 262, 263, 266, 267, 268
 Târık 85
 Tarsûs 227
 Taşköprüzade 220
 Tävüs (İbn Keysân) 46, 92, 155
 Tayy 27
 M. Tayyib Okiç 75
 Tebük 15, 75, 84, 169
 eṭ-Teftâzânî 219
 Temîm İbn Muḥammed İbn Mu'âviye eṭ-Ṭusî 238
 Tevrat 79, 96, 127
 Tihâme 187
 Tirmîz 249
 eṭ-Tirmîzî Ebû 'İsâ Muḥammed İbn 'İsâ İbn Sevre es-Sulemî 17, 39, 58, 59, 60, 67, 166, 175, 222, 231, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 257, 264, 266
 Toledo (Tuleytula) 60
 Tövbe sûresi 17, 21, 80
 Tûnus 89
 Tuster 84
 Türkiye 60

U

'Ubâde İbnu'ş-Şâmit 87, 95, 96, 97
 'Ubeyde İbn 'Amr es-Selmânî 93

'Ubeyde İbnu'l-Cerrâh 72
 'Ubeydullah İbn 'Abbâs 108
 'Ubeydullah İbn 'Abdillah İbn 'Utbe İbn Mes-
 'ûd 178
 'Ubeydullah İbn Cahş 70
 'Ubeydullah İbn Mûsâ el-'Absî el-Küfî 234,
 251
 'Ubeydullah İbn 'Utbe İbn Mes'ûd 90
 Ubeyy İbn Ka'b 22, 29, 62, 163, 164, 186
 Uhud 34, 72, 74, 81
 el-Ukaylî 156
 'Ukbe İbn 'Amr el-Cuhenî 86, 101
 'Ukbe İbnu'l-Hâriş 19, 91
 'Ukbe İbn Muslim 122
 'Ukbe İbn Nâfi' 88, 89
 Umeyye Câmîi 88
 Umm Hâbibe 140
 Umm Hânî' 108
 Umm Seleme 29, 185
 Umm Suleym 19
 Ürdun 84, 97
 'Urva İbn Muzarris et-Tâ'î 86, 90, 178, 202,
 208
 'Utbe İbn 'Abdi's-Sulemî 87
 'Utbe İbn Gazvân 86
 Üsâme 84

V

Vâbişa İbn Ma'bed el-Esedî 87
 el-Vâhidî 163
 el-Vâkıdî Ebû 'Abdillah Muḥammed İbn 'Omer
 29, 66, 70, 153, 232
 el-Vâşîk 116, 134, 228, 229
 Vâşl İbn 'Atâ' 82, 83, 131, 132, 133, 193, 194,
 195, 196
 Vâşiliyye 193
 Vâşile İbnu'l-Eşka' 68, 87, 147
 Vâsiṭ 164, 206
 Veki' İbnu'l-Cerrâh 48, 50, 72, 209, 213, 214,
 251
 el-Velîd İbn 'Abdi'l-Melik 88, 89
 el-Velîd İbn Muḥammed 179
 el-Velîd İbn Muḥammed el-Muvaḫḫarî 157
 el-Velîd İbn Muslim 180, 206, 209, 211
 el-Velîd İbn 'Ukbe 87
 el-Velîd İbn Yezîd (İbn 'Abdi'l-Melik) 118,
 168, 205
 Vicâde 46, 47

Y

Yahyâ İbn 'Abdi'l-Ḥamid el-Ḥimmâni 235
 Yahyâ İbn Bureyd 156
 Yahyâ İbn Ebî Keşîr 23
 Yahyâ İbn Ḥamza 36, 37
 Yahyâ İbn Ḥamza el-Ḥazramî 134
 Yahyâ İbn Ma'în 37, 38, 47, 52, 137, 157,
 160, 161, 223, 227, 239, 246, 267
 Yahyâ İbn Mende 152
 Yahyâ İbn 'Osman İbn Şâlih el-Mısrî 70
 Yahyâ İbn Sa'îd 53, 55, 64
 Yahyâ İbn Sa'îd el-Anşârî 214
 Yahyâ İbn Sa'îd el-Kaṭṭân 64, 165
 Yahyâ İbn Sa'îd İbn Ebân el-Umevî 209
 Yahyâ İbn Yahyâ et-Temimî 257
 Yahyâ İbn Ya'mer 128
 Yahyâ İbnu'l-Yemân 146
 Yahyâ İbn Yezîd 156
 el-Ya'kûbî 134, 135, 141, 142, 229
 Ya'kûb İbn Dâvûd 119
 Ya'kûb İbn İbrâhîm İbn Keşîr ed-Devrakî 236
 Ya'kûb İbn Şeybe İbnu'ş-Şalt es-Sedûsî 237
 Yemen 34, 35, 40, 95, 102, 155, 157, 187, 206,
 239
 Yesrib 33, 34
 Yezîd 136
 Yezîd İbn 'Abdillah 214
 Yezîd İbn Ebî Ḥubeyb 97
 Yezîd İbn Ebî Sufyân 29, 84, 95, 108
 Yezîd İbn Ebî Z'iyâd 137
 Yezîd İbnu'l-Velîd 133
 Yûnus 37
 Yûnus İbn Ḥabîb 234
 Yûnus İbn Yezîd 202
 Yûsuf İbn Ya'kûb İbn Ḥammâd İbn Zeyd
 el-Ezdî 243
 Yusuf Ziya Kavakçı 76

Z

ez-Zahhâk İbn Kaş 87
 ez-Zahhâk İbn Sufyân 187
 Zâ'ide İbn Kudâme 213
 ez-Zehbî 23, 24, 32, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45,
 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 61,
 63, 65, 66, 68, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97,
 105, 106, 108, 109, 111, 112, 134, 136,
 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 156,

- 157, 159, 163, 164, 165, 166, 180, 181, 200, 201, 202, 203, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 228, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 243, 244, 245, 247, 249, 250, 257, 260, 261, 262, 263, 265, 266, 267, 268
- Zerduşt 118, 122, 125
Zeyd İbn Erkam 24
Zeyd İbn Eslem 155
Zeyd İbn Şâbit 27, 29, 79, 90, 154
Zeyd İbn Vehb 196
- Ziyâd İbnu'l-Hâriş 86
ez-Zubeyr 72, 82, 108, 194
Zubeyr İbn 'Adiy 251
ez-Zubeyr İbn Bekkâr İbn 'Abdillâh el-Ğuraşî 268
Zubeyr Şiddîkî 76, 78
Zuhâ sûresi 9
Zuheyr İbn Harb Ebû Hâşeme 227, 262
ez-Zuhrî (Keza bkz. İbn Şihâb) 35, 36, 37, 39,
Zumer sûresi 17
ez-Zurkânî 39

2. KİTAPLAR

A

- el-Ağānī* (el-İsfahānī) 118
el-Ahbāru't-tiwāl (Ebū Hānife ed-Dīneveri) 94,
120, 123
Ahmed İbn Hanbel (Ebū Zehre) 235
Atrāf (el-Maḳdisi) 249

B

- el-Bā'isu'l-ḥaşiş* (Ahmed M. Şākir) 69, 72, 75,
76, 77, 78, 94, 165, 166
el-Bed' ve't-tārīḥ (el-Maḳdisi) 124, 125
el-Bidāye ve'n-nihāye (İbn Keşir) 62, 93, 94,
96, 115, 177, 179, 201, 205, 209, 217,
226, 227, 232, 233, 235, 237, 238, 239,
243, 245, 247, 249, 250, 261, 264, 266,
268
Buhari'nin kaynakları hakkında araştırmalar
(Fuat Sezgin) 207

C

- Cāmi*^c (ʿAbdullah İbn Vehb) 212
Cāmi^c (ʿAbdurrāzzāk İbn Hemmām) 251
el-Cāmi^c *uṣ-Şaḥīḥ* (el-Buḥārī) 9, 11, 14, 17, 18,
19, 21, 23, 24, 30, 31, 35, 38, 42, 44, 50,
51, 55, 57, 60, 65, 69, 74, 76, 77, 81, 95,
101, 142, 196, 203, 216, 222, 230, 246,
249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 257,
258, 259, 260, 264, 265
Cāmi^c *beyānī'l-ʿilm* (İbn ʿAbdī'l-Berr) 19, 25,
42, 57, 98, 101, 102, 201, 204
Cāmi^c (Ma'mer İbn Rāsid) 60, 212
el-Cāmi^c *uṣ-Şaḥīḥ* (Muslim) 9, 14, 15, 23, 24,
25, 26, 42, 74, 77, 81, 95, 100, 103, 105,
128, 142, 163, 167, 168, 177, 179, 196,
206, 215, 216, 222, 230, 244, 246, 249,
250, 257, 258, 259, 264, 265

- Cāmi*^c (Rebīʿ İbn Ḥabīb) 212
Cāmi^c (Sufyān İbn ʿUyeyne) 212
el-Cāmi^c *u'l-kebir* (Sufyān eṣ-Şevrī) 212
el-Cāmi^c *u's-Şaḥīḥ* (Sufyān eṣ-Şevrī) 212
el-Cāmi^c *u's-Şaḥīḥ* (et-Tirmizī) 248, 249
Cuz' (Ahmed eṭ-Ṭusi) 261
Cuz' (Ahmed eṭ-Ṭusi) 262
Cuz' (ʿAlī İbn ʿAbdī'l-ʿAzīz el-Baḡavī) 261
Cuz' (el-Caḥzāmī) 261
Cuz' (el-Ebbār) 262
Cuz' (Ebū ʿAşım eb-Nebīl) 261
Cuz' (Ebū Mushir) 261
Cuz' (Ḥasan İbn ʿArefe) 261
Cuz' (İbn Ebī Ḥayseme) 261
Cuz' (el-İsmāʿīlī) 262
Cuz' (el-Keccī) 262
Cuz' (Muḥammed İbn ʿAbdillah İbni'l-Muşen-
nā) 261
Cuz' (Muḥammed İbn ʿAşım eṣ-Şekāfī) 261
Cuz' (Muḥammed İbn Yaḥyā ez-Zuhlī) 261

D

- ed-Durru'l-menşūr* (es-Suyūṭī) 34
*Durru's-seḥabe fī men deḫāle Mıṣra mine'ş-Şa-
hābe* (es-Suyūṭī) 87

E

- Etudes sur la tradition Islamique* (Léon Bercher)
140, 207

F

- el-Farḥ beyne'l-firaḥ* (el-Baḡdādī), 82 83, 119,
122, 123, 129, 130, 131, 146, 194, 196,
227, 229
Fayṣalu't-tefriḳa beyne'l-İslām ve'z-zandaḳa (el-
Gazālī) 118

Fecru'l-İslām (Ahmed Emīn) 92, 104, 110, 130
Fethu'l-bārī (İbn Hacer) 57, 65, 203
el-Fihrist (İbnu'n-Nedīm) 28, 52, 118, 119,
123, 126, 127, 133, 134, 209, 210, 211,
212, 213, 214, 232, 234, 235, 238, 243,
249, 250, 257, 260, 261, 262, 264, 266,
267, 268
Futūhu'l-buldān (el-Belāzurī) 20, 28, 29

G

GAS = Geschichte des Arabischen Schrifttums
(Fuat Sezgin) 209, 210, 211, 212, 213,
232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 243,
245, 247, 249, 250, 257, 260, 261, 262,
263, 264, 266, 267, 268
Goldsiher'in hadisle ilgili görüşlerinin tahlil ve
tenkidi (Talāt Koçyiğit) 143

H

Hadis edebiyatı tarihi (M. Zubeyr Şiddikî) 76,
78
Hadis usulü (Talāt Koçyiğit) 103
Hadis musannafatının mebdei ve Ma'mer İbn
Râsîd'in Cami'i (Fuat Sezgin) 209, 212
Hadîşçilerle kelâmcılar arasındaki münakaşalar
(Talāt Koçyiğit) 109, 225
Hâşâ'isu'l-Musned (Ebü Mūsâ el-Medîni) 241
Hâşiye 'alâ Sunen en-Nesâ'î (es-Sindî) 245
Hedyu's-sârî (İbn Hacer) 206, 216
Hemmâm İbn Munebbih'in Sahifesi (M. Hâmî-
dullah) 75
Hilyetu'l-evliyâ' (Ebü Nu'aym) 90, 91, 92, 94,
96, 146, 179, 201, 205, 208, 209, 210,
212, 213, 217, 235, 266
el-Hıtaf (el-Makrizî) 127, 133, 226
Husnu'l-muhażâra fî ahbâri Mıṣra ve'l-Kâhire
(es-Suyûtî) 87

İ

İbn Şihâb ez-Zuhrî (Talāt Koçyiğit) 179
İcâzu'l-Kur'an ve'l-belâğatu'n-Nebeviyye (Muş-
tafa Şadık er-Râfi'î) 52
el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm (el-Âmidî) 25
el-İhkâm (İbn Hâzım) 183
İhşâ'u'l-'ulûm (el-Fârâbî) 218
İhtilâfu'l-hadîs (eş-Şâfi'î) 187, 188, 265
İhtisârü 'Ulûmi'l-hadîs (İbn Keşîr) 82, 216,

el-İkdu'l-ferîd (İbn 'Abdi Rabbih) 128, 155
'İlelu'l-hadîs (İbn Ebî Hâtim) 34, 36
İrşâdu's-sârî (el-Kastallânî) 74
el-İşâbe (İbn Hacer) 24, 32, 40, 44, 54, 62, 67,
91, 93, 95, 96
İslâm Ansiklopedisi 28, 119
İslâm teşrii târihi ('Abdu'l-Vahhâb Hallâf)
15, 99
İslâmiyette ilk nüfus sayımı (M. Tayyib Okıç)
75
el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an (es-Suyûtî) 22, 62, 63

K

el-Kâmil fî zu'afâ'i'r-ricâl (İbn 'Adî) 24, 37,
38, 51, 58, 66, 68,
el-Kâmil fî't-târîh (İbnu'l-Esîr) 126, 127, 133,
134, 229
Kavâ'idu't-tahdîs (el-Kâsımî) 10,
el-Kavlul-musedded fî'z-zebbi 'ani'l-Musned
(İbn Hacer) 242
Kebîr (e't-Tabarânî) 137
Keşfu'z-zunûn (Hâcî Halife) 234,
el-Kifâye (el-Hatîb el-Bağdâdî) 39, 47, 48, 49,
50, 58, 69, 102, 105, 151, 173, 177
Kitâbu 'alâmi'n-Nubuwe (Ebü Dâvûd) 263
Kitâbu'l-âdâbi'n-Nebeviyye (Hümejd İbn Maḥ-
led İbn Zenceveyh) 263
Kitâbu'l-'Arş ve mâ verede fih (Muḥammed
İbn 'Osmân İbn Ebî Şeybe) 264
Kitâbu'l-birr ve's-şıla ('Abdullah İbnu'l-Mu-
bârek) 213
Kitâbu'l-birr ve's-şıla (İbnu'l-Ḥasan İbn Ḥarb)
263
Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl (Ebü İshâk el-Cüze'ânî)
268
Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl (Ebu'l-Ḥasan el-'Idlî)
268
Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl (İbn Ebî Hâtim) 47,
49, 50, 52, 55, 63, 90, 92, 94, 96, 97,
177, 179, 209, 210, 211, 212, 213, 214,
217, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 243,
247, 250, 257, 261, 262, 263, 264, 265,
266, 267, 268
Kitâbu'l-cihâd ('Abdullah İbnu'l-Mubârek) 213
Kitâbu'l-Cum'a ve fazlıhâ (Ebü Bekr el-Mervezî)
264
Kitâbu'd-du'â (Muḥammed İbn Fuzayl) 214
Kitâbu'l-emvâl (Ebü 'Ubeyd) 34, 35, 39, 40

- Kitābu'l-edebi'l-mufred* (el-Buḥārī) 263
Kitābu'l-edeb (İbn Ebî Şeybe) 263
Kitābu'l-eşribe (Aḥmed İbn Ḥanbel) 263
Kitābu'l-eşribe ('Alî İbnu'l-Medîni) 262
Kitābu'l-eşribe (el-Buḥārī) 263
Kitābu'l-evliyâ (İbn Ebî'd-Dunyâ) 264
Kitābu'l-ferâ'iz (Aḥmed İbn Ḥanbel) 263
Kitābu'l-ferâ'iz (Sufyân eş-Şevrî) 213
Kitābun fihi zikru halkı Adem (Muḥammed İbn 'Osmân İbn Ebî Şeybe) 264
Kitābu'l-fiten (Nu'aym İbn Hammâd) 262
Kitābu garibi'l-hadiş ve'l-âşâr (Ebû 'Ubeyd el-Kâsım İbn Sellâm) 266
Kitābu garibi'l-hadiş (Ebu'Ubeyde Mu'ammer İbnu'l-Muşennâ) 266
Kitābu garibi'l-hadiş (İbrâhîm el-Ḥarbi) 266
Kitābu garibi'l-hadiş (en-Nazr İbn Şumeyl) 266
Kitābu Halkı ef'âli'l-ibâd (el-Buḥārī) 263
Kitābu'l-ḥayl (el-Ḥasan İbn 'Arefe) 263
Kitābu'l-hibe (el-Buḥārī) 263
Kitābu'l-ılel (Aḥmed İbn Ḥanbel) 23, 24, 43, 49, 55, 58, 63, 177, 242, 266
Kitābu'l-ılel ('Alî İbnu'l-Medîni) 266
Kitābu'l-ılel (el-Buḥārī) 266
Kitābu'l-ılel (Ebû Bekr el-Eşrem) 266
Kitābu'l-ılel (Muslim) 266
Kitābu'l-ılel (et-Tirmizî) 175, 248, 249, 266
Kitābu'l-ilm (Zuheyr İbn Ḥarb) 262
Kitābu'l-ıydeyn (İbn Ebî'd-Dunyâ) 264
Kitābu'l-ıydeyn (İbrâhîm İbn Tahmân) 213
Kitābu'l-ihlâş (İbn Ebî'd-Dunyâ) 264
Kitābu'l-îmân ('Abdurrahmân İbn 'Omer el-İsbahânî "Ruste") 263
Kitābu'l-îmân (Aḥmed İbn Ḥanbel) 263
Kitābu'l-îmân (ed-Darâverdi) 263
Kitābu'l-îmân (İbn Ebî Şeybe) 263
Kitābu'l-intifâ 'bi-culûdi's-sibâ' (Muslim) 263
Kitābu'l-intişâr (el-Ḥayyât) 232
Kitābu iitibâ'ı'l-embût (İbrâhîm el-Ḥarbi) 264
Kitābu'l-kader (Ebû Dâvûd) 263
Kitābu'l-kunâ (Aḥmed İbn Ḥanbel) 268
Kitābu'l-kunâ ('Alî İbnu'l-Medîni) 268
Kitābu'l-kunâ (el-Buḥārī) 268
Kitābu'l-kunâ (Muslim) 268
Kitābu'l-kurâ'a half'e'l-îmâm (el-Buḥārī) 263
Kitābu'l-kurâ'ât (İşhâk İbn Yûsuf el-Ezrak) 214
Kitābu kıyâmi'l-leyl (el-Mervezî) 264
Kitābu kıyâmi Ramazân (el-Mervezî) 264
Kitābu'l-ma'ârif (İbn Kuteybe) 128, 131, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 217, 232, 234, 235, 250, 262
Kitābu ma'rifeti's-şahâbe ('Abdullah İbn Muḥammed el-Mervezî) 267
Kitābu ma'rifeti's-şahâbe (Aḥmed İbn 'Abdillah el-Berkî) 267
Kitābu ma'rifeti's-şahâbe ('Alî İbnu'l-Medîni) 267
Kitābu'l-menâkıb (İbrâhîm İbn Tahmân) 213
Kitābu'l-menâkıb (Zâ'ide İbn Kudâme) 213
Kitābu'l-menâsik (Aḥmed İbn Ḥanbel) 263
Kitābu'l-menâsik (el-Fazl İbn Dukeyn) 262
Kitābu'l-menâsik (İşhâk İbn Yûsuf el-Ezrak) 214
Kitābu'l-menâsik (İsmâ'il İbn 'Uleyye) 214
Kitābu nâsihi'l-hadiş ve'l-mensûh (Aḥmed İbn Ḥanbel) 266
Kitābu nâsihi'l-hadiş ve'l-mensûh (Ebû Bekr el-Eşrem) 266
Kitābu nâsihi'l-hadiş ve'l-mensûh (Ebû Dâvûd) 266
Kitābu'n-niyye (İbn Ebî'd-Dunyâ) 264
Kitābu'r-redd 'ale'l-Cemhiyye (Aḥmed İbn Ḥanbel) 263
Kitābu ref'ıl-yedeyn fi's-şalât (el-Buḥārī) 263
Kitābu's-şalât ('Abdurrazzâk İbn Hemmâm) 262
Kitābu's-şalât (el-Fazl İbn Dukeyn) 262
Kitābu's-şalât (İşhâk İbn Yûsuf el-Ezrak) 214
Kitābu's-şalât (İsmâ'il İbn 'Uleyye) 214
Kitābu's-şalât (el-Mervezî) 264
Kitābu's-şalât 'ale'n-Nebiyy (el-Bezzâr) 264
Kitābu secdâti'l-Ḳur'ân (İbrâhîm el-Ḥarbi) 264
Kitābu şevâbi'l-a'mâl (Âdem İbn İyâs) 262
Kitābu's-şıyâm (Muḥammed İbn Fuzâle) 214
Kitābu's-sunne ('Abdullah İbn Aḥmed İbn Ḥanbel) 264
Kitābu's-sunne (Aḥmed İbn Ḥanbel) 263
Kitābu's-sunne (Ebû 'Âşım en-Nebîl) 262
Kitābu's-sunne (Ebû Bekr el-Eşrem) 263
Kitābu's-sunne (Ebû Dâvûd) 263
Kitābu's-sunne (Ḥanbel İbn İşhâk) 263
Kitābu's-şemâ'il (et-Tirmizî) 264
Kitābu iç'ati'r-Rasul (Aḥmed İbn Ḥanbel) 263
Kitābu't-tabaḫât (Ḥalife İbn Ḥayyât) 268
Kitābu't-tabaḫât (Muslim) 268

Kitābu't-tahāre (İsmā'īl İbn 'Uleyye) 214
Kitābu't-tārīḫ ve'l-mecrūḫīn (Ebū Ḥatīm İbn Hıbbān) 23, 24, 43, 46
Kitābu't-tefsīr ('Abdullah İbnu'l-Mubārek) 213
Kitābu't-tefsīr (Ahmed İbn Hanbel) 263
Kitābu't-tefsīr (Huṣeym İbn Beṣīr) 213
Kitābu't-tefsīr (İbn Ebī Şeybe) 263
Kitābu't-tefsīr (İbrāhīm İbn Ṭahmān) 213
Kitābu't-tefsīr (İsmā'īl İbn 'Uleyye) 214
Kitābu't-tefsīr (Muḥammed İbn Fuḡayl) 214
Kitābu't-tefsīr (Sufyan eṣ-Şevrī) 213
Kitābu't-tefsīr (Vekī' İbnu'l-Cerrāḫ) 214
Kitābu't tefsīr (Zā'ide İbn Kudāme) 213
Kitābu't teheccud (İbn Ebi'd-Dunyā) 264
Kitābu't-teḡḡīb ve't-terḫīb (Hımeyd İbn Maḫled İbn Zenceveyh) 263
Kitābu't-te'vīl ('Alī İbn Ebī Ṭalḫa) 65
Kitābu'l-umm (eṣ-Şāfi') 188, 190, 265
Kitābu'l-varā' (Ebū Bekr el-Mervezī) 264
Kitābu'l-varā' (el-Mervezī) 264
Kitābu'l-vitr (el-Mervezī) 264
Kitābu'z-zu'afā' (el-Buḫārī) 268
Kitābu'z-zu'afā' (Muḥammed İbn 'Abdirrahīm el-Berkī) 268
Kitābu'z-zuḫd ve'r-raḫā'ik (Abdullah İbnu'l-Mubārek) 213
Kitābu'z-zuḫd (Ahmed İbn Hanbel) 263
Kitābu'z-zuḫd (Ebū Dāvūd) 263
Kitābu'z-zuḫd (Ebū Ḥatīm er-Rāzī)
Kitābu'z-zuḫd (Ebū Zur'a er-Rāzī)
Kitābu'z-zuḫd (Hannād İbn Seriy)
Kitābu'z-zuḫd (Muḥammed İbn Fuḡayl) 214
Kitābu'z-zuḫd (Vekī' İbnu'l-Cerrāḫ) 214
Kitābu'z-zuḫd (Zā'ide İbn Kudāme)
Kur'ān ve hadīste ru'yet meselesi (Talat Koçyiğit) 225

L

el-Le'ālī'l-maṣnū'a fi'l-aḫādīsi'l-mevzū'a (eṣ-Suyūṭī) 111, 137, 145, 146, 151, 156, 157, 162, 166

M

Ma'ālimu's-Sunen (el-Ḥaṭṭābī) 174
el-Ma'ārif (el-Cāhiz) 83, 198
Maḡāzī ('Abdu'l-Melik İbn Muḥammed İbn Ebī Bekr İbn Ḥazm) 209

Maḡāzī (Ebū Ma'ser) 209
Maḡāzī (İbn İshāk) 209, 232
Maḡāzī (Ma'mer İbn Rāşid) 209
Maḡāzī (Muḥammed İbn 'Ā'iz) 233
Maḡāzī (Mūsā İbn Uḫbe) 63, 209
Maḡāzī (Mu'temir İbn Suleymān) 209
Maḡāzī (eṣ-Şa'ib) 208
Maḡāzī ('Urva İbnu'z-Zubeyr) 208
Maḡāzī (el-Vākādī) 232
Maḡāzī (el-Velid İbn Muslim) 209
Maḡāzī (Yaḫyā İbn Sa'īd İbn Ebān el-Umevī) 209
Maḡāzī (ez-Zuhrī) 209
Maḫālāt (Ebū'l-Ḥasan el-Eṣ'arī) 120, 121, 130, 132, 146
Ma'rifet 'ulūmi'l-ḫadīṣ (el-Ḥākim en-Neysābūrī) 74, 86, 87, 91, 101, 105, 179, 262
el-Ma'sadu'l-Ahmed fi ḫatmi Musnedi'l-İmām Ahmed (İbnu'l-Cezeri) 241
Mecmū'atu'l-veṣāiḫi's-siyāsiyye (Muḥammed Ḥamdīdullah) 33, 34
Menāḫıbu'l-İmām Ahmed İbn Hanbel (İbnu'l-Cevzī) 135, 228, 235, 239
el-Mevzū'āt (İbnu'l-Cevzī) 136, 145, 151, 153, 156, 157, 162, 242
Mevzū'ātu'l-'ulūm (Taşkörpüzade) 220
el-Milel ve'n-niḫal (eṣ-Şehristānī) 83, 118, 120, 121, 126, 130
Mizānu'l-ir'tidāl (ez-Zehabī) 37, 38, 52, 53, 54, 58, 65, 66, 91, 134, 136, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 156, 157, 159, 163, 164, 165, 166, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 243, 249, 250, 261, 262, 263, 264, 267, 268
Mu'cem garibi'l-Kur'ān (M. Fu'ād 'Abdīl-Bāki) 64
el-Muctebā (en-Nesā'ī) 245
el-Muḫaddiṣu'l-fūşil beyne'r-rāvī ve'l-vā'ī (er-Rāmahurmuzī) 206
Muḫammedanische Studien (I. Goldziher) 140, 207
Muḫaddime (İbn Ḥaldūn) 28
el-Muḫḫızu mine'z-zalāl (el-Gazālī) 118, 219
el-Munteḫā min Minhāci's-Sunne (ez-Zehabī) 106, 108, 109, 111, 112, 181
Murūcu'z-zehab (el-Meṣ'ūdī) 124, 133, 211, 217, 232
Muşannaf ('Abdurrazzāk İbn Hemmām) 212, 250

Muşannaf (Bakıy İbn Maḥled) 250
Muşannaf (Ebū Bekr İbn Ebī Şeybe) 250
Muşannaf (Ebu'r-Rebi' ez-Zehrānī) 250
Muşannaf (Ḥammād İbn Seleme) 213
Muşannaf (Veki' İbnu'l-Cerrāh) 213
Musned ('Abd İbn Ḥamīd) 236
Musned ('Abdullah İbn Muḥammed el-Musnedī) 235
Musned ('Abdurrahman İbn Muḥammed) 238
Musned (Aḥmed İbn 'Alī el-Mervezī) 238
Musned (Aḥmed İbnu'l-Furāt) 237
Musned (Aḥmed İbn Ḥanbel) 18, 31, 34, 45, 48, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 61, 62, 67, 74, 77, 78,
Musned (Aḥmed İbn İbrāhīm ed-Devraḳī) 236
Musned (Aḥmed İbn Maṅşür er-Ramādī) 237
Musned (Aḥmed İbn Munnī) 236
Musned (Aḥmed İbn Rustem) 237
Musned (Aḥmed İbn Sinān) 237
Musned ('Alī İbn 'Abdi'l-'Azīz el-Bağavī) 238
Musned (Alī İbnu'l-Ca'd) 235
Musned ('Ammār İbn Recā') 237
Musned (Bakıy İbn Maḥled) 237
Musned (el-Bezzār) 238
Musned (el-Buḥārī) 236
Musned (ed-Dārimī) 237
Musned (Ebū Bekr İbn Ebī Şeybe) 235
Musned (Ebu Dāvūd eṭ-Ṭayālīsī) 78, 233, 234
Musned (Ebū Ḥanīffe) 233
Musned (Ebū Ḥayseme Zuheyr İbn Ḥarb) 235
Musned (Ebū İshāk es-Sūrīnī) 234
Musned (Ebū Umeyye eṭ-Ṭarsūsī) 237
Musned (Ebū Ya'la) 137
Musned (Ebū Zur'a er-Rāzī) 237
Musned (el-Eftas) 236
Musned (Esed İbn Mūsā) 234
Musned (el-Firyābī) 234
Musned (el-Ḥumeydī) 234
Musned (el-Ḥuseyn İbn Dāvūd "Suneyd") 234
Musned (İbn Ebī 'Omer ed-Darāverdī) 236
Musned (İbn Ebī Usāme eṭ-Temīmī) 238
Musned (İbn Ebī 'Uzre) 237
Musned (İbrāhīm İbn İshāk eṭ-Ṭūsī) 238
Musned (İbrāhīm İbn Ma'kūl en-Nesefī) 238
Musned (İbrāhīm İbn Sa'd el-Cevherī) 236
Musned (İshāk İbn Behlül eṭ-Tenūhī) 236
Musned (İshāk İbn Maṅşür el-Kevsec) 236
Musned (İshāk İbn Rāhūye) 235

Musned (İsmā'īl İbn İshāk) 238
Musned (el-Ḳabbānī) 238
Musned (Muḥammed İbn Eslem eṭ-Ṭūsī) 235
Musned (Muḥammed İbnu'l-Ḥuseyn) 237
Musned (Muḥammed İbn Naşr) 238
Musned (Muḥammed İbn Sencer) 237
Musned (Musedded İbn Muserhed) 234
Musned (Muslim) 237
Musned (Muṭayyen) 236
Musned (Nu'aym İbn Ḥammād) 228, 234
Musned ('Osmān İbn Ebī Şeybe) 235
Musned (es-Sedūsī) 236
Musned (Temīm İbn Muḥammed) 238
Musned ('Ubeydullah İbn Mūsā) 234
Musned (Yaḥyā İbn 'Abdi'l-Ḥamīd el-Ḥimmāmī) 235
Musned (Ya'qūb İbn İbrāhīm ed-Devraḳī) 236
Musned (Ya'qūb İbn Şeybe) 237
Mustahrec 'alā Şaḫīhi Muslim (Aḥmed İbn Seleme en-Neysābüri el-Bezzāz) 265
Mustahrec 'alā Şaḫīhi Muslim (Muḥammed İbn Muḥammed İbn Recā'el-İsferā'īnī) 265
Mustedrek (el-Ḥākim en-Neysābüri) 34, 35, 38, 39
Muvaḫḫāṭā (Mālik İbn Enes) 39, 78, 206, 214, 215, 216, 217, 250

N

en-Nāsiḫ ve'l-mensūḫ (Ebu Ca'fer en-Naḫḫās) 65
en-Nucūmu'z-zahire (Tanrībīrdī) 93' 235, 237, 238, 243, 250, 260, 261, 262, 263, 266, 267, 268
Nuḫbetu'l-fiker şerhi (İbn Ḥacer) 10, 32, 71, 72, 170, 171, 182, 260

O

The Origins of Muhammadan Jurisprudence (Joseph Schacht) 168

R

er-Risāle (eş-Şāfi'i) 13, 25, 184, 188, 265
Risāletu'l-furḳān (İbn Teymiye) 118, 126
Risāletu'l-Ḥamaviyye (İbn Teymiye) 126, 127
er-Risāletu'l-Mustarafa (el-Kettānī) 201, 204, 209, 210, 211, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 243, 250, 261, 262, 263, 266, 267, 268

S

- Şahîfe* ('Abdullah İbn 'Amr İbni'l-'Ās) 44, 45, 46, 47
- Şahîfe* ('Abdullah İbn 'Omer) 66, 67
- Şahîfe* ('Alî İbn Ebî Tālha) 64, 65
- Şahîfe* ('Alî İbn Ebî Tālîh) 51, 52, 53, 54
- Şahîfe* (Câbir İbn 'Abdillah) 48, 49, 50, 51
- Şahîfe* (Ebû Hurayra) 56
- Şahîfe* (Hemmâm İbn Munebbih) 59, 60, 61, 62
- Şahîfe* (İbn 'Abbâs) 62, 63
- Şahîfe* (Sa'd İbn Ubâde) 67
- Şahîfe* (Semura İbn Cundeb) 54, 55
- Şahîfe Şādūka* ('Abdullah İbn 'Amr) 44, 48, 60, 96, 199
- Şahîfe Şahîha* (Hemmâm İbn Munebbih) 59, 60, 199
- Şahîhu Muslim bi-Şerhu'n-Nevevî* 56
- Sîret* (İbn Hişâm) 232
- Sîret* (İbn İshâk) 210
- Sîret* (İbn Şihâb ez-Zuhrî) 209
- Sîret* (el-Vâkidi) 232
- Sunen* ('Abdullah İbnu'l-Mubârek) 211
- Sunen* ('Abdu'l-Vahhâb el-Haffâf) 243
- Sunen* (el-Beyhakî) 38
- Sunen* (ed-Dârimî) 35, 68, 203, 243, 250
- Sunen* (ed-Dülâbî) 243
- Sunen* (Ebû Dâvûd) 13, 17, 22, 23, 30, 31, 38, 39, 51, 55, 174, 222, 245, 246, 247, 249
- Sunen* (el-Eşrem) 243
- Sunen* (el-Ezdî) 243
- Sunen* (Hammâd İbn Seleme) 211
- Sunen* (el-Hulvânî) 243
- Sunen* (Huşeym İbn Beşîr) 211
- Sunen* (İbn Cureyc) 210
- Sunen* (İbn Mâce) 17, 23, 39, 55, 74, 102, 157, 222, 230, 243, 249, 250
- Sunen* (İbn Ebî Zâ'ide) 211
- Sunen* (İbn Ebî Zi'b) 211
- Sunen* (İbrâhîm İbn Tahmân) 211
- Sunen* (el-Keccî) 243
- Sunen* (Mekhûl eş-Şâmî) 210
- Sunen* (Muhammed İbn Fuzayl) 211
- Sunen* (en-Nesâ'î) 35, 37, 222, 244, 245, 249
- Sunen* (Sa'îd İbn Ebî 'Arûbe) 210
- Sunen* (Sa'îd İbn Mansûr) 243
- Sunen* (Sehl İbn Ebî Sehl Zencele) 243

- Sunen* (et-Tirmizî) 17, 39, 67, 222, 243, 245, 247, 248, 249
- Sunen* (el-Velîd İbn Muslim) 211
- es-Sunen el-Kubrâ* (en-Nesâ'î) 244

Ş

- Şerhu'l-Makâsîd* (et-Teftâzânî) 219
- Şerhu'l-Mevâkıf* (el-İcî) 219, 220
- Şerhu'l-Muvattâ'* (ez-Zurkânî) 39
- Şerhu Nehci'l-belâğa* (İbn Ebî'l-Hadîd) 111, 112
- Şezerâtü'z-zeheb* (İbnu'l-'Imâd) 96, 202, 209, 211, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 243, 245, 247, 249, 250, 257, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268
- Şurûhu'l-e'immeti's-sitte* (el-Makdisî) 249

T

- Tabakâtu'l-Hanâbile* (İbn Ebî Ya'la) 234, 235, 236, 237, 243, 247, 257, 260, 261, 263, 264, 266, 267
- et-Tabakâtu'l-kubrâ* (İbn Sa'd) 28, 32, 35, 42, 44, 48, 52, 55, 58, 59, 62, 63, 67, 90, 96, 200, 203, 208, 209, 210, 212, 213, 227, 232, 233, 234, 235, 243, 250, 261, 262, 266, 267, 268
- Tabakâtu'l-Mu'tezile* (İbnu'l-Murtazâ) 132
- Tabakâtu's-Şâfi'iyye* (es-Subkî) 229, 235, 238, 245, 247, 257, 262, 266
- Tabakâtu't-tâbi'în* (Ebû Hâtim er-Râzî) 268
- Tâcu'l-arûs* (İbn Manzûr) 199
- Tahdimetu'l-cerh* (İbn Ebî Hâtim) 48, 50, 53, 64, 96, 209, 212, 213, 217, 235, 237, 262, 264, 267
- Takyîdu'l-'ilm* (el-Hatîb el-Bağdâdî) 11, 26, 30, 31, 32, 42, 57, 58, 170, 180, 201, 203, 204
- Târîh* (et-Taberî) 84, 87, 107, 114, 119, 121, 122, 124, 141
- Târîh* (et-Tirmizî) 248
- Târîhu Bağdâd* (el-Hatîb el-Bağdâdî) 34, 53, 68, 93, 94, 196, 209, 210, 211, 212, 213, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 243, 247, 257, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268
- Târîhu'l-Cehmiyye* (el-Kâsmî) 118, 126
- Târîhu'l-felsefe fi'l-İslâm* (De Boer) 133
- Târîhu'l-İslâm* (Hasan İbrâhîm Hasan) 84, 85,

Tārīhu'l-İslām (ez-Zehabî) 32, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 58, 61, 63, 66, 68, 90, 97, 180, 181, 200, 201, 202, 205, 209, 235, 239, 240

Tārīhu Kazvîn (İbn Mâce) 249, 268

et-Tārīhu'l-kebir (el-Buhârî) 47, 49, 50, 54, 55, 56, 59, 66, 67, 90, 94, 97, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 233, 234, 235, 236, 243, 250, 251, 253, 261, 262, 263, 267, 268

Tārīhu'l-Medîne ('Omer İbn Şebbe) 268

Tārīhu'l-Medîne (ez-Zubeyr İbn Bekkâr) 268

Tārīhu Mekke (Ebu'l-Velîd el-Ezrakî) 268

Tārīhu'r-ricâl ('Abdullah İbn Muḥammed el-Hâşimî) 267

Tārīhu'r-ricâl (Ahmed İbn 'Abdi'llah el-'İclî) 267

Tārīhu'r-ricâl (el-Buhârî) 267

Tārīhu'r-ricâl (Ebü Zur'a) 267

Tārīhu'r-ricâl (Ḥalife İbn Ḥayyât) 267

Tārīhu'r-ricâl (Ḥanbel İbn İshâk) 267

Tārīhu'r-ricâl (İbn Ebî Ḥayseme) 267

Tārīhu'r-ricâl (İbn Sa'd) 267

Tārīhu'r-ricâl ('Osman İbn Ebî Şeybe) 267

Tārīhu'r-ricâl (Yahyâ İbn Ma'în) 267

Tārīhu't-teşrî'el-İslâmî (el-Ḥuzarî) 193

Tedribu'r-râvî (es-Suyûtî) 69, 70, 71, 75, 77, 78, 151, 165, 166, 175, 217, 241, 242

Tefsîr (Ebü İshâk es-Şa'lebî) 163

Tefsîr (et-Taberî) 66

Tefsîru'l-Celâleyn (es-Suyûtî ve el-Maḥallî) 9, 127

Tehzîbu'l-esmâ' (en-Nevevî) 34, 48, 209

Tehzîbu't-tehzîb (İbn Hacer) 32, 35, 36, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 61, 63, 66, 67, 90, 91, 93, 94, 96, 97, 201, 203, 204, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 243, 245,

247, 249, 250, 257, 260, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 268

Telkîhu fuhûmî'l-âşâr 76

Tenvîru'l-ḥavâlik şerḥu Muvattâ' l-İmâm Mâlik (es-Suyûtî) 42, 204, 216, 243,

Tenzîhu'ş-Şerî'ati'l-merfû'a (İbn 'Arrâk) 156, 157

Tevcihu'n-nazar (el-Cazâ'irî) 10, 11, 256

Te'vîlu muhtelifi'l-ḥadîş (İbn Kuteybe) 27, 83, 193, 223, 266

Tezkiretu'l-ḥuffâz (ez-Zehabî) 23, 24, 41, 42, 43, 47, 48, 51, 57, 66, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 105, 201, 202, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 228, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 243, 245, 247, 249, 250, 257, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268

U

'Ulûmu'l-ḥadîş (İbnu'ş-Şalâh) 69, 72, 75, 78, 169, 175, 216

'Umdetu'l-kârî (el-'Aynî) 61, 74

Usdu'l-gâbe (İbnu'l-Eşîr) 18, 24, 44, 54, 91, 93, 94, 95, 96

V

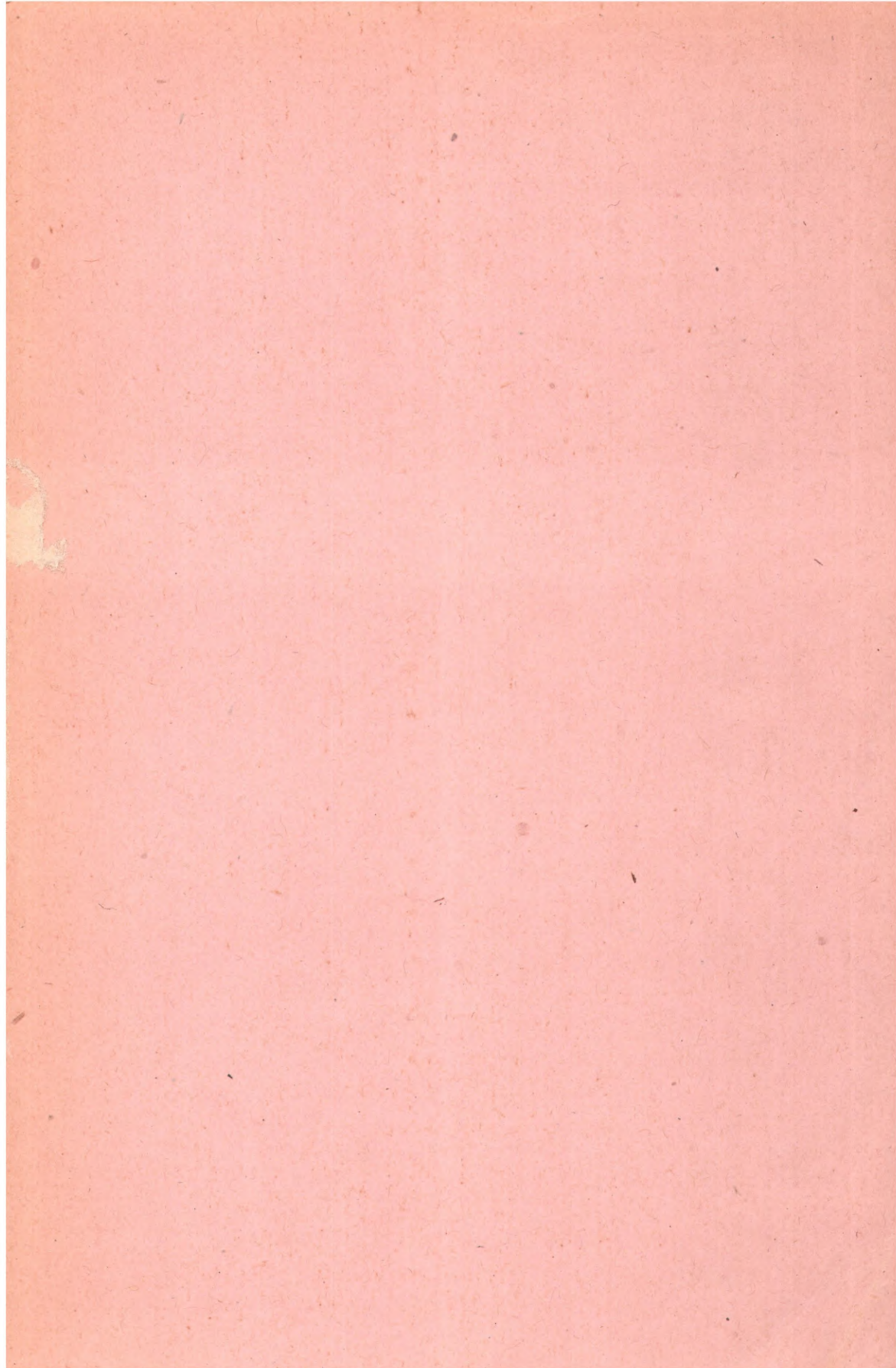
Vafeyâtu'l-a'yân (İbn Ḥallikân) 90, 92, 93, 96, 119, 122, 123, 202, 208, 209, 210, 211, 212, 217, 228, 232, 235, 245, 247, 249, 250, 257, 260, 266, 267, 268

Z

Zemmu'l-kelâm (el-Herevî) 31, 32, 51, 203

Zuḥu'l-İslâm (Ahmed Emîn) 222

Zeylu kitâbi garîbi'l-ḥadîş (İbn Kuteybe) 266

Fiyatı: 45,— TL.